

H. Hajygurbanow, B. Taýharow

HALKARA WALÝUTA-MALIÝE GATNAŞYKLARY

Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2011

UOK 378 + 339.9

H 16

Hajygurbanow H., Taýharow B.

H 16 **Halkara walýuta-maliýe gatnaşyklary.** Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby, – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.

«Halkara walýuta-maliýe gatnaşyklary» okuw kitaby alty bapdan ybarat bolup, onda halkara walýuta-maliýe gatnaşyklarynyň we walýutanyň manysy, walýuta ulgamlary, walýuta gatnaşyklary, walýuta kursy we onuň görnüşleri, walýuta ulgamynyň taryhy ösüş döwürleri, halkara töleg balansy we onuň maddalary, halkara walýuta gatnaşyklarynyň sazlanýşy we walýuta syýasaty barada düşünje berilýär.

Bu okuw kitaby ýokary we orta hünär okuw mekdepleriniň talyplaryna we halkara walýuta ulgamlarynda işleýän hünärmenlere niýetlenendir.

TDKP № 317, 2010

KBK 65.5 (2 Tür) Ýa 73

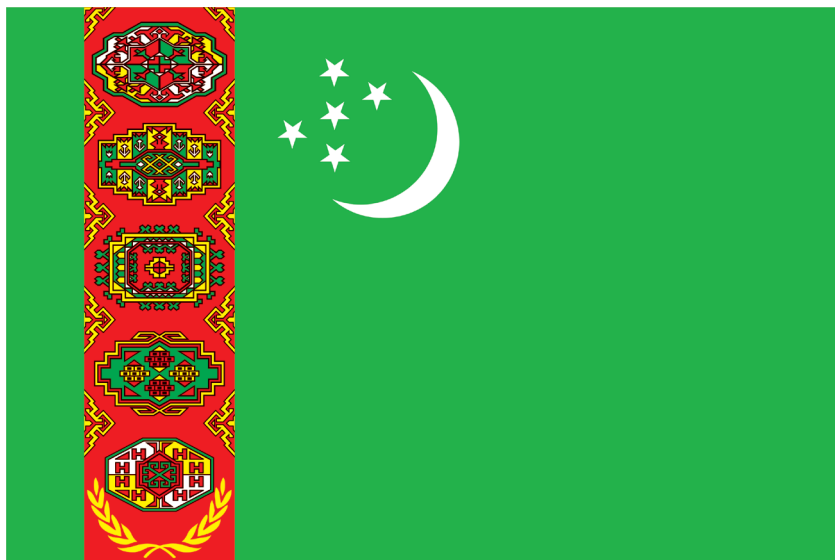
© H.Hajygurbanow, B.Taýharow, 2011.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde,
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym,
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym,
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň döwletimize ýolbaşçylyk edip başlan ilkinji günlerinden ykdysadyýetimizde we tutuş ýaşayşymyzyň ähli ugurlarynda Täze Galkynyş we beýik özgertmeleriň başy başlandy. Bu beýik başlangyç ýokary depginli ykdysady ösüşe we türkmen halkynyň ýaşayş-durmuş şertlerini yzygiderli ýokarlandyrmaga gönükdirilendir.

Gysga wagtyň içinde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda bolup geçen düýpli, çuň mazmunly ykdysady özgertmeleriň käbirine ünsi çekmeklik maksadalaýykdyr, olardan: ýokary depginli ykdysady-durmuş ösüşini üpjün etmeklik üçin halkara ülnülerine laýyk gelýän berk kanun binýadynyň döredilmegi, täzeden rejelenen Konstitusiyanyň kabul edilmegi, maliýe karz we pul syýasatyna düýbünden täzeçe çemeleşilmegi, ýurduň içki serişdeleriniň we daşyndan çekilýän serişdeleriň hasabyna maýa goýum işleriniň işjeňlik derejesiniň ýokarlandyrylmagy, ýurdumyzda telekeçiligi ösdürmeklige giň mümkinçilikleriň döredilmegi, halkara ykdysady söwda we medeni gatnaşyklaryň täze derejelere çykarylmany, ilatyň sosial goraglylygynyň kepillendirilmegi we beýleki döwlet ähmiýetli çäreleriň işlenilip düzülmegi we üstünlikli durmuşa geçirilmegi üpjün edildi.

Maliýe, karz we pul syýasaty babatda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow özüniň “**Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň haryrasyna**” atly ylmy işinde şeýle belläp geçýär: “**Maliýe pudagynyň pul-karz düzgünleşdirmesi Türkmenistanyň makroykdysadyýetiniň deň-**

agramlylygynyň möhüm ugruna degişlidir. Şeýle hem ýurduň pul syýasaty puluň hümmetsizlenmeginiň möçberlerini azaltmaga we sarp ediş nyrlarynyň durnuklaşmagyna gönükdirilendir. 2009-njy ýylda ýyllyk hasaplamada puluň hümmetsizlenmeginiň derejesi 100,1 göterim boldy. Munuň özi ýurt boýunça şu görkezijiniň hasaplamalarynyň ähli döwründe in pes görkezijidir”¹

Halkara walýuta-maliýe gatnaşyklary bazar hojalygynyň düzüm böleginiň we has çylşyrymly ulgamynyň biridir. Olarda milli we dünýä ykdysadyýetiniň meseleleri şöhlelendirilýär, olaryň taryhy ösüşi gyrađeňdir we berk baglanyşyklydyr. Dünýä hojalygyny internasionallaşdyrmak we globallaşdyrmak boýunça halkara harytlaryň, hyzmatlaryň we aýratynda maýa gorlary we karzlary köpeliýär.

Türkmenistan bazar ykdysadyýetini döredip, halkara walýuta-maliýe gatnaşyklaryna işjeň gatnaşýar. Türkmenistanyň dünýä maliýe bazaryna integrasiýasy, halkara maliýe guramalaryna ýuwaş-ýuwaşdan gatnaşmagy, dünýä walýuta, karz, gymmatly kagyzzar, ätiýaçlandyryş, altyn bazarynda hemmeler tarapyndan kabul edilen özüni alyp barmagyň öňdebaryjy kodeksini bilmegi we ony berjaý etmegi talap edýär.

“Halkara walýuta-maliýe gatnaşyklary” okuw kitabynda halkara ykdysady adalgalar, ösüşiň kanunalaýyklygy, bu gatnaşyklary guramagyň esasy ýörelgeleri we görnüşleri öwrenilýär.

Bu okuw kitabyňy öwrenmekligiň ulgamlaryň çemeleşmek usulyny ulanmak, munuň özi, onuň şu aşakdaky wezipelerini kegitelýär:

1) halkara walýuta-maliýe we karz gatnaşyklarynyň häzirki zaman üznüksiz önümçilik şertlerinde globallaşmagy bilen gönüden-göni we garşy baglanyşygyna ykdysady gatnaşyklaryň jemi hökmünde garamak;

2) häzirki zaman dünýä walýuta ulgamynyň, dünýä maliýe merkezleriniň, halkara hasaplaşyk, walýuta we karz-maliýe amallary gurmagyň gurluşygyny we ýörelgelerini öwrenmek;

3) milli we halkara derejelerde walýuta-karz we maliýe

¹ Türkmenistanyň Prezidenti Gubanguly Berdimuhamedow “Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyň, halkyň hatyrasyna”, 29-30-nji sahypa.

gatnaşyklarynyň gurluş düzüm bölekleriniň özara baglanyşygyny, şeýle hem maliýe globallaşmagyň görnüşlerini seljermek.

Şol sebäpli şu okuw kitabyňyň ylmy esaslary iki usulyýet ýörelgelerinden ybaratdyr:

- walýuta-maliýe we karz gatnaşyklarynyň düşünjesini, derejelerini we düzüm böleklerini seljermek;
- häzirki zaman şertlerinde walýuta-maliýe, karz gatnaşyklarynyň ösüşindäki kanunylygyna we ösüş meýillerine garamak.

Okuw kitaby 6 bapdan ybarat bolup, onuň 1-nji babynda walýutanyň manysyna we konwentirlenmek derejeleri boýunça walýutalaryň görnüşlerine, walýuta gatnaşyklarynyň esasy adalgalaryna, milli we dünýä walýuta ulgamynyň düzümleriniň aýratynlyklaryna we arabaglanyşygyna seredilýär, altynyň demonitizasiýasynyň yglan edilmeginiň sebäplerine düşünje berilýär.

2-nji bapda, walýuta kursunyň manysyna, halkara walýuta gatnaşyklarynyň tejribesinde hereket edýän walýuta kurslaryň görnüşlerine häsiýetnama berilýär. Walýuta kursyna täsir edýän ýagdaýlara seljerme berilýär, onuň halkara ykdysady gatnaşyklaryna edýän täsiri öwrenilýär, dürli-dürli alymlaryň taglymatlary şöhlelendirilýär.

3-nji bapda, dünýä walýuta ulgamlarynyň taryhy ösüş döwürleri, Pariž, Genuýa, Brettenwud, Ýamaý walýuta ulgamlarynyň esaslary we gurluş ýörelgeleri, meseleleri, ýewro-walýuta birligi bilen Ýewropa walýuta ulgamynyň aýratynlyklary seljerilýär.

4-nji bapda, töleg balansynyň esasy maddalaryna, olaryň toparlanyş usullaryna, töleg balansynyň galyndysyny ölçemegiň usullaryna seredilýär. Onuň ýagdaýyna täsir edýän esasy faktorlar we esasy maddalaryň düzgünleşdiriş usullary ulgamlaşdyrylýar. Ösýän ýurtlaryň töleg balanslarynyň aýratynlyklary we olary düzmegiň usullary umumlaşdyrylýar.

5-nji bapda, walýuta gatnaşyklaryny düzgünleşdirmegiň bazar we döwlet usullaryna, walýuta syýasatynyň manysyna, onuň esasy görnüşlerine (diskont, dewiz, diwersiwikasiýa, dewolwasiýa, rewolwasiýa we başgalar) we aýratynlyklaryna häsiýetnama berilýär. Walýuta çäklendirmeleri ulanmak bilen baglanyşykly aýratynlyk-

lara, ösýän ýurtlaryň walýuta syýasatynyň aýratynlyklaryna seljerme berilýär.

6-njy bapda, halkara hasaplaşyklaryň häzirki zaman düşünjesi, içerki hasaplaşyklary bilen deňeşdirilende olaryň aýratynlyklary häsiýetlendirilýär. Daşary-ykdysady geleşikleriň walýuta-maliýe we töleg şertleri ulgamlaşdyrylýar. Halkara hasaplaşyklaryň esasy görnüşleriniň aýratynlyklaryna, amala aşyrmagyň tertibine, eksport we import edijileriň nukdaýnazaryndan olaryň atykmaçlyklaryna we kemçiliklerine seredilip geçilýär. Walýuta kliringi görnüşindäki hasaplaşyklaryň dünýä tejribesi umumylaşdyrylýar.

I BAP . HALKARA WALÝUTA GATNAŞYKLARY WE WALÝUTA ULGAMLARY

Şu bapda walýuta gatnaşyklarynyň esasy adalgalaryna, milli we dünýä walýuta ulgamynyň düzümleriniň aýratynlyklaryna we arabaglanyşygyna seredilýär. Altynyň demonitizasiýasynyň yglan edilmeginiň sebäplerine seljerme berilýär, esasy üns altyn puluň wezipesini ýerine ýetirmekligi bes etmekliginiň sebäplerine berilýär.

1.1. Walýuta barada düşünje

Dünýä hojalyk gatnaşyklarynyň çuňlaşmagy bilen walýuta we maliýe akymalarynyň hereketiniň globallaşmagy ýurduň ykdysadyýetine has düýpli täsir etdi. Dürli döwletleriň şahsy we edara görnüşli taraplarynyň pul borçnamalarynyň tölegi bilen baglanyşykly halkara töleg aýlanyşygynyň internasionallaşmak şertlerinde hemişelik ösüş milli hojalyklara we pul, maliýe kapitallarynyň ýurtlarynyň arasyndaky hereketine hyzmat edýär.

Her bir ýurduň, şol sanda Türkmenistanyň hem, integrirlenmek derejesi onuň milli pulunyň daşary ýurt walýutasyna we daşary ýurt walýutasynyň milli walýuta çalşylmagynda ýüze çykýar. Şunlukda her bir ýurtda onuň kanuny töleg serişdesi hökmünde milli pullar ulanylýar. Halkara ykdysady gatnaşyklarda ulanylýan pullar bolsa walýutadyr.

Haçanda ýurtlaryň arasynda işjeň gatnaşyklar ýola goýlanda halkara walýuta gatnaşyklary ýüze çykýar. Olar döwletleriň arasynda halkara walýuta hasaplaşyk we karz-maliýe amallarynyň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň jemini aňladýar.

Şeýlelikde, walýuta – bu halkara hasaplaşyklarynda töleg we hasaplaşyk serişdelerinde ulanylýan milli pul birligidir.

Walýuta diýen söz dewizler (dewisa) diýen latyn sözünden emele gelip göni terjime edilende şaýlygyň ýüzündäki şekili aňladýar. Walýutanyň ilkinji alamatlary biziň eramyzda XIII-XIV asyrlarda halkara söwda merkezlerinde, ýagny gadymy Gresiyada, Italiýada, Wenesiyada peýda bolýar. Walýuta görnüşinde ulanylýan ilkinji gymmat bahaly kagyzzar bolup, wekseller çykyş edipdir. Aýry-aýry döwletleriň täjirleri söwda ýarmakalarynda duşuşyp, her dürli walýutalarda weksel ýazyp, hasaplaşyklary berjaý edipdirler. Ilkinji ýazylan wekseller algydar täjirler tarapyndan ýazylyp berlipdir.

Walýuta diýen söz – la dewisa fransuz sözünden terjime edilende – tölege hödürlenlen badyna aňsatlyk bilen kanagatlandyrylýan gymmatly kagyzzaryň görnüşi diýmegi aňladýar.

Häzirki zaman halkara söwdasynda saýlanyp alnan nagt däl töleg serişdelerine dewizler ýa-da walýuta diýilýär. Edara görnüşli tarapdan seredenimizde dürli walýutalarda ýerine ýetirilýän halkara tölege bolan hukugy aňladýar.

Halkara hasaplaşyklarynda ulanylýan her bir töleg resminamasy-na ýa-da pul borçnamasyna walýuta diýseň bolýar. Töleg talaplaryň we borçnamalaryň dürli görnüşleri ýörite walýuta bazarynda alnyp satylýar.

Halkara hasaplaşyklar bilen bagly bolan töleg talaplarynyň birnäçe görnüşleri ulanylýar. Olaryň arasynda bank depozitlerinde saklanýan walýuta serişdeleri, wekseller, çekler, akkreditiwler, bank geçirmeleri we ş.m. bar. Diýmek walýuta, esasanam, halkara töleglerinde nagt däl görnüşinde ulanylýar.

Halkara tejribesinde walýuta nagt görnüşinde örän çäkli derejede ulanylýar, olar aňsatlyk bilen nagt däl töleg serişdä öwürlip bilýärler ýa-da dewizlere boýundyr.

Şeýlelik bilen, halkara hasaplaşyklarynda ulanylýan milli pul birliklerine, şol walýutalarda geçirilýän töleg serişdelerine walýuta diýilýär. Milli pul birlikleri dewiz hökmünde saýlanyp alnyşyna görä, birnäçe goşmaça häsiýetlere eýe bolýarlar. Olaryň:

1) birnäçe milli walýutada ahlumumy ekwiwalent hökmünde saýlanyp alnyp, halkara hasaplaşygynda ulanylmagy;

2) şol walýutada häkimiýet ätiýaçlyk serişdeleriniň saklanmagy (dollar, ýapon iýenasy, ýerwo, funt-sterling);

3) ýene-de birnäçe walýutalarda walýuta bazarlarynda döreyän isleg ýokary bolup, olaryň sebitara ähmiýetiniň uly bolmagy (kuweýt dinary, funt-sterling);

4) halkara walýuta guramalaryň walýuta birlikleri hem töleg serişdesi hökmünde ulanylmagy mümkin; (SDR – HWG – hasaplama pul birligi). Ýewropa walýuta birleşmesiniň birligi hökmünde ýewro ulanylyp gelýär.

Milli pul birliginiň halkara hasaplaşyklarynda ulanma derejesi HWG tarapyndan kadalaşdyrylýar.

Halkara hasaplaşyklaryň köp bölegi ätiýaçlyk walýutasy diýlip hasaplanylýar we dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan ählumumy ekwiwalent hökmünde saýlanyp alnan öňdebaryjy ýurtlaryň milli pul birliklerinde ýerine ýetirilýär. Bu derejä ýetmek üçin milli pul birlikler ilkinjy Halkara walýuta gaznasyndan konwertirlenmek ygtyýarnamany almaly.

Şeýlelikde, walýuta düşünjesi üç manyda ulanylýar:

1. Haýsam bolsa bir ýurduň pul birligi (Türkmenistanyň manady, ABŞ-nyň dollary, Russiýanyň rubly we ş.m.) we onuň ol ýa-da beýleki görnüşi (altyn, kümüş, mis).

2. Daşary ýurtlaryň pul belgileri, şeýle hem halkara hasaplaşyklarynda ulanylýan, daşary ýurt pul birliginde aňladylýan karz we töleg serişdeleriniň daşary ýurt walýutasy.

3. Halkara (sebitara) hasaplaşyk pul birligi we töleg serişdesi (SDR, ýewro).

1.2. Walýutanyň konwertirlenmegi we konwertirlenmegiň derejeleri boýunça walýutanyň görnüşleri

Milli pul birliginiň konwertirlenmegi ýa-da öwrülmeği daşary ykdysady geleşige gatnaşýanlara milli walýutany daşary ýurt walýutasyna çalyşmaklyk we öwürmek mümkinçiligidir. Bu ösüşe döwletleri gönüden-göni gatnaşmaýar. Konwertirlemegiň derejesi ýurtda bar bolan walýuta çäklendirmeleriň möçberine we berkligi-

ne ters proporsionallykdyr. Çäklendirme diýlip resmi instansiýalaryň aýratyn işlerine walýuta alyş-çalşygynda we halkara geleşikleri amala aşyrylanda mümkinçilikleriň çäklendirilmegine, harajatlaryň ösmegine ýa-da ödelmedik uzaga çekmelere düşünilýär.

Walýutanyň konwertirlenmegi dünýä bazarynda harytlyň we hyzmatlaryň hereketini, kapitallaryň halkara hereketini milli serhetleriň täsirinden garaşsyz edýär. Eger-de eksportýoryň tölegi eksportýoryň ýa-da üçünji döwletiň walýutasynda amala aşyrylýan bolsa, gazanylan serişdeleri öz milli puluna öwürilmäge mümkinçilik berýär, bu bolsa onuň serişdeleriniň döwletiň içerki aýlanyşygynda hereket etmegi üçin zerur. Importýoryň hasaplaşyk meseleleri hem şuňa meňzeş çözülýär: öwürmek mehanizminiň üsti bilen milli walýuta gerek bolan töleg serişdelerine çalşylýar.

Walýuta eýesiniň hemişelik ýaşayan we işleýän ýerlerine baglylykda öwürmek içerki we daşarky bolup bilýär. Daşarky öwürmekde bir ýurduň çäginde gazanylan pullary daşarky hasaplaşyklar üçin çalyşmaklygyň doly we erkin hukugy diňe daşary ýurtly raýatlara berilýär, şol wagtyň özünde ýurduň raýatlary bu hukukdan peýdalanyň bilmeýärler.

Halkara tejribesiniň görkezişi ýaly konwertirmek, adaty, daşarky öwürmekden başlaýar. Munuň şeýle bolmagynyň esaslary aşakdakylardan ybaratdyr: daşarky öwürmek daşary ýurt maýa goýujylaryň işjeňligini höweslendirýär, getirilen kapitallary we alnan girdejileri daşary ýurda çykarmagyň meselelerini aradan aýyrýar; milli walýuta azda-kände durnukly halkara isleg döredýär, ol walýuta kursuna we ýurduň walýuta ýagdaýyna oňaly täsir edýär. Dünýä işewür jemgyýetçiliginde onuň abraýy artýar. Şonuň bilen birlikde öwürmekligiň çäklendirilen görnüşi ykdysady maliýe we walýuta çykdaýjylaryny az talap edýär, sebäbi daşary ýurt walýuta eýeleriniň ýaryşdaş hyzmatdaşlary, adaty, öz ýurdumyzyň walýuta eýelerinden az bolýar. İçerki öwürmek düzgününde milli pul birliklerini daşary ýurt walýutalaryna çalyşmaklyk erkinligi diňe öz ýurdumyzyň walýuta eýelerine degişlidir, daşary ýurt walýuta eýeleriniň beýle hukugy ýokdur. Walýutanyň öwürmegi onuň çalyşmaklyk mümkinçiliginiň tehniki kategoriýasy däldir. Aslynda bu milli hojalyklaryň dünýä hojalyklary bilen aragatnaşygynyň aýratyn häsiýetidir. Milli pul

birliğini öwrülmekligi döwletiň köptaraplaýyn dünýä ulgamyndaky söwdadan we hasaplaşyklardan uzak möhletli peýdany döredýär. Olar aşakdakylardan ybaratdyr:

- öndürijileriň we sarp edijileriň ýurduň içinde we daşynda her bir kesgitli wagtda amatly bazarlary erkin saýlamagy;
- daşary ýurt maýa goýumlary çekmekligiň mümkinçiliklerini giňeltmek we daşary ýurt maýa goýumларыny amala aşyrmak;
- daşary ýurt bäsleşiginiň kärhanalaryň netijeliligine höweslendiriji täsir etmegi we olaryň üýtgeýän şertlere çalt uýgunlaşmagy;
- milli önümçiligiň bahalaryny, çykdajylaryň hilini halkara üňülerine ýetirmeklik;
- halkara hasaplaşyklary milli pullarda amala aşyrmak mümkinçiligi;
- tutuşlygyna halk hojalygyny degişli artykmaçlyklary hasaba alyp ýöriteleşdirmek, maddy, maliýe, zähmet resurslaryny has amatly we tygşytly harçlamak.

Milli walýutanyň konwertirlenmegi ykdysadyýetiň bazar görnüşini talap edýär, sebäbi ol pul serişdeleriň eýeleriniň erkinligine esaslanýar. Mundan başga-da, bazar ykdysadyýeti daşary bäsleşige garşy durmakda, halkara zähmet bölünişigine doly hukukly gatnaşmakda ýeterlik derejede ösen bolmaly.

Konwertirlenmegiň derejesi boýunça walýutanyň aşakdaky görnüşleri bardyr:

- erkin konwertirlenýän (ätiýaçlyk) walýutalar;
- bölekleýin konwertirlenýän walýutalar;
- ýapyk (konwertirlenmeýän) walýutalar;
- kliring hasaplaşyklarynyň walýutasy.

Erkin konwertirlenýän walýuta – erkin we çäklendirilmedik möçberde beýleki daşary ýurt walýutalaryna çalyşdyrylýar. Ol düzgün bolşy ýaly içki we daşky öwrülmeklige ukyplydyr, ýagny alyş-çalyşyň birmeňzeş düzgünine eýedir. Erkin konwertirlenýän walýutanyň alyş-çalyş giňişligi her gün bilen baglanyşykly daşary ykdysady işleriniň gündelik amallaryna (daşary söwda alyş-çalyşy, söwda däl tölegler, daşary ýurt turizmi), şeýle hem daşary karz hereketleri ýa-da daşary ýurt maýa goýumlary bilen baglanyşykly amallary öz içine alýar.

Häzirki döwürde diňe az sanly ýurtlaryň doly konwertirlenýän walýutalary bar: ABŞ, Niderlandlar, Awstriýa, Täze Zelandiýa, Saud Arabystany, Kuweýt, Birleşen Arap Emirlikleri, Oman, Malaziýa, Singapur, Gankong, Bahreýin, Keribaty, Seýşel adalary – bular iri industrial döwletler ýa-da esasy nebit eksportýorlar ýa-da örän ykdy-sadytaýdan ösen döwletlerdir. Hatda Fransiýa we Italiýa hem entek bu derejä ýetmediler, sebäbi, bu döwletlerde kapitalyň we karzyň hereketleri boýunça entäk käbir çäklendirmeler saklanylýar.

Erkin konwertirlenýän walýuta ätiýaçlyk walýutasy hem diýilýär, sebäbi ol Merkezi banklarda halkara hasaplaşyklary üçin ätiýaçlyk serişdeleri görnüşinde saklanylýar we toplanylýar, ýöne iki düşünje meňzeş däldir. Merkezi banklar dünýä söwdasynda öňdebaryjy döwletleriň walýutalaryny toplaýarlar. Daşary döwletler bilen geçirilýän söwda we maliýe amallarynyň köpüsi ABŞ-nyň dollarynda, funt - sterlginde, ýewroda, iýenalarda, we beýleki erkin konwertirlenýän walýutalarda amala aşyrylýar, hut şol walýutalar dünýä walýuta ätiýaçlyklarynyň 100%-e golaýyny tutýarlar.

Haçanda käbir konwertirlenýän walýutalar dünýä tejribesinde halkara hasaplaşyk we töleg serişdeleriniň umumy ykrar edilen görnüşi hökmünde ulanylsa, onda emitent döwlet harytlary we hyzmatlary daşary ýurtlardan satyn alanda uly mümkinçilikden peýdalanýar. Ol döwletleriň uzak wagtyň dowamynda passiw söwda we töleg balansy bolsa-da, olar içerki ykdysadyýete ýaramaz täsir etmeyär. Döwletiň tölegdäki üzňeligi onuň milli pullary bilen ýapylýar, bu pullar halkara töleg aýlansygynda bolýarlar, olar harytlarynyň üpjünçilik talaby görnüşinde ýa-da daşary ýurt walýutasyna çalyşmaklyk üçin yzyna gaýtarylmaýarlar.

Walýutanyň halkara hasaplaşyk we töleg serişdesi hökmünde ulanylmagy hökman gaýry ýurtlaryň serişdeleriniň emitentýurduň banklarynda toplanylmagy bilen utgaşdyrylýar. Özünüň ykdysady mazmuny boýunça munuň özi daşary ýurtdan karz almaklyk bilen des-deňdir, özi hem beýle karz awtomatiki usulda berilýär, örän arzan, syýasy we ykdysady häsiýetli hiç hili şertler bilen baglaşdyrylmaýar, we onuň möçberleri walýutanyň dünýä töleg aýlansygyňa hyzmat ediş möçberleri bilen kesgitlenilýär. Resmi taýdan bu karza gysga

möhletleýin karz diýilýär, emma hakykatda daşary ykdysady amalary amala aşyrmak üçin gerek bolan dolanyşyk serişdeleri ony uzak möhletleýin kähalatlar da bolsa, möhletsiz karza öwürýär.

Nusgawy altyn standartda, kagyz pullaryň päsgelçiliksiz berk deňlik esasynda altyna çalşylyan döwründe öwürlmek meseleleri düýbünden ýokdy. Halkara pul amaly ýa-da öz walýutalarynda ýa-da beýleki ýurtlaryň walýutalarynda erkin amala aşyrylýardy, sebäbi hasaplaşyklar we tölegler üçin hemme ýagdaýlarda şol bir materiallaşdyrylan gymmata altyn ukyplydy. Daşary ykdysady gepleşikleriň tölegi milli pul belgileri monetalar we banknotlar bilen amala aşyrylyp bilinýärdi: olaryň altyn esasy olaryň daşary döwletlere hem kabul edilmegini üpjün edýärdi. Pul ýazuwnamalary bilen ýerine ýetirilýän halkara hasaplaşyklary hem edil şonuň ýaly erkin amala aşyrylýardy. Bergidar karz berijiniň walýutasynda tölenilen wekseli, bank çekini ýa-da haýsydyr bir başga borçnamany walýuta bazarlarynda satyn alyp bilýär, soňra ony karz berijä ibermek bilen talap edilýän tölegi ýerine yetirýär. Bergini şuna meňzeş ýazuwnamalar (wekseller) bilen bergidaryň milli walýutasynda üzmek hem bolýardy: bu ýagdaýda karz beriji zerur bolan kanuny töleg serişdelerini borçnamany öz ýurdunyň ýa-da daşary ýurduň walýuta bazarynda satandan soň alýardy, üçünji bir ýurduň walýutasyny hem peýdalanyp bolýardy, ol döwürde halkara töleg statusy funt-sterlinge degişlidi. Halkara pul borçnamalaryny gymmatbahaly metallar bilen üzmeklige hiç zat zyýan bermeyärdi, gaýtam „altyn nokatlar“ mehanizmi töleg usulynyň iň bir rejeli görnüşini saýlamaklygy üpjün edýärdi.

Şeýlelik bilen doly bahaly altyna esaslanan ýurduň içindäki we dünýä möçberindäki walýutanyň öwürlmek mehanizmini, bir walýutany beýleki walýuta çalyşmak zerurlygyny aradan aýyryardy. Erkin we çäklendirilmedik konwertirlenmek öz-özünden gelip çykýardy.

Altyn demonitizasiýasyndan soň, banknotlaryň altyna erkin çalşylmagy tamamlanan soň, ýagdaý düýpgöter üýtgedi. Häzirki zaman pullary karz häsiýetindedir, konwertirlenmegiň meselesi bolsa, bir karz borçnamalarynyň beýlekilerine ýere erkin çalşylmak meseleleridir.

Bölekleyin konwertirlenýän walýuta rezidentler üçin şeýle hem amallaryň käbir görnüşleri üçin walýuta çäklendirmelerini ulanýan ýurtlaryň milli walýutasydyr. Düzgün bolşy ýaly, bu walýuta diňe käbir ýurtlaryň walýutalaryna çalşylýar.

Bölekleyin öwrülip bilijilik ukybykonwertirmek düzgüniniň daşary ykdysady işleriniň käbir pudaklaryna ýa-da käbir walýuta eýelerine ýaýradylmanlygydyr. Öwrülip bilijilik ukyby ýeke bir ähli ýurtlar bilen geçirilýän amallary öz içine alman, eýsem diňe aýratyn sebitler, ýurtlaryň topary ýa-da walýuta ykdysady toparlar bilen çäklenip bilýär. Haýsy geleşikleriň haýsy ugurlar boýunça we amallara gatnaşyjylaryň haýsylaryny döwlet walýuta çäklendirmelerden başardýandygyna, haýsylarynyň bolsa başardmaýandygyna baglylykda bu ýerde dürli kombinasiýalaryň bolmagy mümkin. Bölekleyin öwrülip bilijilik düzgüniniň has ýaýran görnüşi: milli walýutanyň daşary ýurt pul gymmatlyklaryna erkin çalşylmagy diňe gündelik amallarda rugsat edilmegi, daşary ýurt maýa goýumlarynda, kapitalyň halkara hereketinde gadagan edilmegidir. HWG-niň düzgünine baglylykda walýutanyň konwertirlenmegini gazanmak üçin emitent ýurduň gündelik amallarynda kapitalyň geçirmeklik maksady göz önünde tutulmadyk bolsa, çäklendirmeleri bes etmek ýeterlidir. Bu amallara, adaty, daşary ýurt söwdasy we hyzmatlary, adaty gysga möhletli bank we karz amallary degişlidir.

Bölekleyin konwertirlenýän walýutaly döwletler aşakdaky walýuta çäklendirmeleri ulanýarlar: rezidentleriň we rezident dälleriň walýutalar we walýuta gymmatlyklary bilen geçirýän amallaryny kanun ýa-da adminstratiw taýdan gadagan etmeklik, çäklendirmek we kadalaşdyrmak. Olar döwletiň walýuta gözegçiliginiň düzüm bölegi bolup, walýuta kanuny tarapyndan berkidilýär.

Walýuta çäklendirmeleri şu maksatlary göz önünde tutýar:

- 1) töleg balansyny deňlemek;
- 2) walýuta kursyny goldamak;
- 3) walýuta gymmatlyklaryny döwletiň elinde jemlemek.

Bank hasapnamalaryndaky serişdeleri erkin ulanmaklygy resmi taýdan gadagan etmeklige blokirowka (öňüne böwet bolmaklyk) diýilýär.

Walýuta çäklendirmeleriň aşakdaky esasy görnüşleri bolýar:

1 töleg balanslarynyň gündelik amallary (sowda we sowda geleşikleri);

2 maliýe amallary (kapitallary we karzyň hereketi) we ş.m.;

Töleg balansynyň gündelik amallarynda walýuta çäklendirmeleriň aşakdaky görnüşleri ulanylýar:

- daşary ýurt eksportýorlaryny satuwdan alan pul girdejilerini böwetlemek, olaryň mümkinçiligini çäklendirmek;

- impotýorlary daşary ýurt walýutalarynda forwardyň üsti bilen satyn almaklygyny çäklendirmek;

- ýurduň çäginde we ornuň daşynda harytlary milli walýuta satmaklygy gadagan etmek;

- käbir harytlary daşary ýurt walýutasyna tölemekligi gadagan etmek;

- eksport we import tölegleriniň möhletlerini sazlaşdyrmak;

- walýuta kurslarynyň köplügi;

- amallaryň dürli görnüşleri, haryt toparlary we sebitler boýunça walýuta kurslarynyň gatnaşyklarynyň tapawutlandyrylmagy.

Walýuta çäklendirmeleriň esasy sebäpleri walýutanyň yetmezçilik etmegi, daşary bergidarynyň güýç salmagy, töleg balanslarynyň bozulmagydyr.

Ýapyk (konwertirlenmeýän) walýuta – diňe bir döwletiň çäginde hereket edýän, beýleki daşary ýurt walýutalaryna çalşylmaýan milli walýutalarydyr. Milli walýutany daşary ýurda eltmekde, getirmekde, satmakda, satyn almakda, çalyşmakda, dürli çäklendirmeleri, gadagan etmekligi şeýle hem walýuta sazlaşygynyň dürli çäklerini ulanylýan döwletleriň walýutasyna ýapyk walýuta diýilýär. Ösüp barýan döwletleriň köpüsiniň milli walýutasy şeýle hem öňki SSSR çäginde emele gelen özbaşdak döwletleriň milli walýutalary ýapyk walýuta degişlidir.

Kliring walýuta hasaplaşyk walýuta birligidir. Bankyň hasapnamalarynda ýurtlar dürli amallary amala aşyrlanda olar kliring görnüşinde bolsa, onda oňa kliring walýutalary ulanylýar.

Kliring walýutalary özleriniň ideal (hasaplaşyk) görnüşinde bank hasapnamalary boýunça buhgalter ýazuwy görnüşinde ulanylýar. Bu

ýazuwlaryň esasy bolup döwletleriň arasyndaky harytlaryň ýüklenmegi we hyzmatlaryň ýerine ýetirilmegi çykyş edýär. Kliring walýutalarynyň öz gelip çykan walýutalary bilen hiç-hili umumylygy ýokdur, sebäbi olaryň ulanylyş düzgüni düýbünden başgadyr.

Kliring ylalaşyklar düzgün bolşy ýaly aşakdaky ýagdaýlarda baglaşylýar:

- altyn-walýuta ätiýaçlyklaryny harçlaman töleg balansyny deňlemek üçin;

- aktiw balansly ýaryşdaş hyzmatdaşdan ýeňillikli karz almaklyk zerurlygy ýüze çykanda;

- diskulmenasion hereketleri ulanylýan gaýry döwletiň jogap çäresi hökmünde;

- aktiw balansly ýurduň passiw balansly ýurdy (yzyna gaýtarylyp) birikmeýän şert esasynda maliýeleşdirmegi üçin.

Halkara hasaplaşyklarynda kliring walýutasy 1931-nji ýylda girizildi. Kliring walýutasy hökümetara ylalaşygynda göz önünde tutulan birnäçe düzüm bölekleri öz içine alýar:

- ynanylan banklarda açylan kliring hasapnamalarynyň ulgamyny;

- kliring möçberi haryt dolanşygy boýunça tölegleriň hemmesi ýa-da olaryň bir bölegi;

- kliring walýutasyny-hasaplaşyklaryň ylalaşylan walýutasy;

- tehnik karzyň möçberi, adatça, harytlaryň ýüklenilen möçberinden alynýan göterim görnüşinde ýa-da absolýut ululykda kesgitlenýär;

- tölegleri derňemegiň ulgamyny;

- hökümetara ylalaşygyň möhleti gutarandan soň, çalyşmalydygyny üzmekligiň gutarnykly ulgamyny.

Milli walýutalaryň doly öwrülme şertleri üpjün edilende hemme edara görnüşli we şahsy taraplara (ýurduň içindäki rezidentlere we daşary ýurt rezidentlere) elindäki bolan şol ýurduň pul birliginiň möçberine, çeşmesine, peýda bolan wagtyna garamazdan, ýurduň içinde we çäginde daşary islendik harajatlara we maksatlara erkana daşary ýurt pul birliklerine çalşylyp ulanyp biläýjek mümkinçilikleri döredilýär. Başga söz bilen aýdanymyzda doly öwrülmeçlik öz içine

hemme daşary ýurt ykdysady amallary, hemme gatnaşyjy taraplary öz içine alýar hem-de ýurtlara we dünýä walýutalara degişli bolýar.

Çäkli öwrülme köplenç, daşary ýurt ykdysady gatnaşyklaryň käbir pudaklary ýa-da walýuta eýeleriniň bir toparlary boýunça milli walýutany daşary ýurt walýutalaryna öwürmekligiň gadagan edilmegi bilen bagly bolýar. Kä halatlarda, bu dereje walýuta amallarynyň hemme döwletlerde deň şertler bilen amala aşyrylmaklygy ýa-da milli walýutanyň daşary ýurt walýutalaryna öwürilmeginiň erkanalygy aýry sebitler we döwletler boýunça rugsat berilmegi bilen hem bagly bolýar. Çäkli öwrülmecligiň halkara şertnamalarynyň görnüşlerine, ulgamlaryna, gatnaşyjy toparlaryna degişli walýuta çäklendirmeleriniň ulanylyşyna görä dürli görnüşiniň ulanmaklygy mümkin. Halkara tejribesinde köp gabat gelýän görnüşi bolup, ol milli walýutanyň daşary ýurt walýutalaryna erkana öwrülmeclik ýa-da gündeki amallar boýunça rugsat edilmek bilen bagly bolýar. Emma daşary ýurt maýa goýumlar ýa-da kapitallaryň hereketleriniň başga görnüşleri bilen bagly şertnamalar boýunça rugsat edilmeyär.

Halkara walýuta gaznasyndan milli walýutanyň konwertirlenmek rugsadyny almaklyk üçin emitent döwlet gündelik amallar boýunça walýuta çäklendirmeleri ulanmaly däldir.

Halrara walýuta gaznasynyň Düzgünnamasyny, 8-nji maddasyna görä, konwertirmek ygtyýarnamasyny alan döwletler özbaşdak walýuta çäklendirmeleri ulanmaýandygy barada öz üstüne borçnama alýalar. Häzirki wagta çenli konwertasiýa ygtyýarnamasyny alan döwletleriň sany 120-ä ýetdi. Emma hakyky durmuşda EKW-si bar döwletleriň sany 20–25-den köp däldir. Şolardan bolsa 4-5 döwletiň walýutasy ätiýaçlyk walýuta hasaplanaýar. Sebäbi HVG-niň talaplaryna görä EKW-sy bar bolan döwletler özleriniň gündelik amallarynda walýuta çäklendirmeleri ulansalar, onda şol döwletiň walýutasy bölekleýin konwertirlenýän walýutalar bolýarlar. Gündelik amallara daşary ýurt söwda, hyzmat, gysga möhletli bank we karz amallary, geçirimleri tölemek, investisiýalar boýunça girdeýji geçirmeler degişlidir. Olar halkara ykdysady gatnaşyklaryň görnüşleri bilen bagly bolýar. Gündelik amallar boýunça konwertirlenmegi girizmek göni halkara söwdanyň derejesine bagly bolýar. Öň mer-

kezden dolandyrylýan döwletiň ykdysadyýeti üçin çäkli konwertirmek derejesiniň girizilmegi ykdysady subýektler üçin goşmaça erkanalyk şertleri döredýär. Söwda importy bilen bagly walýuta we maliýe çäklendirmeleriň aýrylmagy içki bazar gatnaşyklaryna geçiş döwürde zerur gerek bolan sarp ediş harytlaryň importyny üpjün edip, sarp edijiler tarapyndan saýlanyp alynmagyna mümkinçilik döredýär. Ahyrynda bu ýagdaýlar sarp edişligiň ösmegine we ýakyn wagtyň dowamynda sarp edişligiň kanagatlandyrylmagyna getirýär.

Gündelik amallar boýunça konwertirlenmegiň girizilmegi aýry hojalyk subýektleri önümçilik serişdeleri we häzirki zaman enjamlara we tehnologiýalara golaýladylýar. Mundan başga-da, milli walýutalaryň çäkli öwürmek derejesiniň girizilmegi yerli önüm öndürijileriň daşary ýurt önüm öndürijileri bilen bäsdeşlik geçirmä çemeleşip geçirilmegini talap edýär. Bäsdeşligiň şertleri önüm öndürijileriň ulanýan serişdelerini rejeli ulanmaga mejbur edip, eksport edilýän önümiň köpelmegine getirýär.

Halkara bäsleşige goşulmagyny talap edýän açyk bazar gatnaşyklary içkeri agalyk edýän guramalaryň we kärhanalaryň hökümini hem gowşadýar.

Walýutanyň eýesiniň milletine, ýaşayan ýerine we meşgurlanýan işine görä öwürmeklik bolup, şol ýurduň milli walýutasyna halkara hasaplaşyklar boýunça erkin daşary ýurt walýutalaryna öwürmeklik ýene daşary ýurtlara (rezidentlere) milli hökümet guramalary tarapyndan rugsat berilýär. Emma rezidentlere, ýa-da şol ýurduň raýatlaryna we şahsy taraplaryna milli walýutany daşary ýurt walýutalara öwürmäge rugsat berilmeyär.

Milli walýutanyň konwertirlenmek derejesini gazanmak bilen bagly bolan halkara tejribä göz aýlasak, bu ýol, köplenç, şol bada daşary ýurt konwertirlenmäni gazanmaktan başlanýar.

Munuň birnäçe sebäplerini belläp geçeliň. Milli walýutanyň daşarky öwürmek derejesi daşary ýurt maýadarlarynyň işjähligini höweslendirýär. Mundan başga-da, şol ýurduň milli walýutasy halkara karz we pul bazarlarynda tanalýar we oňa bolan halkara isleg belli bir derejede saklanyp galýar. Dünýä bazarlarynda milli walýuta erkana döräp, berkäp, ýurduň walýuta ýagdaýlaryna we milli walýuta

kursuna amatly täsir edýär. Milli walýutanyň daşarky konwertirmek derejesi azrak ykdysady we walýuta harajatlar bilen bagly bolýar, çäklil derejede maliýe we ykdysady çäreleriň ösdürilmegini talap edýär. Sebäbi rezidentler bilen deňänimizde rezidentleriň hyzmatdaşlarynyň sany azrak bolýar.

Milli walýutanyň içerki öwrülmeçlik derejesi üpjün edilende şol ýurduň walýutasynyň erkana daşary ýurt walýutalaryna çalşylmagy diňe rezidentlere rugsat edilýär.

1.3. Konwertirlenmegi üpjün edýän esasy şertler

Walýutanyň öwrülmeçligi bilen bagly bolan düşüňjani ýeke çalşymaklyk bilen bagly bolan tehniki kategoriýa diýip düşüňmeli däl. Bu düşüňer bir tarapdan, örän ýönekeý bolup görünse-de, konwertirmek mehanizmi örän çylşyrymly we çuňňurdyr. Şu sözleri anyk düşüňje ýaly deňeşdirme mysalyny getireliň. Milli walýutanyň konwertirlenmegini üpjün edýän we hökümet guramalary tarapyndan döredilýän şertleri umumylaşdyryp 3 topara bölmek bolýar:

1. Milli hojalygyň bazar gatnaşyklary esasynda dolandyrylmagy;
2. Içerki we daşarky önümçilik we çalyşma şertleriň deňagramlylygyny we durnuklylygyny gazanmak;
3. Ýokardaky şertlere laýyk gelýän öwrülmeçlik mehanizminiň döredilmegi.

Ýokarda belläp geçilişi ýaly, bu çylşyrymly meseläniň ýene-de bir belläp geçmeli tarapy bar. Konwertirlenmek ýoluna taýýarlyksyz geçmek örän howpludyr. Şonuň üçin, bazar gatnaşyklara ýaňy geçýän döwletleriň konwertirlenmek ýoluna geçirmeginiň ön ýanynda hökmany ýerine ýetirmeli şertleridir.

Olaryň arasynda: ykdysadyýete laýyk gelýän walýuta kurs tertibini saýlap almak, halkara walýuta tölege ukyplylygyň gerekli möçberiniň toplanmagy, makroykdysady syýasatyň esasy we durnukly bolmagy, şonuň bilen bilelikde dolanşykda bolan artykmaç pul möçberiniň aýrylmagyny üpjün etmeçlik, ykdysady subýektleriň bazar bahalaryna duýgury bolmagy üçin öz içine höwesleri we mümkinçilikleri alýan şertleriň döredilmegi. Bu hökmany ýerine ýetiril-

meli şertler mümkin bolajjak makroderejedäki durnuksyzlyk peýda bolmaz ýaly ýerine ýetirilmelidir, hem-de ahyrynda garaşylýan ykdysady netijelilik, girdejiler üpjün eder ýaly şert gerek bolýar. Mysal üçin, taryhda taýýarlyksyz konwertasiýa geçmek bilen bagly hereketler 1947-nji ýylda Beýik Britaniýa döwleti tarapyndan synanyşyk edildi. Funt-sterlingiň gündelik amallar boýunça konwertasiýasy üçin ABŞ 3,75 mlrd.dollar möçberinde karz berenligine garamazdan, öňünden ýerine ýetirmeli şertler berjaý edilmänligi üçin Beýik Britaniýa konwertirlenmegi 1 aýdan soň ýatyryar.

Öwrülmecligiň düýp manysy milli walýutanyň eýesiniň hereketiniň erkana bolmagyndan ybaratdyr. Bu ýagdaý ilkibaşda ykdysady özbaşdaklygy göz önünde tutýar, çünki özbaşdaklygy ulanmak doly mümkinçilik berýän hökümetiň döredýän ykdysady we hukuk şertleri. Konwertirmek şertinde walýutanyň eýesiniň islegine garşy hiç kimiň höküm bilen hereketini üýtgetmäge haky ýokdur. Şahsy ýa-da edara görnüşli tarap bolsun, hasaplaşyklar nagt däl ýa-da nagt görnüşinde ýerine ýetirilişine konwertirlenmek rugsady bar bolan walýutanyň eýesi ony ýeke öz islegi we maksatlary boýunça ulanyp daşary ýurt walýutalara öwürüp biler.

Konwertirmek üçin gerek bolan erkanalygy we özbaşdaklygy diňe bazar gatnaşyklary üpjün edip biler. Bazar şertlerinde jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň hemme çäginde bolup geçýän hadysalar kanunlaryň kömegi bilen bazar çalyşma we bäsdeşlik mehanizmleriň üsti bilen dolandyrylýan hojalyk subýektleriň doly özbaşdaklygynyň üpjün edilmegi ykdysady kanunlaryň işläp, jemgyýetçilik gatnaşyklara amatly täsir etmeginiň esasy şertidir.

Halkara walýuta dolanyşyga gatnaşyjylary 3 kategoriýa bölüp bolýar:

1. Döwlet guramalary - köplenç ol tarap bolup halkara gatnaşyklarda merkezi banklar çykyş edýärler.
2. Dellalçylyk edip daşary ýurt gatnaşyklaryna hyzmat edýän täjirçilik banklary.
3. Dürli giňişlikde işleýän firmalar, guramalar, hususy taraplar.

Bu kategoriýalara girýän taraplar üçin öwrülmecligiň manysy birmeňzeş däldir. Kanuny töleg serişdeleriň emitenti bolup çykyş edýän merkezi banklar, häkimiýet guramalary döwlet walýuta

ätiýaçlyklaryna we altyn gorlara ygtyýarlyk edýär. Milli walýutany daşary ýurt walýutalaryna çalyşmak bilen bagly meseleleriň bu ýerde bolmaklygy mümkin däldir.

Täjirçilik banklary özbaşdak we garaşsyz bazar hojalygynyň agzasy hökmünde öz wezipelerini ýerine ýetirýärler, hemme pul amallary boýunça dellalçylyk edensoň, pul serişdeleriniň ortasynda haýsy hem bolsa bir möçberdäki walýuta serişdelerini dolanyşyk gaznasy hökmünde saklamaly bolýar. Walýuta serişdeleri bankyň doly ygtyýarynda bolsa-da, ol gaznalaryň döredilmegi we ulanylmagynyň düzgün-tertibi döwlet walýuta sazlaýyş kada-kanunlar bilen sazlanýar.

Milli derejesinde kabul edilen düzgün-tertibiň häsiýetlerine görä konwertirlenmek mehanizmiň iň netijeliligine täsir gazanýarlar. Banklaryň üsti bilen amala aşyrylýan walýuta söwdasynyň köp bölegi bahalaryň üsti bilen ýerine ýetirilýär. Müşderileriň buýrugy boýunça ýa-da banklaryň öz hasabyna ýerine ýetirilýän walýuta alyp-satmak amallary banklarda jemlenip ýerine ýetirilýär. Şonuň üçin banklaryň halkara hasaplaşyklary ýerine ýetirmek bilen bagly işi näçe erkana ýerine ýetirilse, şoňa görä walýuta bazarynyň ähmiýeti artyp, dünýä walýuta ulgamynyň ady tutulyp, abraýy galýar.

1.4. Halkara walýuta gatnaşyklary we walýuta ulgamy

Halkara walýuta gatnaşyklary – bu dünýä hojalygynda walýutanyň işlemeginde we milli hojalyklaryň işleriniň netijeleri bilen özara çalşylymagynda emele gelýän jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň jemidir. Walýuta gatnaşyklarynyň aýratyn düzümleri antik döwründe – gadymy Gresiyada we gadymy Rimde weksel we alyş-çalyş işi hökmünde emele geldi. Olaryň kämilleşmeginiň indiki tapgyry hökmünde geçiriji wekseller (trattalar) boýunça hasaplaşyklar geçirilen Lionda, Antwerpde we Günbatar Ýewropanyň beýleki söwda merkezlerindäki orta asyr “weksel ýarmarkalary“ boldular. Feodalizm we kapitalizm döwürlerinde bank arkaly halkara hasaplaşyklar ulgamy ösüp başlady.

Halkara walýuta gatnaşyklarynyň ösüşi öndüriji güýçleriň ösmegi, dünýä bazarynyň döremegi, zähmetiň halkara paýlanylyşynyň

(ZHP) artdyrylmagy, dünýä hojalyk ulgamynyň döredilmegi, hojalyk gatnaşyklarynyň internasionalizasiýasy we globalizasiýasy bilen düşündirilýär.

Halkara walýuta gatnaşyklary halkara ykdysady gatnaşyklary arkaly emele gelýärler. Halkara walýuta gatnaşyklarynyň we gaýtadan öndüriligiň aralarynda göni we gytaklaýyn aragatnaşyklar bar. Olaryň obýektiw esasy bolup harytlaryň, kapitallaryň, hyzmatlaryň halkara alyş-çalşyny döredýän jemgyýetçilik öndüriligi durýar. Walýuta gatnaşyklarynyň ýagdaýy milli we dünýä ykdysadyýetiniň ösmegine, syýasy ýagdaýa, halkara gatnaşyklaryna mahsus bolan iki sany ösüş meýilleriniň, ýagny, hyzmatdaşlyk we garşylyk, şeýle-de ýurtlaryň aralaryndaky güýçleriň gatnaşygyna bagly bolup durýar. Daşary ykdysady gatnaşyklarynda, şol sanda walýuta gatnaşyklarynda-da, syýasat we ykdysadyýetiň, diplomatiýa we täjirçiligiň, öndüriljek we söwdanyň çaknyşandyklary sebäpli, walýuta gatnaşyklary milli we dünýä hojalygynda aýratyn ýer eýeleýär. Gaýtadan öndüriljige görä, walýuta gatnaşyklary ikinji bolsa-da, olar özbaşdak bolup, oňa gaýtargy täsirini berýär. Ykdysadyýetiň internasionalizasiýa we globalizasiýa şertlerinde, gaýtadan öndüriligiň daşky faktorlary bolan – dünýä öndüriligiň we söwdanyň, ylmyň we tehnikanyň daşary ýurt derejesi, daşary ýurt kapitalynyň ösüşine baglylygy güýçlenýär. Halkara walýuta gatnaşyklarynyň durnuksyzlygy, walýuta krizislary, gaýtadan öndüriljek hadysasyna ýaramaz täsirini ýetirýär.

Hojalyk gatnaşyklarynyň internasionalizasiýasy esasynda halkara walýuta gatnaşyklary kem-kemden guramanyň belli bir görnüşlerine eýe boldylar. *Walýuta ulgamy* milli kanunçylyk ýa-da döwletara ylalaşyklary arkaly berkidilen walýuta gatnaşyklarynyň döredilmeginiň weugrukdyrylmagynyň görnüşidir. Onuň işlemeginde we dolandyrylmagyna gatnaşýan gurluşy we ýerine ýetirýän wezipeleri bilen özara baglanyşykly – düzüm bölekleriniň toplумы, walýuta ulgamynyň milli, dünýä, halkara (sebitleýin) görnüşleri bar.

Taryhy taýdan, ilki bilen, halkara hukugynyň kadalaryny hasaba almak bilen, milli kanunçylyk arkaly ugrukdyrylýan *milli walýuta ulgamlary* emele geldiler. Milli walýuta ulgamy özbaşdak bolup, milli çäklerinden çyksa-da, ol ýurduň pul ulgamynyň bölegi bolup durýar.

Onuň aýratynlyklary ýurduň ykdysadyýetiniň we daşary ykdysadyýet gatnaşyklarynyň ösüş derejesi we ýagdaýy bilen kesgitlenýär.

Milli walýuta ulgamy *dünýä walýuta ulgamy* – ýagny, döwletara ylaşyklary bilen berkidilen halkara walýuta gatnaşyklarynyň guramak usuly bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. *Dünýä walýuta ulgamy* XIX asyryň ortalarynda emele geldi. Dünýä walýuta ulgamynyň işleýiş häsiýeti we durnuklylygy, onuň ýörelgeleriniň dünýä hojalygynyň gurluşyna, alyp baryjy ýurtlaryň güýçleriniň ýerbe-ýer goýulmagyna we bähbitlerine gabat gelmegine bagly bolup durýar. Bu şertleriň üýtgemegi, köne walýuta ulgamynyň dargamagyna we täzesiniň döremegine getirýän wagtal-wagtal döreyän çökgünlige getirýär.

Dünýä walýuta ulgamy global dünýä hojalyk maksatlaryny yzarlasa-da, onuň aýratyn iş we ugrukdyrma mehanizmi bolsa-da, ol milli walýuta ulgamlary bilen bagly bolup durýar. Bu baglylyk daşary ykdysady işine hyzmat edýän milli banklar arkaly ýerine ýetirilýär we alyp baryjy ýurtlaryň döwletara walýuta ugrukdyrmasynda we walýuta syýasatynyň koordinasiýasynda öz ornuny tapýar. Milli we dünýä walýuta ulgamlarynyň özara baglanyşygy, olaryň deňdigini aňladanok, sebäbi olaryň wezipeleri, hereket etmegi we ugrukdyrlymagy, aýry ýurtlaryň ykdysadyýetine we dünýä hojalygyna täsiri başga bolup durýar. Milli we dünýä walýuta ulgamlarynyň baglylygy we aratapawudy olaryň düzüm böleklerinde görünýär (*1.1-nji tablisa*).

1.1-nji tablisa

Milli we dünýä walýuta ulgamlarynyň esasy düzüm bölekleri

Milli walýuta ulgamy	Dünýä walýuta ulgamy
1	2
Milli walýuta	Dünýä pullarynyň wezipeleýin görnüşleri
Milli walýutanyň konwertirlenme şertleri	Walýutalaryň özara konwertirlenme şertleri
Milli walýutanyň pariteti	Walýuta paritetleriniň unifikirlenen (bir nusga getirilmeginiň) tertibi
Milli walýutanyň kurs tertibi	Walýuta kurslaryň tertipleriniň reglamentasiýasy

1.1-nji tablisanyň dowamy

1	2
Walýuta çäklendirmeleriň barlygy ýa-da ýoklugy, walýuta gözegçiligi	Walýuta çäklendirmeleriň döwletara düzgünleşdirilmegi
Ýurduň halkara walýuta likwidligini milli taýdan düzgünleşdirmek	Halkara walýuta likwidliginiň döwletara düzgünleşdirilmegi
Halkara karz dolanyşyk serişdeleriniň ulanylmagynyň reglamentasiýasy	Halkara karz dolanyşyk serişdeleriniň ulanmak düzgünleriniň unifikasiýasy
Ýurduň halkara hasaplaşyklarynyň reglamentasiýasy	Halkara hasaplaşyklarynyň esasy görnüşleriniň düzgünleriniň unifikasiýasy
Milli walýuta bazarynyň we altyn bazarynyň tertibi	Dünýä walýuta bazarlarynyň we altyn bazarlaryň tertibi
Ýurduň walýuta gatnaşyklaryny dolandyrýan we ugrukdyrýan milli edaralar	Döwletara walýuta düzgünleşdirmesini ýerine ýetirýän halkara guramasy

Milli walýuta ulgamynyň esasy bolup milli walýuta – kanunçylyk arkaly kesgitlenen ýurduň pul birligi çykyş edýär. Halkara amallarynda ulanylýan pul serişdelerini walýuta diýip atlandyrýarlar. Birinji jahan urşundan soň, daşary ýurt walýutadaky dürli töleg serişdesi bolan dewiz düşünjesi döreýär. Daşary ýurt walýutasy halkara walýuta, hasaplaşyk, karz we maliýe amallarynda ulanylýar, bank hasaplarynda saklanylýar, emma, başga döwletiň çäklerinde kanuny töleg serişdesi hökmünde ulanylmaýar. Güýçli inflyasiýa, ýurtda ykdysady we syýasy durnuksyzlyk bolanda, milli walýutany has durnukly daşary ýurt walýutasy gysyp çykarýar, häzirkizaman şertlerinde – dollar, ýewro, *ykdysadyýetiň dollari-zasiýasy* döreýär. “Walýuta“ kategoriýasy milli we dünýä hojalyklarynyň baglanyşygyny we özara hereketini üpjün edýär (1.2-nji tablisa).

Dünýä walýuta ulgamy dünýä pullarynyň wezipeleýin görnüşlerine esaslanýar. Dünýä pullary diýlip, internasional baha çäginde, halkara töleg we ätiýaçlyk serişdeleriniň wezipelerini ýerine ýetirýän, halkara gatnaşyklaryna (ykdysady, syýasy, medeniýet) hyzmat edýän pullara aýdylýar. Dünýä pullarynyň wezipeleýin görnüşleriniň ösüş

döwürleri belli bir yza galyşlyk bilen milli pullarynyň altyn puldan karz pula çenli ösüş ýoluny gaýtalaýar. Ilkinji gezek altyn bilen bilelikde dünýä puly hökmünde milli walýutany ulanmak 1922-nji ýylda, Genuýa walýuta ulgamynyň döredilmegi bilen, kanun esasyda rugsat edildi. Bu kanunyň netijesinde, dünýä walýuta ulgamy XX asyrdaky alyp baryjy ýurtlaryň bir ýa-da birnäçe milli walýutalaryna ýa-da halkara walýuta birligine esaslanýar (SDR, 1999-njy ýylda ýewro bilen çalşylan ekýu). Dünýä pullarynyň täze wezipeleýin görnüşi bolan ýewro puly – bir wagtda Ýewrobirleşigiň 12 ýurdunyň ýeke-täk milli pul birligi bolup durýar.

1.2-nji tablisa

Walýutalaryň görnüşleri

Toparlanmasynyň ölçegi	Walýutalaryň görnüşleri
1. Walýutanyň konwertirlenmeginiň derejesi	Erkin konwertirlenýän Bölekleýin konwertirlenýän
2. Dünýä dolanyşygynda ulanylmagynyň derejesi	Konwertirlenmeýän Blokirlenen Halkara
3. Walýutanyň durnuklylyk derejesi	Esasy Ätiýaç Alyp baryjy (dominirlenen) Berk “Ýumşak“
4. Ulanmak giňişligi	Bahanyň Tölegiň Wekseliň, çekiň Gymmatly kagyzlaryň Kliringiň Interwensiýanyň we ş.m. walýutasy

Konwertirlenýän milli walýutanyň esasy kategoriýasy – bu internasional baha çäginiň, halkara töleg we ätiýaçlyk serişdeleriniň wezipelerini ýerine ýetirýän *ätiýaçlyk (esasy) walýutasydyr*. Ol beýleki ýurtlar üçin walýuta kursuny kesgitlemegiň esasy hökmünde hyzmat edýär, walýuta kurslaryny sazlaşdyrmak maksady bilen, walýuta interwensiýasyny geçirmekde, şeýle hem başga pul birlikleri baglaşdyrýan “direg“ walýutasy hökmünde ulanylýar. Brettonwud walýuta ulgamynyň çäklerinde ätiýaçlyk walýuta ygtyýarnamasy ABŞ-nyň dollaryna we funt-sterlinge berkidildi. Ýamaý walýuta ulgamynyň çäklerinde dollar öz ätiýaçlyk walýuta ygtyýarnamasyny saklady, tejribede, ýewro walýutasy, ýapon ýenasy we beýleki erkin konwertirlenýän walýutalary hem şu görnüşde ulanylýarlar.

Ätiýaçlyk walýuta statusyny gazanmaklygyň aşakdaky başlangyçlary bar: öndürijilikde, harytlaryň we maýalaryň eksportynda, altyn walýuta ätiýaçlyklarynda ýurduň agalyk edýän, eýeleýän orny; daşary ýurtdaky karz-bank edaralaryň ösen ulgamy; karz maýasynyň göwrümlü bazary, walýuta amallarynyň liberalizasiýasy, walýutanyň erkin konwertirlenmegi. Milli walýutanyň ätiýaçlyk walýutasynyň ornu-na geçirilmeginiň subýektiw faktory hökmünde işjeň daşary syýasaty, şol sanda walýuta we karz, kawat walýutany dünýä puly hökmünde ulanmak däbi (mysal üçin, funt-sterlingi) bolup durýar. Institusional nukdaýnazardan, milli walýutanyň ätiýaçlyk walýutasy hökmünde ykrar edilmeginiň şerti bolup, onuň banklar we halkara maliýe edaralary arkaly halkara dolanyşyga girizilmegi durýar.

Ätiýaçlyk walýutasynyň statusy emitent ýurda indiki artykmaçlyklary berýär: töleg balansynyň ýetmezçiligini milli walýuta arkaly ýapmaga, dünýä bazaryndaky bäsdeşlikde milli eksportýorlaryň eýeleýän ornunyň pugtalandyrylmagyna ýardam etmäge. Şol bir wagtda hem, ýurduň walýutasynyň ätiýaçlyk walýutasynyň ornu-na geçirilmegi, onuň ykdysadyýetine birnäçe borçlygy ýükleýär: bu walýutanyň durnuklylygyny saklamak zerur, dewalwasiýa, walýuta we söwda çäklendirmeleri ulanylmaklygy aradan aýyrmak. Ätiýaçlyk walýuta statusy emitent ýurdy içki ykdysadyýet syýasatyny daşky deňagramlylygy gazanmak wezipesine tabyn etmäge mejbur edýär.

Altynandan tapawutlylykda, öz gymmatlyklary bolman, milli karz pullar dünýä puly hökmünde doly çykyş edip bilenoklar. Şu derejede hem *ýewro walýutalar* – görnüşi boýunça dünýä pullary, mazmuny boýunça bolsa, daşary ýurt banklary tarapyndan depozit-karz amallary üçin ulanylýan milli pullar.

Içki ykdysadyýet üçin niýetlenen milli pullaryň halkara töleg-hasaplaşyk we ätiýaçlyk serişdesi hökmünde ulanylmagy gapma-garşylyklara getirýär.

Birinjiden, dünýä hojalyk gatnaşyklaryna hyzmat etmek üçin gymmaty gaçan milli karz pullary ulanmak HYG-niň internasional häsiýetine gabat gelenok.

Ikinjiden, ätiýaçlyk walýutasynyň emitent ýurtlary onuň statusyny daşary ykdysady ekspansiýa maksady bilen hyýanatçylykly peýdalanýarlar.

Üçünjiden, ätiýaçlyk walýutalar wagtal-wagtal öz agdyklyk edýän ýagdaýyny ýitirýärler. Şular ýaly ýagdaýa 1960-njy ýylyň soňunda ätiýaçlyk walýutasy bolmagyny bes eden inlis funt-sterlingi düşdi. 70-nji ýyllardan başlap, dollar hem esasy bäsdeşlik edýän walýutalaryň – ýewro bilen çalşylan GFR-iň markalary, ýapon ýenasy we başgalaryň zor salmaklary bilen öz monopoliýa halkara derejesinde eýeleýän ornuny ýitirdiler.

Halkara walýuta birligi halkara talaplaryny we borçlaryny deňeşdirmek üçin şertleýin möçber hökmünde, walýuta pariteti we kursy kesgitlemek üçin, töleg we ätiýaçlyk serişdesi hökmünde ulanylýar. Altynyň demonetizasiýa hadysasy – onuň pul hökmünde ulanylyşynyň bes edilmegi, dünýä pullary hökmünde durnuksyz milli walýutalary ulanmaklygyň ýaramaz netijeleri, walýuta ulgamyna SDR-iň (alynmanyň ýörite hukugy), 1999-njy ýylda ýewro bilen çalşylan ekýu walýutasynyň (1979-1998 ýyllarda ýewropa walýuta birliginiň) girizilmegine getirdi. Dünýä pullarynyň bu täze görnüşleri ýurtlaryň ýörite hasaplarynda ýazuwlar arkaly nagt däl halkara hasaplaşyklar üçin ulanylýar: SDR – Halkara walýuta gaznasynda, ekýu – Ýewropa walýuta hyzmatdaşlyk gaznasynda, 1994-nji ýyldan 1999-njy ýyla çenli Ýewrobirleşigiň Ýewropa walýuta institutynda halkara hasaplaşyk üçin ulanyldy, olaryň şertli bahasy walýuta sebedine girýän ortaça agramly bahanyň we walýuta kursunyň esasynda hasaplanýar.

Walýuta ulgamynyň indiki düzümi walýutanyň konwertirlenme derejesini, ýagny onuň daşary ýurt walýutasyna çalşylmagyny häsiýetlendirýär. Olaryň indiki görnüşleri bar:

- çäklendirilmän dürli daşary ýurt walýutalaryna çalşylýan erkin konwertirlenýän walýutalar. HWG-niň 1978-nji ýyldaky Tertipnamasyna “erkin ulanylýan walýuta“ düşünjesi girizildi. Bu kategoriýa ABŞ-nyň dollary, GFR-iň markasy, ýena, funt-sterling, fransuz markasy (marka we frank ýewro çalşylan) degişli. Erkin konwertirlenýän diýlip, walýuta çäklendirilmeleri ýok ýurtlaryň walýutalary hasaplanýar;

- walýuta çäklendirmeleri bolan ýurtlaryň pul birlikleri bölekleyin konwertirlenýän walýutalarydyr;

- rezidentler we rezident bolmadyklar üçin walýuta çalşylmagy gadagan edilen ýurtlaryň pul birlikleri konwertirlenmeýän (ýapyk) walýutalarydyr.

Walýuta ulgamynyň düzümi – bu *walýuta pariteti*, ýagny kanuny tarapyndan kesgitlenen iki walýutanyň arasyndaky gatnaşygy. Monometallizmde – altyn we kümüş walýuta kursy üçin esas bolup moneta (pul) pariteti ýagny dürli ýurtlaryň pul birlikleriniň metal gymmatlygy boýunça gatnaşygydyr. Ol walýuta pariteti düşünjesi bilen deň gelýärdi.

Walýuta kursunyň tertibi hem walýuta ulgamynyň düzümi bolup durýar. Olaryň indiki görnüşleri bolýar:

- az üýtgeýän fiksirlenen walýuta kurslary;

- walýutanyň bazar islegine we teklibine göre üýtgeýän kurslar hem-de olaryň dürli görnüşleri.

Altyn monometallizm döwründe walýuta kursy *altyn paritete*, ýagny walýutalaryň resmi altyn gymmatlygy boýunça baglylyga esaslanýardy we altyn nokatlar çäklerinde üýtgeýärdi. *Altyn nokatlaryň* nusgawy mehanizmi iki şertde işleýärdi: altynyň erkin satuwy-satyn alnyşy we onuň çäksiz äkidilşi. Walýuta kursunyň durnuksyzlygynyň çäkleri altynyň daşary ýurda äkidilmegi bilen bagly ulag çykdajylary bilen kesgitlenýärdi (fraht, ätiýaçlandyрма, kapitala bolan göterimleriň ýitgisi, aprotirlemek çykdajylary we başgalar) we pariteti + 1% ýokary däldi. Altyn standartynyň ýatyrylmagy bilen, altyn nokatlar mehanizmi hem öz işini bes etdi.

Altynyň dolanyşykdan hazyna çykarylmany sebäpli, çalşylmaýan karz pullaryň walýuta kursy kem-kemden altyn paritetden üzülýärdi. Bu bolsa haryt öndüriljeklik, pul we walýuta ulgamlarynyň ösüş döwri bilen düşündirilýärdi. 70-nji ýyllaryň ortasyna çenli walýuta kursynyň esasy bolup walýutalaryň altyn gymmatlyklary – bahalaryň resmi masştaby we ilkinji jahan urşundan soň HWG tarapyndan bellige alnyp başlanan altyn paritetleri çykyş edýärdiler. Haryt bahalary bilen bilelikde milli walýutalaryň gymmatlyklarynyň peselmek derejesiniň görkezijisi bolan karz puldaky altynyň resmi bahasy walýutalaryň baglylygynyň ölçegi bolup durýardy. Altynyň nyryhy onuň gymmatyndan aýrylandygy sebäpli, altyn paritetiň emeli häsiýeti güýçlendi.

40 ýylyň dowamynda (1934–1976) nyryhlaryň möçberi we altyn pariteti altynyň resmi bahasy esasynda kesgitlenýärdi. Bu baha ABŞ-nyň hazyna saklaýyş edarasy tarapyndan 1934-nji ýylda 1 unsiýa 35 dollar möçberinde kesgitlenip, dollaryň dewalwasiýasyna çenli saklanylady: 1971-nji ýylyň dekabry aýynda ol 38 dollara çenli ýokarlandy, 1973-nji ýylyň fewral aýynda – 42,22 dollara çenli. Döwlet ugrukdyrmasynyň netijesinde altynyň dollardaky resmi bahasy peselip bazar bahasyndan üýtgeýärdi: 1971-nji ýylda – 40,8 dollar, 1973-nji ýylda – 97, 1975-nji ýylda – 160, 1976-njy ýylda – 125, 1977-nji ýylda – 148, 1978-nji ýylda – 193,2 dollar.

1971-nji ýylda dollaryň resmi bahadan altyna çalşylmagy bes edilenden soň, walýutalaryň altyn gymmatlygy we altyn pariteti belgilenen düşüňjeler bolup galdylar. HWG olary 1975-nji ýylyň iýul aýyndan çap etmegini bes etdi. Ýamaý walýuta reformasy netijesinde ýurtlar walýuta kursunyň esasy bolan altyn paritetinden ýüz öwürdiler. Häzirki wagtda ol walýuta paritetinde – walýutalaryň aralaryndaky baglylyga esaslanýarlar we onuň daşynda üýtgeýär.

1970-nji ýylyň ortasyndan *walýuta sebedi* esasyndaky paritetler girizildi. Bu bir walýutanyň beýleki walýutalaryň belli bir toplumyna baglylykda ortaça agramly kursy ölçemegiň usuly. Dollaryň deregine walýuta sebedini ulanmaklyk dollar standartyndan köp walýutaly standarta geçmek ösüş meýilini görkezýär. Walýuta sebedini hasaplamaklygynyň esasy kynçylygy – bu walýuta düzümini we

olaryň sebedäki udel agramyny kesgitlemek, walýuta komponentleriň möçberi, ýagny toplumdaky her bir walýuta birlikleriniň sany. Onuň indiki görnüşleri bar:

- walýuta düzümi belli bir möhlete berk belenilen standart sebedi;
- üýtgeýän düzümlü ugrukdyrylýan sebedi;
- simmetriki (deň udel agramly walýutaly);
- assimetriki (dürlü walýutaly).

Mysal üçin, häzirki zaman SDR walýuta sebeti 4 sany walýuta-dan ybarat (1981-nji ýylyň 1-nji ýanwaryna çenli – 16 walýuta, 1999-njy ýyla çenli – 5 walýuta). Her walýutanyň udel agramynyň kesgitlenmesi ýurduň halkara söwdasynda bolan paýyny hasaba almak bilen geçirilýär. Emma, dollar üçin onuň halkara hasaplaşyklaryndaky udel agramy hasaba alynýar (*1.3-nji tablisa*).

1.3-nji tablisa

SDR walýuta sebedi, %-de

	1996–2000 ý.	2001–2005 ý.
ABŞ-nyň dollary	39	45
Ýewro	-	29
GFR-iň markasy	21	-
Fransuz franky	11	-
Ýena	18	15
Funt sterling	11	11

SDR kursunyň dollar ýa-da walýuta sebediniň düzümine girýän başga walýuta baglylykda hasaplanmagy 3 esasy düzüm bölekleri öz içine alýar:

1. Degişli walýutanyň birligindäki walýuta komponentleri. Olar walýuta sebedindäki udel agramynyň we soňky 3 aýda SDR - iň öňki kursuna bolan korektirowkaly dollara bolan ortaça bazar kursunyň jemi hökmünde kesgitlenýärler;

2. Walýutanyň dollara bolan bazar kurslary;

3. Walýuta komponentleriň dollar ekwiwalenti walýuta komponentiniň walýuta kursyna bölünmegi arkaly hasaplanylýar. Funt-sterlingiň walýuta komponenti bolsa, onuň dollara bolan walýuta kursuna köpeldilýär.

SDR-iň birliklerinde walýuta kursuny görkezmekligiň formal häsiýeti bolup, ol dollara bolan walýutalaryň bazar kursuny hasaba alýar, onuň üsti bilen bolsa – başga walýutalary. Üýtgeýän walýuta kurslarynyň şertlerinde we olaryň durnuksyzlygynda, walýuta sebеди usuly ýurtlar we halkara guramalar tarapyndan walýutalaryň dürli toplumyny ulanmak bilen maksatlaryna baglylykda ulanylýar: walýuta kursuny kesgitlemek, bahanyň we girewiň walýutalarynyň indeksasiýasy. ÝeBS-de walýuta paritetleriň esasy hökmünde 12 ýurduň walýutalaryndan ybarat bolan sebetde esaslanýan ekýu ulanylýardy. Birnäçe döwletler (takmynan, 20) hususy walýuta sebetlerini olara öz walýutalarynyň kursuny baglamak üçin ulanýarlar.

Walýuta ulgamynyň düzüm bölekleri hökmünde walýuta çäklendirmeleriň barlygy ýa-da ýoklugy çykyş edýär. Walýuta gymmatlyklary bilen amala aşyrylýan amallaryň çäklendirilmeleri hem HWG-niň üsti bilen döwletara ugrukdyrmanyň obýekti bolup durýar.

Halkara karz dolanyşyk serişdeleri barada aýdylsa, olaryň ulanyş düzgünleriniň reglamentasiýasy unifikirlenen halkara kadalaryna laýyklykda amala aşyrylýar. Olaryň sanynda – Ženewa konwensiýalary (wekselli we çekli). Halkara hasaplaşyklaryň reglamentasiýasy milli we dünýä walýuta ulgamlarynyň derejelerinde resminamalaýyn akkreditiwler we inkasso üçin unifikirlenen düzgünlere we däplere laýyklykda amala aşyrylýar.

Walýuta ulgamynyň düzüm bölekleri bolan halkara walýuta likwidliginiň ugrukdyrylmagy, halkara hasaplaşyklary zerur bolan töleg serişdeleri bilen üpjün edilmegi arkaly jemlenýär. *Halkara walýuta likwidligi (HWL)* – bu ýurduň (ýa-da ýurtlaryň toparlarynyň) öz halkara borçlaryny karz beriji üçin amatly bolan töleg serişdeleri bilen wagtynda ýerine ýetirmek ukybydyr. Bütindünýä hojalyk nukdaýnazardan garanyňda, HWL-gi dünýä töleg dolanyşygynyň maliýeleşdirme we karzlaşdyrma çeşmeleriniň we onuň halkara ätiýaçlyk aktiwleri bilen üpjün edilmeginiň jemini aňladýar. Ýurduň milli ykdysadyýet nukdaýnazyndan bolsa, HWL onuň töleg ukyplylygynyň görkezijisi bolup durýar.

HWL 4 sany esasy komponenty öz içine alýar: ýurduň resmi altyn we walýuta ätiýaçlygy, CDR-däki hasaplar, HWG-däki ätiýaçlyk walýuta hökmünde eýeleýän ornuny (kwotasynyň 25% çäginde agza ýurdy hökmünde daşary ýurt walýutada şertsiz karzlaryň awtomatiki almak hukugyny). HWL görkezijisi hökmünde resmi altyn walýuta ätiýaçlyklarynyň ýyllyk haryt importynyň jemine bolan gatnaşygy çykyş edýär. Bu görkezijiniň gymmatlygy çäklendirilen, sebäbi ol hemme geljekki tölegleri, şol sanda hyzmatlar boýunça, şeýle hem kapitallaryň we karzlaryň halkara hereketi bilen bagly bolan maliýe amallary hasaba almaýar.

Walýuta bazarynyň we altyn bazarynyň tertibi milli we halkara ugrukdyrmanyň obýekti bolup durýar. Galybersede, walýuta ulgamynyň wajyp düzümi institusional düzüm böleklerdir. Gürrüň, ýurduň walýuta gatnaşyklarynyň dolandyryş we ugrukdyrmak boýunça milli guramalary barada gidýär (Merkezi bank, Ykdysadyýet we ösüş ministrligi, Maliýe ministrligi, Türkmenistanda Ýokary gözegçilik gullugy). Milli walýuta kanunçylygy milli we daşary ýurt walýutasyndaky amallary ugrukdyrýar (eýelik, getiriş we çykaryş hukugy, satuw-satyn alma). Döwletara walýuta ugrukdyrmany HWG ýerine ýetirýär, 1999-njy ýylda Ýewropa walýuta ulgamyny çalşan ÝB-niň Ykdysadyýet we walýuta birleşigide – Ýewropa merkezi banky. Bu institutlar halkara walýuta-karz we maliýe gatnaşyklarynyň howpsuz, çökgünligiň ösüşiniň tertibini işläp taýýarlamaga we goldamaga isleg bildirýärler.

Bütindünýä hojalygy dünýä walýuta ulgamyna belli bir talaplary bildirýär. Ýagny, walýuta ulgamy:

- ynamy bolan töleg-hasaplaşyk serişdeleriň ýeterlik möçberiniň halkara çalşygyny üpjün etmeli;
- walýuta mehanizmiň globalizirlenýän dünýä ykdysadyýetiniň şertleriniň üýtgemelerine öwrenişmegini we durnuklylygy goldamalyk;
- ähli agza ýutlaryň bähbitleri üçin hyzmat etmeklik.

Bu talaplaryň ýerine ýetirilmegine dünýä maliýe merkezleriniň, global we milli bähbitleriniň aralaryndaky gapma-garşylyklary, dünýä hojalyk gurluşyndaky we güýçleriň gatnaşygundaky üýtgemeleri päsgel berýärler. Walýuta gegemoniýa merkezleri walýuta giňişligindäki

ileri tutulmagy wagtal-wagtal ýurtlaryň ösüşiniň deňsizlik tarapy-na üýtgeýär. Birinji Jahan urşuna çenli walýuta gegemoniýasy dünýä öndürjilikde we söwdada, bank we ätiýaçlandyрма işinde, walýuta gatnaşyklarynda agalyk edýän Beýik Britaniýa berkidildi. Birinji Jahan urşy netijesinde maliýe merkeziniň Ýewropadan ABŞ geçmegi, funtsterling bilen dollaryň aralarynda gegemoniýa üçin ýiti ýaryşa getirdi. Ikinji Jahan urşyndan soň dollar ýeketäk walýuta – gegemony boldy. 1970–1990-njy ýyllarda 3 sany merkeziň döredilmegi (ABŞ, Günbatar Ýewropa, Ýaponiýa) ABŞ-nyň dollarynyň agalyk ýagdaýyny peseltdi.

1.5. Halkara walýuta gatnaşyklarynda altynyň orny: täze alamatlary

Taryhy taýdan dünýä pulunyň wezipesi altyna we kümşe berkidildi, Pariž walýuta ulgamynyň çäklerinde bolsa (1867 ý.) – diňe altyna. Emma, altynyň ornunda demonetizasiýanyň täsiri bilen düýpgöter üýtgemeler bolup geçdi. **Altynyň demonetizasiýasy – bu onuň kem-kemden puluň wezipesini ýerine ýitirmekligini bes etmekligidir.** Ýöne, XIX asyryň soňuna çenli çeken kümşüň demonetizasiýasy ýaly, bu hadysa hem uzaga çekýär.

Altynyň demonetizasiýasy obýektiw we subýektiw esaslar bilen düşündirilýär.

1. Hususy eýeçiliginde umumylaşdyрма ösüş meýli bilen baglylykda, haryt öndürjileriň ykdysady özbaşdaklygy ýeňlip geçilen halatynda, altyn pullarynyň häzirki zaman haryt öndürjiligiň talaplaryna laýyk gelmezligi.

2. Karz gatnaşyklarynyň ösmegi bilen karz pullary – banknotlar, wekseller, çekler – kem-kemden altyny, ilki bilen, içki pul dolanyşykdan, soňra bolsa, halkara walýuta gatnaşyklaryndan çykarmagy.

3. Subýektiw faktorlary bolan ABŞ-nyň walýuta syýasaty, altyn bilen geçirilýän amallaryň döwlet taýdan ugrukdyrylmagyny – onuň demonetizasiýasyny tizleşdirýär.

ABŞ-nyň altyna bolan walýuta syýasatynyň strategiýasy dollaryň halkara ornuny berkitme maksady bilen ony dünýä walýuta

ulgamynyň esasy hökmünde diskreditasiýasyna gönükdirilen. Haçanda, Birinji jahan urşundan soň dünýä maliýe merkezi Ýewropadan Amerika geçende, ABŞ dollaryň gegemoniýasyna ugur aldy. Ikinji jahan urşundan soň, ABŞ özüniň walýuta-ykdysady kuwwatynyň ösmegine daýanyp, dollaryň ileri tutulmagyna “dollar altynandan gowy” dewiz bilen ýaryşdylar. ABŞ-nyň dollaryň gegemoniýasyny altynyň demonetizasiýasyny tizleşdirip güýçlendirmek strategiki ugrunyň taktikasy, ýagdaýa görä üýtgeýärdi. Urşdan soňky weýrançylyk şertlerinde, Günbatar Ýewropada, Ýaponiýada altynyň roly güýçlendi we ABŞ öz köpelen altyn ätiýaçlyklaryny (1949-njy ýylda 24,6 mlrd-ni dollar ýa-da kapitalistiki dünýäniň resmi altyn ätiýaçlygynyň 75%) dollaryň esasy hökmünde ulandylar. Dollaryň kursuny durnukly saklamak maksady bilen, daşary ýurt merkezi banklar üçin dollary altyna çalyşmak guraldy.

ABŞ -nyň zor salmagy bilen, 35 ýylyň dowamynda (1934–1971) dollaryň alyp baryjy ornuny saklamak maksady bilen, altynyň resmi peseldilen bahasy saklanyp gelinýärdi (31,1035 grama deň bolan 1 troýa unsiýasyna 35 dollar) we ol bahalaryň resmi masştabynyň we walýutalaryň pariteti üçin esas hökmünde ulanylýardy. Döwlet ugrukdyrmasyň täsiri bilen, altynyň resmi bahasynyň onuň hakyky bahasyndan aýrylmagy esli möçbere getirdi. Emma, HWG-niň Tertipnamasy agza bolan ýurtlary dollaryň altyn gymmatlygyny üýtgeşsiz we onuň ätiýaçlyk walýuta hökmünde abraýyny saklamak üçin altyn bilen bolan hökümet amallary diňe resmi bahadan amala aşyrmaga borçly edýär. Şeýle hem, şular ýaly maksat bilen, taryhda birinji gezek altynyň bazar bahasynyň döwletara düzgünleşdirilmesi (1961–1968) altyn pul arkaly amala aşyryldy. 70-nji ýyllardan bäri, ABŞ-nyň halkara derejede eýeleýän orunlary biraz gowşanda, dollaryň hümmetiniň gaçmagy altynyň hakyky ätiýaçlyk aktivi hökmündäki ornunyň ýokarlanmagyna getirdi. Bu şertlerde HWG, ABŞ-nyň zor salmagynyň netijesinde, dollaryň bäsdeşi bolan altynyň demonetizasiýasyny tizleşdirmek syýasatyny janlandyrdy.

Altynyň demonetizasiýasynyň iki aspekti bolýar: ýuridiki we hakyky. Ýamaý walýuta reformasy demonetizasiýanyň ýuridiki tamamlanylyşyny resmileşdirdi. HWG-niň üýtgedilen Tertipna-

masynda walýutalaryň paritetleri we kurslary kesgitlenende, altyna bolan salgylanmalaryň hemmesi aýryldy, altyn paritetler we altynyň resmi bahasy ýatyryldy. Emma, HWG-niň Tertipnamasynda altynyň halkara ätiýaçlyk aktiwi hökmünde bolmagy göni inkär edilenok. Hakykatdan, altynyň demonetizasiýasy tamamlananok. Altynyň orny baradaky mesele kanuny namalary bilen däl-de, bazar ykdysadyýetiniň hakyky islegleri bilen çözülýär.

Altynyň demonetizasiýa hadysasynyň uzaklygy we gapma-garşylygy onuň derejesine baha bermekde kynçylyk döredýär. Käbir ykdysadyýetçiler demonetizasiýa geçirilenok we altyn pullaryň nusgawy wezipelerini ýerine ýetirýär diýip hasaplaýarlar. Beýlekileri bolsa, altyn doly demonetizirlenen we diňe gymmatly haryt bolup durýar diýip hasaplaýarlar. Üçünjileri, altyn demonetizasiýasy işjeň ýerine ýetirilýär, emma, tamamlanmadyk diýip hasaplaýarlar.

Walýuta giňişliginde altynyň ornunyň esasy üýtgemelerine seredeliň:

1. Karz pullar altyny içki we halkara dolanyşygyndan çykardylar. Emma, ykdysady dolanyşykda altynyň indiki görnüşleri öz ähmiýetini saklaýarlar: adatdan daşary dünýä pullary, halkara karzlary üpjün edýän, baýlyk. Altyn halkara walýuta gatnaşyklaryna maýdalanmaýan karz pullary arkaly gatnaşýar we altyn bazarlarynda jemlenýär.

2. Hazyna döretmek serişdesi hökmünde pullaryň wezipesi altynyň dolanyşykdan aýyrylmagy bilen, täze pursatlar bilen häsiýetlendirilýär. Baýlyklar pul dolanyşygynyň özakymly ugrukdyryjysy hökmünde hyzmat etmekligi bes etdiler, karz pullaryň maýdalanmaýandygy sebäpli, altyn baýlykdan awtomatiki dolanyşyga we tersine geçip bilmeýär. Emma bu wezipe doňup galmady: onuň içki we dünýä bazarlary bilen bolan gatnaşygy düýpgöter üýtge-se-de, saklanyp galdy. Baýlyk döwletiň (2002-nji ýylda dünýä boýunça 33,3 müň t) we hususy şahslaryň (25,4 müň t) özboluşly ätiýaçlyk gaznasy hökmünde çykyş edýär. Hususy tezawrasiýanyň gaýtadan öndürijilik hadysasy bilen baglanyşygy, inflýasiýa we walýuta durnuksyzlyk şertlerinde öz hakyky gymmatyny saklamak maksady bilen maýalaryň bir bölegini altyna öwürmeklikde görünýär. Merkezi banklardaky, döwletiň maliýe edaralaryndaky we halkara guramalar-

daky resmi altyn ätiýaçlyklar, halkara aktiwleri hökmünde internasional ähmiýetlidirler. Altynyň demonetizasiýa syýasatynyň tizlenmegine garamazdan, ABŞ-nyň altyn ätiýaçlygy (8138 müň t) has köp resmi ätiýaçlykly beýleki üç ýurduň (GFR, Şweýsariýa we Fransiýa) bilelikde alnan möçberine barabar. Altyn ätiýaçlygyň möçberi ýurduň walýuta-maliýede eýeleýän ornuny görkezýär we onuň karza we tölege ukyplylygynyň görkezijileriniň biri bolup hyzmat edýär.

Altynyň esasy saklaýjysy (dünýä altyn ätiýaçlygynyň, takmynan, 85 %)–alyp baryjy ýurtlaryň “onluga”. Altyn ätiýaçlygy deň derejede paýlanmadyk (ABŞ-da – 8 müň t, GFR–3,4 müň, Şweýsariýada–2,4 müň, Fransiýada–3,0 müň, Italiýada–2,4 müň t). Ýurduň dünýä öndüriliginde we söwdada eýeleýän ornunyň üýtgemegi bilen, olaryň wagtal-wagtal gaýtadan paýlanylyşy amala aşyrylýar. ABŞ-nyň altynyň resmi ätiýaçlykdaky paýy 1950-nji ýylda 75% (20,3 müň t) 2000-nji ýylyň başynda 24% (8 müň t) çenli kemeldi, Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň, esasanam, ÝB-de 16% (4,8 müň t)–52 % (15 müň t golaý) çenli. Ýaponiýanyň altyn ätiýaçlygy uly däl, olar (1948–1980) 3-den 754 t çenli köpeliş şu derejede hem saklanýar. Ýaponiýada altynyň importy 1974-nji ýylda eksporty bolsa, 1978-nji ýylda kanunlaşdyryldy, 1982-nji ýylda altyn bazary döredildi.

Resmi altyn ätiýaçlygynyň böleginiň (4,1 müň t, ýa-da 13%-e golaýyny) halkara guramalarda (HWG – 3,2 müň t-a, Ýewropa merkezi bankynda – 2,86 müň t-a golaý, Bazeldäni Halkara hasaplaşyklaryň bankynda (HHB) – 0,21 müň t) saklanylmagy mydamalyga öwrüldi. 120-den ýokary bolan ösen ýurtlaryň paýyna dünýä jemgyýetiniň resmi altyn ätiýaçlygynyň 15 %-e golaý (4,9 müň t) möçberi düşýär. Olaryň köpüsinde, şol sanda hem Russiýada, sähelçe altyn ätiýaçlyklary bar.

Döwlet we hususy baýlygyň möçberi (60 müň t ýokary) dünýä boýunça ýarym asyrykda gazylyp alnan altynyň möçberine deň. Şular ýaly möçberde toplanan hiç hili haryt ýok bolsa gerek, şol sebäpli altyn ätiýaçlyklary gapma-garşylyksyz ýerlemeklige kynçylyk döreýär. Şunuň bilen, häzirki zaman haryt öndüriligi altyna hakyky ätiýaçlyk aktiw hökmünde alternatiwa tapyp bilmedi. Altynyň tebigy häsiýetleri, ýagny birmeňzeşligi, bölünijiligi, berkligi, müdümiligi–adatdan daşary bolan pullara bildirilýän talaplara has gabat gelýär.

Altynyň dünýä puly hökmündäki wezipelerinde hem üýtgeşmeler bolup geçdi. Birinjiden, onuň halkara hasaplaşyklarynda ulanylmak zerurlygy aradan aýryldy. Altyn standartda hem bu giňişlikde karz serişdeleriň giňden ulanylmagy häsiýetlidir, altyn bolsa diňe töleg balansynyň passiw galyndysyny üzmek üçin ulanylýardy.

Ikinjiden, altyn dünýä pullary hökmünde çykyş edip, olaryň 3 sany wezipesini saklaýar – umumy satyn alyjylyk, töleg serişdesi we jemgyýet baýlygynyň materializasiýasy hökmünde hyzmat etmek. Altyn häzirkigi wagtda hem umumy aýratyn haryt hökmünde hasaplanýlar. Altynyň bar bolsa, altyn bazarlarynda zerur bolan walýutalary satyn almak, olara bolsa – dürli harytlary alyp, bergini üzmek bolýar. Çökgünlik ýagdaýlarda, altynyň adatdan daşary dünýä puly hökmündäki roly ösýär. Walýuta çökgünligi bilen bilelikde “altyna kowalaşma” görnüşde durnuksyz walýutadan altyna “gaçyp” gelmeklik bolýardy. Ösen ýurtlar HWG-den öz gatançlaryny yzyna gaýtarmak tertibinde 46,5 t altyny alyp, daşky bergileri üzmek üçin 20 t golaý altyny satdylar.

Altynyň ýuridiki demonetizasiýasynyň tersine, ol halkara walýuta-karz gatnaşyklarynda belli bir roly oýnaýar. Altyn ätiýaçlyklarynyň ähmiýetini göz önünde tutup, döwletler olary belli bir derejede saklaýarlar: ykdysady, syýasy, harby kynçylyklary ýagdaýynda. Olaryň käbirleri (Fransiýa, Şweýsariýa) döwlet ätiýaçlyklarynyň üstüni doldurmak maksady bilen, altyny auksionlarda satyn alýardylar. 1980-nji ýyllarda OPEK guramasynyň birnäçe ýurtlary hem (Eýran, Yrak, Liwiýa, Indoneziýa) altyny bazarda satyn alýardylar.

Töleg balansyň ýetmezçiligini ýapmak we daşky bergileriň tölegini geçirmek maksady bilen, halkara karzlary üpjün etmek (Italiýa, Portugaliýa, Urugwaý 70-nji ýyllaryň ortasynda, ösen ýurtlar 80-nji ýyllarda) üçin merkezi banklar öz altyn ätiýaçlyklaryny swop geleşikleri ulanýarlar. Wagtal-wagtal altynyň bir bölegini walýuta ätiýaçlygynyň üstüni doldurmak üçin satýarlar (mysal üçin, Angliýanyň banky we başga ýurtlar, XX we XXI asyrlarda HWG).

YB-de agza bolan ýurtlaryň resmi altyn ätiýaçlyklaryň 20% ekýu emissiýasynyň bölekleýin üpjünçiligi hökmünde hyzmat edýärdiler. 1999-njy ýyldan bäri ýewronyň emissiýasyny amala aşyran Ýewropa merkezi bankynyň aktiwlerinde hem altyn saklanyp galdy (10-15%).

Altyn ätiýaçlyklaryň möçberi ýurduň walýuta-ykdysady ýagdaýyna görä üýtgeýär. Mysal üçin, ABŞ-da ol 1950-nji ýylda 20,3 müň t-dan 8 müň t çenli peseldi, Ýewropa birleşiginde bolsa artdy.

Şeýlelikde, häzirki zaman şertlerinde hem, altyn walýuta metalyňyň, ýagny, adatdan daşary dünýä pullarynyň häsiýetlerini saklaýar.

Test

1. Milli walýuta ulgamlarynyň düzüm böleklerini kesgitläň.

- 1.1. Ätiýaçlyk walýutalary.
- 1.2. Walýutalaryň özara konwertirlenmek şertleri.
- 1.3. Milli walýuta.
- 1.4. Milli walýutanyň kurs tertibi.
- 1.5. Walýutalaryň özara konwertirlenmek şertleri.
- 1.6. Dünýä pullarynyň wezipeleýin görnüşleri.
- 1.7. Walýuta çäklendirmeleriň bolmagy ýa-da bolmazlygy.
- 1.8. Halkara walýuta likwidliginiň döwletara düzgünleşdirilmegi.
- 1.9. Walýuta çäklendirmeleriň döwletara düzgünleşdirilmegi.
- 1.10. Halkara karz dolanyşyk serişdelerini ulanmaklygyň reglamentasiýasy.
- 1.11. Döwletara walýuta düzgünleşdiriş halkara guramasy.
- 1.12. Halkara walýuta likwidliginiň milli taýdan düzgünleşdirilmegi.
- 1.13. Dünýä walýuta bazarlarynyň we altyn bazarlaryň tertibi.
- 1.14. Ýurduň halkara hasaplaşyklarynyň kadalaşdyrylmasy.
- 1.15. Walýutany düzgünleşdirmegi we walýuta gözegçiligini amala aşyran milli guramalar.
- 1.16. Halkara karz dolanyşyk serişdelerini ulanmak düzgünleriniň unifikasiýasy.
- 1.17. Milli walýuta bazarynyň we altyn bazarynyň tertibi.
- 1.18. Halkara hasaplaşyklaryň esasy görnüşleriniň düzgünleriniň unifikasiýasy.
- 1.19. Milli walýutanyň pariteti.
- 1.20. Walýuta paritetleriň unifikirlenen tertibi.

- Dogry jogaplary görkeziň.

II BAP. WALÝUTA KURSY YKDYSADY ADALGADYR

Bu bapda walýuta kursunyň manysyna, halkara walýuta gatnaşyklarynyň tejribesinde hereket edýän walýuta kurslarynyň görnüşlerine häsiýetnama berilýär. Walýuta kursuna täsir edýän ýagdaýlara seljerme berilýär, onuň halkara ykdysady gatnaşyklaryna edýän täsiri öwrenilýär, dürli-dürli alymlaryň taglymatlary şöhlelendirilýär.

2.1. Walýuta kursunyň manysy, wezipeleri we ony kesgitlemegiň zerurlygy

Walýuta kursy–ýurduň pul biriliginiň bahasy bolup, başga ýurtlaryň pul birlikleri bilen aňladylmagyna aýdylýar. Bu pul kategoriýasy aýratyn häsiýete eýedir, sebäbi walýuta kursy milli we dünýä ykdysadyýetiniň biri-birine baglanyşygyny aňladýar. Eger-de her bir walýutanyň esasy alamatlary milli hojalyklaryň çäklerinde emele gelýän bolsa, olaryň mukdar ölçegleri halkara ykdysady amallaryň netijesinde döreýär. Halkara ykdysady gatnaşyklar amala aşyrylanda bahalaryň iki görnüşi içerki we dünýä deňeşdirilýär. Egerde içerki bahalar dürli milli gymmatyň esasynda emele gelýän bolsa, onda dünýä bahalar internasional gymmata esaslanýarlar. Aýratyn döwletleriň harytlary, daşary ykdysady gatnaşyga aralaşmak bilen, öz milli bahalaryny taşlap, köplenç ýagdaýlarda dünýä bazarynyň bahalaryndan satylýar. Milli bazarlardan tapawutlylykda halkarara alyş-çalşynda bahalaryň milli pul birlikleriň gatnaşygy hökmünde çykyş edýärler. Şeýlelik bilen walýuta kursy gytaklaýyn görnüşde milli pul birliklerini deňeşdirmekligiň üsti bilen milli gymmatyň

ölçeýjisi bolup çykyş edýär. Hojalyk durmuşynyň internasializasiýa hadysalarynyň giňelmegi we çuňlaşmagy bilen, milli gymmatlary deňeşdirmeklik barha uly we giň möçberlerde bolup geçýär. Walýuta kursunda ykdysady kategoriýalar bolan bolsa, zähmet öndürijiligi, zähmet haky, önümçilik harajatlary, ösüş depginleri we beýlekiler öz beýanyny tapýarlar. Milli ykdysadyýetleriň biri-birinden garaşlylygy, pul dolanşygynyň öz häsiýetiniň üýtgemegi walýuta kursunyň ornunyň ýokarlanmagyna getirýär.

Walýuta kursy, her bir islendik harydyň bahasy ýaly gymmata esaslanyp, islege talaba baglylykda onuň daşynda üýtgäp durýandyr. Altyn standart şertlerinde walýuta kursunyň esasy bolup walýuta ýada moneta pariteti hyzmat edýärdi. **Moneta pariteti bir döwletiň pul birliginiň altyn agramynyň beýleki döwletiniň pul birliginiň altyn agramyna bolan gatnaşgydyr.** Altyn dolanşygynda pul birliginiň belgilenen we hakyky gymmatynyň biri-birine deňligi sebäbi walýuta pariteti durnukly häsiýete eýedir. Walýuta kursy durnukly paritetiň töwereginde töleg balansynyň ýagdaýyna baglylykda üýtgäp durýar, ol walýuta bolan islegi we talapy gönüden-göni kesgitleýär. Ýöne bu üýtgemeler örän ujypsyzdy, sebäbi öwrülip bilijilik ukyplary erkindi. Altyn aýlanyşygy şertlerinde halkara dolanşygyňa gatnaşyjylar töleg serişdesini saýlamak mümkinçilige eýedirler. Adatça, olar töleg serişdesi hökmünde daşary ýurt walýutasyny ulanýardylar. Passiw töleg balansy emele gelende, daşary ýurt walýutasynyň kursunyň ýokarlanan ýagdaýlarynda olaryň altyn tölemek mümkinçiligi bardy. Onuň üçin milli banknotlary belenilen kurs boýunça çalşyp gaýry ýurda ibermeklik ýeterliklidi.

Şeýlelik bilen altyn dolanşygy şertlerinde walýuta kursunyň poritetiň töwereginde üýtgäp durmagy örän ujypsyzdy, belli bir çäkleri bardy, walýuta kursy hem edil walýuta poriteti ýaly durnuklydy.

Pul dünýäsiniň düzgüni bolan altyn dolanşygynyň aradan aýrylmagy bilen walýuta kurslarynyň durnuklylygy hem ýitdi. Walýutanyň özara gymmatlygyny ölçemek meseleleri has çylşyrymlaşdy onuň gabat geläýjek ölçeglerini tapmaklyk halkara walýuta syýasatynyň hemişelik we çözgüdi kyn bolan düzüm bölekleriniň hataryna goşuldy.

Häzirki zaman walýuta kursunyň ýada daşary ýurt töleg serişdelerinde aňladylýan pul birliginiň esasyny anyk bir gymmatlyk

emele getirmän, eýsem bir giden şertleriň toplumlary emele getirýär. Walýutanyň kursy diňe bir bahalaryň derejesine bagly bolman, eýsem töleg balansynyň ýagdaýyna, karzyň gymmatyna kapitalyň migrasiýasynyň möçberine, ykdysady ösüş depginlerine, syýasy ösüşiň geljegine we ş.m. baglydyr. Depginli ölçegleriň ýoklugy sebäpli walýuta bazarlarynda emele gelyän walýuta kurslarynyň näderejede hakykata ýakyndygyny ynamly aýdyp bolmaýar. Ýöne gelyän gatnaşyklar ýeke-täk hakykat bolup, döwletler ol hakykat bilen ylalaşmaly bolýarlar.

Karz pullarynyň çalşylmagy şertlerinde walýuta kursunyň emele gelmek mehanizmini ep-esli üýtgeşmeleri başdan geçirýär. Karz pullar, altyn pullardan tapawutlykda, içerki gymmata eýe däldirler, olaryň diňe wekilçilik gymmaty bardyr, ol hem karz pullaryň satyn alybilijilik ukybyny kesgitleýär. Kagyz pul dolanyşygy şertlerinde walýutalaryň alyş-çalşy olaryň satyn alybilijilik ukybyna esaslanýar. Şeýlelikde, walýuta kursunyň gymmat esasy bolup satyn alyjylyk güýjüniň pariteti çykyş edýär. Karz pullar hümmetsizlenmäge sezewar bolýarlar, olaryň satyn alyjylyk ukyby zygiderli peselýär, bu dürli ýurtlarda birmeňzeş bolmaýar, şonuň üçin satyn alyjylyk güýjüniň pariteti zygiderli üýtgäp durýar. Kagyz pul dolanyşygy şertlerinde walýuta kurslaryň esasy durnuksyz bolýar, zygiderli üýtgäp durýar.

Şonuň bilen birlikde kagyz pul dolanyşygy şertlerinde walýuta kursunyň, töleg balansynyň ýagdaýyna baglylygy saklanýar. Walýuta kursy islege we talaba baglylykda we durnuksyz esasyň daşynda üýtgäp durýar. Eger-de altyn dolanyşygy şertlerinde bu üýtgemeler anyk çägi bolan bolsa, täze şertlerde walýuta kurslarynyň üýtgemeleriniň hiç-hili kesgitlenen çägi ýokdur. Kagyz pul dolanyşygy şertlerinde döwletiň içinde we döwlet arasynda altyn erkin hereket etmeýär, halkara dolanyşygyna gatnaşyjylar töleg serişdesini saýlamak mümkinçiliginden mahrumdyrlar. Olar diňe gaýry ýurtlaryň walýutalary bilen töleg geçirýärler, ol walýuta kursunyň öz paritetiniň daşyndaky üýtgemeleriň çäginde peseldýär.

Walýuta kurslarynyň durnuksyzlygy halkara ykdysady gatnaşyklaryň ösüşine ýaramaz täsir edýär. Ekwiwalent alyş-çalyş üçin walýutalaryň hakyky satyn alyjylyk ukybyny aňladýan walýuta

kursy zerurdyr. Walýuta kurslarynyň üýtgäp durmagy, olaryň satyn alyjylyk ukybyndan çalşyrmalary halkara walýuta-karz we ykdy-sady gatnaşyklaryň durnuksyzlygyny güýçlendirýär, milli girdejiniň ýurtlardan paýlanmagyna getirýär, bir döwletleriň utuşyny beýlekileriň bolsa utulmagyny aňladýar.

Şonuň üçin walýuta kursuny kadalaşdyrmak we durnuklaşdyrmak çäreleri alnyp barylýar.

2.2. Walýuta kursunyň görnüşleri

Halkara walýuta gatnaşyklarynyň tejribesinde kagyz pul dolanyşygy şertlerinde walýuta kurslarynyň aşakdaky görnüşleri ulanylýar:

1. fiksirlenen; - berk kesgitlenen ýa-da bellenilen.
2. üýtgeýän ýa-da çeýe.

1. Fiksirlenen kurslar – hasaba alnan paritetleriň ulgamy walýuta kurslarynyň esasy döwlet walýuta guramalary tarapyndan goldanylýar. Olar aşakdakylara bölünýärler:

1.1. Hakyky fiksirlenen kurslar, altyn paritete esaslanýarlar, bazar katirowkalarynyň paritetinde „altyn nokatlaryň“ çäginde üýtgemegine ýol berilýär. Bu diňe altyn moneta ulgamynda mümkindir;

1.2. Şertnamalaýyn fiksirlenen kurslar, ylalaşylan etalona esaslanýarlar, bu etalon boýunça paritet hasaba alynýar we bazar katirowkalarynyň paritetden üýtgemeginiň ylalaşylan möçberleri bellenilýär.

2. **Çeýe kurslar** – bu ulgamda walýutalaryň resmi paritetleri bolmaýar. Olar aşakdakylara bölünýär:

2.1. Islege we talaba baglylykda üýtgeýän kurslar.

2.2. Islege we talaba baglylykda üýtgeýän, ýöne Merkezi banklaryň walýuta interwensiýalary tarapyndan wagtlaýyn emele gelen üýtgemeleriň utgaşdyrylmagy.

Walýuta kurslarynyň emele gelmegine täsir edýän ýagdaýlar:

- pul birlikleriniň satyn alybilijilik ukyby we infliýasiýanyň depginleri (olar kurslaryň üýtgemegine hemişe gabat gelmeýärler);
- töleg balansynyň ýagdaýy;

- dürli ýurtlarda göterim haklarynyň tapawudy;
- walýuta bazarlarynyň işi we spekulýatiw walýuta amallary;
- dünýä walýuta bazarlarynda walýuta bolan akymyň derejesi;
- dewolwasiýadan ýa-da rewolwasiýadan ybarat bolan, walýuta kursuny döwlet tarapyndan kadalaşdyrmak.

Walýuta kursuny kesgitlemeklige katirowka diýilýär. Gaýry ýurtlaryň walýutasynyň milli walýuta katirowkasynyň taryhy iki usuly bar – göni we gytaklaýyn. Göni katirowka has giň ýaýrady, **onda gaýry walýutanyň kursy milli walýutada aýladylýar.** Gytaklaýyn katirowkada milli walýuta birlik hökmünde kabul edilmeyär, **onuň kursy gaýry pul birlikleriniň kesgitlenen mukdarynda aňladylýar.** Katirowkalaryň dürli usulynyň ykdysady aýratynlygy ýokdur, sebäbi walýuta kursunyň manysy birdir. Walýutalaryň öwürlip bilijilik ukyby şertlerinde olaryň katirowkalary banklar tarapyndan amala aşyrylýar. Walýuta çäklendirmeleri şertlerinde olaryň kursy hökümet guramalary tarapyndan belenilýär.

Ösen ýurtlaryň köpüsinde katirowkanyň göni usuly ulanylýar. Gytaklaýyn katirowka Beýik Britaniýada ulanylýar, onuň walýutasy uzak wagtlaý halkara töleg serişdesiniň roluny ýerine ýetirdi, 1978-nji ýyldan başlap bolsa ABŞ geçdi, sebäbi dollar häzirkki wagtda halkara töleg serişdesi hökmünde çykyş edýär.

Gytaklaýyn katirowkany ulanmaklyk hasaplaşyklara belli bir amatlyklary döredýär, ýöne ykdysady manysy boýunça göni katirowkadan hiç-hili tapawutlanmaýar.

Walýuta bazarlarynda öňdebaryjy roluň banklara degişlidigi sebäpli walýuta kurslarynyň emele gelmegi hem bank amallarynda bolup geçýär. Walýuta katirowkalarynda öňdebaryjy rol köp bolmadyk iri banklara degişlidir, olar beýleki banklara özleriniň kurs syýasatyny kabul etmegi mejbur edýär.

Banklar walýuta katirowkany, esasan, amerikan dollaryna baglylykda amala aşyrýarlar, sebäbi ol esasy halkara töleg we ätiýaçlyk serişdesi bolup, walýutalaryň alyş-çalyş geleşikleri, esasan, dollaryň üsti bilen amala aşyrylýar.

Walýuta kurslarynyň dollara bolan gatnaşygy esasynda gaýry walýutalaryň milli walýutalara bolan katirowkasy amala aşyrylýar. **Iki walýutanyň arasyndaky gatnaşyk hökmünde kesgitlenen, olaryň kursunyň üçünji bir walýuta bolan gatnaşygynda hasaplanylýan walýutalaryň kursuna kross kurslar diýilýär.** Kross kurslar halkara ykdysady amallara gönüden-göni gatnaşyjylaryň arasynda ulanylýar, olary anyk gaýry walýutalaryň gündelik kursy gyzyklandyrýar.

Häzirki wagtda bank dolanyşygynda, walýutalaryň katirowkalarynda dollaryň gatnaşygy bilen bir hatarda, ýewro bolan gatnaşyk hem uly ähmiýete eýe bolýar. Bu katirowka Günbatar Ýewropa walýutalaryna degişlilikde ulanylýar, sebäbi marka Ýewropa ykdysady bileleşiginde merkezi ýagdaýy eýeleýär we iň uly Ýewropa walýutasy bolup çykyş edýär.

Banklar bilen bir hatarda walýuta biržalary hem walýuta katirowkalaryny amala aşyrýarlar. Ýöne bu katirowka kesgitlenen ähmiýete eýe bolman, gollanma häsiýete eýedir, walýuta geleşikleriniň aglaba bölegi banklar tarapyndan bellenen kurslar boýunça amala aşyrylýar. Şunlukda halkara tejribesinde gaýry walýutanyň kursy hemişe anyk geleşigiň kursy bilen gabat gelmeýär.

Banklaryň we biržalaryň walýuta katirowkalary hökman walýutalaryň konwentirlenmegini göz önünde tutýar. Nirede walýutalaryň öwrülip bilijilik ukybynyň erkinligi bolmasa, walýuta çäklendirmeler bar bolsa, walýuta katirowkalary Merkezi bank ýa-da beýleki hökümet guramalary tarapyndan amala aşyrylýar. Olaryň bellän kurslary anyk geleşikler üçin hökmanydyr. Şonuň üçin bu ýurtlarda köplenç „gara“ walýuta bazarlary bolýar, ol ýerde daşary ýurt walýutalaryň resmi däl katirowkasy amala aşyrylýar.

Walýutalary satyn almaklygy-satmaklygy amala aşyrmak bilen, banklar halkara dolanyşygyna gönüden-göni gatnaşyjylaryň arasynda araçy roly ýerine ýetirýärler we walýuta amallaryna girdeji almaklygyň serişdeleriniň biri hökmünde garaýarlar. Şonuň üçin katirowka mahalynda banklar iki kursy belleýärler: satyn alyjynyň kursy we satyjynyň kursy. **Alyjynyň kursy**—walýutany bankyň satyn alýan kursy. **Satyjynyň kursy**—bank tarapyndan walýutanyň satylýan kursy. Banklar daşary ýurt walýutasyny arzan bahadan alyp, gymmat

bahadan satmaga çalyşýarlar. Şonuň üçin satyjynyň kursy hemişe alyjynyňkydan ýokarydyr. Olaryň arasyndaky tapawuda **marža** diýilýär, ol bankyň çykdaýlaryny ýapmaga we girdeji almaga hyzmat edýär. Banklar ýokary derejeli maržany almaga çalyşýan hem bolsalar ýiti bäsdeşlik göreşi maržany minimuma çenli azaltmaga mejbur edýär. Tejribede marža, adatça, katirowka kursunyň 0,05%-ini tutýar.

Walýuta katirowkasynyň öz tertibi „**fiksing**“ diýip atlandyrylýar. Onuň manysy her bir walýuta boýunça islegi we tertibi yzygiderli deňşdirip, oň ýanyndaky hereket edýän bazar kursundan ugur alyp, bank kursuny kesgitlemekden we hasaba almakdan ybaratdyr. Soňra şu esasyda satyjynyň we alyjynyň kurslary belenilýär.

Häzirki wagtda walýuta kurslary walýuta sebedi esasynda kesgitleňýär. **Walýuta sebedi-daşary ýurt walýutasynyň katirowkasynyda ulanylýan walýutalaryň ol ýa-da beýleki toplumydyr.** Bu walýutanyň satyn alyjylyk ukybyny has beter esaslandyrmaga mümkinçilik döredýär, onuň kursuna alyş-çalşyň ykdysady we syýasy şertleriniň täsiri göz önünde tutulýar.

Sebet esasynda walýutalaryň kursuny hasaplamak üçin oňa girýän her bir walýutanyň udel agramy kesgitleňilýär, halkara söwdasy-na girýän döwletiň paýy göz önünde tutulýar, amerikan dollary üçin bolsa – onuň halkara hasaplaşyklaryndaky udel agramy hem göz önünde tutulýar.

1975-nji ýylyň iýulyndan başlap Halkara Walýuta Gaznasynyň agzalary walýuta kursunyň altyn paritetini fiksirlemekden resmi ýagdaýda ýüz dönderdiler we üýtgeýän walýuta kurslaryny kanunlaşdyrdylar. Bu kurslaryň 70–80-nji ýyllarda ulanylan tejribesi üýtgeýän kurslaryň fiksirlenen kurslara garanynda satyn alyjylyk güýjüniň paritetini has takyk görkezýändigini subut etdi. Şonuň üçin geljekde walýutalaryň satynalyjylyk güýjüniň pariteti üýtgeýän walýuta kurslarynyň hereketini kesgitleýän wajyp şertler bolup çykyş eder.

Häzirki wagtda Ýamaý walýuta ylalaşyklarynyň kadalaryna laýyklykda walýutalaryň paritetleri SDR, EKÝÜ we beýleki halkara töleg serişdelerine bolan gatnaşygy esasynda kesgitleňýär.

1974-nji ýylyň iýunyndan başlap, SDR-iň walýuta sebedi HWG-niň agzalary bolan on alty döwletiň walýutasyny öz içine alýardy. Bir

ýurduň dünýä söwdasyndaky paýyna laýyklykda walýutalaryň udel agramlary kesgitleňildi, olaryň esasynda 16 walýuta komponentleri resmileşdirildi. Soňkular SDR-iň gymmatyny dollarda we beýleki milli walýutalarda hasaplamak üçin hyzmat edýärdi. 1981-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap, SDR-iň täze sebedi hereket edýär. Ol 5 sany has ösen ýurtlaryň walýutalaryny hususan-da, ABŞ-nyň dollaryny, GFR-iň markasyny, Ýapon iýenasyny, Fransuz frankyny we funt - sterlingini öz içine alýar.

2.1-nji tablisa

SDR sebedi

Walýutalaryň atlary	Udel agramy	Walýuta komponentleri	1996–2000	2001–2009
ABŞ dollary	0,54	45	39	45
GFR markasy	0,46	19	21	
Ýapon iýenasy	34,0	15	18	15
Fransiýanyň franky		12	11	
Ýewro	0,74			29
Funt-sterling	0,71		11	11

Ýewropa walýuta birligi bolan EKÝÜ-niň walýuta sebedi Ýewropa ykdysady birleşiginiň 12 walýutasyny öz içine alýar. EKÝÜ-niň kursuny kesgitlemek üçin fiksirlenen walýuta komponentleri ulanylýar, olar her bir walýutanyň näçe böleginiň walýuta sebediniň düzümine girýändigini görkezýär. Olar jemi milli önümiň möçberine we ýurduň özara söwdadaky paýyna baglylykda bellenilýär. Walýuta komponentleri haýsy hem bolsa bir walýuta kursuna deňişlilikde gündelik kursuň üsti bilen gaýtadan hasaplanylýar, alnan ekwiwalentleriň jemi bir walýutanyň EKÝÜ-a bolan kursuny saklamalydyrlar. Eger-de walýutalaryň bazar gymmatynyň üýtgemegi bilen Ýewropa ykdysady birleşiginde berk hyzmatdaşlaryň gaýtadan seredilen ýagdaýynda, walýuta koeffisiýentleriniň kömegi bilen „sebetdäki“ her bir walýutanyň udel agramy utgaşdyrylýar.

Üýtgeýän walýuta kurslarynyň girizilmegi häzirki wagtda bazar güýçleriniň walýuta kurslarynyň emele gelmegine edýän täsiriniň ýokarlanýandygyny aňladýar. Ýöne bu döwletiň walýuta kursuna täsir etmekden boýun gaçyryandygyny aňlatmaýar, onuň has beýleki usullara geçýändigini görkezýär.

Döwletiň walýuta kursuna täsir etmegi Merkezi emission banklaryň amallarynyň hem-de diskont syýasatynyň we walýuta interwensiýasynyň kömegi bilen amala aşyrylýar.

Diskont ýa-da uçýot (hasap) syýasaty – Merkezi bankyň walýuta kursuny kadalaşdyrmak maksady bilen, gysga möhletleýin maýalaryň hereketine täsir etmek bilen hasap haklarynyň üýtgedilmegidir. Passiw töleg balansy hasap şertlerinde Merkezi bank hasap haklaryny ýokarlandyrýar. Şeýlelikde, hasap haklary pes bolan ýurtlardan daşary ýurt maýalarynyň gelmegini höweslendirýär. Maýalaryň gelmegi töleg balansynyň ýagdaýyny gowlandyrýar, milli walýuta goşmaça isleg döredýär we şunlukda onuň kursunyň ýokarlanmagyna ýardam edýär. Tersine töleg balansynyň aktiw galyndysy ýokarlananda Merkezi bank hasap haklaryny peseldýär we gaýry hem-de milli maýalaryň gitmegini höweslendirýär, töleg balansynyň aktiw galyndysy degişlilikde peselýär. Bu şertlerde daşary ýurt walýutasyna isleg artýar, onuň kursy ýokarlanýar, milli walýutanyň kursy pese gaçýar.

Hasap (uçýot) syýasaty – bu walýuta kursuny kadalaşdyrmagyň däp bolan usulydyr. Ýöne häzirki zaman şertlerinde bu usulyň walýuta kursuna täsiriniň netijeliligi ep-esli peseldi, onuň sebäpleri: hojalyk gatnaşyklarynyň internasionalaşdyrylmagy, maýalaryň we karzyň hereketiniň döwlet tarapyndan kadalaşdyrylmagy we karzyň gymmatlamagynyň milli ykdysadyýetiniň ösüşine ýaramaz täsir etmegidir.

Şonuň üçin häzirki zaman şertlerinde walýuta kursuna täsir etmekligiň esasy guruly bolup, walýuta interwensiýasy çykyş edýär.

Walýuta interwensiýasy milli walýuta kursuna täsir etmek üçin gaýry walýutany satyn almak ýoly bilen Merkezi bankyň walýuta bazarynyň işine göni aralaşmagydyr. Passiw töleg balansy şertlerinde milli walýutanyň kursy peselende, Merkezi bank gaýry walýutany satýar, şeýdip hem milli walýuta goşmaça isleg döredýär we onuň

kursunyň ýokarlanmagyna ýardam edýär. Aktiw töleg balansy şertlerinde, milli walýutanyň kursunyň aşak gaçmagyny üpjün edýär. Hakykatda Merkezi bank walýuta bazaryna aralaşmak bilen gaýry walýuta bolan islegi we talaby deňagramlaşdyrýar, milli walýutanyň kursunyň üýtgemegini çäklendirýär.

Walýuta interwensiýasy Brettonwud walýuta ulgamyny üýtgeýän walýuta kurslaryny goldamaklygyň esasy guraly bolup çykyş edýärdi we ol häzir hem milli walýutanyň kursunyň üýtgemegini düzmek üçin giňden ulanylýar.

Walýuta interwensiýasy walýuta kursunyň durnuklylygyny üpjün etmek üçin giňden ulanylman, eýsem eksporty höweslendirmek maksady bilen walýuta kursuny pes derejede saklamak üçin hem ulanylýar. Walýutanyň hümmetsizlenmegi bu döwletiň eksportlaryna gaýry walýutada öz önümleriniň bahasyny peseltmäge mümkinçilik berýär, ony çalyşmak bilen milli pul birliklerinde şol bir möçber alynýar, ol harytlaryň bäsleşik ukybyny artdyrýar we eksporty ýokarlandyrmak mümkinçiligini döredýär. Bu ýagdaýda import kynlaşýar, sebäbi öz walýutasynda şol bir möçberleri almak üçin gaýry eksportýorlar bahalary ýokarlandyrmaga mejbur bolýarlar. Import bahalarynyň ýokarlanmagy, onuň zyy bilen bolsa olaryň umumy derejesiniň ýokarlanmagy bolup geçýär. Walýuta gymmatlan ýagdaýynda bu hadysalar tersine bolup geçýär.

Walýuta kursunyň üýtgemegi aýratyn ýurtlaryň diňe bir bäsleşik ukybyny deňleşdirýänligini aňlatmaýar. Ahyr soňundan bu üýtgemeler alyş-çalşyň proporsiýalaryny bellemeklige we zähmet önümçiliginiň ösüş meýillerine gabat gelýän ykdysadyýetiň önjeýli ilerlemegine getirýär. Şeýlelikde ýurduň öz garşydaşlaryndan yza galmagy olardan dünýä bazaryna milli gymmatlyklaryň köp mukdarynyň çykarylmagyny obýektiw talap edýär. Haýsy ýurduň walýutasy hümmetsizleşýän bolsa, onuň sarp ediş paýynyň azalmagyna tarap milli girdejiniň gaýtadan paýlanmagy bolup geçýär. Munuň gönüden-göni guraly bahalaryň ýokarlanmagy hyzmat edýär, ol hem ýaşayyş derejesiniň peselmegine getirýär. Şeýle hem örän köp ýagdaýlarda walýutanyň kursunyň aşak gaçmagy gaýry maýalaryň getirilmegi bilen utgaşýar. Ykdysadyýetiň has üstünlikli ösýän ýurtlarynda bu netijeler tersi-

ne bolup geçýär. Bu ýerde walýutanyň kursunyň ýokary göterilmegi alyş-çalyş şertleriniň gowlanmagyna, inflýasiýanyň depginleriniň aşak gaçmagyna geritýär, maýalaryň eksporty üçin has amatly şert döredýär.

Walýuta interwensiýasyny geçirmeklik Merkezi emission banklarda ep-esli walýuta ätiýaçlyklarynyň bolmagyna, özi hem passiw galyndynyň aktiw galyndy bilen yzygiderli çalyşmagy döwründe bolup geçýär. Tersine bolan ýagdaýynda walýuta interwensiýasy walýuta ätiýaçlyklarynyň doly ýok bolmak howpuny ýa-da ýurduň pul dolansygynyň bozulmak howpuny salýar. Ondan başga-da, walýuta interwensiýasy walýuta kursuna diňe wagtlaýyn täsir edýändir. Şonuň üçin walýuta interwensiýasynyň walýuta kursuna täsir ediş derejesi çäklidir, Ýewrowalýuta bazarlarynyň ösmegi bilen, hojalyk amallaryň göwrüminiň giňelmegi bilen bu täsir has hem peselýär, Merkezi banklar bolsa oňa hiç-hili täsir etmeýär diýen ýaly.

Diskont syýasaty we walýuta interwensiýasy milli walýutanyň kursuna täsir etmek usullarydyr, olar diňe ösen döwletler üçin elýeterlidir. Ösüp barýan ýurtlar, düzgün bolşy ýaly hemişelik passiw töleg balanslaryna eýedirler, walýuta ätiýaçlyklary bolamýar, olaryň ykdysadyýeti kuwwatsyz, durnuksyz bolýar, şonuň üçinem gysga möhletli maýalar özüne çekiji bolmaýar, şonuň esasynda ösüp barýan ýurtlar öz walýutasynyň kursuny saklamaklyk maksady bilen her dürli walýuta çäklendirmeleri ulanmaga mejbur bolýarlar.

Walýuta kurslary maýanyň hereketine önjeýli täsir edýärler. Walýuta kursunyň aşak gaçmagy gaýry maýa goýumlaryň gelmegini höweslendirýär we maýanyň daşary ýurda çykarylmagynyň önüni alýar, sebäbi gaýry maýa goýujylary maýanyň şol bir möçberinde hem milli walýutada uly gymmata eýe bolup bilýärler, milli eksportýorlaryň bolsa degişlilikde bu mümkinçiligi azalýar.

Walýuta kursunyň ýokarlanmagy döwletden maýanyň äkidilmegini höweslendirýär we daşary ýurt maýa goýumlarynyň getirilmegini çäklendirýär.

Walýuta kursunyň üýtgemegi döwletiň daşary ýurt bergilerine has hem täsir edýär. Kursuň ýokarlanmagy berginiň möçberini azaldýan bolsa, kursuň aşak gaçmagy bergileriň jemini artdyrýar.

Walýuta kurslary ykdysadyýetiň daşary söwda ulgamyna aralaşmak bilen, içerki önümçilige, iş bilen üpjünçilige, aýratyn hem eksport harytlarynyň we importyň deregine öndürilýän harytlaryň önümçiligine hem täsir edýär. Walýuta kursunyň önümçiligiň ösüşiniň barşyna täsiriniň derejesi ykdysadyýetiň açyklyk derejesine, ýagny jemi milli önümde eksportyň paýyna düşýän bölegine baglydyr.

Walýuta şertleri aýratyn ýurtlarda önümçiligiň ösüşiniň barşyna pul toplumynyň we pul üpjünçiliginiň üsti bilen hem täsir edip bilýär. Üýtgeýän kurslaryň şertlerinde walýuta şertleriniň infliýasiýanyň ösüşine edýän täsiri güýçlendi. Milli walýutanyň kurslarynyň ýokarlanmagy, gaýry walýutalaryň köp getirilmegi dolanyşykdaky pullary köpeldýär we goşmaça milli pul belgileriniň hasabyna, bahalaryň ýokarlanmagyna getirýär. Walýuta kursunyň aşak gaçmagy importirlenýän harytlary gymmatladýar, ol ýurtdaky bahalaryň ähli umumy ýokarlanmagyna getirýär.

Diýmek, walýuta kursy çylşyrymly ykdysady kategoriýadyr. Ol, bir tarapdan, haryt öndürijiler bilen dünýä bazarynyň arasyndaky bar bolan önümçilik gatnaşyklary aňladýar, beýleki tarapdan bolsa, bu gatnaşyklaryň emele gelmegine gönüden-göni täsir edýär. Şonuň üçin hojalyk durmuşynyň internasiolizasiýa şertlerinde walýuta gatnaşyklarynyň ösüşi, walýuta kursunyň emele gelmek meseleleri has uly ähmiýete eýe bolýar.

2.3. Walýuta kursuna täsir edýän ýagdaýlar

Edil dürli nyrhlar ýaly, walýuta kursy hem walýutanyň isleg we teklibiniň täsiri bilen baha esasyndan – walýutanyň satyn alyjylyk ukybyndan (pul birligine satyn alynýan harydyň möçberi) üýtgeýär. Şular ýaly islegiň we teklibiň gatnaşygy birnäçe şertlere bagly. Walýuta kursunyň köpşertliligi onuň başga ykdysady kategoriýalar –baha, nyrh, pul, göterimler, töleg balansy we ş. m. bilen gatnaşygyny görkezýär. Ýurtda we dünýäde umumy ykdysady we syýasy ýagdaýyna baglylykda olaryň çylşyrymly garyşmasy we esasy hökmünde bir şertleriň ýa-da beýleki ýagdaýlaryň öňe çykmagy bolup geçýär. Olaryň aralaryndan indikileri belläp geçmeli:

1. Infilýasiýanyň depgini. Baha kanunynyň hereketini görkezme bilen, walýutalaryň satyn alyjylyk ukyplary boýunça gatnaşygy (satyn alyjylyk ukybynyň pariteti), walýuta kursunyň özboluşly oky bolup hyzmat edýär. Şonuň üçin, walýuta kursuna infliýasiýanyň depgini täsir edýär. Ýurtdaky infliýasiýanyň depgini näçe ýokary bolsa, şonça-da onuň walýutasynyň kursy pes bolýar. Puluň infliýasiýasy sebäpli hümmetiniň gaçmagy, ýurtda satyn alyjylyk ukybyny peseldýär we infliýasiýa depgini pes bolan ýurtlaryň walýuta kurslaryna görä olaryň kursunyň gaçmagynyň ösüş meýillerine getirýär. Bu ösüş meýili, köplenç, orta we uzak möhletli meýilnamada görünýär. Walýuta kursunyň deňlenmegi, onuň satyn alyjylyk ukyby pariteti bilen gabat getirilmegi iki ýylyň dowamynda ýerine ýetirilýär. Bu bolsa günde ki walýuta kursunyň kotirowkasy, olaryň satyn alyjylyk ukyby boýunça düzedilmeyändigini hem-de başga kurs dörediji şertleriň hereket edýändigini bilen düşündirilýär.

Emma, spekulýatiw we konýunktur şertlerden boşadylan walýutalaryň kurs gatnaşyklary, baha kanunyna laýyklykda, pul birlikleriniň satyn alyjylyk ukybynyň üýtgemegi bilen üýtgeýärler.

Walýuta kursunyň infliýasiýanyň depginine baglylygy harytlaryň, hyzmatlaryň we maýalaryň uly möçberde satuwly ýurtlarynda has beýik. Bu bolsa, walýuta kursunyň ösüşi bilen infliýasiýanyň depgini aralaryndaky gatnaşyk eksport bahalaryň esasynda kursuň hasaplanylmagynda görünýändigini bilen düşündirilýär. Dünýä bazarynyň bahalary bu internasional bahanyň pul aňlatmasy. Import bahalary barada aýdylsa, olaryň özleri walýuta kursunyň ösüşine bagly bolýandyklary sebäpli, olary walýutalaryň satyn alyjylyk ukybynyň paritetini hasaplamak üçin ulanmaga has amatsyz bolýar. Lomaý kesilýän bahalaryň indeksini şular ýaly hasaplamalarda ulanmak diňe içki lomaý söwdanyň we eksportyň gurluşy meňzeş gelýän ösen ýurtlary üçin amatly bolýar. Başga ýurtlarda bu indekse eksport edilýän harytlaryň köp sany girmeýärler. Şular ýaly hasaplama bölek satuw nyrlary esasynda amala aşyrylsa, ol ýoýulan netijä getirip bilýär, sebäbi ol dünýä satuwynyň obýekti bolmadyk hyzmatlaryň birnäçesini öz içine alýar. Netijede, dünýä bazarynda milli pul birlikleriň hakyky satyn alyjylyk ukybyna laýyklykda deňlemegi bolýar.

Hakyky walýuta kursy – belgilenen kursuň (mysal üçin, rublyň manadyň dollara bolan gatnaşygy) Türkmenistanda we ABŞ-daky bahalaryň derejesiniň gatnaşygyna köpeldilip kesgitlenýär.

2. Töleg balansynyň ýagdaýy. Eger-de walýuta bolan isleg daşary ýurtly bergidarlardan tarapyndan köpelse, aktiw töleg balansy milli walýutanyň kursunyň ýokarlanmagyna ýardam edýär. Passiw töleg balansy milli walýutanyň kursunyň peselmegine getirýär, sebäbi bergidarlardan ony öz daşky bergilerini üzmek üçin daşary ýurt walýuta satýarlar. Töleg balansynyň durnuksyzlygy degişli walýutalara bolan islegleriň we teklibiň birsydyrgynsyz üýtgemegine getirýär. Häzirki zaman şertlerinde, maýalaryň halkara hereketiniň töleg balansyna bolan täsiri gaty ösdi, şeýle hem walýuta kursuna.

3. Dürli ýurtlardaky göterim haklarynyň tapawudy. Bu şerhleriň walýuta kursuna bolan täsiri iki sany esasy ýagdaý bilen düşündirilýär.

Birinjiden, ýurtdaky göterim haklarynyň üýtgemegi beýleki deň şertlerde, ilki bilen, gysga möhletli maýalaryň halkara hereketine täsir edýär. Göterim haklarynyň ýokarlanmagy daşary ýurt maýalarynyň gelmegine höwes döredýär, onuň peselmegi bolsa maýalaryň, şol sanda milli maýanyň, daşary ýurda çykarylmagyna getirýär. Maýalaryň, esasanam, spekulýatiw “gyzgyň” pullaryň hereketi töleg balanslarynyň durnuksyzlygyny güýçlendirýär.

Ikinjiden, göterim haklary walýuta, karz, gazna bazarlaryň amallaryna täsir edýärler. Amallar amala aşyrylanda, banklar girdeji almak maksady bilen, maýalaryň milli we dünýä bazarlaryndaky göterim haklaryny göz önünde tutýarlar. Olar daşary ýurt karz maýasynyň bazarynda has arzan pes hakly karzlary almaga we milli karz bazarynda göterim haklary ýokary bolsa, daşary ýurt walýutasyny ýerlemegi makul bilýärler.

4. Walýuta bazarlarynyň işi we spekulýatiw walýuta amallary. Eger-de haýsy bir walýutanyň kursunyň peselmek ösüş meýili bolsa, onda firmalar we banklar ony önünden has durnukly walýuta satýarlar we şunuň bilen pes kursly walýutanyň ýagdaýyny has ýaramazlaşdyrýarlar. Walýuta bazarlary ykdysadyýetde we syýasatda bolup geçýän üýtgemelere, kurs gatnaşyklarynyň üýtgemelerine çalt

täsirlenýärler. Şunluk bilen, olar walýuta spekulýasiýasynyň mümkinçiliklerini we “gyzgyn“ pullaryň hereketini giňeldýärler.

5. Belli bir walýutany ýewro bazarynda we halkara hasaplaşyklarda ulanmak derejesi. Mysal üçin, ýewro banklarynyň amallarynyň 60%-niň we halkara hasaplaşyklaryň 50 %-niň dollarda amala aşyrylmagy, bu walýutanyň isleg we teklipl möçberini kesgitleýär. Şol sebäpli, dünýä bahalarynyň wagtal-wagtal ösmegi we olar boýunça daşky bergilere tölegiň geçirilmegi, dollaryň satyn alyjylyk ukybynyň peselmegi şertinde-de, onuň kursunyň ýokarlanmagyna ýardam edýär.

6. Walýutalaryň kurs gatnaşyklaryna halkara tölegleriň tiz ýa-da giç geçirilmegi hem täsir edýär. Milli walýutanyň kursunyň peselmegine garaşyp, onuň kursy ýokarlanan wagty zyýan çekmez ýaly, importýorlar daşary ýurtdaky tölegleri tiz geçirjek bolýarlar, eksportýorlar bolsa, walýuta girdejisini repatriasiýa etmegi gijikdirýärler. Milli walýutanyň berkemeginde bolsa, tersine, importýorlar daşary ýurt walýutadaky tölegleri giç geçirýärler, eksportýorlar bolsa, öz ýurtlaryna walýuta girdejisini tiz geçirýärler. “**Lidz end legz**“ atly şular ýaly syýasat, töleg balansyna we walýuta kursuna täsir edýär.

7. Milli we dünýä bazarlaryndaky walýutalara bolan ynamyň derejesi. Ol ýurduň ykdysady we syýasy ýagdaýy, şeýle hem walýuta kursuna täsir edýän ýokarda agzalyp geçilen şertler bilen kesgitlenýär. Ondan hem başga, dillerler diňe ykdysady ösüşiň depginlerini, infelýasiýany, walýutanyň satyn alyjylyk ukybynyň derejesini, walýutanyň isleg we talap gatnaşygyny däl-de, olaryň ösüşleriniň maksatnamalaryny hem göz önünde tutýarlar. Käwagt söwda we töleg balanslary ýa-da saýlawlaryň netijeleri baradaky resmi maglumatlaryň çap edilşine garaşma hem walýutanyň kursuna täsir edýär. Walýuta bazarynda paritetler syýasy täzelikleriň, ministrleriň işden aýyrylmagy we ş.m. barada gepleriň haýryna çalşylýar.

8. Walýuta syýasaty. Walýuta kursunyň bazar we döwlet ugrukdyrylmagynyň gatnaşygy onuň ösüşine täsir edýär. Walýuta bazarlarynda walýutanyň isleg we teklipl mehanizmi arkaly walýuta kursunyň döredilmegi, köplenç kurs gatnaşygynyň üýtgemegi bilen bolýar. Bazarda hakyky walýuta kursy, ýagny ykdysadyýetiň ýagdaýynyň, belli bir walýuta bolan ynamyň görkezijisi döreýär.

Walýuta kursunyň döwlet tarapyndan ugrukdyrylmagy, walýuta-ykdysady syýasatyň wezipelerine görä, onuň ýokarlanmagyna ýa-da peselmegine gönükdirilen. Şu maksat bilen belli bir walýuta syýasaty alnyp barylýar.

Şeýlelikde, walýuta kursunyň döredilmegi – bu milli we dünýä ykdysadyýetiň we syýasatyň özara baglanyşygy bilen şertlendirilen çylşyrymly köpfaktorly ýagdaý. Şol sebäpli, walýuta kursy meýilnamalaşdyrylanda, kurs dörediji faktorlar we olaryň walýutalaryň gatnaşygyna berýän täsiri göz önünde tutulýar.

2.4. Walýuta kursunyň üýtgemeginiň halkara ykdysady gatnaşyklara täsiri

Milli we dünýä bazarlarynyň aralaryndaky baha görkezijileriň gatnaşyklarynyň gurallary hökmünde çykyş edip, walýuta kursy HYG-de we gaýtadan önümçilikde işjeň orny eýeleýär. Walýuta kursuny ulanyp, telekeçi öz önümçilik çykdajylaryny dünýä bazarynyň bahalary bilen deňeýär. Bu bolsa, aýry alnan edaralaryň we umuman ýurduň daşary ykdysady amallarynyň netijesini ýüze çykmaga mümkinçilik berýär. Haryt dünýä bazarynda ýerlenende, milli zähmetiň önümi bahanyň internasional derejesi esasynda umumy kabul edilýär. Dünýä walýuta bazarynda bolsa, walýutanyň internasional bahasynyň pariteti ýüze çykýar. Walýutalaryň kurs gatnaşygy esasynda, bu ýurduň dünýä söwdasyndaky udel agramynyň hasaba alynmagy bilen, *amatly walýuta kursy* hasaplanylýar. Walýuta kursy eksport we import bahalaryň gatnaşygyna, firmalaryň bäsdeşlik ukybyna, edaralaryň girdejilerine täsir edýär.

Walýuta kursunyň birden üýtgemegi halkara ykdysady, şol sanda walýuta-karz gatnaşyklaryň durnuksyzlygyny güýçlendirýär, ýaramaz sosial-ykdysady netijelere getirýär, bir ýurtlaryň ýitgilerine, beýleki ýurtlaryň utuşlaryna getirýär.

Milli walýutanyň peselmegi bilen, eksportýorlar gymmatlan daşary ýurt walýutasyny arzanlan milli walýuta çalşanlarynda, eksport “baýragyny” alýarlar we harytlary ortaça dünýä bahalaryndan pes bahalardan satmaga mümkinçilik gazanyp, harydyň köp möçberini

çykarmaklary bilen, öz ýurtlarynyň ýitgileriniň hasabyna gurplanýarlar. Emma, şol bir wagtda, milli walýutanyň kursunyň peselmegi importy gymmatladýar, bu bolsa ýurtda bahalaryň ýokarlanmagyna itergi berýär, harytlaryň getirilmegini azaldýar, import harytlarynyň ýerine milli önümçiligiň kämilleşmegine getirýär. Walýuta kursunyň peselmegi, milli walýutadaky hakyky berginiň möçberini kemeldýär, daşary ýurt walýutadaky bergilere agram salýar. Daşary ýurt maýa goýujylary tarapyndan maýa goýulýan ýurduň walýutasyndaky alynýan girdejileri, göterimleri, diwidentleri äkitmek amatsyz bolýar. Bu girdejiler maýa goýulmaklyk ýa-da içerki baha boýunça haryt satyn almak we olary soňra eksport etmek üçin ulanylýar.

Milli walýutanyň kursy ýokarlanan halatynda, bahalar bäsdeşlige az kem ukypsyz bolýar, eksportyň netijeligi peselýär, bu bolsa, eksport pudaklarynyň we milli önümçiligiň kemelmegine getirip bilýär. Import bolsa, tersine, artýar. Daşary ýurt we milli maýalaryň gelmegini höweslendirýär, daşary ýurt maýa goýumlar boýunça girdejileriň äkidilmegi köpeliýär. Hümmeti gaçan daşary ýurt walýutadaky daşky berginiň hakyky möçberi azalýar.

Walýutanyň hümmetiniň gaçmagynyň daşky we içerki aralygy, ýagny, onuň kursunyň ösmegi we satyn alyjylyk ukybynyň ýokarlanmagy, HYG üçin wajyp ähmiýeti bar. Puluň infliýasiýa sebäpli hümmetiniň gaçmagy, walýutanyň kursunyň peselmeginden öňe düşýän bolsa, onda beýleki deň şertlerde, harytlaryň milli bazarynda ýokary bahadan satylmak maksady bilen haryt importy höweslendirilýär. Eger-de walýutanyň infliýasiýa netijesinde daşky hümmetiniň gaçmagy içkiden öňe düşýän bolsa, onda **walýuta dempingi** üçin şertler döreýär, ýagny pullaryň satyn alyjylyk ukybynyň gaçmagy, olaryň walýuta kursunyň peselmeginden yza galmagy bilen bagly we daşky bazarlardan bäsdeşleri zor salyp çykarmak maksady bilen, ortaça dünýä bahalaryndan pes bolan bahalardan harytlaryň köpçülikleýin eksporty. Walýuta dempinge indikiler mahsus:

1. Infliýasiýanyň täsiri bilen ýokarlanan bahadan harytlary içki bazarda satyn alyp, eksportýor olary daşky bazarda has durnukly walýuta ortaça dünýä bahalaryndan pes bahadan satýar;

2. Eksport bahalaryň peselmeginiň çeşmesi bolup, has durnukly daşary ýurt walýutanyň gymmaty gaçan milli walýuta çalşylanda döreyän kurs tapawutlygy hyzmat edýär;

3. Harytlaryň köp möçberiniň äkidilmegi eksportýorlaryň ýokary girdejileriniň üpjün edýär.

Demping bahasy önümçilik bahasyndan ýa-da özüne düşýän gymmatyndan pes bolup bilýär. Emma, daşary ýurt ýaryşdaş hyzmatdaşlary tarapyndan harytlary gaýtadan eksport etmekleri netijesinde, milli harytlar bilen bäsdeşlik dörap bilýändigini sebäpli, eksportýorlar üçin has peseldilen baha amatsyz bolýar.

Walýuta dempingi haryt dempingiň bir görnüşi bolup, ondan tapawutlanýar. Şeýle-de bolsa, olaryň bir umumy häsiýeti hem bar – pes bahadan harytlaryň eksporty. Haryt dempinginde içki we eksport bahalaryň aralaryndaky tapawudy Döwlet býujetiň hasabyna ýapylýan bolsa, walýuta dempinginde – eksport “baýraklarynyň” hasabyna (kurs tapawudy) ýapylýar. Haryt dempingi Birinji jahan uruşdan öň döredi, şonda edaralar daşky bazarlary eýelemek üçin, esasan, öz toplan pullaryna daýanýardylar. Walýuta dempingi ilkinji gezek 1929–1933-nji ýyllarda ulanylyp başlady. Onuň başlangyjy - dünýä walýuta çökgünliginiň ösüşiniň birsydyrgyn dälligi boldy. Beýik Britaniýa, Germaniýa, Ýaponiýa, ABŞ öz walýuta kurslarynyň peselmegini harytlaryň degerine-degmezine berilýän eksporty üçin ulandylar.

Walýuta dempingi ýurtlaryň arasyndaky gapma-garşylyklary agyrlaşdyrýar, olaryň döp bolan ykdysady gatnaşyklaryny bozýar, bäsdeşligi güýçlendirýär. Walýuta dempingini amala aşyrýan ýurtda eksportýorlaryň girdejileri köpeliýär, zähmetkeşleriň durmuş derejesi içeri bahalaryň ösmegi bilen peseliýär. Dempingniň obýekti bolan ýurtda, arzan daşary ýurt harytlar bilen bäsdeşlige çydap bilmeýän ykdysadyýetiň pudaklarynyň ösmegi kynlaşýar, işsizlik köpeliýär. Uly eksportýor firmalar walýuta dempingi öz bäsdeşlerini basmak üçin walýuta we söwda urşunyň serişdesi hökmünde ulanýarlar. 1967-nji ýylda öňki Tarifler we söwda baradaky Baş ylalaşygyň (GATT) maslahatynda dempingi ulanmakda, şol sanda walýuta dempingini, sanksiyalary göz önünde tutýan Dempinge garşy kodeksi kabul edildi. GATT-niň düzgünleri bilen dempingden zyýan çeken döwletiň eks-

portýor ýurduň bazaryndaky içki bahasy bilen harydyň eksport edilýän bahasynyň aralaryndaky tapawudyna deň bolan dempinge garşy import pajyny degişli haryda salmak hukugy göz önünde tutulan. Şu döwürde, eksport harytlaryň bäsdeşlik ukyplary diňe olaryň bahasy bilen däl-de, hili, satuwyň guralşy, satuwdan soňky hyzmat etmeklik we başga hyzmatlar bilen kesgitlenmegi bilen, dempingiň eksport bazaryny eýelemek serişdesi hökmündäki ähmiýeti gaçýar, emma onuň eksporty höweslendirmekdäki orny saklanyp galýar.

Şeýlelikde, walýuta kurslaryň üýtgemegi ýurtlaryň aralaryndaky daşky bazarlarda satylýan JIÖ-niň böleginiň gaýtadan paýlanmagyna täsir edýär. Üýtgeýän walýuta kurslaryň şertlerinde, kurs gatnaşyklaryň nyrh döredilmegine we infilyasiýa hadysalaryna bolan täsiri güýçlenýär. Bar bolan hasaplara laýyklykda, 25% eksport kwotasyny bolan ýurduň walýuta kursunyň 20% peselmegi, import edilýän harytlaryň bahalarynyň 16% galmagyna getirýär we şonuň netijesinde ýurtdaky bahalar 4-6% ösýär. Üýtgeýän walýuta kurslary režiminde içerki bahalar täsir etmegiň bu şertleri mydamalyk häsiýete eýe boldy, fiksirlenen kurslarda bolsa, ol resmi dewalwasiýa döwründe epizodiki ýüze çykýardy.

Üýtgeýän walýuta kurslarynyň şertlerinde, olaryň üýtgemeleri maýalaryň, esasanam gysga möhletli maýalaryň hereketlerine täsirleri güýçlendi, bu bolsa, döwletleriň walýuta-ykdysady ýagdaýynda bildirýär. Walýuta kursy ýokarlanýan ýurda daşary ýurt spekulýativ maýalaryň gelmegi netijesinde, karz maýalarynyň we maýa goýumlaryň möçberi wagtlaýynça köpelip bilýär. Bu bolsa, ykdysadyýetiň ösmegi we döwlet býujetiniň ýetmezçiliklerini ýapmak üçin ulanylýar. Maýalaryň ýurtdan gitmegi, onuň ýetmezçiligine, maýa goýumlarynyň kemelmegine, işsizligiň ösmegine getirýär.

Walýuta kursunyň üýtgemeginiň netijeleri ýurduň walýuta-ykdysady kuwwatyna, onuň eksport kwotasyna, HYG –däki eýeleýän ornuna bagly bolup durýar. Walýuta kursy ýurtlaryň, eksportýorlaryň we importýorlaryň arasyndaky bäsdeşligiň obýekti, döwletara gapma-garşylyklaryň çeşmesi hökmünde hyzmat edýär. Şol sebäpli, walýuta kursunyň meseleleri ykdysady ylmynda görnükli orny tutýarlar.

2.5. Walýuta kursuny ugrukdyrmagyň Günbatar taglymatlary

Walýuta kursunyň taglymaty iki wezipäni ýerine ýetirýär: birinji, ideologiki – bazar ykdysadyýetiniň durmuşa ukyplylygyny esaslandyrmaga gönükdirilen; ikinji, – walýuta syýasatynyň aýrylmaz bölegi hökmündäki walýuta kursuny sazlaşdyrmak usullaryny işläp taýýarlamakdan ybarat.

Walýuta kursunyň Günbatar taglymatlarynyň köpüsi üçin birnäçe umumy häsiýetler mahsusdyr:

- zähmet gymmatlygynyň taglymaty, pullaryň walýuta kursunyň gymmatlyk esasyny ret etmek;

- çalyş konsepsiýasy–önümçilik şerlerine kem baha bermeklik bilen dolanyşyk giňişliginiň roluny artdyrmak. Seljerişiň predmeti – bu walýuta bolan islegiň we teklibiň täsiri bilen üýtgeýän çalyş proporsiyalary. Çalyş konsepsiýasy günbatar ykdysadyýetçileriniň walýuta kursunyň seljerişine elastiki, absorpsion, monetar nukdaýnazarlary bilen görkezilýär;

- san we nominalistiki pul taglymatlaryň halkara deňagramlylyk konsepsiýalary bilen birleşdirmesi.

Nominalistiki pul taglymatynyň esasy düzgüni ykdysadyýetçiler bilen walýuta kursuna ýaýradylýar. Olaryň pikirine görä, walýuta kursunyň baha esaslanmasy bolman, walýuta pariteti bolsa döwlet tarapyndan onuň syýasatyna baglylykda kesgitlenýär. Olaryň pikirlerine görä: walýutanyň satyn alyjylyk ukyby nyrhlar bilen kesgitlenýär, nyrhlar dolanyşykdaky pullaryň möçberine bagly, pullaryň möçberi merkezi bank-hökümet edarasy tarapyndan sazlaşdyrylýar. Pullaryň döwlet taglymatlarynyň esaslandyryjysy nemes ykdysadyýetçi G. Knapp walýuta kursuna döwletiň döreden zady diýip garaýardy, onuň üýtgemegini hökümetiň islegi diýip düşündirýärdi, kurs gatnaşygynyň gymmatlyk esasyny ret edýärdi. Şular ýaly ykdysady kategoriýalary ýuridiki kategoriýalar bilen çalşyrmaklyk pullaryň hasaplaşyk pul birligi we nyrlaryň möçberleri bilen garyşmagyndan gelip çykýar.

Satyn alyjylyk ukybynyň paritet taglymaty. Bu taglymat pullaryň nominalistiki we san (möçber) taglymatlaryna esaslanýar. Onuň çeşmeleri öz başlangyjyny iňlis ykdysadyýetçiler D.Ýuma we D.Rikardonyň garaýyşlaryndan alýar. Rikardonyň aýdyşy ýaly, funt-sterlingiň pes bahasy söwda balansynyň ýetmezçiligine getirdi. Monetalaryň äkidilmegi onuň arzanlygy bilen düşündirilýär we ýaramaz balansyň netijesi däl-de, onuň sebäbi bolup durýar“. Onuň pikiri-ne görä, pullaryň gymmatlyklarynyň gaçmagy – “olaryň artyklygynyň netijesi“, walýutalaryň satyn alyjylyk ukybynyň gatnaşygy bolsa, degişli ýurtlaryň dolanyşygyndaky pullaryň möçberi bilen kesgitlenýär. Şu postulata satyn alyjylyk ukybynyň paritetiniň hemme ugurlary, şol sanda, häzirki zaman taglymatlara, esaslanýarlar. Bu taglymatyň esasy düzgünleri – walýuta kursy iki ýurdyň pullarynyň otnositel bahasy bilen kesgitlenýär. Ol bahalaryň derejelerine bagly, dereje bolsa, dolanyşykdyky pullaryň möçberine. Bu taglymat töleg balansynyň bir boluşlylygyny saklaýan “deňagramlyk kursunyň“ gözlegine gönükdirilen. Şunuň bilen, onuň töleg balansynyň awtomatiki öz-özünü ugrukdyrmagyň konsepsiyasy bilen bolan gatnaşygy kesgitlenýär.

Satyn alyjylyk paritetiniň taglymaty ilkinji gezek 1918-nji ýylda şwed ykdysadyýetçisi G. Kassel tarapyndan doly esaslandyryldy we wagtal-wagtal işjeňleşdirilýär (40-njy, 60-njy, 70-nji ýylyň ortasynda). Kasseliň pikiri-ne görä, “Gowy söwdanyň şertlerinde degişli walýutalaryň aralaryndaky satyn alyjylyk güýjüniň gatnaşygyny görkezýän walýuta kursy döreýär“. Bu hakykatdan hem, pul birlikleriň satyn alyjylyk ukyby bilen bagly bolan walýuta kursunyň emele gelmeginiň degerli düşündirmesi. Emma, bu taglymat walýuta kursunyň obýektiw baha esasy ret edýär we ony pullaryň möçberi taglymatyndan ugur alyp düşündirýär. Onuň awtorlary, walýutalaryň satyn alyjylyk ukyby boýunça walýuta kursuny deňlemeklik, herekete awtomatiki girýän şertleriň täsiri bilen amala aşyrylýar, sebäbi kurs gatnaşygynyň üýtgemegi pul dolanyşygynyň, karza, nyrha, daşary söwdanyň gurluşyna we maýalaryň hereketine berýän täsiri, deňagramlylygy dikeldýär.

Döwlet ugrukdyrylmagyň ösüşi deňagramlylygyň awtomatiki dikeltmek tezisiniň delilsizligini görkezdi. 1932-nji ýylda Kassel halkara söwda döwlet tarapyndan döredilýän päsgelçilikleri ünsden düşürendigini boýun aldy. Onuň pikirine görä, paritetler eksport we import bahalaryň derejeleri bilen kesgitlenýärler diýilýän pikir, gödek ýalňyşlyk bolup durýar, paritetlere bolsa, gödek takmynan hasap diýip seretmeli.

Satyn alyjylyk ukyby paritetiniň taglymatynyň ösmegi, oňa walýuta kursuna täsir edýän başga peselmäge şertleriň goşulmagy bilen, we ony pullaryň satyn alyjylyk ukyby bilen gabat getirmeklik bilen bile amala aşyrylýardy. Olaryň sanynda döwlet tarapyndan girizilýän söwda we walýuta çäklendirilmeleri, karzlaryň we göterim haklarynyň ösüşi. J. M. Keýns goşmaça şertleri girizdi: psihologi ki we maýalaryň hereketi. A.Marşal nyrha görä islegiň elastikligi düşünjelerini girizdi.

Emma, walýuta kursy iki ýurduň bahalarynyň derejeleriniň aralaryndaky gatnaşygy bilen kesgitlenýändigini baradaky esasy ideýa häzirki zaman günbatar ykdysady ylmynda üýtgeşsiz galdy. Mysal üçin, P. Samuelsonyň aýdyşy ýaly walýuta kursunyň gatnaşygy “beýleki deň şertlerde biziň nyrhlarymyz we daşary ýurt nyrhlarynyň aralaryndaky gatnaşygyň üýtgemegine deňgatnaşykly bolup durýar“.

Satyn alyjylyk ukyby paritetiniň taglymaty walýuta kursunyň hakyky esasy bolan töleg ukybyny kabul edip, onuň baha esasy ret edýär, bazar şertleriniň ornunyň artdyrýar we kurs gatnaşygynyň we töleg balansynyň ugrukdyrylmagyň döwlet usullaryna kem baha berýär. Bu taglymatyň bitewiliginiň ýoklugy, onuň wagtal-wagtal täzeden döremegine ýardam edýär. Ol monetarizmiň düzüm bölekleri boldy, onuň tarapdarlary ykdysadyýetiň we infilyasiýanyň ösmeginde pul toplumynyň üýtgemeginiň roluny, şeýle hem, bazar ugrukdyrmanyň roluny artdyrýarlar we döwlet ugrukdyrmasy ret edýärler.

Ugrukdyrylýan walýutanyň taglymaty. Erkin bäsdeşligi we döwletiň ykdysadyýete goşulmasyzlygyny goldap, çykyş eden neoklassiki mekdebiň taglymatlarynyň esassyzlygy ýüze çykanda, 1929–1933-nji ýyldaky dünýä ykdysady çökgünliginiň täsiri netijesinde, ugrukdyrylýan walýutanyň Keýnsian taglymaty emele geldi.

50-nji–60-njy ýyllarda keýnsianlyk Günbatar ykdysady ylmynda uly orny eýeledi. Kursuň awtomatiki deňlenmegini göz önünde tutýan walýuta kursunyň taglymatynyň tersine, keýnsianlyk esasynda iki ugurly ugrukdyrylýan walýutanyň taglymaty işlenip düzüldi.

Birinji ugur – I.Fişer we J. M. Keýns tarapyndan düzülen hereketli paritetleriň taglymaty ýa-da manewrirlenýän standart. Amerikan ykdysadyýetçi Fişer, pullaryň satyn alyjylyk ukybyny pul birliginiň altyn paritetini manewrirmek ýoly bilen durnuklaşdyrmaklygy teklipe edýärdi. Onuň dollar “elastigi” taslamasy altyn walýuta niýetlenendi. Fişerden tapawutlylykda, Keýns maýdalanmaýan pullara ulanylmaga degişli bolan elastiki paritetleri goldaýardy, altyn standarty bolsa gadymy urp adaty diýip hasaplaýardy. Onuň bahalara, eksporta, ýurduň önümçiligine täsir etmek maksady bilen we daşky bazarlarda bäsdeşlikler üçin milli walýutanyň kursuny peseltmek teklipleri 1930-njy ýyldan bäri Beýik Britaniýada we başga ýurtlarda ulanylýarlar.

Ikinji ugur – kurs deňagramlylyk taglymaty ýa-da bitarap kurslar - ol satyn alyjylyk ukybynyň paritetini “kurs deňagramlylygy” düşünje bilen çalyşýar. Günbatar ykdysadyýetçileriniň pikirlerine görä, bitarap walýuta kursy diýlip, milli ykdysadyýetiň deňagramlylyk ýagdaýyna gabat gelýän kursuna aýdylýar. Walýuta kursuna diňe walýutanyň islegine we teklibine bagly bolan çalyş deňagramlylygyň beýany hökmünde garap, awtorlar dürli şertleriň özara baglanyşygy esasynda olaryň täsiri bilen kurs gatnaşygynyň üýtgemegine baha bermek üçin, deňleme ulgamlaryny gurnaýarlar.

Şol esasyda täze taglymatlar döredi:

- walýuta bazarynyň operatorlarynyň rasional namalar taglymaty, olaryň özlerini alypbaryşlarynyň kurs gatnaşygyna berýän täsirini seljerýär;
- ykdysady wakalara walýuta kursunyň hetdenaşa täsirlenme taglymaty;
- kurs dörediji şertler hökmünde “täzelikler” gipotezasy;
- güýçlenýän maýalaryň halkara hereketiniň, ýagny bukjalaýyn maýa goýumlaryň walýuta kursuna bolan täsirini hasaba alýan bukjalaýyn balansyň konsepsiyasy;

– Bitarap walýuta kurslarynyň taglymaty kursa täsir edýän hemişe ölçäp bolmaýan şertleriň täsirini hem aýratyn belleýär. Olaryň sanynda, gümrük paçlary, walýuta spekulýasiýasy, „gyzgyň“ pullaryň hereketi, syýasy we psihologiki faktorlar.

Esasy walýutalaryň taglymaty. Bu taglymatyň döremeginiň taryhy sebäbi bolup, ýurtlaryň ösüşiniň deňsizliginiň güýçlenmegi esasynda dünýädäki güýçleriň gatnaşygynyň ABŞ-nyň haýryna üýtgemegi çykyş edýär. Ikinji jahan urşuň netijesinde, ABŞ dünýä önümçiliginde, halkara söwdada, wajyp orny eýeledi, altyn ätiýaçlygynyň uly möçberini topladylar. Şonuň bilen birlikde, Günbatar Ýewropanyň, Ýaponiýanyň köp ýurtlarynyň ykdysadyýetlerine uruş sebäpli zyýan ýetirildi, olaryň walýutalarynyň eýeleýän orny gowşady, altyn walýuta ätiýaçlyklary azaldy. “Dollar açlygy” - Günbatar Ýewropanyň we Ýaponiýanyň köp ýurtlarynda dollar ýetmezçiligi boldy. Esasy walýutalaryň taglymatçylarynyň wekillerini – amerikan ykdysadyýetçileri Dž. Wilýams (1945-nji ýylda dörän şu adalganyň awtory), A. Hansen, inlis ykdysadyýetçileri R. Houtri, F. Grehem we başgalar.

Bu taglymatyň mazmuny indikileri subut etmekden ybarat:

1. Walýutalary bölmegiň zerurlygyny – esaslara (dollar we funt sterling), gaty (“onluk toparynyň” beýleki ýurtlaryň walýutalary) we HYG aktiw roluny oýnamaýan „ýumşak“ ýa-da „ekzotiki“ walýutalara;

2. Dollaryň altyna görä öňdebaryjy ornuny (olaryň baha bermekleri boýunça, dollar “altyndan gowy”);

3. Milli bähbitlerine garşy gelse-de, hemme ýurtlaryň walýuta syýasatyny dollara gönükdirmek we ony ätiýaçlyk walýutasy hökmünde saklamak zerurlygyny.

Esasy walýutalaryň taglymatlarynyň ugrukdyrylýan walýuta taglymaty bilen dowamaty J. M. Keýns XX asyryň 20-nji ýyllaryň başynda iki sany ugrukdyrylýan walýutalarda – funt sterlingde we dollarda esaslanan dünýä walýuta ulgamyny goldap, çykyş etmeginde görünýär. Emma, walýuta gatnaşyklarynda alyp baryjy roluny kem-kemden ýitirýän Beýik Britaniýanyň bähbitlerini gorap, eýýäm 1923-nji ýylda Keýns ABŞ-nyň dollar standartyny berkarar etmek niýetini tankyt etdi.

Esasy walýutalaryň taglymaty, dollaryň altyna garşy gegemoniýa syýasatyny görkezýär. Amerikan ykdysadyýetçisi F. Nussbaum dollary “walýutalaryň Hudaýy“, altyny gysyp çykaran belli walýuta diýip atlandyrdy. H. Obreý dünýädäki walýuta durnuklylygy dollara, onuň alyp baryjy walýuta hökmünde bolýandygyna bagly diýip çykyş edýär. A. Hansen altynyň demonetizasiýasyny goldap, dollarda esasanmaly ugrukdyrylýan dünýä walýuta ulgamynyň döredilmegine çykyş edýärdi. Bu taglymat dünýä walýuta ulgamynyň ösüş döwründe, altynnda we iki sany ätiýaçlyk walýutada esaslanan Brettonwud ulgamynyň ýörelgeleriniň delilleşdirilmegine täsir etdi, HYG -niň agzalary bolan ýurtlary dollary goldamak maksady bilen walýuta interwensiýasyny geçirmeklige borçly edip, bu işden ABŞ boşatdy.

Brettonwud ulgamynyň çökgünligi, dollaryň beýleki walýutalardan artyklyk edýändigini barada pikiriň esassyzdygyny görkezdi. Amerikan walýutasy beýleki maýdalanmaýan karz pullary ýaly hem durnuksyz bolup çykdy. 1960-njy ýyldan bäri dünýä ykdysadyýetinde ABŞ-nyň ornunyň biraz gowşamagy bilen, “dollar açlygy“ “dollardan bizar bolmaklyga“ çalyşyldy, dollaryň (eýeleýän) öňdebaryjy ornunyň gowşamagy başlandy we ol iki sapa devalwirlendi (1971-nji we 1973-nji ýyllarda).

Fiksirlenen (berk kesgitlenen) paritetleriň we kurslaryň taglymaty. Bu taglymatlaryň tarapdarlary (J. Robinson, J. Bikerdaýk, A. Braun, F. Greham) diňe töleg balansynyň düýpleýin deňagramsyzlygy bolan ýagdaýynda paritetleriň üýtgemegine ýol bermek bilen, paritetleriň fiksirlenen tertibini hödürleýär. Ykdysadymatematiki modellere daýanyp, olar walýuta kursunyň üýtgemegi – bu kurs gatnaşygyna baglylykda daşary söwdanyň dünýä bazaryndaky bahalaryň üýtgemelerine täsiriniň ýeterliksiz bolandygy sebäpli, töleg balansynyň ugrukdyrylmagynyň amatly bolmadyk serişdesi diýen netijä geldiler. Bu taglymata walýutalaryň fiksirlenen paritetlerinde we kurslarynda esaslanan Brettonwud ulgamynyň ýörelgelerine täsir etdi. Bu taglymatyň öňki esaslandyryjylary nominalist G. Knapp we onuň tarapdarlarydyr. Olar döwletleriň taraplaryndan kesgitlenen fiksirlenen kurs boýunça walýutany çalyşmak ylalaşygyny gazanyp, şertnama paritetiniň ýörelgesini öňe sürdüler.

Brettonwuds ulgamynyň çökgünligi neokeynsianslaryň we neoklassyklaryň aralaryndaky gapma-garşylyklary ýüze çykardy. Neoklassiklar neokeynsianslary ykdysady we walýuta çökgünliklerinde, inflýasiýada günäkärläp, döwletiň ykdysadyýete goşulmagyny gowşatmak, bazar ugrukdyrma bilen çäklenmeklerini hödürlediler. Monetarizmiň tarapdarlary erkin üýtgeýän walýutalaryň kurslaryna tapawut goýýarlar.

Üýtgeýän walýuta kurslarynyň taglymaty. Bu taglymatyň wekilleriniň köpüsi neoklassyky (monetarist) ugrunyň ykdysadyýe-tçileri. Olaryň sanynda, M. Fridmen (Çikago mekdebinin baştutany), F. Mahlup (Priston uniwersiteti), A. Lindbek (Stokgolm uniwersiteti), G. Jonson (Çikago we London uniwersitetleri), L. Erhard, G. Girş, E. Dýurr (GFR-däky Freýburg mekdebi) we başgalar. Bu taglymatyň mazmuny fiksirlenen kurslaryň deňeşdirilmegi bilen üýtgeýän walýuta kurslarynyň indiki artykmaçlyklaryny esaslandyrmak bolýar:

- töleg balansynyň awtomatiki deňelmegi;
- daşyndan zor salynmazdan, milli ykdysady syýasatynyň usullaryny erkin saýlamak;
- walýuta spekulýasiýasyny saklamak, sebäbi üýtgeýän walýuta kurslarynda ol nol netijeli oýnuň häsiýetine eýe bolýar; biriniň utan zadyny, beýlekiler ýitirýärler;
- dünýä söwdasyny höweslendirmek;
- walýutalaryň kurs gatnaşygyny döwletden, walýuta bazary amatly kesgitleýär.

Monetaristleriň pikirlerine laýyklykda, walýuta kursy bazar isleginiň we teklibiniň täsiri bilen erkin üýtgemeli, döwlet bolsa ony ugrukdyrmaly däl. Fridmen, “walýuta spekulýantlaryň işini hökümetden, bazar gowy eder“ diýip hasaplap, bazar walýuta interwensiýany kanuny taýdan gadagan etmegini tekliptdi. Neoklassyky ugrunyň tarapdarlary walýuta kursuny bazar ugrukdyrmasy arkaly we üýtgeýän kurslary halkara hasaplaşyklaryň ugrukdyryjysyna öwürüp, ykdysadyýeti durnuklaşdyrmak mümkin diýip hasaplaýarlar. Walýuta gatnaşyklaryny döwlet tarapyndan ugrukdyrmaklygy ret etmek taglymaty ýokdur. Monetaristleriň walýuta interwensiýasyna otrisatel çemeleşsediler, tejribelikde ol wagtal-wagtal geçirilýär we bazar we döwlet ugrukdyrylmalarynyň garyşygy esasynda emele gelen walýuta kurslaryň “hapa“ ýüzüşi köplük edýär.

Bu Konsepsiyanyň tarapdarlary onuň gowşakdygyny boýun alýarlar. Mysal üçin, amerikan ykdysadyýetçisi G. Jonson töleg balansy walýuta kursunyň üýtgemegine haýal täsirlenýär, üýtgeýän walýuta kurslary bolsa maýalaryň spekulýatiw akymalaryny gowşadyp bilenoklar, diýýärdi. J. Waýneriň pikirine görä “Erkin bazar bahalaryň dünýäsinde-de döwlet goşulmadyk daşary ýurt walýutalaryň bazaryny göz önüne getirmek mümkin däl. Doly erkin üýtgeýän kurslar, olary takyk kesgitleseň, mümkin, elýeterli zat däl bolsa gerek“ Şunuň bilen, walýuta gatnaşyklaryna döwletiň goşulmagy hökmanlygy kabul edilýär. Tejribelikde, ugrukdyrylýan üýtgeýän walýuta kurslaryň režimi ileri tutulýar. Öňdebaryjy “ýediligiň“ ýygnaklary bu ýörelgäni tassykladylar. Kurslaryň üýtgame çäkleri diýlen düşünje girizildi. 1987-nji ýyldaky birža çökgünligi ýene-de (70-nji ýyllaryň ortasyndaky ýaly) dollaryň we beýleki öňdebaryjy walýutalaryň durnuklaşdyrylmaklygy üçin ABŞ, GFR/ Ýaponiýanyň toparlaýyn walýuta interwensiýasynyň zerurlygyny ýüze çykardy.

Walýuta kursunyň kadalaşdyryjy taglymaty. Bu taglymata walýuta kursuna ykdysadyýeti ugrukdyrmanyň goşmaça guralary hökmünde garaýar we döwlet tarapyndan gözegçilik edilýän ýiti kursuň tertibini hödürleýär. Bu taglymata kadalaşdyryjy diýlip atlandyrylmagynyň sebäbi, onuň awtorlary walýuta kursy halkara guramalary tarapyndan kesgitlenen paritetlerde we ylalaşyklarda esaslanmaly diýip hasap edýärler. J. Mid, R. Mandel “döwlet hemişe üýtgemeleri ulanyp bilmeýär, bir ýurduň walýuta kursunyň syýasaty beýleki ýurtlaryň ykdysadyýetine ýaramaz täsir edip bilýär“ diýen netijä geldiler. Amerikan ykdysadyýetçisi Ýe. Birnbaum, walýuta kurslary döwletara guramalary tarapyndan kesgitlenýän halkara paritetlerine daýanmaly diýip hasaplaýar. Onuň watandaşy A. Lanýi toparlaýyn ugrukdyryan walýutanyň üýtgeýän kurslaryny ulanmaklygy hödürleýär.

Üýtgeýän kurslaryň taglymatynyň köp taglymatlary durmuşa geçirilmedik: töleg balansynyň awtomatiki deňlemegini, “gyzgyň“ pullaryň hereketinden netijeli goranmagyny, inflýasiýanyň halkara möçberinde ýaýramagyna päsgel bermekligi gazanyp bolmady.

Taglymatçylaryň beren teklipleriniň ýerine ýetirilmeginiň netijeleri diňe bölekleyin gabat gelip, käwagt bolsa, olaryň çak edýän

maksatlaryna garşy gelýärler. Ykdysadyýetiň durnuklaşdyrylmagy, şol sanda, walýuta gatnaşyklarynyň meselelerine seretmek üçin düýpleýin taglymatyň çözgütleriniň işlenip taýýarlanylmaýandygy nazaryýetçileri we tejribedäkileri aladalandyrýar. Amerikan hünärmeni P. Draker: “Bize bahanyň taglymatyna esaslanýan hakyky ykdysady taglymat gerek“ diýip ýazýar.

Çäkli haýyrlylyk konsepsiýasyna esaslanýan walýuta kursunyň taglymatlarynyň esassyzlygy käbir Günbatar ykdysadyýetçileriň K. Marksýň Zä Ahmet gymmatlygy baradaky taglymatyna ýüzlenmekleri bilen bildirildi. Bu taglymatyň manysyny täzedan aýtmaklyga çagyryp, neokeynsianstwonyň baştutany bolan D. Robinson şeýle hem M. Morişama (ABŞ), P. Sraffa (Beýik Britaniýa) çykyş etdiler. Neokeynsianstwonyň we onuň şahamçasy – neorikardianstwonyň wekilleri häzirki zaman bazar ykdysadyýetindäki hakyky üýtgemeleri hasaba almak bilen, K. Marksýň gaýtadan öndürijilik taglymatynyň täzedan okalmagyna isleg bildirýärler.

III BAP. DÜNYÄ WALÝUTA ULGAMYNÝŇ ÖSÜŞ DÖWÜRLERI WE HÄZIRKI ZAMAN WALÝUTA MESELELERI

Bu bapda dünýäniň walýuta ulgamynyň ösüş döwürlerine onuň düzüm ýörelgelerine we zygiderliligine deňeşdirme häsiýetnamasyny bermek arkaly taryhy syn berildi. Häzirki zaman Ýamaýka walýuta ulgamynyň meselelerine we onuň köp walýutaly standarta özgermek meýline seredilýär. Ýewropanyň walýuta ulgamynyň we onuň ýerine gelen, ABŞ-nyň dollary bilen bäsdeşlik edýän, ýeke-täk ýewropa walýutasynyň- ýewronyň esasynda döredilen Ykdy-sady we walýuta bileleşiginiň aýratynlyklary seljerilýär. Dünýäniň walýuta ulgamynda köpsanly ösýän ýurtlaryň garaşlylyk ýagdaýy görkezilýär. Walýuta ulgamynyň ösüş kanunalaýyklyklary gaýtadan öndüriljek ölçegi bilen kesgitlenýär, milli we dünýä hojalygynyň ösüşiniň esasy tapgyrlary şöhlelendirilýär. Şol ölçeg dünýäniň walýuta ulgamynyň ýörelgeleriniň we dünýä hojalygyndaky üýtgeşmelere, şeýle hem onuň esasy merkezleriniň arasynda güýçleriň ýerleşişiniň zygiderli ýagdaýda laýyk gelmezliginde ýüze çykýar. Şunuň bilen baglylykda zygiderli ýagdaýda dünýäniň walýuta ulgamynyň çökgünligi döreýär. Bu walýuta gapma-garşylyklarynyň partlamasy, dünýäniň walýuta gatnaşyklarynyň guralysynyň düzüm ýörelgeleriniň önümçiligiň, dünýä söwdasynyň, dünýädäki güýçleriň gatnaşygynyň üýtgän şertlerine laýyk gelmezliginde ýüze çykýan onuň işlemegindäki duýdansyz bozulmalarydyr. Bu düşünje birinji dünýä walýuta ulgamynyň altynyň monometalizminiň çökgünligi bilen döreýär.

3.1. Dünýä walýuta ulgamynyň ösüş döwürleri

Dünýäniň walýuta ulgamynyň zygiderli çökgünlikleri otnositellikde uzak taryhy döwri öz içine alýar: altyn-pul standartynyň çökgünligi 10 ýyllap (1913-1922 ýý.), Genuýa walýuta ulgamynyň çökgünligi 8 ýyllap (1929-1936 ýý.), Brettonwud walýuta ulgamynyň çökgünligi 10 ýyllap (1967-1975 ýý.) dowam edýär.

Dünýäniň walýuta ulgamynyň çökgünliginde onuň düzüm ýörelgeleriniň hereketi bozulýar we walýuta gapma-garşylyklary çürt-kesik ýitileşýär. Dünýäniň walýuta ulgamynyň zygiderli çökgünliginiň ýüze çykmagynyň esasynda onuň düzüm ýörelgeleriniň üýtgeýän şertlere we dünýändäki güýçleriň gatnaşygyna uýgunlaşmagy durýar. Walýuta çökgünligi bilen bagly pajygaly wakalar gaýtadan öndürjilige howp salman, uzak dowam edip bilmeýär. Şonuň üçin walýuta çökgünligiň ýiti görnüşlerini gowşatmak we dünýäniň walýuta ulgamynda özgertmäni geçirmek üçin dürli serişdeler ulanylýar.

Dünýäniň walýuta ulgamynyň çökgünligi köne ulgamyň döwürmegine we onuň otnositellikde walýuta durnuklaşmasyny üpjün edýän täze görnüşi bilen çalşylmagyna getirýär. Dünýäniň täze walýuta ulgamynyň döreýşi üç esasy tapgyrda geçýär:

– şertleriň kemala gelmegi, emele gelmegi, täze ulgamyň ýörelgelerini kesgitlemek; şunda onuň öňki ulgam bilen dowam edijilik gatnaşyklary saklanyp galýar;

– düzüm birliginiň emele gelmegi, gurluşyň tamamlanmagy, täze ulgamyň ýörelgeleriniň kem-kemden işjeleşmegi;

– gutaran bitewiligiň we onuň düzüm bölekleriniň organiki taýdan baglanyşmagynyň we döwletara ylalaşygynyň ratifisirlenmeginiň binýadynda doly derejede işleýän dünýäniň täze walýuta ulgamynyň kemala gelmegi.

Şunuň yzysüre bellibir çäklerde dünýäniň walýuta ulgamynyň ykdysadyýetiň şertlerine we talaplaryna laýyk gelýän we öndebaryjy ýurtlaryň bähbitleri üçin otnositellikde netijeli işleýän döwri gelýär. Şeýle ýagdaý Pariž, Genuýa we Brettonwud walýuta ulgamlary döredilenden badyna dowam edýär. Ýerli walýuta çökgünlikleri hatda dünýäniň walýuta ulgamynyň otnositel durnuklylygynda hem aýry-

-aýry ýurtlary ýa-da ýurtlar toparyny gurşap alýar. Mysal üçin, ikinji jahan urşundan soň yzygiderli ýagdaýda Fransiýada, Beýik Britaniýada, Italiýada we beýleki ýurtlarda ýerli walýuta çökgünlikleri ýüze çykýar. Ykdysadyýetiň globallaşdyrma şertlerinde ýerli walýuta çökgünlikleri zynjyrlaýyn reaksiýanyň döremegine getirýär (mysal üçin, 1990-njy ýyllaryň ahyrynda GGA-daky çökgünlik beýleki sebitleriň birnäçe ýurtlarynda çökgünligiň döremegine getirdi).

Ykdysady çökgünligiň ýüze çykmasy hökmünde siklleýin walýuta çökgünligi we beýleki ýagdaýlar: töleg balansynyň çökgünligi, adatdan daşary ýagdaý we ş.m. sebäpli döreyän ýörite çökgünlikler tapawutlandyrylýar. Altyn standartynda walýuta çökgünligiň walýuta çökgünlikleri, adatça, uruş we siklleýin ykdysady çökgünlikler döwründe döreyär, ýöne onuň ýiti görnüşlerine çenli baryp ýetmeýär. Şol döwürde töleg balansynyň düzgünleşdirmesi altyn standartynyň bazar mehanizminiň üsti bilen amala aşyrylýar, walýuta kurslarynyň durnuklylygy altyn nokatlar bilen çäklendirilýär.

XX asyrdan başlap ykdysadyýetiň siklleýin ösüşindäki üýtgeşmeler bilen bagly siklleýin we ýörite çökgünlikleriniň arasyndaky anyk serhet bozulýar.

Walýuta çökgünligiň jemgyýetçilik gaýtadan öndürijiliginiň arasynda göni aragatnaşyk bar, sebäbi, çökgünligiň sebäpleri onuň gapma-garşylyklarynda ybarat bolup durýar we walýuta ulgamynda tolgunmalaryň durmuş-ykdysady netijelerinde ýüze çykýan garşylyklaýyn gatnaşyk.

3.1-nji tablisa

Dünýä walýuta ulgamynyň ösüş döwürleri

Ölçeşler	1867-nji ýyldaky Pariž walýuta ulgamy	1922-nji ýyldaky Genuýa walýuta ulgamy	1944-nji ýyldaky Bret-tonwud walýuta ulgamy	1976-1978-nji ýyldaky Ýamaýka walýuta ulgamy	Ýewropa walýuta ulgamy (1979-1998 ýý.) (sebitleýin)	1999-njy ýyldaky Ykdysady we walýuta bileleşigi ÝB
1	2	3	4	5	6	7
1. Binýat	Altyn-pul standarty	Altyn-dewiz standarty	Altyn-dewiz standarty	SDR-iň standarty	Ekýu standarty	Ýewro

3.1-nji tablisanyň dowamy

1	2			3	4	5
2. Altynyň dünýä pulý hökmünde ulanylmagy	Altyn paritetler Altyn ätiýaçlyk-töleg serişdesi hökümünde Walýutalaryň altyna konwertirlenmesi			Altynyň resmi pulsuzlandyrmasy	20% resmi altyn-dollar ätiýaçlyklaryň birleşdirilmegi. Altynyň ekýunyň emissiýasyny bölekleýin üpjün etmegiň ulanylmagy.	
			ABŞ-nyň dollarynyň resmi baha boýunça altyna konwertirlenmesi			
3. Walýuta kursunyň tertibi	Altyn nokatlaryň çäklerinde erkin üýtgeýän kurslar	Altyn nokatsyz erkin üýtgeýän kurslar (1930-njy ýyllardan)	Fiksirlenen paritetler we kurslar (+0,75;+1%)	Walýuta kursunyň tertibini erkin saýlamak	1993-nji ýylyň awgustyndan +2,25,+15% çäklerinde bilelikde üýtgeýän walýuta kursy (“ýewropa walýuta ýylany”)	Üýtgeän walýuta kursy
4. Insti-sional düzüm			HWG-döwletara walýuta düzgünleşdirmesi edarasy	HWG: “ýokardaky” geňşemeler	Walýuta hyzmatdaşlygynyň Ýewropa gaznasy (1979-1993 ýý.); Ýewropanyň walýuta instituty (1994-1998 ýý.)	Ýewropanyň Merkezi banky (1998-nji ýylyň 1-nji iýulyn-dan)

Walýuta çökgünligi zygiderli ýagdaýda öňdebaryjy ýurtlaryň walýuta uruşlaryna baryp ýetýän walýuta gapma-garşylyklarynyň ýitileşmegi bilen bilelikde geçýär. Walýuta urşy-walýuta agalygy, ýerleşdiriş bazary we zerur bolan harytlaryň (çig malyň, ýangyjyň we başg.), maýa goýumларыny dürli usullar, şol sanda walýuta syýasaty arkaly goýmagyň pudaklary ugrundaky göreş. Genuýa walýuta ulgamynyň 1929-1933-nji ýyllaryň dünýä ykdysady çökgünliginiň

döwründäki çökgünligi ilkinji nobatda ABŞ-nyň we Beýik Britaniýanyň arasyndaky walýuta urşy bilen, Brettonwud walýuta ulgamynyň çökgünligi öňdebaryjy walýutalaryň arasyndaky uruş bilen ugurdaş gidýär.

Onuň aýdyň mysaly Fransiýanyň we ABŞ-nyň arasyndaky walýuta urşy, GFR-iň markasynyň fransuz markasyna spekulýatiw çozuşy bolup durýar. Häzirki zaman şertlerinde dollaryň we ýewronyň bazar bäsdeşligi görnüşinde gizlin walýuta urşy alnyp barylýar.

Dünýäniň walýuta ulgamynyň ösüş döwürleri milli we dünýä ykdysadyýetiniň zerurlyklary, dünýädäki güýçleriň gatnaşygyndaky üýtgeşmeler, öňdebaryjy ýurtlaryň bähbitleri bilen (3.1-nji tabl.) kesgitlenýär.

3.2. Pariž we Genuýa walýuta ulgamynyň esaslary

Ilkinji dünýä walýuta ulgamy XIX asyryň ahyrynda, altyn-pul standarty görnüşindäki altyn monometallizminiň binýadyndaky bolup geçen senagat rewolýusiýasyndan soň emele gelýär. Ýuridiki taýdan ol 1867-nji ýylyň Pariž konferensiýasyndaky döwletara ylalaşyk bilen resmileşdirilýär, ol altyny dünýä pulunyň ýeke-täk görnüşi hökmünde ykrar edýär. Altynyň gönünden-göni puluň ähli wezipelelerini ýerine ýetiren şertlerinde pul we walýuta ulgamlary- ýagny milli we dünýä walýuta ulgamlary meňzeşdi, olaryň arasynda pullar dünýä bazaryna çykyp, “milli lybaslaryny” taşlap, agramy boýunça tölegleri kabul etmek tapawudy bardy.

Pariž walýuta ulgamy şu aşakdaky düzüm ýörelgelerine esaslanypdyr.

1. Pariž walýuta ulgamynyň esasy altyn-pul standarty bolup durýar.

2. Her bir walýutanyň altyn düzümi bolupdyr (Beýik Britaniýada-1816-njy ýyldan ABŞ-da 1837-nji ýyldan, Germaniýada 1875-nji ýyldan, Fransiýada 1878-nji ýyldan, Russiýada 1895-1897-nji ýyllardan). Walýutalaryň altyn düzümine laýyklykda olaryň altyn paritetleri bellenipdir. Walýutalar altyna erkin konwertirlenipdir. Altyn umumy kabul edilen dünýä pullary hökmünde ulanylypdyr.

3. Bazar islegini we teklibini nazara almak bilen erkin üýtgeýän walýutalaryň tertibi emele gelipdir, ýöne altyn nokatlaryň çäklerinde. Eger-de milli walýutanyň bazar kursy walýutanyň altyn düzümine esaslanýan paritetden aşak gaçsa, onda bergidarlara halkara borçnamalary boýunça daşary ýurt walýutasynyň üsti bilen däl-de, altyn bilen hasaplaşmagy makul bilipdirler.

4. Walýuta ulgamynyň ýuridik esasy bolup 1867-nji ýylyň Pariž döwletara ylalaşygy hyzmat edipdir.

Altyn standarty önümçiligiň, daşary ykdysady aragatnaşyklaryň, pul dolanyşygynyň, töleg balanslarynyň, halkara hasaplaşyklaryň bazar düzgünleşdirijisiniň hyzmatyny ýerine ýetiripdir. Ol, degişlilikde, birinji jahan urşuna çenli netijeli bolupdyr, şonda walýuta kursuny we töleg balansyny deňleşdirmegiň bazar mehanizmi hereket edipdir. Ýetmezçilikli töleg balansly ýurtlar deflýasion syýasaty geçirmäge, altynyň daşary ýurtda guýulýan wagtynda dolanyşykda pul toplumyny çäklendirmeli bolupdyrlar. 100 ýylyň dopwamynda birinji jahan urşuna çenli diňe ABŞ-nyň dollary we Awstriýanyň teleri dewalwirlenýär: funt sterlingiň we fransuz frankynyň altyn düzümi 1815-nji ýyldan 1914-nji ýyla çenli üýtgemän galypdyr. Halkara hasaplaşyklarynda (1913-nji ýylda 80%) funt sterlingiň öňdebaryjy roluny ulanmak bilen Beýik Britaniýa milli walýutanyň töleg balansynyň ýetmezçiliginiň üstüni ýapypdyr.

Altyn-pul sdandartlarynyň gülläp ösen döwründe halkara hasaplaşyklarynyň, esasan, inlis walýutasynda ýazylyp berlen geçirilýän wekseller ulanmak bilen amala aşyrylandygy mälimdir. Altyn gadymdan bäri diňe ýurduň halkara hasaplaşyklarynyň balansynyň passiw galyndysyny tölemek üçin hyzmat edipdir. XIX asyryň ahyrynda pul toplumynda altynyň tutýan ornuny azaltmak (ABŞ-da, Fransiýada, Beýik Britaniýada 1872-nji ýylda 28%-den 1913-nji ýyla çenli 10%-e çenli) meýli ýüze çykýar. Karz pullar altyny gysyp çykarýarlar. Altyn-pul ülnüleriniň düzgünleşdiriji mehanizmi ykdysady çökgünliklerde (1825ý., 1836-1839ýý., 1847 ý., 1857 ý., 1855 ý. we başg.) hereket etmesini bes edip başlaýar.

Kem-kemden altyn ülnü (altyn-pul görnüşinde) özünü gysyp çykarýar, sebäbi, halkara hojalyk gatnaşyklarynyň gerimine we düzgünleşdirilýän bazar ykdysadyýetiniň şertlerine laýyk gelmeýär.

Birinji jahan urşy dünýäniň walýuta ulgamynyň çökgünligi bilen şöhratlandy. Altyn-pul standarty pul we walýuta ulgamy hökmünde işlemegini bes edýär.

Salgyt, karzlar, inflýasiýa (puluň hümmetsizlenmegi) bilen bir hatarda harby harajatlary maliýeleşdirmek üçin (uruşdan öňki 208 mlrd altyn doll.) dünýä puly hökmünde altyn ulanylypdyr. Walýuta çäklendirmeleri girizilýär. Walýuta kursy mejbury bolupdyr we şonuň üçin hakyky bolmandyr. Uruşyň ýurtlaryň merkezi banklary banknotlaryň altyna çalşylmagyny bes edýärler we harby harajatlary ýapmak üçin olaryň emissiýasyny artdyýarlar. 1920-nji ýyla çenli funt sterlingiň ABŞ-nyň dollaryna babatdaky kursy 3/1, fransuz frankynyň we italyan lirasynyň 3/2, nemes markasynyň 96% peselýär. Walýuta çökgünliginiň gönünden-göni sebäbi uruş döwründäki uruşdan soňky weýrançylyklar bolýar.

Birinji jahan urşunyň netijesinde ýüze çykan walýuta haosynyň döwründen soň altyna we altyna konwertirlenýän öňdebaryjy walýutalara esaslanýan (anglosakson bilermenleriniň teklibi boýunça) altyn-dewiz standarty bellenilýär. Daşary ýurt walýutasyndaky töleg serişdeleri (**Dewizler-halkara hasaplaşyklarynda ulanylýan walýutalar**) dewiz diýip atlandyryp başlaýarlar. Ikinji dünýä walýuta ulgamy 1922-nji ýylda Genuýa halkara ykdysady konferensiýada gazanylan döwletara ylalaşygy bilen resmileşdirildi.

Genuýa walýuta ulgamy şu aşakdaky ýörelgelerde işleýär.

1. Altyn we dewizler (**Dewizler-islendik görnüşdäki daşary ýurt walýutasydyr**) Genuýa walýuta ulgamynyň esasy bolupdyr. Milli karz pullary halkara töleg-ätiýaçlyk serişdeleri hökmünde ulanylyp başlapdyr. Emma uruşara döwründe ätiýaçlyk walýutasynyň statusy(ygtyýarnamasy) hiç bir walýuta resmi taýdan berkidilmändir, funt sterling we ABŞ-nyň dollary bu ulgamda agalyk ugrunda göreşipdir.

2. Altyn paritetler saklanyp galypdyr. Walýutalaryň altyn çalşygy diňe bir gönünden-göni altyn-pul standarty saklanyp galan (ABŞ) ýada altyn-guýmalarynyň standarty girizilen ýurtlarda (Fransiýa, Beýik Britaniýa) amala aşyrylmaýar, eýsem, daşary ýurt walýutasy arkaly (Genuýa walýuta ulgamy 30 ýurduň pul ulgamy ýaly, altyn-dewiz ülňüsine esaslanypdyr) gytaklaýyn amala aşyrylýar.

3. Erkin üýtgeýän walýuta kurslarynyň tertibi dikeldilýär.

4. Bu walýuta ulgamynyň hukuk esasy 1922-nji ýyldaky Genuýa döwletara ylalaşygy bolupdyr.

1922-1928-nji ýyllarda oňnositel walýuta durnuklaşmasy bolýar.

Ýöne onuň gowşaklygy şu aşakdakylardan ybarat bolýar:

- altyn-pul standartynyň deregine pul we walýuta ulgamlarynda altyn monometalizminiň gysgaldylan görnüşleri girizilýär;

- walýutalaryň durnuklaşyş hadysasy birnäçe ýyla çekýär, bu bolsa walýuta uruşlary üçin şert döredýär;

- walýuta durnuklaşdyrmasyň usullary onuň yrgalygyna şert döredýär. Ençeme ýurtlarda, şunda Germaniýada, Awstriýada, Polşada, Wengriýada bolsa nullifikasiýa ýakyn dewalwasiýalar geçirilýär. Fransuz franky 1928-nji ýylda 80% dewalwirlenýär. Diňe Beýik Britaniýada 1925-nji ýyldaky rewalwasiýanyň netijesinde funt sterlingiň uruşdan öňki altyn düzümi dikeldilýär;

- walýutalaryň durnuklaşdyrmasy daşary ýurt kreditorlarynyň (karz berijileriň) kömegi bilen geçirilýär. ABŞ, Beýik Britaniýa, Fransiýa birnäçe ýurtlara öz döwletara karzlarynyň agyr şertlerini dakmak üçin olaryň kynçylykly walýuta-ykdysady ýagdaýlaryny ulanypdyrlar. Germaniýa, Awstriýa, Polşa we beýleki ýurtlara berlen karzlaryň şertleriniň biri hem olaryň pul we walýuta syýasatyna gözegçilik eden daşary ýurt bilermenleriniň bellenmegi bolupdyr.

Ösüşiň deň derejesizlik kanunynyň täsirinde birinji jahan urşunyň netijesinde walýuta-maliýe merkezi Günbatar Ýewropadan ABŞ-a geçýär. **Bu şu aşakdaky sebäpler bilen şertlendirilýär:**

- ABŞ-nyň walýuta-ykdysady kuwwaty has artýar. Nýu-Ýork dünýä derejesindäki maliýe merkezine öwrülýär, maýalaryň eksporty artýar. ABŞ ençeme ýurtlaryň esasy söwda hyzmatdaşyna öwrülýär;

- ABŞ bergidardan algydara öwrülýär. Olaryň bergisi 1913-nji ýylda 7 mlrd dollara ýetýär, talaplary bolsa 2 mlrd dollara barabar; 1926-njy ýylda daşarky bergi iki esse azalýar, beýleki ýurtlara bolsa talaplary 6 esse (12 mlrd doll.) ýokarlanýar;

- resmi altyn ätiýaçlyklarynyň gaýtadan paýlanyşy bolup geçýär. 1914-1921-nji ýyllarda ABŞ-da altynyň arassa akymy (esasan, Ýewropadan) 2,3 mlrd dollara barabar bolýar; 1924-nji ýylda kapitalistik ýurtlaryň altyn ätiýaçlyklarynyň 46%-i ABŞ-da (1914-nji ýylda -23%>) jemlenýär;

- ABŞ altyn-pul ülnülerini saklap galan ýeke-täk ýurt bolup galýar we dollaryň kursy daşary ýurt walýutasyna 10-90%-e çenli ýokarlanýar.

Amerikanyň Birleşen Ştatlary dollaryň agalygy ugrunda göreş alyp bardylar, ýöne ätiýaçlyk walýuta statusyny diňe ikinji jahan urşundan soň gazanýarlar. Uruşara döwründe işjeň walýuta urşy ýagdaýynda bolan dollar we funt sterling ähliumumy ykrar edilmändir.

Walýuta durnuklaşdyrmasy 30-njy ýyllaryň dünýä çökgünligi bilen bozulýar. **1929-1936-njy ýyllaryň dünýä walýuta çökgünligiň esasy aýratynlyklary şu aşakdakylardan ybarat:**

- tapgyrlyýyn häsiýet: walýuta çökgünligi dünýäniň ykdysady we pul-karz çökgünligi bilen utgaşýar;

- düzümlýýin aýratynlyk: dünýäniň walýuta ulgamynyň ýörelgeleri şowsuzlyga uçraýar;

- uzak dowam etmegi: 1929-njy ýyldan 1936-njy ýylyň güýzüne çenli;

- aýratyn çuňlugy we ýitiligi: ençeme walýutalaryň kursy 50-84%-e çenli peselýär. Altyn ugrundaky göreş hususy tezawrasiýanyň (**Tezawrasiýa-puluň nagt görnüşinde toplanmagy**) artmagy we resmi altyn ätiýaçlyklarynyň gaýtadan paýlanmagy bilen utgaşýar. Halkara karzy, aýratyn-da uzakmöhletlýýin karz daşary ýurtly bergidarlaryň, şol sanda 25 döwletiň (Germaniýanyň, Awstriýanyň, Türkiýäniň we başg.) toparlaýyn batmaklygy netijesinde togtadylýar, olar daşky tölegleri bes edýärler. Spekulýatiw aşagırdejini almagyň ýa-da ygtybarly gaçybatalganyň gözleginde bir ýurtdan beýleki ýurda özakymlyýyn geçýän „gyzgyň“ pullaryň-pul maýalarynyň toplumu emele gelýär. Olaryň akymynyň we gidişiniň duýdansyzlygy töleg balanslarynyň durnuksyzlygyny, walýuta kurslarynyň tolgunmalaryny we ykdysadyýetiň çökgünliginiň sarsgynyny güýçlendirýär.

Walýuta gapma-garşylyklary walýuta urşuna çenli güýçlenýär, ol walýuta interwensiýasynyň, walýuta durnuklaşdyryş gaznalarynyň, walýuta dempinginiň, walýuta çäklendirmeleriniň we walýuta blok-larynyň üsti bilen geçirilipdir;

- ösüş çürt-kesik deňsizligi: çökgünlik ol ýa-da beýleki ýurdy çökeripdir, üstesine-de dürli wagtda we dürli güýçde.

Dünýä walýuta çökgünliginiň tapgyrlary. Birinji tapgyr (1929-1930-njy ý.) agrar we kolonial döwletleriň walýutalarynyň hümmetsizlenmegi bilen şöhratlanýar, sebäbi, dünýä bazarynda çig mala bolan isleg birden peselýär we onuň bahasy 50-70% arzanlaýar. Olaryň ujypsyzja walýuta ätiýaçlyklary töleg balansynyň üstüni ýapyp bilmänsoň, bu ýurtlaryň walýutalarynyň kursy 25-54% Awstraliýada, Argentinada, 80% Meksikada peselýär.

Ikinji tapgyrda (1931-nji ýylyň ortalaryna) daşary ýurt maýalarynyň gitmegi, resmi altyn gollarynyň azalmagy we banklaryň batmagy bilen dünýäniň walýuta ulgamynda Germaniýa we Awstriýa gowşak halka bolup çykýar. Germaniýa walýuta çäklendirmelerini girizýär, daşky bergiler boýunça tölegi we markanyň altyna çalşylmagyny bes edýär. Hakykatda ýurtda altyn sdandarty ýatyrylýar, markanyň resmi kursy bolsa 1924-nji ýylyň derejesinde berkidilýär. Germaniýa awtarkiýanyň ýoluna düşýär.

Üçünji tapgyr 1931-nji ýylyň güzünde Beýik Britaniýada altyn sdandartynyň ýatyrylmagy bilen tapawutlanýar, bu döwürde dünýäniň ykdysady çökgünligi öz in ýokarky nokadyna ýetýär. Munuň gönünde-göni netijesi bolup töleg balansynyň ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy we harytlaryň eksportynyň we „görünmeýän“ amallardan gelýän girdejileriň çürt-kesik azalmagy bilen baglylykda ýurduň resmi altyn ätiýaçlyklarynyň azalmagy hyzmat edýär. 1931-nji ýylyň 21-nji sentýabrynda funt sterlingiň altyn guýmalara çalşygy bes edilýär, onuň kursy bolsa 30,5%o peseldilýär. Şonuň bilen bir hatarda milletleriň Britan Milletler Arkalaşygynyň ýurtlarynyň (Kanadadan başga) we Beýik Britaniýa bilen ysnyşykly söwda aragatnaşyklary bolan Skandinaw döwletleriniň walýutalarynyň dewalwasiýasy geçirilýär. Germaniýadan tapawutlylykda Beýik Britaniýada funt sterlingiň we Londonyň dünýäniň maliýe merkezi hökmünde abraýyny saklamak üçin walýuta çäklendirmeleri girizilmeyär. Beýik Britaniýa dewalwasiýadan utýar: dewalwasion dewiziň hasabyna inlis eksportçylary walýuta dempingini giňden tejribä ornaşdyrýarlar, bu bolsa Fransiýanyň we ABŞ-nyň arasynda walýuta urşuna getirýär.

Walýuta çökgünliginiň **dördünji tapgyrynda** 1933-nji ýylyň aprelinde ABŞ-da altyn-pul sdandarty ýatyrylýar, bu wagt ykdysady

çökgünlik depressiýa baryp ýetýär. Ýatyrmanyň gönüden-göni sebäbi bahalaryň (lomaý bahalaryň 40%), şol sanda çig malyň bahasynyň 55%, bugdaýyň bahasynyň 75% (bölekleyin söwdanyň 20%) peselmegidir. Bu toparlaýyn batmaklyga getirýär. 10 müň banklaryň (ýurduň banklarynyň umumy sanynyň 40%) batmagy ABŞ-nyň pulkarz ulgamynyň dargamagyna we dollar banknotlarynyň altyn pullara çalşylmagynyň bes edilmegine getirýär. Walýuta urşuny alyp barmak üçin milli korporasiýalaryň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak maksady bilen ABŞ-da altyn satyn almak ýoly bilen dollaryň kursunyň peseltmek syýasatyny geçirýärler. 1934-nji ýylyň ýanwarynda dollar altyna, degişlilikde, 40% (1929-njy ýyl bilen deňeşdirilende) hümmetsizlenýär we 41% dewalwirlenýär, altynyň resmi bahasy bolsa troýa unsiýasy üçin 20,67 dollardan 35 dollara çenli ýokarlandyrylýar. ABŞ öz üstüne dollary daşary ýurt merkezi banklary üçin şol bahadan altyna çalyşmak borçnamasyny öz walýutasynyň halkara guramalaryny berkitmek maksady bilen alýar. Dollaryň hümmetsizlenmegi ABŞ-nyň eksportyny höweslendirýär, ýöne Beýik Britaniýa garanynda pes derejede, sebäbi, ykdysady depressiýa şertlerinde 1933-1935-nji ýyllarda harytlyk bahalar 20% artýar.

Bäşinji tapgyrda 1936-njy ýylyň güýzünde walýuta çökgünligiň merkezine Fransiýa düşýär, ol beýleki ýurtlardan has köp altyn ülnüsini saklapdyr. Dünýäniň ykdysady çökgünligi Fransiýa soňrak gelýär we ol Beýik Britaniýanyň hem-de ABŞ-nyň närazylygyna garamazdan, funt sterlingleri we dollary altyna çalt depginler bilen çalyşýar. Has ösen altyn ätiýaçlyklaryna (1929-njy ýylyň iýunyndaky 29 mlrd fransuz frankyna derek 1932-nji ýyldaky 83 mlrd fransuz franky) daýanyp, Fransiýa altyn ülnüsini saklamak maksady bilen altyn bloga ýolbaşçylyk edýär. Fransiýanyň altyna wepalylygy onuň ösüşiniň taryhy aýratynlyklary bilen düşündirilýär. Halkara süýthory bolmak bilen fransuz maliýe maýasy altyn walýutany ileri tutupdyr. Esasan hem muňa rantýeler (**rantýe-gymmat bahaly kagyzlardan gelýän peýdalaryň hasabyna ýaşayan adam**) gyzyklanypdyr, olaryň ýurtdaky sany uly bolupdyr.

Ykdysady çökgünlik töleg balansynyň passiwleşmegine, döwlet býujetiniň ýetmezçiligine, ýurtdan altynyň akmagyna getiripdir.

Maliýe oligarhiýasy fransuz frankynyň eýeleýän ornuny we Halk frontunyň hökümetine ynamy gowşatmak üçin kapitallary bilkastlaýyn çykarypdyr. Altyn üluñiniň emeli saklanyp galmagy fransuz şereketleriniň bäsdeşlige ukyplylygyny peseldipdir, 1929-1936-njy ýyllarda dünýäniň eksportynyň 36% peselmeginde Fransiýanyň eksporty 4 esse peselipdir. 1936-njy ýylyň 1-nji oktýabrynda Fransiýada banknotlaryň altyn guýmalara çalşygy bes edilýär, frank bolsa 25% hümmetsizlendirilýär. Onuň walýutasynyň altyn düzümi bellenişmeýi üçin, 1937-nji ýyla çenli üýtgemeleriň çäkleri (0,038-0,044 g arassa altyn) bellenişmeýi üçin „oýnaýan frank“ düşünjesi döredipdir. Dewalwasiýa garamazdan fransuz eksporty azalypdyr, sebäbi, walýuta we söwda urşy walýuta dempinginiň mümkinçiliklerini çaklendiripdir. Inflýasiýa fransuz şereketleriniň bäsdeşlige ukyplylygyny peseldipdir. Şonuň üçin funt sterlingden we dollardan tapawutlykda frankyň kursunyň peselmegi saklanmandyr.

Çökgünlik netijesinde Genuýa walýuta ulgamy otositel maýyşgalygyny we durnuklylygyny ýitiripdir. Içerki dolanyşykda banknotlaryň altyna çalşylmagynyň bes edilendigine garamazdan ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň, Fransiýanyň merkezi banklarynyň ylalaşmagy boýunça walýutalaryň altyna daşky konwertirlenmesi saklanyp galypdyr.

Walýuta bloklary (böwetleri). Dünýäniň walýuta ulgamlary walýuta bloklaryna bölünipdir. Walýuta blogy-ykdysady, walýuta we maliýe babatda oňa ýolbaşçylyk edýän döwlete garaşly bolan ýurtlaryň topary, bu ýolbaşçylyk ediji döwlet olara halkara ykdysady gatnaşyklaryň ulgamynda ýeke-täk syýasaty ýöredýär we olary artykmaçlykly ýerleşdiriş bazary, arzan çig malyň çeşmesi, kapitaly goýmagyň bähbitli pudagy hökmünde ulanýar. Walýuta bloklary üçin şu aýratynlyklar mahsus: 1) garaşly walýutalaryň kursy topara ýolbaşçylyk edýän ýurduň walýutasyna berkidilen; 2) bloga girýän ýurtlaryň halkara hasaplaşyklary agalyk ediji ýurduň walýutasynda amala aşyrylýar; 3) olaryň walýuta ätiýaçlyklary agalyk ediji döwletde saklanýar; 4) garaşly walýutalaryň üpjünçiligi hökmünde gazna wekselleri we agalyk ediji ýurduň döwlet karzlarynyň obligasiýalary hyzmat edýär.

Esasy walýuta bloklary- 1931-nji ýylda funt-sterling we 1933-nji ýylda dollar walýuta bloklary Beýik Britaniýada we ABŞ-da altyn standart ýatyrylandan soň ýüze çykýar. Sterling blogunyň düzümine Kanadadan we Nýufaundlenden başga Milletleriň Britan Arkalaşygynyň ýurtlary, şeýle hem Sýangan (Gonkong) territoriýasy; Beýik Britaniýa bilen ykdysady taýdan ysnyşykly aragatnaşyk saklaýan käbir döwletler- Müsür, Yrak, Portugaliýa girýär. Biraz soňra oňa Daniýa, Norwegiýa, Şwesiýa, Finlýandiýa, Ýaponiýa (de-fakto), Gresiýa, Eýran girýär. Dollar bloguna ABŞ, Kanada, Merkezi we Günüorta Amerikanyň ençeme döwletleri girýär.

1933-nji ýylyň iýunynda altyn standarty saklap galmaga ymytlyýan ýurtlar (Fransiýa, Belgiýa, Niderlandlar, Şweýsariýa, soňra bolsa Italiýa, Çehoslowakiýa, Polşa) altyn blogy döredýärler. Öz walýutalarynyň altyn düzümini emeli saklap, bu bloguň agzalary walýutalaryny dewalwirlän we altyn standartyny ýatyrýan ýurtlar tarapyndan walýuta dempinginden ýitgiler çekipdir. Altyn blok 1935-nji ýylda kem-kemden dagaýar we 1936-njy ýylyň oktýabrynda altyn standartyň ýatyrylmagy bilen ýok bolýar.

Walýuta uruşlarynyň serişdeleriniň biri bolup eksporty höweslendirmek maksady bilen milli walýutanyň kursuny peseltmek üçin ulanylýan walýuta **durnuklaşdyrys gaznasy** hyzmat edipdir. Şeýle gaznalar 1932-nji ýylda Beýik Britaniýada, 1934-nji ýylyň ýanwarynda ABŞ-da, 1935-nji ýylyň martynda Belgiýada, 1935-nji ýylyň iýunynda Kanadada, 1936-njy ýylyň sentýabrynda Niderlandlarda, 1936-njy ýylyň oktýabrynda Şweýsariýada we Fransiýada döredilýär.

Ikinji jahan urşunyň öňüsyrasynda walýutalaryň hümmetsizlenmegi bolup geçipdir. Dünýäniň walýuta ulgamy 1937-nji ýylda ykdysady çökgünlik bilen güýçli sarsgyna sezewar bolýar. Ilkinji gezek döwletara derejesinde ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň we Fransiýanyň arasyndaky 1937-nji ýylyň 25-nji sentýabryndaky üçtaraplaýyn ylalaşygyň binýadynda maslahatlaşmalar girizilýär. Birnäçe ýurtlarda walýutalaryň hümmetsizlenmek ýagdaýy geçip gidýär. 1936-1938-nji ýyllarda fransuz franky üç gezek hümmetsizlenýär. 1938-nji ýylyň ahyrynda dollaryň 1929-njy ýyldaky derejesine garanynda altyn düzümi we resmi kursy 41%, funt sterlingiňki 43%, fransuz frankynyňki 60%, şweýsar frankynyňki 31%-i peselýär. Ikinji jahan

urşunyň öňüsyrynda ýekeje durnukly walýuta galmaýar. Faşizm ýurtlary urşa taýýarlanmak üçin walýuta-maliýe mehanizmlerini işjeň ulanypdyrlar. Şunda olara daşary ýurtlaryň, aýratyn-da ABŞ-nyň we Beýik Britaniýanyň karzlary we maýa goýumlary kömek beripdir. Ýurtlar ikinji jahan urşuna durnuksyz dünýä walýuta ulgamy bilen girýärler.

3.3. Dünýä walýuta ulgamynyň çökgünligi we Brettonwud walýuta ulgamynyň döredilmegi

Ikinji jahan urşy döwründe walýuta çäklendirmelerini uruşyan döwletler, şeýle hem bitarap döwletler girizýärler. Walýutalaryň doňdurylan resmi kursy uruş ýyllarynda üýtgemändir, ýogsa harytlyk bahalar we pullaryň satyn alyjylyk ukyby hümmetsizlenme netijesinde pese gaçýar. Walýuta kursy ykdysady gatnaşyklarda işjeň roluny ýitirýär. Bu diňe bir walýuta çäklendirmeleri bilen şertlendirilmän, eýsem, halkara karzlaşdyrmanyň we hasaplaşyklaryň aýratynlyklary bilen şertlendirilendir.

Ilki bilen, birinji jahan urşunyň netijesinde we ondan soňra ýüze çykan bileleşik arasyndaky bergileriň sapaklaryny nazara alyp, ABŞ karz bermekden ýüz döndürýärler we harby getirmeleri 50 mlrd dollar, şol sanda Beýik Britaniýa we Milletleriň Britan Arkalaşygynyň ýurtlaryna 30 mlrd dollar we SSSR-e 11 mlrd dollar möçberinde **lend-liz boýunça, ýagny kärendesine** bermegi makul bilýärler. Uruşdan soň ABŞ SSSR üçin öwezlik töleginiň möçberini beýleki ýurtlaryňka garanynda has köp kesgitleýär.

Ikinjiden, raýat sarp edişiniň predmetleriniň importynyň töleginiň çeşmesi bolup uzakmöhletleýin karz hyzmat edipdir.

Üçünjiden, uruş şertlerinde hemişe bolşy ýaly dünýä puly hökmünde altynyň ähmiýeti ýokarlanýar. Harby-strategik we gyt harytlary diňe şu walýuta metalyna satyn alyp bolýardy. Şonuň üçin halkara hasaplaşyklary bölekleyin altyn bilen amala aşyrylýar. Beýik Britaniýa 1943-nji ýylda lend-liz girizilmезinden öň ABŞ-dan ençeme harytlaryň getirmelerini altyn bilen töleýär, bu bolsa onuň amerikan gaznasyna akmagyna getirýär. ABŞ Latyn Amerikasy ýurtlaryndan çig malyň we azyk harytlarynyň getirilmegi üçin altyn bilen

hasaplaşýar, ol bolsa Nýu-Ýorkuň Federal ätiýaçlyk bankynda depolirlenýär we uruşdan soň bu ýurtlar tarapyndan amerikan harytlaryny satyn almak üçin harçlanýar. SSSR hem harytlaryň importyny altyn bilen töleýär.

Faşistik Germaniýa urşa taýýarlanmak üçin ähli altyn ätiýaçlygyny harçlaýar, ol 1938-nji ýylyň sentýabrynda 26 tonna barabar bolupdyr, ABŞ-nyňky bolsa 12 müň tonna barabar bolupdyr. Formal ýagdaýda altynyň walýuta metaly hökmünde gymmatyny inkär edip, nemes faşistleri basyp alan ýurtlarynyň merkezi banklarynda altynyň 1,3 müň tonnasyny eýeläpdirler.

Uruş ýyllarynda gitlerçi Germaniýa göni talaňçylygyň üstesine basyp alnan ýurtlarynyň walýuta-maliýe usullaryny hem ulanypdyrlar:

- hiç bir zat bilen üpjün edilmedik harby okkupasion pullary çykarmak, olar bu ýurtlardan Germaniýa çig malyň we azyk harytlarynyň getirmesi üçin formal ýagdaýda tölenipdir;

- markanyň ýokarlandyrylan kursy (fransuz frankyna, degişlilikde, 66%, belgiýa frankyna 50%, golland guldenine 42%) Germaniýa bu ýurtlardan harytlary örän arzan bahadan almaga mümkinçilik beripdir;

- **walýuta kliringi:** Germaniýa harytlary berginiň möçberini kliring hasaplaryna ýazmak bilen import edipdir, olar boýunça garaşly döwletleri babatda onuň ägirt uly bergisi emele gelipdir (urşuň ahyryna 42 mlrd marka).

Dünýäniň walýuta ulgamynyň çökgünligi we Brettonwud walýuta ulgamynyň döredilmegi.

Ikinji jahan urşy Genuýa walýuta ulgamynyň çökgünliginiň çuňlaşmagyna getirýär. Täze dünýä walýuta ulgamynyň taslamasynyň işlenip düzülişi eýýäm uruş ýyllarynda (1943-nji ýylyň aprelinde) başlanýar, sebäbi, ýurtlar birinji jahan urşundan soňky we 30-njy ýyllardaky walýuta çökgünliklerine meňzeş sarsynglaryň döremeginden heder edýärler.

1941-nji ýyldan taslamanyň üstünde işlän anglo-amerikan bilermenleri altyn standarta dolanyp gelmek pikirini ilkibaşdan ret edýärler. Olar ykdysady ösüşi üpjün edip biljek we ykdysady çökgünlikleriň ýaramaz netijelerini çäklendirip biljek täze dünýä walýuta ulgamynyň ýörelgelerini işläp taýýarlamaga çalşypdyrlar. ABŞ-nyň dünýä

walýuta ulgamynda dollaryň agalyk ediji ýagdaýyny berkitmek meýli G.D. Uaýtyň (ABŞ-nyň maliýe ministrliginiň walýuta barlaglary bölüminiň başlygy) meýilnamasynda öz beýanyny tapypdyr.

G.D. Uaýtyň we J.M. Keýnsiň (Beýik Britaniýa) meýilnamalary boýunça dowamly çekeleşmeleriň netijesinde amerikan taslamasy ýeňiş gazanýar, ýogsa döwletara walýuta düzgünleşdirmesiniň keýnsian taglymatlary hem Brettonwud ulgamynyň esasyňa goýulýar.

Iki walýuta taslamalary üçin umumy ýörelgeler mahsus:

- erkin söwda we maýalaryň hereketi;
- deňagramly töleg balanslary, durnukly walýuta kurslary we tutuşlygyna dünýä walýuta ulgamy;
- altyn-dewiz standarty;
- dünýäniň walýuta ulgamynyň işleýşine gözegçilik etmek üçin hyzmatdaşlyk etmek we töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmak maksady bilen halkara guramasyny döretmek.

1944-nji ýylda Bretton-Wudsda (ABŞ) BMG-niň walýuta-maliýe konferensiýasynda **üçünji dünýä walýuta ulgamy resmileşdirilýär**. Konferensiýada kabul edilen Ylalaşygyň maddalary (HWG-niň Tertipnamasy) Brettonwud walýuta ulgamynyň şu aşakdaky ýörelgelerini kesgitledi, ýagny:

1. Altyna we iki ätiýaçlyk walýutalar, ABŞ-nyň dollaryna we funt sterlinge esaslanýan altyn-dewiz standarty girizilýär.

2. Brettonwud ylalaşygy dünýä walýuta ulgamynyň esasy hökmünde altyny ulanmagyň üç görnüşini göz önünde tutýar: a) walýutalaryň altyn paritetini saklamak we olaryň HWG-de hasaba alynmagyny girizmek; b) altynyň halkara töleg we ätiýaçlyk serişdesi hökmünde ulanylyşy dowam edýär; c) dollaryň esasy ätiýaçlyk walýutasy hökmünde derejesini berkitmek üçin ABŞ-nyň gaznasy daşary ýurt merkezi banky we hökümet edarasyny bilen altyny öz walýutasynyň altyn düzüminden (31,1035 g deň bolan 1 troý unsiýasy üçin 35 doll.,) ugur alyp, 1934-nji ýylda bellenilen resmi baha boýunça çalyşmagyny dowam edýär.

Walýuta özara çalyşgyny girizmek göz önünde tutulýardy. Walýuta çäklendirmeleri kem-kemden aýrylmaga degişlidi we olaryň girizilmegi üçin HWG-niň razylygy zerurdy.

3. Walýuta paritetleriniň we kurslarynyň bellenilen tertibi kesgitlenýär: walýutanyň kursy paritetden az çäklerde üýtgäp bilýär-di (HWG-niň Tertipnamasy boýunça $\pm 1\%$ we Ýewropa walýuta ylalaşygy boýunça $\pm 0,75\%$). Walýutalaryň kursunyň üýtgemeleriniň çäklerini berjaý etmek üçin merkezi banklar dollarda walýuta interwensiýasyny geçirmäge borçludy. 10% ýokary hümmetsizlenme diňe Gaznanyň rusgady bilen ýol berilýär.

4. Taryhda ilkinji gezek halkara walýuta düzgünleşdirmesiniň guramasy döredilýär. HWG durnuksyz walýutalary saklamak maksady bilen töleg balanslarynyň ýetmezçiligini ýapmak üçin daşary ýurt walýutasynnda karzlyary berýär, dünýä walýuta ulgamynyň ýörelgeleriniň agza ýurtlaryň berjaý edişine gözegçilik edýär, döwletleriň walýuta hyzmatdaşlygyny üpjün edýär.

ABŞ-nyň täsiri astynda Brettonwud ulgamynyň çäklerinde dollar standarty – dollara esaslanýan dünýä walýuta ulgamy tassyklanýar. Dollar altyna bölekleyin konwertirlenýän ýeke-täk walýuta bolup, walýuta paritetleriniň binýadyna, halkara hasaplaşyklarynyň baş serişdesine, walýuta interwensiýasynyň we ätiýaçlyk aktiwleriň serişdesine öwrülýär. Şeýlelikde, ABŞ öz gadymy bäsdeşini – Beýik Britaniýany yzyna serpikdirip, monopol walýuta agalygyny belleýärler. Funt strelinge hem taryhda emele gelen däbe görä, ätiýaçlyk walýutasynyň roly berkitse-de, ol örän durnuksyz walýuta öwrülýär. ABŞ dollaryň statusyny öz töleg balansynyň ýetmezçiligini milli walýuta bilen ýapmak üçin ätiýaçlyk walýutasy hökmünde ulanýar.

ABŞ öz hyzmatdaşlaryna walýuta interwensiýasy arkaly olaryň walýutalarynyň dollara bellenilen kurslaryny saklamak hakyndaky aladany ýükleýärler. Brettonwud ulgamynyň çäklerinde dollar standartynyň aýratynlygy dollaryň altyn bilen gatnaşygyny saklamakdan ybarat.

ABŞ-nyň Brettonwud ulgamynda zor salmasy dünýä hojalygynda güýçleriň täze bölünişigi bilen şertlendirilýär. ABŞ 1949-njy ýylda kapitalistik senagat önümçiliginiň 54,6%-ini, eksportyň 33%-ini, altyn ätiýaçlyklarynyň 75%-ini öz elinde jemleýär. Günbatar Ýewropanyň birnäçe ýurtlary senagat önümçiliginde 1937-nji ýyldaky 38,3%-den 1948-nji ýylda 31%-e, harytlaryň eksportynda 34,5%-den 28%-e çenli peselýär. Bu ýurtlaryň altyn ätiýaçlyklary 9 milliarddan 4 milliard

da peselýär, bu bolsa ABŞ-nyňkydan (24,6 mlrd doll.) 6 esse az we olaryň möçberi ýurtlar boýunça örän tapawutlydy. Beýik Britaniýa öz walýutasy bilen halkara söwdasynyň 40%-ine hyzmat edýär, dünýäniň altyn ätiýaçlyklarynyň 4%-ine eýeçilik edýär. Diňe daşary ykdysady ekspansiýanyň binýadynda GFR-de altyn-walýuta ätiýaçlyklarynyň möçberi artyp başlaýar (1951-nji ýylda 28 mln dollardan 1959-njy ýylda 2,6 mlrd dollara çenli).

ABŞ-nyň ykdysady artykmaçlygy we onuň bäsdeşleriniň gowşaklygy ähliumumy islegden peýdalanýan dollaryň agalyk ediji ýagdaýyny şertlendirýär. Şeýle hem dollar agalygynyň daýanjy bolup „dollar açlygy“ – töleg balansynyň ýetmezçiligi netijesinde ýüze çykýan, aýratyn-da ABŞ-nyň hasaplaşyklary boýunça dollaryň ýiti ýetmezçiligi we altyn-walýuta ätiýaçlyklarynyň ýetmezçiligi hyzmat edýär. Ol Günbatar Ýewropanyň we Ýaponiýanyň agyr walýuta-ykdysady ýagdaýyny konsentrirenen görnüşde şöhlelendirýärdi.

Töleg balanslarynyň ýetmezçiligi, resmi altyn-walýuta ätiýaçlyklarynyň egsilmegi, „dollar açlygy“ ABŞ-dan, Kanadadan, Şweýsariýadan başga ençeme ýurtlarda walýuta çäklendirmeleriniň güýçlenmegine getirýär. Walýutalaryň konwertirlenişi çäklendirilýär. Walýuta gözegçilik edaralarynyň rugsady bolmazdan walýutany getirmek we çykarmak gadagan edilýär. Resmi walýuta kursy emeli häsiýetdedi. Latyn Amerkasynyň we Günbatar Ýewropanyň ençeme ýurtlary walýuta kurslarynyň köplüginde – amallaryň görnüşi, harytlaryň topary we sebit boýunça walýutalaryň kurs gatnaşygynyň tapawutlandyrmasy amal edýärler.

Ykdysady durnuksyzlyk, töleg balanslarynyň çökgünligi, inflýasiýanyň güýçlenmegi bilen bagly Günbatar ýewropa walýutalarynyň kurslary dollara degişlilikde peselýär: italyan lirasý 33 esse, fransuz franky 20 esse, fin markasy 7 esse, awstriýa şillingi 5 esse, türk lirasý 2 esse, funt sterling 1938-1958-nji ýyllarda 80% hümmetsizlenýär. „Kurs deňsizlikleri“ - bazar we resmi kurslaryň nälaýyklygy döreýär, bu bolsa köpsanly hümmetsizlenmeleriň sebäbi bolýar. Olaryň içinde 1949-njy ýylda walýutalaryň köpçülikleýin hümmetsizlenmegi aýratyn orny eýeleýär, onuň birnäçe aýratynlyklary bar, ýagny:

1. Bu kurslaryň peselmegi 1948-1949-njy ýyllarda, esasan, ABŞ-a we Kanada zarba uran we Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň ykdysadyýetine ýaramaz täsir eden dünýä ykdysady çökgünligiň täsiri astynda ýüze çykan lokal walýuta çökgünligiň şöhlenenmesi boldy.

2. 1949-njy ýyldaky dewalwasiýa bellibir derejede ABŞ-nyň täsiri astynda geçirilýär, ol dollaryň kursunyň ýokarlanmagyny kapitalyň eksportyny höweslendirmek, Günbatar Ýewropa ýurtlarynda we koloniýalarda harytlary we kärhanalary arzan bahadan satyn almak üçin ulanypdyr. Dollaryň rewalwasiýasy bilen Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň dollar bergilerini artdyrýar, bu bolsa olaryň ABŞ-a garaşlylygyny güýçlendirýär. Dollaryň kursunyň ýokarlanmagy şol döwürde dünýä bazarynda monopol ýagdaýy eýelän ABŞ-nyň eksportynda şöhlenenýär.

3. Milli walýutalaryň kursy dollara, degişlilikde, gönünden-göni peseldilýär, sebäbi, Brettonwud ylalaşygyna laýyklykda amerikan walýutasyna bellenilen kurslar kesgitlenýär, käbir walýutalaryň altyn pariteti bolmaýar.

4. Dewalwasiýa walýuta çäklendirmeleri şertlerinde bolup geçýär.

5. Dewalwasiýa köpçülikleýin häsiýetde bolýar; ol dünýä söwdasynyň 60-70%-ini eýeleýän 37 ýurduň walýutalaryny gurşap alýar. Olaryň hatarynda Beýik Britaniýa, Britan Arkalaşygynyň ýurtlary, Fransiýa, Italiýa, Belgiýa, Niderlandlar, Şwesiýa, Günbatar Germaniýa, Ýaponiýa. Diňe ABŞ-nyň dollarynyň 1934-nji ýylyň dewalwasiýasynda bellenilen altyn düzümini saklap galýar, ýöne onuň satyn alyjylyk ukyby uruşdan öňki döwre garanyňda iki esse peselýär.

6. Walýutalaryň kurslarynyň peselmegi 12%-den (Belgiýa franky) 30,5% (Beýik Britaniýanyň walýutalary, sterling zolagynyň beýleki ýurtlarynyňky, Niderlandlaryň, Şwesiýanyň we başg.) çenli üýtgäp durýar.

Walýutalaryň hümmetsizlenmegi importyň gymmatlamagyna we bahalaryň goşmaça ösmegine getirýär. 1949-njy ýylyň dewalwasiýasynyň netijesinde 1950-nji ýylyň sentýabrynda lomaý bahalar Awstriýada 30%, Beýik Britaniýada we Finlýandiýada 19%, Fransiýada 14% ýokarlanýar. Dewalwasiýa netijesinde zähmetkeşleriň durmuş derejesi peseldilýär.

ABŞ Brettonwud ulgamynyň ýörelgelerini (dollaryň ätiýaçlyk walýutasy hökmündäki statusy, bellenen paritetler we walýuta kurslary, dollaryň altyna konwersiýasy, altynyň peseldilen resmi bahasy) öz dünýäde tutýan ornuny güýçlendirmek üçin ulandy. Günbatar Ýewropa ýurtlary we Ýaponiýa eksporty höweslendirmek we weýran bolan ykdysadyýeti dikeltmek maksady bilen öz walýutalarynyň peseldilen kursuna gyzyklanma bildirýärler. Şunuň bilen baglylykda Brettonwud ulgamy çärýek asyryň dowamynda dünýä söwdasynyň we önümçiliginiň ösmegine ýardam berýär. Emma uruşdan soňky walýuta ulgamy onuň ähli gatnaşyjylaryna deň hukuky bermeýär we ABŞ-a Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň, Ýaponiýanyň we HWG-niň beýleki agzalarynyň walýuta syýasatyna täsir etmäge mümkinçilik berýär. Brettonwud ulgamynyň gapma-garşylyklary kem-kemden onuň gowşamagyna getirýär.

Ykdysady, energetik, çig mal çökgünlikleri 1960-njy ýyllarda Bretton-wud ulgamyny gowşadýar. Dünýä arenasynda güýçleriň gatnaşygynyň üýtgemegi onuň düzüm ýörelgelerini bozýar. Kem-kemden ABŞ-nyň hyzmatdaşlaryna görä artykmaçlygy gowşaýar. Günbatar Ýewropa we Ýaponiýa öz walýuta-ykdysady kuwwatyny artdyryp, amerikan hyzmatdaşyny gysyp başlaýar. „Umumy bazar“ ýurtlaryna 1984-nji ýylda OESR-iň ýurtlaryna senagat önümçiliginiň 36,0%-i (ABŞ-a 34,3%), eksportyň 33,7%-i (ABŞ-a 12,7%) düşýär. ABŞ-nyň altyn ätiýaçlyklarynyň udel agramy 1949-njy ýyldaky 75%-den 23% peselýär, ÝB-niň ýurtlarynyňky 38%-e, walýuta ätiýaçlary 53%-e (ABŞ-nyň 10,8%) çenli ýokarlanýar.

Walýuta ulgamynda amerikansentrizmden polisentrizme. Dollar kem-kemden walýuta gatnaşyklarynda monopol ýagdaýyny ýitirýär. GFR-iň markasy, XXI asyryň başyndan bolsa ýewro, şweýsar franky, ýapon ýeni onuň bilen walýuta bazarynda bäsleşýärler, halkara töleg we ätiýaçlyk serişdesi hökmünde ulanylýar. Uruşdan soňky ýyllara mahsus bolan Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň ABŞ-dan ykdysady we walýuta garaşlylygy ýok bolýar. ABŞ we Ýaponiýa bilen bäsleşýän ÝB görnüşinde täze dünýä merkezi döreýär.

„Dollar açlygyndan“ „dollar doklugyna“. ABŞ dollary töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmak üçin ulanýandygy sebäpli, bu olaryň daşary ýurt banklarda dollar ýygnamasy hökmünde gysga

möhletli daşky bergisineň has artmagyna getirýär. „Dollar açlygy“ „dollar doklugy“ bilen çalyşýar. „Gyzgyn“ pullaryň sili görnüşindäki dollaryň artykmaçlygy zyygiderli ýagdaýda ol ýa-da beýleki döwletiň üstüne düşýär we walýuta tolgunmalaryna hem-de dollardan „gaça durmaga“ getirýär.

Walýuta zolaklarynyň dargamagy. Ikinji jahan urşy wagtynda we ondan soňra walýuta zolaklary kemala gelýär, ýagny: uruşdan öňki degişli walýuta bloklarynyň binýadynda sterling we dollar zolagy, fransuz frankynyň zolagy, portugal eskudo, ispan pesedi, golland guldeni zolaklary. Walýuta bloklarynyň esasy aýratynlyklaryny saklap galyp, walýuta birleşmeleri olaryň gatnaşyjylarynyň arasynda walýuta-maliýe we söwda gatnaşyklary döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň güýçlenmegi bilen bagly täze hadysalary şöhlelendirýärler.

Birinjiden, döwletara ylalaşygy walýuta zolaklarynyň, aýratyn-da fransuz frankynyň zolagynyň kemala gelmeginde we işlemeginde möhüm ähmiýete eýe bolýar. Mysal üçin, frankyň zolagynyň walýuta komiteti (merkezleşdirilen dolandyryş guramasy) 1952-nji ýyldan bu toparçanyň walýuta-ykdysady syýasatyny utgaşdyrýar. Sterling zolagynyň walýuta-ykdysady syýasaty Angliýanyň gaznasy we banky tarapyndan işläp düzülýär we utgaşdyrylýar.

Ikinjiden, walýuta birleşmelerinden tapawutlykda walýuta zolaklarynyň içerki mehanizmi ýeke-täk walýuta-maliýe tertibi, walýuta çäklendirmeleriniň ýeke-täk ulgamy, agalyk ediji ýurtda saklanýan altyn-walýuta ätiýaçlyklarynyň merkezleşdirilen puly, toparçanyň içinde walýuta hasaplaşyklarynyň ýeňillikli tertibi bilen häsiýetlenýär. Walýuta zolagyna gatnaşygy ýurtlaryň walýuta gözegçiliginiň merkezleşdirilmegi oňa resmi häsiýet berýär.

Üçünjiden, toparçanyň agzalarynyň halkara ykdysady ylalaşyklary, adatça, zolaga ýolbaşçylyk ediji ýurt bilen baglaşylýar. Walýuta zolaklarynyň mehanizmi daşary ýurt kapitalynyň ekspansiyasyna garşy gönükdirilýär. Kolonial ulgamyň krizisi we ençeme ýurtlaryň syýasy garaşsyzlygyny gazanmagy bilen sterling, dollar we beýleki zolaklaryň dargamagyna we ýewronyň girizilmegi bilen frankyň afrikan zolagyna özgerdilen (2001-nji ýylyň iýuny) fransuz frankynyň zolagynyň walýuta-maliýe mehanizminiň düýpli üýtgemegine getiren merkezden gaçýan meýiller güýçlenýär.

Onuň işleýşiniň esasy ýörelgeleri üýtgedilýär. KFA-nyň franky (afrikan maliýe jemgyýeti) 1 ýewro = 655,95 KFA franky bellenen kursy boýunça ýewro berkidilen. KFA-nyň frankynyň ýewro konwertirlenmeginiň kepillendirmesini diňe bir Fransiýa däl, eýsem, tutuş ÝB üpjün edýär.

2002-nji ýylyň maýynda amaly hasaplaryň işleýiş ýörelgesine gaýtadan seredilýär. Bu hasaplarda Fransiýanyň gaznasynda zolaga periferiýadan gatnaşyjylaryň resmi walýuta ätiýaçlyklarynyň 70%-ine çenlisi jemlenýär we bu olaryň walýutalarynyň (häzirki wagtda ýewro) konwertirlenmegini we halkara hasaplaşyklaryny üpjün edýär. Walýuta-maliýe mehanizminiň üýtgemegi bu sebitleýin walýuta toparçasynnda ÝB-niň täsirini güýçlendirmäge gönükdirilendir.

Brettonwud walýuta ulgamynyň çökgünligi 1960-njy ýyllaryň ahyrynda 1944-nji ýylda bellenen ýörelgeler önümçiligiň, dünýä söwdasynyň şertlerine we dünýädäki güýçleriň üýtgän gatnaşgyna laýyk gelmegini bes edýär. Brettonwud walýuta ulgamynyň çökgünliginiň mazmuny MEO-nyň halkara häsiýeti bilen hümmetsizlenmä sezewar bolan iki milli walýutalara ätiýaçlyk walýutasy statusynyň berilmeginiň arasyndaky gapma-garşylyklardan ybarat bolup durýar.

Brettonwud walýuta ulgamynyň çökgünliginiň sebäplerini özara şertlendirilen ýagdaýlaryň zynjyry görnüşinde göz önünde getirmek mümkin.

1. Ykdysadyýetiň durnuksyzlygy we gapma-garşylyklary. 1967-nji ýylyň walýuta çökgünliginiň başlanmagy ykdysadyýetiň ösmeginiň haýallamagy bilen gabat gelýär. Dünýä tapgyrlyyn çökgünlik Günbataryň ykdysadyýetini 1969-1970-nji, 1974-1975-nji, 1979-1983-nji ýyllarda gurşap alýar.

2. Inflýasiýanyň güýçlenmegi dünýä bahalaryna we şereketleriň bäsdeşlige ukyplylygyna ýaramaz täsirini ýetirýär, “gyzgyn” pullaryň spekulýatiw hereket etmegine ýardam edýär. Ýurtlardaky inflýasiýalaryň dürli depginleri walýutalaryň kursunyň ösüşine täsir edýär, pullaryň satyn alyjylyk ukybynyň peselmegi bolsa “kurs näsazlyklaryna” şert döredýär.

3. Töleg balanslarynyň durnuksyzlygy. Bir ýurtlaryň (aýratyn-da Beýik Britaniýanyň, ABŞ-nyň) balansynyň yzygiderli ýetmezçiligi we beýleki ýurtlaryň (GFR-iň, Ýaponiýanyň) aktiw galyndysy walýutalaryň kursunyň, degişlilikde, aşak we ýokaryk çürt-kesik üýtgemegini güýçlendirýär.

4. Brettonwud ulgamynyň ýörelgeleriniň dünýä giňişligindäki güýçleriň üýtgän gatnaşygyna näsazylygy öz töleg balanslarynyň ýetmezçiligini milli walýutasynyň ätiýaçlyk walýutasynyň derejesine şek ýetirmek bilen ýapýan ABŞ-nyň we Beýik Britaniýanyň ykdysady ýagdaýlary gowşadygyça güýçlenýär. Netijede, olaryň durnuklylygy gowşaýar.

Dollar awuarlarynyň eýeleriniň olary altyna çalyşmak hukugy ABŞ-nyň bu borçnamany ýerine ýetirmek mümkinçiligi bilen gapmagarşylyga getirýär. Olaryň daşky gysga möhletli bergisi 1949–1971-nji ýyllarda 8,5 esse artýar, resmi altyn ätiýaçlyklary bolsa 2,4 esse azalýar. “Gözýaşsyz ýetmezçilik” amerikan syýasatynyň netijesinde dollara bolan ynam gaçýar. ABŞ-nyň bähbitleri üçin altyn we walýuta paritetleriniň binýady bolup hyzmat eden altynyň peseldilen resmi bahasy bazar bahasyndan çürt-kesik tapawutlanyp başlaýar. Onuň döwletara düzgünleşdirmesi güýçsüz bolýar. Netijede emeli altyn paritetler öz mazmunyny ýitirýär. Bu gapmagarşylyk ABŞ-nyň 1971-nji ýyla çenli öz walýutasyny dewalwirlemekden ýüz döndürmegi bilen has-da çuňlaşýar. Bellenilen paritetleriň we walýuta kurslarynyň tertibi “kurs nälaýyklyklaryny” çuňlaşdyrýar. Brettonwud ylalaşygyna laýyklykda merkezi banklar öz milli bähbitlerine zyýan ýetirmek bilen dollary saklamak üçin walýuta interwensiýasyny amala aşyrmaga mejbur bolýarlar. Şeýlelikde, ABŞ dollaryň kursuny saklamak aladasy beýleki ýurtlaryň üstüne ýükleýär, bu bolsa döwletara gapmagarşylyklary ýitileşdirýär.

HWG-niň Tertipnamasy diňe bir gezekleýin dewalwasiýalara we rewalwasiýalara ýol berendigi üçin olara garaşylanda „gyzgyň“ pullaryň hereketi, gowşak walýutalaryň kursunyň peseltmek we güýçli walýutalaryň kursuny ýokarlandyrmak ugrundaky spekulýativ oýun güýçlenýär. HWG arkaly döwletara walýuta düzgünleşdirmesi netijesiz bolup çykýar. Onuň karzy töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmak we walýutalary saklamak üçin ýeterlik bolmaýar.

Üstünde Brettonwud ulgamy esaslandyrylan amerikanosentrizm ýörelgesi ABŞ-Günbatar Ýewropa- Ýaponiýa ýaly üç sany dünýä merkezleriniň ýüze çykmagy bilen güýçleriň ýerleşiş gatnaşygyna laýyk gelmegini bes edýär. ABŞ-nyň dollarynyň ätiýaçlyk walýutasy hökmündäki statusyny öz daşary ykdysady we harby-syýasy ekspansiyasyny giňeltmek, inflyasiýany eksport etmek üçin ulanmagy döwletara agzalalyklary güýçlendirýär.

5. Ýewrodollar bazarynyň işjeňleşmegi. ABŞ öz töleg balansynyň yetmezçiligini milli walýutasy bilen ýapýandygy üçin dollarlaryň bir bölegi daşary ýurt banklaryna geçirilýär, bu bolsa ýewrodollarlaryň bazarynyň ösmegine ýardam berýär. Rezydent dällere degişli bu ägirt uly dollar bazary (1981-nji ýylda 750 mlrd doll., ýa-da ýewrobazaryň möçberiniň 80%, degişlilikde, 1960-njy ýylda 2 mlrd doll.) Brettonwud ulgamynyň çökgünliginiň çuňlaşmagynda ikitaraplaýyn täsir edýär. Ilikibaşda ol dollarlaryň artygyny özüne siňdirip, amerikan walýutasynyň eýeleýän ornuny saklaýar, ýöne 70-nji ýyllarda ýewrodollar amallary ýurtlaryň arasynda “gyzgyn” pullaryň özakymlaýyn hereketini güýçlendirip, walýuta çökgünligi ýitileşdirýär.

6. TNK-nyň walýuta ulgamynda başbozarlyk häsiýeti: TNK-nyň dürli walýutalarda ägirt uly aktiwleri bar, olaryň möçberi merkezi banklaryň walýuta ätiýaçlyklaryndan iki esse köp hem-de olar milli gözegçilikden sypýar we walýuta spekulýasiýasyna gatnaşýarlar hem-de oňa örän uly gerim berýärler.

Umumy sebäplerden başga ýörite sebäpler bolupdyr, olar Brettonwud ulgamynyň çökgünligiň ösüşiniň aýratyn tapgyrlaryna mahsus.

Brettonwud walýuta ulgamynyň çökgünliginiň ýüze çykyş görnüşleri:

- «walýuta howsalalygy» – „gyzgyn“ pullaryň hereketi, durnuksyz walýutalar dewalwirlenmegine garaşylyp olaryň köpçülikleýin satylmagy we rewalwasiýa dalaşgär walýutalaryň satyn alynmagy;
- «altyn howsalalygy» – durnuksyz walýutalardan altyn „gaçmak“ we onuň bahasynyň yzygiderli ýagdaýda ýokarlanmagy;
- gymmatly kagyzlaryň biržasyndaky howsalaly ýagdaý we walýutalaryň kursunyň üýtgemegine garaşylyp gymmatly kagyzlaryň kurslarynyň gaçmagy;

- halkara walýuta likwidliginiň, aýratyn-da onuň hiliniň meseleleriniň ýitileşmegi;
- walýutalaryň köpçülikleýin dewalwasiýasy we rewalwasiýasy;
- merkezi banklaryň, şol sanda toparlaýyn işjeň walýuta interwensiýasy;
- resmi altyn-walýuta ätiýaçlyklarynyň çürt-kesik üýtgäp durmagy;
- walýutalary saklamak üçin daşary ýurt karzlaryny we HWG-den alnan karzlary ulanmak;
- Brettonwud ulgamynyň düzüm ýörelgeleriniň bozulmagy;
- milli we döwletara walýuta düzgünleşdirmesiniň işjeňleşmegi;
- halkara ykdysady we walýuta gatnaşyklarynda iki ösüş meýliniň – hyzmatdaşlygyň we gapma-garşylyklaryň güýçlenmegi, olar zygyderli ýagdaýda söwda we walýuta urşuna baryp ýetýär.

Walýuta çökgünligi tolkun şekilli ösýär, ol hem-de beýleki döwleti dürli wagtda dürli güýç bilen gurşap alýar. Bu çökgünligiň ösüşini şertli ýagdaýda birnäçe tapgyrlara bölmek mümkin.

Funt sterlingiň dewalwasiýasy. 1967-nji ýylyň 18-nji noýabrynda ýurduň walýuta-ykdysady ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy bilen bagly funt sterlingiň altyn düzümi we kursy 14,3% peseldilýär. Beýik Britaniýanyň yzysüresinde 25 ýurt, esasan, onuň söwda hyzmatdaşlary öz walýutalarynyň dürli ölçegde dewalwasiýasyny geçirýärler.

Altyn howsalalygy, altyn puluň dargamagy, altynyň iki bazarynyň döremegi. Dollaryň eýeleri olary altyna satyp başlaýarlar. London bazarynda altyn geleşikleriniň günde 5-6 t adaty möçberi 65-200 t (1967-nji ýyl) çenli artýar, altynyň bahasy bolsa unsiýasy üçin 35 doll. resmi bahasy wagtynda 41 dollara çenli ýokarlanýar. „Altyn howsalalygynyň“ tolkunlary 1968-nji ýylyň martynda altyn puluň dargamagyna we altynyň iki bazarynyň emele gelmegine getirýär.

Fransuz frankynyň dewalwasiýasy. Walýuta çökgünligiň genoratory bolup walýuta spekulýasiýasy- frankyň kursuny peseltmek we GFR-iň markasynyň rewalwasiýasyna garaşylyp, onuň kursunyň ýokarlanmagy ugrundaky oýun hyzmat edipdir. Markanyň franka hujümi Bonnyň Pariže syýasy taýdan zor salmasy we Fransiyadan kapitalyň, esasan, GFR-e „gaçmagy“ bilen utgaşykly geçýär, bu

bolsa ýurduň resmi altyn-walýuta ätiýaçlyklarynyň (1968-nji ýylyň maýynda 6,6 mlrd dollardan 1969-njy ýylyň awgustynda 2,6 mlrd dollara çenli) azalmagyna getirýär. Fransiýanyň Bankyna edilen walýuta interwensiýasyna garamazdan, frankyň kursy aşaky ýol bererlikli derejä gaçýar. Fransiýadaky işjeň syýasy wakalar, Şarl de Golluň işden gitmegi, GFR-iň markanyň rewalwasiýasyny geçirmekden boýun gaçyrmagy, frankyň üstüne zor salynmagyny güýçlendirýär. 1969-njy ýylyň 8-nji awgustynda frankyň altyn düzümi we kursy 11,1% peseldilýär (daşary ýurt walýutalarynyň kursy franka göre 12,5% ýokarlanýar). Şol bir wagtda 13 Afrikan ýurtlarynyň – frankyň zolagynyň agzalarynyň walýutalary dewalwirlenýär.

GFR-iň markasynyň rewalwasiýasy. 1969-njy ýylyň 24-nji oktýabrynda markanyň kursy 9,3% (1 dollar üçin 4 markadan 3,66 marka çenli) ýokarlandyrylýar. Rewalwasiýa GFR-iň halkara maliýe kapitalyna egligi bolýar: ol onuň hyzmatdaşlarynyň töleg balanslaryny gowlandyrmaga ýardam berýär, sebäbi, olaryň walýutalary hakykatda dewalwirlenýär. „Gyzgyn“ pullaryň GFR-den akdyrylmagy bu ýurtlaryň walýuta ätiýaçlyklarynyň üstüni doldurýar. Walýuta bazarlarynda 20 aýlap otnositel asudalyk bolýar, ýöne walýuta çökgünligiň sebäpleri aradan aýrylmaýar.

1971-nji ýylyň dekabryndaky dollaryň dewalwasiýasy. Brettonwud ulgamynyň çökgünligi 1971-nji ýylyň ýazynda we tomsunda öz çür depesine ýetýär, şonda onuň merkezinde baş ätiýaçlyk walýutasy durýar.

Dollaryň çökgünligi 1969-1970-nji ýyllardaky ykdysady çökgünlikden soňky ABŞ-daky depressiýa bilen gabat gelýär. Inflýasiýanyň täsiri astynda dollaryň satyn alyjylyk ukyby 1934-nji ýyl bilen deňeşdirilende 1971-nji ýylyň ortasynda 3/2 peselýär. ABŞ-nyň gündelik amallar boýunça töleg balansynyň jemi ýetmezçiligi 1949-1971-nji ýyllarda 71,7 mlrd dollara barabar bolýar. Ýurduň gysga möhletli daşky bergisi 1949-nji ýyldaky 7,6 mlrd dollardan 1971-nji ýylda 64,3 mlrd dollara çenli artýar we şeýle etmek bilen bu döwürde 24,6 mlrd dollardan 10,2 mlrd dollara çenli altynyň resmi ätiýaçlygy azalýar.

Amerikan walýutasynyň çökgünligi onuň altyna we durnukly walýutalara köpçülikleýin satylmagynda, kursuň gaçmagynda şöhlenenýär. Gözegçiliksiz göçüp-gonup ýören ýewrodollarlar Günbatar Ýewropanyň we Ýaponiýanyň walýuta bazarlaryny basýar. Bu ýurtlaryň merkezi banklary öz walýutalarynyň kurslaryny HWG tarapyndan bellenen derejede saklamak üçin olary satyn almaga mejbur bolýarlar. Dollaryň çökgünligi ýurtlaryň (aýratyn-da, Fransiýanyň) töleg balansynyň ýetmezçiligini milli walýutasy bilen ýapýan ABŞ-nyň artykmaçlyklaryna garşy syýasy taýdan çykyş etmegiň görnüşine getirýär. Fransiýa ABŞ-nyň gaznasynda 1967-1969-njy ýyllarda 3,5 mlrd dollary altyna çalyşýar. Dollaryň altyna konwertirlenmegi ýalan bolýar: 1970-nji ýylda rezident däl 50 mlrd dollar awuarlar diňe 11 mlrd dollar amerikan resmi altyn ätiýaçlyklaryna garşy durýarlar.

1960-njy ýylda ABŞ Brettonwud ulgamyny halas etmek üçin birnäçe çäreleri görýär.

1. Beýleki ýurtlardaky karzlar. Dollar balanslary bölekleýin görnüşde göni karzlara öwrülýär. Swop amallary barada Nýu-Ýorkuň Federal ätiýaçlyk bankynyň we birnäçe daşary ýurt merkezi banklaryň arasynda geleşikler baglaşylýar (1965-nji ýylda 2,3 mlrd dollar, 1970-nji ýylda 11,3 mlrd dollar). Ruzuň gysga möhletli banklary Günbatar Ýewropa ýurtlarynda ýerleşdirilýär.

2. Dollaryň toparlaýyn goralmagy. ABŞ-nyň täsiri astynda köpsanly döwletleriň merkezi banklary öz dollar ätiýaçlyklaryny amerikan gaznasynda altyna çalyşmakdan saklanýarlar. HWG öz altyn ätiýaçlyklarynyň bir bölegini Tertipnama garşy gidip dollara goýýar. Öňdebaryjy merkezi banklar altynyň bahasyny saklamak üçin altyn puly (1962 ý.) döredýärler, 1968-nji ýylyň 17-nji martynda onuň dargamagy bilen altynyň iki bazaryny girizýärler.

3. HWG-niň maýalary iki esse (28 mlrd dollara çenli) artdyrylýar we 10 ýurduň- Gaznanyň agzalarynyň we Şweýsariýanyň Gazna karzlary (6 mlrd dollar) hakyndaky baş ylalaşyk, töleg balanslarynyň defisitini (gytçylygyny) ýapmak üçin 1970-nji ýylda SDR-iň çykarylmagy.

ABŞ dollaryň bişen hümmetsizlenmesini geçirmekden boýun gaçyryýar we öz hyzmatdaşlarynyň walýutalarynyň rewalwasiýasyny geçirmegi hödürleýär. 1971-nji ýylda şweýsar frankynyň we awst-

riýa şillinginiň rewalwasiýasy geçirilýär, GFR-iň, Niderlandlaryň walýutalarynyň üýtgeýän kursy girizilýär, bu bolsa dollaryň iş ýüzünde 6-8% hümmetsizlenmegine getirýär. Gizlin dewalýasiýa ABŞ-ny kanagatlandyrdy, sebäbi ol resmi dewalwasiýa ýaly ätiýaçlyk walýutasynyň abraýynda onçakly ýaramazlaşdyрмаýardy. Söwda bäsdeşleriniň garşylyklaryny ýeňip geçmek maksady bilen ABŞ proteksionizm syýasatyna geçýär. 1971-nji ýylyň 15-nji awgustynda dollary halas etmek boýunça adatdan daşary çäreler yglan edilýär: daşary ýurt merkezi banklar üçin dollaryň altyna çalşygy bes edilýär („altyn embargo“), 10%-lik goşmaça import pajy girizilýär. ABŞ söwda we walýuta urşunyň ýoluna düşýär. Günbatar Ýewropa we Ýaponiýa dollaryň akmagy üýtgeýän walýuta kursuna köpçülikleýin geçilmegine we olaryň berkän walýutalarynyň dollara spekulýatiw hüjümine getirýär. Günbatar Ýewropa dollaryň dünýä walýuta ulgamynda artykmaçlyk ýagdaýyna garşy açyk çykyş edip başlaýar.

Walýuta çökgünliginden çykmagyň gözlegleri 1971-nji ýylyň 18-nji dekabryndaky (Smitson institutynda) „onlaryň toparynyň“ kompromis Waşington ylalaşygy bilen tamamlanýar. Şu aşadaky bentler boýunça ylalaşyk gazanylýar, ýagny:

1) dollaryň 7,89%-iniň dewalwirlenmegi we altynyň resmi bahasynyň 8,57% (unsiýasy üçin 35 dollardan 38 dollara çenli) gymmatlamagy;

2) ençeme walýutalaryň rewalwasiýasy;

3) walýuta kurslarynyň üýtgeýiş çäkleriniň ± 1 -den $\pm 2,25\%$ -e çenli giňelmegi we walýuta paritetleriniň ýerine merkezi kurslary bellemek;

4) ABŞ-da 10% gümrük pajynyň ýatyrylmagy.

Ýöne ABŞ dollaryň altyna konwertirlenişi dikeltmek we walýuta interwensiýasyna gatnaşmak borçnamasyny almaýar. Dollaryň dewalwasiýasy zynjyrlaýyn reaksiýanyň döremegine getirýär: 1971-nji ýylyň ahyrynda HWG-niň agzasy bolup durýan 118 döwletiň 96-sy walýutalaryň dollara bolan täze kursuny belleýärler, şunda 50 walýutalaryň kursy dürli derejede artdyrylýar. Beýleki ýurtlaryň walýutalarynyň kursy dürli derejede ýokarlanmagyny we olaryň ABŞ-nyň daşarky söwdasyndaky tutýan ornuny nazara alyp, dollaryň dewalwasiýasynyň ortaça kesgitlenen ölçegi 10-12%-e barabar bolýar.

Waşington ylalaşygy gapma-garşylyklary wagtlaýyn ýatyrýar, ýöne olary aradan aýyrmaýar. 1971-nji ýylyň tomsunda funt sterlingiň üýtgeýän kursy girizilýär, bu bolsa onuň 6-8% dewalwirlemegine getirýär. Beýik Britaniýa sterling awuarlarynyň eýeleriniň ýitgisiniň öwezini dolmaly we dollar awuaryny girizmeli bolýar, 1974-nji ýylyň apreleden bolsa bahasyny saklamak kepillendirmesi hökmünde köp walýutaly şerti girizmeli bolýar. Kapitalyň daşary ýurda akyp gitmeginiň önüni almak maksady bilen walýuta çäklendirmeleri güýçlendirilýär. Funt sterling iş yüzünde ätiýaçlyk walýutasynyň derejesini ýitirýär.

1973-nji ýylyň fewral-mart aýlarynda walýuta çökgünligi ýene-de dollara zarba urýar. Oňa italyan lirasynyň durnuksyzlygy sebäp bolýar, bu bolsa Italiýada Belgiýanyňky we Fransiýanyňky ýaly iki walýuta bazarynyň (1973-nji ýylyň 22-nji ýanwaryndan 1974-nji ýylyň 22 martyna çenli) ýöredilmegine getirýär. „Altyn howsalalygy“ we altynyň bazar bahasynyň ýokarlanmagy ýene-de dollaryň gowşaklygyny ýüze çykarýar. Emma 1971-nji ýyldakydan tapawutlylykda ABŞ Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň we Ýaponiýanyň walýutalarynyň rewalwasiýasyny gazanmak başartmaýar. 1973-nji ýylyň 12-nji fewralyndan gaýtadan dollaryň 10% dewalwasiýasy geçirilýär we altynyň resmi bahasy 11,1% (38-den 42,22 doll.) ýokarlandyrylýar. Dollaryň köpçülikleýin satylmagy öňdebaryjy walýuta bazarlarynyň (2-nji martdan 19-njy marta çenli) ýapylmagyna getirýär. 1973-nji ýylyň martynda üýtgeýän walýuta kurslaryna geçilmegi „kurs deňsizligini“ düzleýär we walýuta bazarlaryndaky dartgynly ýagdaýy gowşadýar.

„Umumy bazaryň“ alty ýurdy öz walýutalarynyň („tunnel“) dollara we beýleki walýutalara, degişlilikde, kursunyň daşky ylalaşylan üýtgemeleriniň çäklerini ýatyrýarlar. „Ýewropa walýuta ýylanynyň“ dollardan üzümegi GFR-iň markasynyň ýolbaşçylygy astyndaky özboluşly walýuta zolagynyň döremegine getirýär. Bu durnuksyz dollara garşy Günbatar Ýewropa walýuta durnuklylygynyň zolagynyň emele gelendigi hakyndaky subutnama, bu bolsa Brettonwud ulgamynyň dargamagyna getirýär.

Walýuta çökgünliginiň energetik we dünýäniň ykdysady çökgünligi bilen utgaşmagy. 1973-nji ýylyň ahyrynda nebitiň bahasynyň ýokarlanmagy ösen ýurtlaryň gündelik amallary boýunça töleg balansynyň gytçylygynyň artmagyna getirýär. Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň we Ýaponiýanyň walýutalarynyň kursy birden pese gaçýar. Dollaryň kursunyň wagtlaýyn ýokarlanmasy bolup geçýär, sebäbi, ABŞ öz bäsdeşlerinden tapawutlykda energiýa serişdeleri bilen gowy üpjün edilendi we birden hem bolmasa, ýurduň töleg balansyna onuň iki dewalwasiýasynyň täsiri gowy tarapyndan ýüze çykýar. Walýuta çökgünligi 1974-1975-nji ýyllardaky dünýäniň ykdysady çökgünligi bilen utgaşýar, bu bolsa kurs deňagramlylygynyň üýtgemelerini güýçlendirýär (70-nji ýyllaryň ahyrynda ýylda 20%-e çenli). Dollaryň kursunyň gysga wagtlaýyn ýokarlanýan döwründen başga 70-nji ýyllaryň dowamynda onuň kursy peselýär. Töleg balansynyň ýetmezçiligini milli walýutasy bilen ýapyp, ABŞ halkara dolanyşygynyň dollar bilen doldurylmagyna (1950-nji ýylda 8,9 mlrd dollar, 1980-nji ýylda 292,5 mlrd dollar) ýardam berýär. Beýleki ýurtlar ABŞ babatda „öz erkine däl karz berijilere“ öwrülýärler. XIX asyrdan şeýle walýuta-maliýe usulyny halkara walýuta gatnaşyklarynda funt sterlingiň artykmaçlyk ýagdaýyndan peýdalanyp Angliýa ulanýar.

Brettonwud walýuta ulgamynyň çökgünliginiň aýratynlyklary we durmuş-ykdysady netijeleri. 1929-1933-nji ýyllaryň we 1967-1976-njy ýyllaryň walýuta çökgünlikleriniň arasynda bellibir meňzeşlik bar. Dünýä walýuta ulgamynyň bu düzüm çökgünlikleri ähli ýurtlary gurşap alýar, dowamly häsiýetli bolýar we onuň ýörelgeleriniň bozulmagyna getirýär. **Emma Brettonwud ulgamynyň çökgünligiň birnäçe aýratynlyklary bar.**

1. Sikleýin we sikleýin däl walýuta çökgünlikleriniň utgaşmagy. Brettonwud walýuta ulgamynyň çökgünlik diňe bir dünýäniň ykdysady çökgünligi bilen däl, eýsem, ykdysadyýetiň zygiderli janlanmagy we ýokary galmagy bilen utgaşýar.

2. TNK-nyň walýuta çökgünliginiň ösmeginde işjeň roly. TNK-nyň iri walýuta aktiwleri we ýewrowalýuta, aýratyn-da ýewrodollar amallarynyň gerimi Brettonwud walýuta ulgamynyň çökgünligiň giňden ýaýramagyna we çuňlaşmagyna getirýär.

3. ABŞ-nyň deorganizirleýji roly. Dollaryň ätiýaçlyk walýutasy hökmündäki artykmaçlykly ýagdaýyny öz töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmak üçin ulanmak bilen ABŞ Günbatar Ýewropa ýurtlaryny we Ýaponiýany dollar bilen doldurýarlar hem-de olaryň ykdysadyýetindäki bozulmalara, inflýasiýanyň güýçlenmegine, walýutalaryň durnuksyzlygyna getirýär, bu bolsa döwletara gapma-garşylyklary güýçlendirýär.

4. Güýjüň üç merkeziniň döremegi. ABŞ-nyň ýeke-täk agalyk ediji döwründe bellenen Brettonwud ulgamynyň düzüm ýörelgelerini dünýädäki güýçleriň täze ýerleşişine laýyk gelmän başlaýar. ÝB dollaryň agalygyna garşy ýewro döredýär, Ýaponiýa bolsa iýenany Aziýa-Ýuwaş ummany sebitinde halkara töleg-ätiýaçlyk serişdesi görnüşinde ulanýar.

5. Walýuta çökgünligiň tolkun şekilli ösüşi, bu hakynda onuň seredilip geçilen ösüşiniň tapgyrlary şaýatlyk edýär.

6. Köpçülikleýin dewalwasiýalar we walýutalaryň zygiderli rewalwasiýasy. 60-70-nji ýyllaryň we 1949-njy ýylyň dewalwasiýalaryny deňeşdirmek olaryň şu aşakdaky görkezijileri boýunça tapawudyny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär:

a) gerimi: 1967-1973-nji ýyllarda birnäçe gezeklik dewalwasiýalar ýüzlerçe walýutalary, şol sanda ätiýaçlyk walýutalary: funt sterlingi we iki gezek dollary gursap alýar (1949-njy ýyl 37-ä derek);

b) ölçegi: 60-70-nji ýyllaryň dewalwasiýasyny ölçegleri (8-15%) 1949-njy ýyldaka (30,5%) we birinji jahan urşundan soňka (80%-e çenli) garanynda örän pesdi. Uly bolmadyk dewalwasiýalaryň berklik ätiýaçlygy bolmazdan agdyklyk etmegi ýurtlaryň hojalyk gatnaşyklarynyň halkaralaşdyrylmagynyň we globalaşdyrylmagynyň artmagy bilen bagly zynjyrlaýyn reaksiýa getirmekden heder etmegi bilen şertlendirilendir;

ç) dowamlylygy: 60-70-nji ýyllarda dewalwasiýa 30-njy ýyllardaky ýaly birnäçe ýyllap dowam edýär, 1949-njy ýyllarda bolsa bu çäre birbada 37 ýurtda geçirilýär;

d) geçiriliş tertibi: dewalwasiýa diňe bir ýuridiki taýdan däl, eýsem iş ýüzünde bazarda uýtgeýän walýuta kurslarynyň şertlerinde geçirilýär. 1949-njy ýylda bolsa bellenen walýuta kurslarynyň tertibi agalyk edýär we dewalwasiýa resmi taýdan geçirilýär.

7. Dünýäniň walýuta ulgamynyň çökgünligiň düzüm häsiýetnamasy. Onuň düzüm ýörelgeleri ýatyrylýar: dollaryň altyna çalşygy bes edilýär, altynyň resmi bahasy we altyn paritetler ýatyrylýar, üýtgeýän walýuta kurslarynyň tertibi girizilýär, dollar we funt sterling resmi taýdan ätiýaçlyk walýutasy statusyny ýitirýär.

8. Döwlet we döwletara walýuta düzgünleşdirmesiniň täsiri. Bir tarapdan, ol gapma-garşylyklaryň ýitileşmegine, beýleki tarapdan, walýuta çökgünligiň netijelerini gowşatmaga we ondan walýuta reformasy arkaly çykmagyň serişdesiniň gözlenmegine ýardam edýär.

Walýuta çökgünligi ykdysadyýeti deorganizirmek, daşarky söwdany kynlaşdyrmak, walýutalaryň durnuksyzlygyny güýçlendirmek bilen agyr durmuş-ykdysady netijelere getirýär. Bu işsizligiň artmagynda, zähmet hakynyň doňdurylmagynda, inflýasiýanyň ösmeginde ýüze çykýar. Rewalwasiýa eksport pudaklarynda iş orunlarynyň azalmagy bilen utgaşýar, dewalwasiýa bolsa importyň bahasyny artdyrmak bilen ýurtda bahalaryň ösmegine ýardam berýär. Walýuta durnuklaşdyryş maksatnamasy ahyrky netijede zähmetkeşleriň we önümçiligi eksporda gönükdirmegiň hasabyna berk tygşytlama ýagdaýyna syrygýar. Döwletara agzalalyklaryny şöhlendirýän merkezden daşlaşýan güýçler walýuta hyzmatdaşlygynyň meýillerine garşy durýar.

3.4. Ýamaýka walýuta ulgamynyň esaslary we ýörelgeleri

Brettonwud walýuta ulgamynyň çökgünligi ençeme walýuta reformasynyň taslamalarynyň: toparlaýyn ätiýaçlyk birligini döretmegiň taslamalaryndan başlap altyn standarta dolanylyp gelinýänçä altyn we haryt bilen üpjün edilen dünýä walýutasyny çykarmagyň taslamasynyň döremegine getirýär. Olaryň nazary esasy bolup neokeýnsian we neoklassyk taglymatlary hyzmat edýär. 1960-1970-nji ýyllaryň serhetinde keýnsianlygyň çökgünligi ýüze çykýar, oňa Brettonwud ulgamynyň çäklerinde walýuta düzgünleşdirmesi esaslanýar. Şunuň bilen baglylykda neoklassiklar işjeňleşýär. Olaryň kábiri altyna standartyň dikelmegine çenli altynyň halkara walýuta gatnaşyklarynda roluny ýokarlandyrmaga gönükdirilýär. Neometalizmiň watany 60-njy ýyllarda Fransiýa bolýar, esaslandyryjysy bolsa - Ž. Rýueff.

Monetarizmiň tarapdarlary döwlet goşulyşmasyna derek bazar düzgünleşdirmesiniň ugrunda çykyş edýärler, töleg balansynyň awtomatiki öz-özünü düzgünleşdirmesiniň taglymatlaryny dikeldýärler, üýtgeýän walýuta kurslarynyň tertibini girizmegi teklip edýärler (M. Fridman, F. Mahlup we başg.). neokeynsianlar J.M. Keynsiň öň ret edilen „bankor“ görnüşi halkara walýutasyny döretmek hakyndaky taglymatyna tarap öwrülýärler (R.Triffin, U.Martin, A.Deý, F. Peru, Ž. Denize). ABŞ dollarynyň ornuny saklamak maksady bilen altynyň gutarnykly demonetizasiýasyna we halkara walýuta birligini döretmäge tarap ugru alýarlar.

Walýuta çökgünliginden çykmagyň gözlegleri ilki bilen akademiki, soňra bolsa dolandyryş toparlarynda we köpsanly komitetlerde uzak dowam edýär. HWG-niň „ýigrimleriniň komiteti“ 1972-1974-nji ýyllarda dünýä walýuta ulgamyny özgertmegiň taslamasyny taýýarlaýar.

HWG-niň agza ýurtlarynyň Kingstondaky (Ýamaýka) (1976-njy ýylyň ýanwary) we agza ýurtlaryň köplügininiň talaby bilen 1978-nji ýylyň aprelinde ratifisirlenen Ylalaşygy HWG-niň **Tertipnamasyna ikinji üýtgetme dünýäniň dördünji walýuta ulgamynyň şu aşakdaky ýörelgelerini resmileşdirýär.**

1. Altyn-dewiz standartyna derek SDR-iň standarty girizilýär. Täze halkara walýuta birligini döretmek hakyndaky ylalaşyga (O. Emmingeriň taslamasy boýunça) 1967-nji ýylda HWG-niň agza ýurtlary tarapyndan gol çekilýär. SDR-iň çykarylmagy bilen bagly HWG-niň Tertipnamasyna birinji üýtgetme 1969-njy ýylyň 28-nji iýulynda girizilýär.

2. Ýuridiki taýdan altynyň demonetizasiýasy tamamlanýar: onuň resmi bahasy, altyn paritetler ýatyrylýar, dollaryň altyna çalşylmagy bes edilýär. Ýamaýla ylalaşygy boýunça altyn bahanyň ölçegi we walýuta kurslarynyň hasaplanyş nokady bolup hyzmat etmeli däl.

3. Ýurtlara walýuta kursunyň islendik tertibini saýlap almak hukugy berilýär.

4. Brettonwud ulgamynyň döwürlerinde saklanyp galan HWG döwletara walýuta düzgünleşdirmesini güýçlendirmäge niýetlenýär.

Hemişе болшы ýaly, dünýäniň täze walýuta ulgamynyň könesi bilen dowam edijilik baglanyşygy saklanyp galýar. Bu kanunalaýyklyk

Ýamaýka we Brettonwud walýuta ulgamlary deňeşdirilende ýüze çykýar. SDR-iň standartynyň düýbünde dollar standarty durýar. Altyn ýuridiki taýdan demonetizirlenýär, ýöne walýuta harydy roluny iş ýüzünde saklap galýar: Brettonwud ulgamyndan HWG miras galýar. Niýetlenilişi ýaly Ýamaýka walýuta ulgamy Brettonwud ulgamyndan has çeyre bolmalydy we töleg balanslarynyň we walýuta kurslarynyň durnuksyzlygyna uýgunlaşmalydy. Emma Ýamaýka walýuta ulgamy yzygiderli ýagdaýda sarsgynlary başdan geçirýär. Esasy walýuta meselelerini çözmek maksady bilen ony kämilleşdirmegiň ýollary gözlenýär.

SDR-iň meselesi. 1970-nji ýyllardan başlap SDR-iň işlemeginiň netijeleri olaryň dünýä pullaryndan daşdadygyna şaýatlyk edýär. **Mundan başga-da birnäçe meseleler ýüze çykýar:** 1) emissiýalar we bölünişme, 2) üpjünçilik, 3) kursuň kesgitlenilýän ýeri, 4) SDR-iň ulanylýan ugurlary. SDR-iň emissiýasynyň häsiýeti maýyşgak däl we halkara hasaplaşyklarynyň hakyky zerurlyklary bilen bagly däl. Agza ýurtlarynyň karary boýunça ýerine ýetiriji geňeşiň agzalarynyň 85%-i ses berende HWG bellibir döwür üçin deslapdan bellenen pul möçberlerini çykarýar. Birinji emissiýa 1970-1972-nji ýyllarda 9,3 mlrd SDR amala aşyrylýar, ikinjisi – 1979-1981-nji ýyllarda 12,1 mlrd SDR amala aşyrylýar. Umumy möçberi 21,4 mlrd SDR (34 mlrd doll.) agza ýurtlarynyň hasaplaryna 20,6 milliardy, HWG-ä 0,8 milliardy geçirilýär. SDR nagt däl görnüşde SDR, HWG we käbir halkara guramalarynyň agza ýurtlarynyň hasaplary boýunça hasaphana kitapçalarynda ýazgy etmek arkaly ulanylýar. SDR-iň bolmagy ýurda HWG-de konwertirlenýän walýutalary almaga mümkinçilik berýär. SDR-iň emissiýasynyň möçberi uly däl. SDR-iň ýurtlaryň arasynda olaryň HWG-niň maýalaryna goýumynyň deň derejede paýlanyş ýörelgesi bilen baglylykda çykarylan SDR-iň 3/2 hem köpüsi, şol sanda “ýediligiň” ýarysyndan gowragy düşýär, ABŞ 23% alýar, bu bolsa ösýän ýurtlaryňky ýaly hem-de olaryň nägilelik bildirmegine getirýär.

SDR-iň möhüm meselesi olaryň üpjün edilmegi bolup durýar. Ilkibaşda (1970-nji ýyldan başlap) SDR-iň birligi altynyň 0,888671 gramyna deňleşdirilýär, bu bolsa şol döwrüň dollarynyň altyn düzümine laýyk gelýär. Şu ýerde hem olaryň “kagyz altyn” ýaly ilkibaşky

ady döreyär. Şonuň üçin SDR-iň şertli bahasy altynyň bahasynyň üýtgemegine bagly bolýar. 1974-nji ýylyň 1-nji iýulyndan SDR-iň altyn düzümi ýatyrylýar, sebäbi, olaryň altyna baglanmagy merkezi banklaryň arasynda hasaplaşyklarda ulanylmagyny kynlaşdyrýar, çünki, altyn arzanladylan resmi baha boýunça bahalandyrylýar. 1974-nji ýylyň 1-nji iýulyndan SDR-iň kursy walýuta sebediniň – ilki başda daşarky söwdasy dünýä söwdasynyň 1%-inden hem az bolan ýurtlaryň 16 walýutasynyň ortaça bellenen kursunyň esasynda kesgitleýär. 1981-nji ýylyň ýanwarynda SDR-iň şertli bahasynyň hasaplaşyklaryny ýönekeýleşdirmek üçin walýuta sebedi 5 walýuta çenli azaldylyar, 1999-njy ýylda bolsa bu walýuta sebedinde GFR-iň markasynyň we fransuz frankynyň ýerini tutan ýewronyň girizilmegi bilen dört walýuta çenli azaldylyar. Olaryň hatarynda: 2001-2005-nji ýyllarda ABŞ-nyň dollary (45%), ýewro (29%), iýena (15%), funt sterling (11%). SDR-iň sebedinde walýutalaryň düzümi we paýy her bäs ýyldan çalyşýar. HWG her gün SDR-iň dollar babatdaky kursuny kesgitleýär.

Walýuta sebedi milli walýutalar bilen deňeşdirilende SDR-e bellibir durnuklylyk berýär. Niýetlenmesine garamazdan, SDR baha etalony, esasy halkara ätiýaçlyk we töleg serişdesi bolmaýar. SDR, esasan, milli walýutalary hasaplamagyň koeffisiýenti, walýuta deňdeşliginiň gerimi hökmünde HWG-niň amallarynda ulanylýar.

HWG-den daşary SDR çäklendirilen ugurlarda ulanylýar:

- 1) mysal üçin, dürli halkara konwensiýalarynda;
- 2) ssuda kapitalarynyň dünýä bazarynda käbir hasaplar, obligasiýalar, sindisirlenen karzlar SDR nominirlenýär;
- 3) 10-dan gowrak halkara guramalar SDR-de hasap açmak hukugyny alýar. SDR banklar, kärhanalar, şahsy taraplar tarapyndan ulanylyp bilner. Şonuň üçin, uly üstünlikli bolmasa-da, hususy SDR-leriň bazary, esasan, bank depozitleri, depozit sertifikatlary we obligasiýalar görnüşinde işleýär.

SDR walýuta ätiýaçlyklaryny toplamagyň serişdesi hökmünde köp ulanylmaýar. SDR-iň baş maksadyna ýetilmeýär: olar töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmak (umumy möçberiniň 26%) maksady bilen konwertirleýän walýutany satyn almak üçin ulanylman,

eýsem, HWG-niň karzlary boýunça ýurtlaryň bergisini üzmek üçin ulanylýar. SDR Gazna dolanyp gelýär we aktiw töleg balansly ösen ýurtlaryň hasaplarynda işjeň toplanýar. SDR-i toplamak peýdaly, sebäbi, ol milli walýuta garanynda durnukly we olaryň halkara kepillendirmesi bar. Mundan başga-da HWG ýurtlaryň arasynda bölünen çäklerden ýokary SDR saklanýany (ulanylýany) üçin göterim haklaryny töleýär.

SDR-iň amallarynyň möçberi uly däl, onuň roly bolsa azlygyna galýar. Onuň absolýut kabul ederligi ýok, deňdirmeleriň deňligini we töleg balansynyň galyndysynyň düzgünleşdirmesini üpjün etmeýär. SDR-iň baş halkara ätiýaçlyk aktiwi hökmünde ulanylmagy we onuň dünýä walýutasyna öwrülmeği gaty şübheli. SDR-iň standartynyň konsepsiýasy manysyny ýitirýär we Ýamaýka walýuta ulgamynyň bu düzüm ýörelgesiniň üýtgedilmegine degişli bolýar.

Dollaryň monopol roluny ýitirmegi. Gündelik amallar boýunça töleg balansynyň zygiderli ýetmezçiligi, gysga möhletli daşarky berginiň çişirilmegi, ýurduň resmi altyn ätiýaçlyklarynyň azalmany, iki dewalwasiýa 1970-nji ýyllarda dollaryň ätiýaçlyk walýutasy hökmündäki agalyk ýagdaýyny gowşadýar. Ýamaýka walýuta özgertmesi netijesinde bu statusdan formal taýdan mahrum edilen dollar iş ýüzünde öňdebaryjy halkara töleg we ätiýaçlyk serişdesi bolmagynda galýar, bu ABŞ-nyň belýeki ýurtlar bilen deňeşdirilende has kuwwatly ykdysady, ylmy-tehniki we harby kuwwaty, onuň ägirt uly daşary ýurt maýa goýumlary bilen şertlendirilendir. Bu ABŞ-nyň halkara ykdysady, şol sanda walýuta-karz we maliýe gatnaşyklarynda agalyk ediji roluny kesgitleýär.

Birinjiden, ABŞ dollaryň liderlik ediji walýuta hökmündäki artykmaçlykly ýagdaýyny ulanmak bilen milli walýutasy bilen, ýagny öz daşarky gysga möhletli bergisini köpeltmek bilen töleg balansynyň gytlyçylygyny ýapýar.

Ikinjiden, ABŞ-nyň dünýäde iň iri resmi altyn ätiýaçlygy (33,3 müň tonnadan 8 müň tonna) bar bolsa hem, ol ýewrodollaryň üsti bilen möhletsiz karzy tölemeýän bergidar boldy. Dollaryň dünýä dolanyşygynda ýewro-walýuta görnüşinde ulanylmagy onuň halkara orunlaryny saklaýar.

Üçünjiden, ABŞ öz ykdysadyýetini Günbatar Ýewropanyň we Ýaponiýanyň hasabyna saklamak üçin dollaryň kursy we göterim goýum haklary bilen agalyk edýärler.

Dollar üýtgemelere, ýokarlanmalara we peselmelere sezewar edilendir. Dollaryň 1970-nji ýyllara mahsus bolan gowşaklygy birnäçe şertleriň täsiri astynda 1980-nji ýylyň awgustyndan 1985-nji ýylyň martyna çenli onuň kursunyň 3/2 ýokarlanmagy bilen çalyşýar. Olaryň hatarynda:

- ABŞ-nyň beýleki ýurtlar bilen deňeşdirilende ykdysady ösüşdäki artykmaçlygy;
- ABŞ-da inflýasiýanyň depgininiň 15-den 3,6% peselmegi;
- ýokary göterim goýum haklary babatdaky syýasat;
- ABŞ daşary ýurt kapitallarynyň ägirt uly akymy;
- altynyň bahasynyň peselmegi (1980-nji ýylyň ýanwarynda unsiýa üçin 850 dollardan 1984-nji ýylda 300-400 dollara çenli), bu bolsa dollar hasaplary boýunça ýokary göterim goýumlarynyň şertlerinde dollara maýa goýumlaryň bähbitligini ýokarlandyrýar.

ABŞ dollaryň kursunyň ýokarlanmagyndan harytlaryň importynyň arzanlamagynyň we inflýasiýanyň saklanmagynyň (dollaryň kursunyň her 10% ýokarlanmagy iki ýyllyk möhletde içerki sapr ediş bahalaryň 1,5 göterim bent peselmegi bilen utgaşykly gidýär) hasabyna, esasan hem – daşary ýurt kapitallarynyň akymy netijesinde peýda görýär. Bu peýdalar amerikan eksportunyň gymmatlamagy we esasan, eksport pudaklarynda işsizligiň artmagy bilen ýitgilerden geçýär. Dollaryň ýokarlandyrylan kursunyň Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň we Ýaponiýanyň ykdysadyýetine ýaramaz täsiri olaryň importynyň gymmatlamagynda, inflýasiýanyň höweslendirilmeginde, kapitallaryň akyp gitmeginde ýüze çykýar, bu bolsa ABŞ-nyň milli eksporty höweslendirmek we dollar babatda hümmetsizlenen milli walýutadaky daşarky bergisiniň hakyky möçberini azaltmak babatda peýdasyny has artdyrýar.

1985-nji ýylyň ortalarynda şu aşakdaky ýagdaýlaryň täsiri astynda dollaryň peselmeginiň ösüş meýili agdyklyk edýär, ýagny:

- ABŞ-nyň ykdysady ösüşiniň haýallamagy;
- dollaryň satyn alyjylyk ukyby bilen deňeşdirilende onuň kursunyň artdyrylmagy (15-30%);

- göterim haklarynyň peselmegi (1980-nji ýylda 20,5%-den 1985-nji ýylda 9,5%-e çenli);
- ABŞ-nyň gündelik amallar boýunça töleg balansynyň gytçylygy;
- döwlet býujetiniň ägirt uly gytçylygy;
- inflyasiýanyň güýçlenmek howpy;
- içerki we daşarky berginiň artmagy, ABŞ-nyň 1985-nji ýyldan netto-bergidara öwrülmegi.

ABŞ dollaryň kursunyň barlag edilmän gaçmagyndan gorkup, 1985-nji ýylda “başler toparynda” bilelikdäki walýuta interwen-siýany geçirmek başlangyjy bilen çykyş edýär we şeýle etmek bilen öz nälaýyklyklarynyň labyryny beýleki ýurtlaryň üstüne ýükleýär.

90-njy ýyllarda ABŞ-da ykdysady ösüşiň uzak dowam etmegi, ykdysadyýetiň düzümläýin özgerdilmegi, býujet ýetmezçiliginiň aradan aýrylmagy ýurda dünýä liderligini gaýtaryp berýär.

90-njy ýyllaryň ahyrynda dollaryň eýeleýän ornunyň güýçlenmegine GDA ýurtlarynyň gymmat kagyzzar we walýuta bazaryndaky çökgünlik we iýenanyň 8 ýylda görüp-eşidilmedik derejede gaçmagy ýardam edýär.

2000-nji ýyllaryň başynda dollaryň nobatdaky gezek peselmegi dowamly ykdysady ösüşden soň ABŞ-nyň ykdysadyýetindäki ýaramaz ösüş meýilleri netijesinde ýüze çykýar. Olaryň hatarynda: JIÖ-niň ösüş depgininiň haýallamagy (2000-nji ýylda 4,1%; 2001-nji ýylda 9,3%, 2002-nji ýylda 3%, 2003-nji ýylda 2,5%), birža indeksiniň peselmegi, döwlet býujetiniň (dört ýyl profisitden soň 2002-nji ýylda 157,8 mlrd dollar, 2003-nji ýylda 374,2 mlrd dollar) töleg balansynyň gündelik amallarynyň (2000-nji ýylda 444,7 mlrd dollar, 2003-nji ýylda 541,8 mlrd dollar) gytçylygy, içerki we daşarky berginiň artmagy ýaly ýagdaýlar bar.

Nýu-Ýorkdaky terrorçylyk akty (2001-nji ýylyň 11-nji sentýabry) ýagdaýy ýitileşdirýär. Şunuň bilen baglylykda ABŞ-da adatdan daşary çäreler görülýär. Ykdysadyýete döwlet kömegi berilýär (100 mlrd doll.). GRS-iň göterim haklary peseldilýär, kriminal pullar ogurlamaga garşy göreşmek boýunça gözegçilik (şol sanda walýuta) güýçlendirilýär, nagt dollaryň jarnamalaşdyrylmaýan çykarylyşy çäklendirilýär (10 müň). Dollara bolan ynamyň gaçmagy, ýewronyň berkeýän şertlerinde oňa bolan islegiň peselmek ösüş meýlini ameri-

kan walýutasynyň ýeke özi dünýä walýuta ulgamynda deňagramlygy saklap bilmeýändigini aňladýar.

Köp walýutaly standartyň emele gelmegi. ABŞ bilen bäsleşýän dünýä merkezleriniň walýuta-ykdysady eýeleýän orunlary güýçlendigiçe Günbatar Ýewropanyň we Ýaponiýanyň bäsdeşligi we hyzmatdaşlygy SDR (düýp mazmuny boýunça dollar) standartyň köp walýutaly standart bilen çalşylmak meýli güýçlenip başlaýar.

ÝB ýurtlary ýeke-täk walýutaly Ykdysady we walýuta bileleşigi görnüşindäki öz hususy dünýä maliýe merkezini döredtiler. Ýewronyň halkara eýeleýän ornunyň güýçlendigiçe ol dollaryň bäsdeşine we alternatiwasyna öwrülýär.

Uruşdan soňky ýyllarda döredilen Ýaponiýanyň kuwwatly ykdysady kuwwaty onuň halkara walýuta gatnaşyklaryndaky eýeleýän orunlarynyň berkemegine ýardam berýär. Bu hakynda şu aşakdakylar şaýatlyk edýär:

- walýuta ätiýaçlyklarynyň artmagy;
- daşary ýurtlarda banklar ulgamynyň ösmegi;
- Tokionyň dünýäniň maliýe merkezine öwrülmeği;
- Iýenanyň ulanylmagynyň, aýratyn-da Aziýa-Ýuwaş ummany sebitinde berkemegi, halkaralaşmagy. Emma iýenanyň eýeleýän oruna ykdysady çökgünlik (1990-njy ýyllaryň ortalarynda), döwlet bergisiniň ösmegi (JIÖ 142%-e çenli), lomaý bahalaryň 5,6% peselmegi (1995-2002-nji ýyllarda), iýeniň kursunyň ýokary derejede peselmegi ýaramaz täsir edýär. Diňe 2002-nji ýyldan ýuwaş-ýuwaşdan ykdysady ösüş başlanýar.

Ýaponiýanyň walýuta ulgamyndaky täsiri onuň dünýä ykdysadyýetindäki eýeleýän orunlaryndan has gowşak. Ikinji jahan urşundan soň ol harby-syýasy taýdan bir bileleşikde durýan ABŞ-nyň walýuta-ykdysady syýasatynyň farwarterinde ýörelýär.

Emma üç merkezleriň hiç biri-de öz walýutasynyň ýeke-täk agalygy bellemek üçin beýlekilerden walýuta-ykdysady ulgamda şeýle artykmaçlygy ýok. Şonuň üçin dünýäniň walýuta ulgamynyň ösüş döwürleriniň häsiýetli aýratynlygy walýuta polisentrizmi ösüş meýilli bolup durýar. Hakykat-da dünýäniň walýuta ulgamy walýutalaryň arasyndaky bazar bäsdeşliginiň esasynda dollara we ýewro esaslanýan iki walýutaly ulgama öwrülýär. Geljekde dünýäniň

walýuta ulgamy Ýaponiýanyň kuwwatly ykdysady kuwwatyna esaslanýan ýapon iýenasy bilen üç walýutaly bolup biler.

Altynyň ykbaly. Dollar altynyň bäsdeşi bolmak bilen özüniň durnukly döwürlerinde bellibir artykmaçlyklary bar. Birinjiden, dollar ätiýaçlyklarynyň möçberi altynyň çäklendirilen gazylyp alnyş möçberinden tapawutlykda zerur bolan ýagdaýynda köpeldilip bilner. Ikinjiden, eger-de durnukly bolsa banklara ätiýaçlyklary dollarda saklamak peýdaly, sebäbi, dollar hasaplary boýunça göterim haklary tölenilýär. Emma dollaryň oňositel artykmaçlygyna we altynyň ýuridik taýdan demonetizasiýasyna garamazdan, altyn ätiýaçlyklar dünýä pullarynyň gaznasy we dünýä pullarynyň häzirki zaman wezipeleýin görnüşleri – milli pullar, halkara walýuta birlikleri bilen deňşdirilende has ygtybarly ätiýaçlyk aktiwi bolmagynda galýar. 1999-njy ýyldan başlap walýuta ätiýaçlyklarynyň üstüni dolmak üçin altyny merkezi banklara bölekleyin satmak ösüş meýli güýçlenen hem bolsa, altyn ätiýaçlyklary saklamak öz bähbitliligini ýitirmeýär.

Walýuta metaly hökmünde altynyň rolunyň legallaşdyrylmagy altynyň bazar bahasynyň üýtgemegi (käwagtlar ýokary derejede) bilen baglylykda kynlaşýar.

Kähalatlarda, Günbatarda altynyň dünýäniň walýuta ulgamynda wezipelelerini dikeltmegiň haýryna seslenmeler döreýär. R. Mandellyň piri-ne görä, dünýä walýuta ulgamy dollara, ýewro we altyna esaslanmaly.

Altynyň ýagdaýy ýuridik onuň demonetizasiýanyň we adatdan daşary dünýä pullary hökmündäki altyny hakyky ýagdaýyňa laýyk gelmeýändigini görkezýär.

Üýtgeýän walýuta kurslarynyň tertibi. Bellenilen walýuta kurslarynyň deregine üýtgeýän walýuta kurslarynyň girizilmegi (1973-nji ýylyň martyndan) olaryň durnuklylygyny üpjün etmeýär. Bu tertip töleg balanslarynyň düzedilmegini üpjün etmäge, „gyzgyň“ pullaryň duýdansyz hereket etmeginiň, walýuta spekulýasiýanyň soňuna çykмага, işsizligiň meselelerini çözmäge ukypsyz bolup çykýar. Şonuň üçin ýurtlar ony walýuta syýasatynyň dürli usullary bilen saklap, düzgünleşdirilýän üýtgeýän walýuta kursunyň tertibini oňe tutýarlar. Şonuň bilen birlikde HWG-niň agza ýurtlarynyň walýuta kurslaryny düzgünleşdirmek boýunça borçnamalary anyk däl we deklaratiw, ýogsa, Gaznanyň tertipnamasy durnukly, ýöne düzgünleşdirilýän paritetler girizilmegini göz önünde tutýar.

Şeýlelikde, Ýamaýka walýuta ulgamynyň meseleleri dollaryň we ýewronyň esasynda iki walutaly we mümkin, ýapon iýenasyny öz içine alýan üç walýuta ulgamynyň emele gelmegini nazarda tutup, onuň mundan beýläk hem özgerdilmeginiň obýektiw zerurlygyny ýüze çykarýar. Bu ugurda ilkinji ädim Ýewropa walýuta ulgamynyň (1979–1998-nji ýyllar), soňra bolsa Ykdysady we walýuta bileleşiginiň (1999-njy ýyl) döredilmegi bolup durýar.

3.5. Ýewropa walýuta ulgamynyň esaslary we häzirki zaman walýuta meseleleri

Häzirki zamanyň häsiýetli aýratynlygy- sebitleýin ykdysady we walýuta integrasiýasynyň, ilkinji nobatda Günbatar Ýewropada ösmegi. Integrasion hadysalaryň ösmeginiň sebäpleri şu aşakdakylar bolup durýar, ýagny: 1) hojalyk işiniň internasionallaşmagy we globallaşmagy, önümçiligiň halkara ýöriteleşmesiniň we kooperasiýasynyň güýçlenmegi, maýalaryň utgaşmagy; 2) dünýä bazarlarynyň bäsdeşlik merkezleriniň göreşi we walýuta durnuksyzlygy.

Toparçalaryň çäklerinde ýeke-täk hojalyk toplumyny döretmäge gönükdirilen milli ykdysadyýetleriň ýakynlaşmagy, özara utgaşma hadysasy ÝB-de öz beýanyny tapýar. Ýewropa birleşigi- Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň has ösen sebit integrasion toparçasy; 1957-nji ýylyň martynda alty ýurt- GFR, Fransiýa, Italiýa, Belgiýa, Niderlandlar, Lüksemburg tarapyndan gol çekilen Rim ylalaşygynyň esasynda 1958-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan bäri işleýär. 1973-nji ýylda ÝB Beýik Britaniýa, Irlandiýa, Daniýa, 1981-nji ýylda Gresiyä; 1986-njy ýylda Portugaliýa we Ispaniýa, soňra Awstriýa, Şwesiýa, Finlýandiýa girýär. 2004-nji ýylyň 1-nji maýynda Ýewropa birleşiginiň düzümi 15-den 25-e çenli, täze agzalaryň – Wengriýanyň, Kipriň, Latwiýanyň, Litwanyň, Maltanyň, Polşanyň, Slowakiýanyň, Slowaniýanyň, Çehiýanyň, Estoniýanyň girmeginiň hasabyna giňelýär.

ÝB bilen ösýän ýurtlaryň assosiasiýasy hakyndaky Lomeý konwensiýasyna (1984-nji we 1989-njy ýyl) Afrikanyň, Karib we Ýuwaş ummany basseýnleriniň 66 döwleti gol çekýär. Ortaýer deňzi ýurtlarynyň topary (Türkiýe, Alžir, Tunis, Marokko, Liwan,

Müsür, Iordaniýa, Siriýa), şeýle hem Kipr we Malta ikitaraplaýyn ylalaşyklaryň esasynda ÝB bilen assosirlenen bolup durýar.

„Umumy bazar“ döredilmezinden öň ÝB ýurtlary tarapyndan 1951-nji ýylda Kömirüň we poladyň Ýewropa bileleşigi integrasion toparçasy (KPÝBIT) döredilýär Atom energiýasy boýunça Ýewropa birleşgi (ýewro-atom) ÝYB bilen bir wagtda döredilýär. Merkezi ymtylýan osüş meýiller 1967-nji ýylda öz içine ÝB, Kömirüň we poladyň Ýewropa bileleşigini, Ýewratomy alýan Ýewropa birleşigi atly toparyň döredilmegine getirýär. Olaryň esasy umumy guramalary bar we ýeke-täk syýasaty ýöredýärler.

1990-njy ýylda ilkinji nobatda Erkin söwdanyň Ýewropa assosiyasynyň (ESÝA) ýurtlarynyň hasabyna ÝB-niň täzeden giňelmegi bilen şöhratlanýar. 1993-nji ýyldan Ýewropa ykdysady giňişlik döredilýär, oňa ESÝA-nyň köp ýurtlary, 1960-njy ýylda Beýik Britaniýanyň inisiatiwasy boýunça döredilen söwda-ykdysady toparçalar girýär (ESÝA-nyň ilki başky agzalary - Awstriýa, Beýik Britaniýa, Daniýa, Norwegiýa, Portugaliýa Şwesiýa, Şweýsariýa. 1970-nji ýylda olara Islandiýa 1986-njy ýylda Finlýandiýa, goşulýar).

ÝB-niň assosirlenen agzalary Bolgariýa we Rumyniýa bolup durýar. 1993-nji ýylyň noýabrynda Ýewropa syýasy, ykdysady we walýuta bileleşigini (gysgaldylan ady – Ýewropa bileleşigi (ÝB) döretmek hakyndaky Maastrihit ylalaşygy güýje girýär.

ÝB-niň maksatlary şu aşakdakylar, ýagny: 1) hojalyk durmuşyny döwletara derejede düzgünleşdirmegiň esasynda ykdysady we syýasy bileleşigi döretmek, ÝB-ni super döwlete öwürmek, 2) ABŞ-nyň we Ýaponiýanyň dünýä bazaryndaky monopoliýalaryna garşy göreşmek üçin Günbatar Ýewropa merkeziniň eýeleýän ornuny berkitmek, 3) toparlaýyn güýçler bilen öz täsir ediş giňişliginde ösýän ýurtlary – Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň öňki koloniýalaryny saklamak.

Günbatar Ýewropa integrasiýasy üç aýratynlyk bilen tapawutlanýar.

Birinjiden, ÝB alty ýurduň kömirüniň we poladynyň umumy bazaryndan 25 döwletiň hojalyk toplumynyň we syýasy bileleşiginiň integrirlenmegine çenli ýol geçýär. ÝB bilen hyzmatdaşlyk etmek hakynda Russiýa (1994-nji ýylyň 24-nji iýuny) we GDA ýurtlarynyň birnäçesi ylalaşyga gol çekdiler.

Ikinjiden, ÝB-niň insitusal düzümi döwletiň düzümine ýakynlaşdyrylan we şu aşakdaky guramalary öz içine alýar:

- Ýewropa geňeşi (1974-nji ýyldan agza ýurtlaryň döwlet we hökümet baştutanlarynyň maslahatlaşmasy ÝB-niň ýokary guramasyna öwrüldi);

- Ministler geňeşi- kanun çykaryjy gurama (1987-nji ýyldan ylalaşyklyk ýörelgesi ýeke-täk ýewropa namasynyň güýje girmegi bilen kwalifisirlenen köplük ýörelgesi bilen çalşylýar; 50 komitetlerde agza ýurtlarynyň ilçileri işleýär);

- ÝB-niň komisiýasy (ÝBK)- ýerine ýetiriji gurama;

- Ýewropa parlamenti- maslahat beriji, ÝBK-nyň we Ministler geňesiniň işine gözeçilik edýär, ÝB-niň býujetini tassyklaýar, onuň ygtyýarlyklary Maastrihit ylalaşygyna laýyklykda giňeldilýär;

- ÝB-niň kazyýeti – hukuk kadalarynyň berjaý edilişine gözegçilik edýän gurama;

- Ykdysady we ýörite komitet – telekeçileriň, kárdeşler arkalyşyklarynyň we ş.m. wekillerinden düzülen maslahat guramasy.

Üçünjiden, integrasion prosesiň maddy esasy bolup köpsanly bilelikdäki gaznalar hyzmat edýär, olaryň bir bölegi ÝB-niň umumy býujetiniň hasabyna döredilýär.

Ykdysady integrasiýanyň aýrylmaz düzüm bölekleri walýuta integrasiýasy bolup durýar, bu walýutasa syýasatyny utgaşdyryş, walýuta düzgünleşdirmesiniň milletüsti mehanizmini döretmegiň, döwletara walýuta-karz we maliýe guramalarynyň dörediliş hadysasy.

Walýuta integrasiýasynyň zerurlygy şu aşakdaky sebäpler bilen şertlendirilendir:

1. Harytlaryň, maýalaryň, işçi güýjüniň hereketi liberleşdirilýändäki milli ykdysadyýetleriň özara baglylygyny güýçlendirmek üçin walýuta durnuklaşdyrmasy zerur bolup durýar.

2. Ýamaýka dünýä walýuta ulgamynyň durnuksyzlygy ÝB-den walýuta durnuklylygynyň zolagyny döretmek arkaly durnuksyzlaşdyryjy daşarky ýagdaýlardan goramagy talap etdi.

3. Günbatar Ýewropa Ýamaýka walýuta ulgamynyň esaslanýan dollarynyň täsirini çäklendirmek üçin ýeke-täk walýutaly dünýä merkezine öwürilmäge ymtylýar; Ýaponiýa tarapyndan bäsdeşlige garşy durýar.

Walýuta integrasiýasynyň mehanizmi öz içine esasy milli hojalyklaryň we walýuta ulgamlaryň ýakynlaşmasy we özara uýgunlaşmasy bolup geçýän düzgünleşdirmegiň walýuta-karz usullarynyň jemini alýar.

Walýuta integrasiýasynyň esasy düzümleri şu aşakdakylar bolup durýar:

a) bilelikde üýtgeýän walýuta kurslarynyň tertibi (1979–1998-nji ýyllar);

b) kurs gatnaşyklaryny saklamak üçin walýuta interwensiýasy, şol sanda toparlaýyn;

ç) halkara töleg-ätiýaçlyk serişdesi hökmünde ýeke-täk ýewropa walýutasyny döretmek;

d) walýutalaryň kursuny saklamak üçin agza ýurtlarynyň özara karzlaşdyrmaklarynyň bilelikdäki gaznalary;

e) walýuta we karz düzgünleşdirmesi üçin halkara sebitleýin walýuta-karz we maliýe guramalary.

Walýuta ulgamy maddy önümçilikden tapawutlykda has ýokary derejede integrasiýa ymtylýar. Günbatar Ýewropada walýuta integrasiýasynyň düzüm bölekleri ÝB döredilmezinden has öneme gelýär.

Günbatar Ýewropa integrasiýasyndan ön Fransiýanyň, Italiýanyň, Belgiýanyň, Niderlandlaryň, Lýuksemburgyň we 1947-nji ýylda olara goşulan Germaniýanyň Günbatar basyp alnan ýerleriniň arasyndaky köptaraply walýuta öwezini dolmalary hakynda Ylalaşyga; OESR-iň 17 döwletiniň arasyndaky içkerki ýewropa tölegler we öwezini dolmalar hakyndaky 1948-nji we 1949-njy ýyllardaky Ylalaşyk (Ýewropa töleg bileleşigi- köptaraplaýyn kliring 1950-1958-nji ýyllar) gol çekilýär.

Kem-kemden walýuta garmoniyasy – milli walýuta ulgamlarynyň düzümleriniň we walýuta syýasatynyň usullarynyň ýakynlaşmagy; hususan-da bilelikdäki maslahatlar arkaly walýuta syýasatynyň maksatlaryny utgaşdyrmak – ylalaşmak üçin; **unifikasiýa- ýeke-täk walýuta syýasatyny** amala aşyrmak üçin şertler döreýär. Emma walýuta integrasiýasy hadysasy bäsdeşligiň deň şertleriniň çäklerinde harytlaryň, hyzmatlaryň, kapitallaryň, walýutalaryň erkin hereketi üpjün edilýän

ykdysady we walýuta bileleşiginiň döredilýän tapgyrynda we bu ulgamdaky kanunçylygyň unifikasiýasy bilen başlanýar. Integrasiýa hadysasy ýeke-täk bazary we şonuň esasynda ykdysady we walýuta bileleşigini döretmäge gönükdirilen birnäçe tapgyrlary öz içine alýar.

1958–1968-nji ýyllarda (geçiş döwründe) gümrük bileleşigi döredilýär.

Özara söwdada gümrük paçlary we çäklendirmeleri ýatyrylýar, ÝYS-i daşary ýurt bäsdeşliginden goramak maksady bilen üçünji ýurtlardan getirilýän harytlar üçin ýeke-täk gümrük tarifleri girizilýär. 1967-nji ýylda agrar umumy bazar emele gelýär. Oba hojalyk bahalaryny düzgünleşdirmegiň aýratyn tertibi girizilýär. Oba hojalygyny döwrebaplaşdyrmak we fermerleriň batmagyndan goramak maksady bilen ÝB-niň ýeke-täk agrar gaznasy döredilýär.

Gümrük bileleşiginiň üsti ykdysady we walýuta syýasatyny döwletara ylalaşmagyň düzüm bölekleri bilen ýetirilýär. Kapitallyň we işçi güýjüniň hereketi üçin köp çäklendirmeler aýrylýar.

Emma senagat we agrar harytlar bilen özara söwda ulgamyndaky integrasiýa ykdysadyýetiň milli döwlet düzgünleşdirmesini gowşadýar. Milli öwezini dolma mehanizmleri döretmek zerurlygy ýüze çykýar. Şunuň bilen baglylykda ÝB 1971-nji ýylda 1980-nji ýyла çenli ykdysady we walýuta bileleşigini tapgyrlyýyn döretmegiň maksatnamasyny kabul edýär.

Onuň taslamasy işlenip düzülende ilki bilen bellenen walýuta kurslarynyň binýadynda walýuta bileleşigini döretmeli hasaplaýan „monetaristleriň“ (Fransiýanyň ýolbaşçylyk etmeginde) we ykdysady bileleşigi döretmegi teklipl edýän hem-de üýtgeýän walýuta kurslarynyň tertibini ileri tutýan „ykdysatçylaryň“ (esasan, GFR-iň wekilleriniň) eýeleýän orunlary çaknyşýar. Bu dawa 1969-njy ýylda Gaagada ÝB-niň hökümetleriniň baştutanlarynyň ykdysady we walýuta bileleşigini parallel döretmek hakyndaky kompromis karary bilen tamamlanýar. 1971-nji ýylyň 22-nji martynda ÝB-niň Ministrler geňeşi tarapyndan kabul edilen tapgyrlyýyn „Wenera meýilnamasy“ 10 ýyла (1971–1980-nji ýyllar) niýetlenýär.

Birinji tapgyrda (1971–1974 ýyllar) walýuta kurslarynyň üýtge-me çäklerini ($\pm 1,2\%$ -e çenli, soňra bolsa 0 çenli) daraltmak, walýuta-

laryň doly özara konwertirlenmesini girizmek, garmonizasiýanyň we utgaşdyrmanyň esasynda walýuta syýasatyny unifikirlmek, ykdysady, maliýe we pul-karz syýasatyny ylalaşmak göz önünde tutulýardy. Ikinji tapgyrda (1975–1976-njy ýyllar) bu çäreleri tamamlamak göz önünde tutulýardy. Üçünji tapgyrda (1977–1979-njy ýyllar) „Umumy bazaryň“ milletüsti guramalaryna milli hökümetlere degişli bolan käbir ygtyýarlyklary bermek, ýeke-täk ýewropa walýutasyny döretmek meýilleşdirilýärdi.

Ýeke-täk býujet ulgamyny döretmek, bank işini we bank kanunçylygyny garmonizasiýalaşdyrmak meýilleşdirilýär. Walýuta-maliýe meselelerini çözmek üçin umumy merkezi döretmek we pul-karz we walýuta syýasatyny garmonizasiýalaşdyrmak üçin ÝB-niň merkezi banklaryny birleşdirmek wezipeleri goýulýar.

Şol döwürde walýuta integrasiýasy hadysasy şu aşakdaky ugurlar boýunça ösdürilýär:

- walýuta-ykdysady syýasaty utgaşdyrmak maksady bilen hökümetara maslahatlar;
- ÝB-niň birnäçe walýutalarynyň çäklendirilen derejede bilelikde üýtgeýän kurslary („ýewropa walýuta ýylany“);
- ÝB-niň amerikan walýutasyndan garaşlylygyny peseltmek üçin diňe bir dollarda däl, eýsem, GFR-iň markasynda (1972-nji ýylda) walýuta interwensiýasy;
- ilki başda arassa altynyň 0,888671 g-na, 1975-nji ýylda bolsa ÝB-niň walýutalar sebedine deňleşdirilen **ýewropa hasaplaşyk birligini (ÝHB)** girizmek;
- töleg balanslarynyň wagtlaýyn ýetmezçiligini ýapmak we banklaryň arasynda hasaplaşyklary amala aşyrmak maksady bilen döwletara özara karzlar ulgamyny döretmek;
- ÝB-niň bilelikdäki býujetini döretmek;
- 1967-nji ýyla çenli „ýaşyl kurslaryň“ ulgamyny – oba hojalyk harytlarynyň söwdasy boýunça hasaplaşyklar üçin bellenen, ýöne döwürleýin üýtgeýän kurslary bellemek; bu kurslar „Umumy bazaryň“ ýurtlarynyň bazar we merkezi kurslaryndan tapawutlanýar;
- walýuta öwezini dolmaly ulgamyny – agrar harytlar üçin ýeke-täk baha goşmaça ýa-da arzanlama görnüşinde salgytlary we

subsidiýalary girizmek, olar ekýu girizilmezinden öň dollara deň bolan we milli walýuta „ýaşyl kurs“ boýunça hasaplanyp goşulýan oba hojalyk hasaplaşyk birliginde belenenilýär.

Şeýlelikde, „ýaşyl kursuň“ we bahalaryň ýokarlanmagy bilen bagly 1969-njy ýylyň awgustynda fransuz frankynyň dewalwasiýasyndan soň ýurtda Fransiýadan ÝB-e eksport edilýän oba hojalyk harytlaryna salgyt we „otrisatel“ öwezini dolmalarynyň pul möçberleriniň tölegi, ýagny ÝB-den Fransiýa import edilýän agrar harytlara ÝB-niň býujetinden subsidiýalary girizilýär. Şoňa meňzeş ulgam, ýöne eksport subsidiýalaryny tölemek we agrar harytlaryň importy boýunça salgytlary girizmek bilen GFR üçin belenenilýär. 1969-njy ýylda markanyň rewalwasiýasyndan soň GFR ÝB-niň býujetine „položitel“ öwezini dolmalar tölegleri töleýär, 1999-njy ýyldan bu subsidiýalary azaltmak ösüş meýilleri ýüze çykýar we 2000-nji ýyllaryň başynda olar ýatyrylýar;

- döwletara maliýe institutlaryny we gaznalary- Ýewropa inwestion banky, walýuta hyzmatdaşlygynyň Ýewropa gaznasyny we beýleki birnäçe gaznalary döretmek.

Integrasion hadysadaky käbir öňe gidişliklere garamazdan, “Wenera meýilnamasy” şowsuzlyga uçraýar. Bu ÝB-däki agzalalyk, hususan-da milli özygtyýarlyk we walýuta-karz gatnaşyklary milletüsti düzgünleşdirmek synanyşyklarynyň arasyndaky agzalylyk, agza ýurtlarynyň ykdysady ösüşiniň tapawutlandyrmasy, çökgünlikleri beýleki ýagdaýlar bilen şertlendirilendir. ÝB-niň integrasiýasynyň durgunlygy 70-nji ýyllaryň ortalaryndan 80-nji ýyllaryň ortalaryna çenli dowam edýär.

“Ýewropa walýuta ýylanynyň” tertibi az netijeli bolup çykýar, sebäbi, ÝB-niň ýurtlarynyň walýuta-ykdysady syýasatyny utgaşdyrmak bilen berkedilmeýär. Netijede, aýratyn walýutalara spekulýativ basyşy azaltmak maksady bilen kurs gatnaşyklary ýygy-ýygýdan üýtgeýär. Käbir ýurtlar walýutalaryň kursuny çäklendirilen derejede saklamak üçin öz walýuta ätiýaçlyklaryny sowmazlyk maksady bilen “ýewropa walýuta ýylanyny” taşlap gidýärler. 70-nji ýyllaryň ortalarynda käbir ýurtlar (GFR, Niderlandlar, Daniýa, Belgiýa, Lýuksemburg we wagtlaýyn Fransiýa) kurslaryň bilelikde üýtgeýşine gatnaşýarlar, beýleki

ýurtlar (Beýik Britaniýa, Italiýa, Irlandiýa we zygiderli ýagdaýda Fransiýa) öz walýutalarynyň özbaşdak üýtgemegini öňe sürýärler.

70-nji ýyllaryň ahyrynda ykdysady we walýuta bileleşigini döretmegiň ýollarynyň gözlegi işjeňleşýär.

ÝB-niň Komissiýasynyň başlygy R. Jenkinsiň taslamasynda esasy üns (1977-nji ýylyň oktýabry) toparlaýyn walýutanyň emissiýasy we ýurtlaryň- ÝB-niň agzalarynyň ykdysadyýetiniň üstünden bölekleyin gözegçilik etmek üçin ýewropa guramalaryny döretmäge berilýär. Walýuta integrasiýasynyň bu ýörelgeleri 1978-nji ýylyň iýulynda Bremende Fransiýa we GFR tarapyndan teklipe edilen taslamanyň esasynda goýulýar.

Uzaga çeken we agyr geçen gepleşikleriň netijesinde 1979-njy ýylyň 13-nji martynda Ýewropa walýuta ulgamy (ÝWU) döredilýär. Onuň maksatlary şu aşakdakylar: ykdysady integrasiýanyň gazanlymagyny üpjün etmäge, dollar standartyna esaslanýan Ýamaýka walýuta ulgamynyň garşysyna öz hususy walýutaly Ýewropa durnuklylygynyň giňişligini döretmek, “Umumy bazar” dollaryň ekspansiýasyndan goramak.

ÝWU – bu Ýewropa ykdysady birleşiginiň halkara (sebitleýin) walýuta ulgamy (1979–1998-nji ýyllar), ol walýuta kurslaryny durnuklaşdyrmak we integrasion hadysalary höweslendirmek maksady bilen bu ýurtlaryň döwletara ylalaşygy bilen berkidilýär. ÝWU-dünýäniň walýuta ulgamynyň ulgamçasy. Günbatar Ýewropa integrasion toplumynyň aýratynlyklary Ýamaýka walýuta ulgamyndan tapawutlanýan ÝWU-nyň düzüm ýörelgelerini kesgitleýär. **Olar:**

1. ÝWU ekýu-ýewropa walýuta birligine esaslanýar.

Ekýunyň şertli bahasy ÝB-niň 12 ýurdunyň walýutalaryny öz içine alýan walýuta sebedi usuly boýunça kesgitlenýär. Ekýu sebedinde walýutalaryň paýy ÝB-niň agza ýurtlarynyň JIÖ-de ýurtlaryň eýel-eýän ornuna, olaryň özara haryt dolanyşygyna we gysga möhletli karz goldawyna gatnaşmagyna bagly bolýar. GFR-iň markasynyň paýy 32,6%, fransuz frankynyň paýy 19,9%, funt sterlingiň paýy 11,5%, italyan lirasynyň paýy 8,1%, daniýa kronasynyň paýy 2,7% we ş.m. 1993-nji ýylyň sentýabrynda Maastricht ylalaşygyna laýyklykda ekýu walýutalarynyň “absolýut agramy” doňdurýlar, emma “otnositel agram” walýutalaryň bazar kursuna baglylykda üýtgäp durýar.

2. Altynyň demonetizasiýasyny ýuridik taýdan berkidene Ýamaýka walýuta ulgamyndan tapawutlykda ÝWU ony hakyky ätiýaçlyk aktiwler hökmünde ulanýar.

Birinjiden, ekýunyň emissiýasy bölekde altyň bilen üpjün edilýär.

Ikinjiden, şu maksat bilen ÝWU ýurtlarynyň ÝWHG-de resmi altyň we dollar ätiýaçlyklarynyň 20%-ini birleşdirmegiň hasabyna bilelikdäki gazna döredilýär. Merkezi banklar gazna 2,66 müň tonna altyň (HWG-de -3,2 müň tonna) girizýärler. Gatançlar ýurtlaryň altyňa bolan eýeçilik hukugyny saklap galmak üçin swopyň täzelenýän üç aýlyk geleşikleri görnüşinde amala aşyrylýar. Altyna derek alnan ekýu resmi ätiýaçlyklara goşulýar.

Üçünjiden, ÝB ýurtlary altyň gazna gatanjyny kesgitlemek, şeýle hem ekýunyň emissiýasyny we ätiýaçlyklarynyň möçberini düzgünleşdirmek üçin altynyň bazar bahasyndan ugur alýarlar.

3. Walýuta kurslarynyň tertibi “ýewropa walýuta ýylany” görnüşinde walýutalaryň bilelikde üýtgemegine esaslanýardy. Özara üýtgemeleriň çäkleri bellenilýär: käbir ýurtlar, hususan-da Italiýa üçin merkezi kursdan $\pm 2,25\%$, olaryň walýuta-ykdysady ýagdaýynyň durnuksyzlygyny göz önünde tutup, 1989-njy ýylyň ahyryna çenli $\pm 6\%$, soňra Ispaniýa üçin. 1993-nji ýylyň awgustyndan ÝB-de walýuta meseleleriniň ýitileşmegi netijesinde üýtgemeleriň çäkleri $\pm 15\%$ -e çenli giňeldilýär.

4. Döwletara sebitleýin walýuta düzgünleşdirmesini amala aşyrmak üçin Ýewropa walýuta hyzmatdaşlygy gaznasy (ÝWHG) döredilýär.

ÝWU-nyň döredilmegi kanunalaýyk ýagdaý. Bu walýuta ulgamy öz hususy walýuta merkezini döretmek maksady bilen Guntabat Ýewropa integrasiýasynyň binýadynda ýüze çykýar. Emma dünýäniň walýuta ulgamynyň ulgamçasy bolmak bilen ÝWU onuň durnuksyzlygynyň ýaramaz netijelerini we ABŞ-nyň dollarynyň täsirini başdan geçirýär. Ekýunyň we SDR-iň deňeşdirme häsiýetnamasy olaryň umumy taraplaryny we tapawutlaryny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Olaryň umumy taraplary dünýäniň karz pullarynyň proobrazy hökmünde bu halkara walýuta birlikleriniň tebigatynda durýar. Olaryň banknot görnüşinde maddy şekili ýok,

değişli ýurtlaryň ýörite hasaplaryna goşulýar we olar boýunça nagt däl geçirimler görnüşinde ulanylýar (1987-nji ýylda Belgiýa gaznasy Rim şertnamasynyň gol çekilen gününüň otuz ýyllygy mynasybetli, deňşlilikde, 50 we 5 ekýu gymmatlykly altyn we kümüş teňňeleri çykarýar. Ýöne olaryň legal dolanyşygy bolmandyr we numizmatlar we tezawratorlar tarapyndan ulanylypdyr, olar bu teňňeleri olaryň bazar bahasyndan satyn alypdyr). Olaryň şertli bahasy walýuta sebedi usuly boýunça, ýöne dürli walýutalaryň toplумы bilen kesgitlenýär. Olaryň hasaplarda düzüm bölekleriniň çäginde köp saklanmagy üçin ýurtlara göterim tölenilýär.

Emma ekýunyň we SDR-iň tapawutlary hem bar, onuň netijesinde ekýunyň artykmaçlygy ýüze çykýar (3.5-nji tabl.).

1. SDR-den tapawutlykda resmi ekýularyň emissiýasy ÝWU-nyň agza ýurtlarynyň resmi ätiýaçlyklarynyň 20%-ini birleşdirmegiň hasabyna bölekleýin altyn we dollar bilen üpjün edilen.

2. Ekýunyň emissiýasy SDR-e görä has çeyedir.

Resmi ekýularyň çykarylmalý möçberi öňünden bellenilmeýär, ÝWU-nyň agza ýurtlarynyň altyn-dollar ätiýaçlyklarynyň üýtgemegine görä düzedilýär. Şunda altynyň we dollaryň bahasynyň üýtgemeginiň emissiýa täsir etmegi kemçilik bolup durýardy. Hususy (täjirçilik) ekýularyň banklar tarapyndan emissiýasy bazaryň talaplaryna has laýyk gelýär. Onuň emission mehanizmi iki amallary öz içine alýar:

- ekýunyň „kotirowkasy“, ýagny müşderiniň haýyşy boýunça onuň sebedine girýän walýutalardan ybarat bolan depozitiň açylmagy;
- ekýunyň „sebedini döwmek“, ýagny depozitleri tölemek üçin ýewrobazarda bu walýutalary satyn almak we satmak (ýa-da bankyň karz alyjy bilen ylalaşmagy boýunça olaryň biri).

3. Ekýunyň emissiýasynyň möçberi SDR-iň çykarylyşyndan ýokary bolýar.

4. Walýuta sebedi diňe bir ekýunyň kursuny kesgitlemek üçin hyzmat etmän, eýsem, hiç bir beýleki halkara walýuta birliginde bolmadyk walýutalaryň paritet toruny hasaplamak üçin hyzmat edipdir.

ÝWU-da walýutalaryň kursuny düzgünleşdirmegiň mehanizmi şu aşakdaky ýörelgelere esaslanýar:

a) ekýudaky merkezi kurslaryň binýadynda walýutalaryň kurslarynyň üýtgemesiniň ýol berilýän çäklerinde $\pm 2,25$; 1993-nji ýylyň awgustynda $\pm 15\%$ bellenen interwension nokatlar bilen matrisa görnüşinde özara kurslar hasaplanýar;

b) üýtgemeleriň duýduryş indikatorynyň görkezmeleriniň esasynda, haçan-da ekýudaky kurslaryň üýtgemeleriniň çäkleri 4/3 derejä ýetmegi bellige alnanda, öňüni alyş düzgünleşdiriji çäreler görülyär, hususan-da walýuta kurslaryna täsir etmek maksady bilen göterim goýumlaryny üýtgetmek arkaly içerki maržinal interwensiýa geçirilýär;

ç) özara karzlaşdyrma ulgamynyň binýadynda döredilen walýuta interwensiýasy merkezi banklaryň swop amallaryny, ÝWHG-niň ýa-nyndaky gysga möhletleýin karzlaşdyrmasy gaznasyny öz içine alýar. 1985-nji ýylda zerur bolan walýutany satyn almak üçin ekýudaky resmi ätiýaçlyklary ulanmaga rugsat berilýär, bu bolsa Ýewropa walýuta birliginiň roluny güýçlendirýär.

5. Walýutalaryň kursunyň, hususan-da özara üýtgemeleriň çäkleri bilen olaryň bilelikde üýtgemegine („ýewropa walýuta ýylany“) esaslanýan ekýuwa bolan tertibi özboluşly, bu bolsa ekýuwyň we ÝWU-nyň agza ýurtlarynyň walýutalarynyň oňusitel durnukly bolmagyna ýardam berýär.

6. SDR-den tapawutlykda ekýu diňe bir resmi däl, eýsem, hususy sektorda ulanylýar. Ekýudaky hasaplaşyklary ýenilleşdirmek üçin 1986-njy ýylda bankara walýuta kliringi döredilýär.

Ekýunyň ulanylyş giňişliginiň giňelmegi üç esasy sebäpler bilen şertlendirilen, ýagny:

- ekýunyň walýuta sebedi we „ýewropa walýuta ýylanynyň“ tertibi walýuta howpuny azaldýar;

- islendik bank özüniň walýuta sebedine laýyklykda oňa müşderi bilen ylalaşmak arkaly walýutalary goşmak ýa-da aýyrmak bilen ekýuwa „gözegçilik edip“ bilýärdi;

- ekýu durnuksyz walýutalara alternatiwa hökmünde dünýä hojalygynyň durnukly halkara walýuta birligine bolan isleglerini kanagatlandyrdy.

ÝB-de, şol sanda ÝWU-da düzgünleşdirmegiň maddy binýady ýörite karz mehanizmi, hususan-da merkezi banklaryň we agza döwletleriň özara karzlary bolup durýar:

a) ÝWHG-niň örän gysga möhletli karz, soňra bolsa ÝWI 3 aýa uzaltmak hukugy bilen ortaça 45 günlük karz;

b) merkezi banklaryň iki gezek uzaltmak hukugy bilen 3 aýlyk walýuta karzy. Bu karzlar şertsiz we awtomatiki berilýär;

ç) töleg balansynyň düýpleýin deňagramsyzlygyny deňlemek üçin durnuklaşdyryş maksatnamasyny geçirmek şerti bilen ÝB-niň Ministler Geňeşiniň rugsady bilen berilýän orta möhletli karz (2-den 5 ýyla çenli).

ÝWU-nyň has hakyky gazananlary: ekýunyň üstünlikli ösdürilmegi, ol dünýä walýutasynyň taraplaryny özünde jemleýär, emma sözüň doly manasynda ol bolup bilmeýär, walýuta kurslarynyň çäklendirilen derejede üýtgemeginiň ylalaşylan tertibi, walýutalaryň oňusitel durnuklaşmagy, ýogsa, olaryň kurs özara gatnaşyklaryna yzygiderli ýagdaýda gaýtadan seredilýär, 20% resmi altyn-dollar ätiýaçlyklarynyň birleşdirilmegi; agza ýurtlara goldaw bermegiň karz-maliýe mehanizminiň ösmegi; ykdysadyýeti düzgünleşdirmegiň döwletara we milletüsti düzüm bölekleri. ÝWU-nyň gazananlary Günbatar ýewropa integrasiýasynyň yzygiderli ösüşi bilen şertlendirilendir.

SDR-iň we ekýunyň deňşdime häsiýetnamasynyň üýtgemeginde nähili sebäpleri bar?

1. Täze syýasy pikirlenme, milletçilik we agzalalyk taglymatlarynyň we syýasatynyň ýeňip geçilmegi.

2. Döwletleriň ykdysady integrasiýasynyň, hojalyk özara garaşlylygynyň proteksionizmden, agzalalykdan we awtarkiyadan bähbitlidigini ykrar etmek.

3. Gapma-garşylyklary ýeňip geçmek üçin kompromis kararlar (ylalaşyk ýörelgesi).

4. Milletüsti guramalara özygtyýarlylyk hukularynyň bölegini deňşdirmek.

5. Pragmatizmiň doktrinarçylykdan üstün çykmagy, agza ýurtlarynyň razylygyny göz önünde tutup, anyk maksatnamalardan ugur almak.

Biragyzdan ses bermek ýörelgesinden (ýagny weto hukugyndan) täze sesleriň köplügi ses berlişine geçilmegi 1965-nji ýyldan 20 ýyla çekýär we agzalalyklar ýeňlip geçilenden soň 1985-nji ýylda belenilýär.

6. Şowsuzlyga uçran maksimalistik taslamalara we 1950-1960-njy ýyllara mahsus bolan şok terapiýasynyň ýerine maksada tarap hereketiň tapgyrlygyn („ädimme ädim“) ýörelgesiniň kem-kemden tassyklanmagy.

Mysal üçin, EOUS hakyndaky birinji şertnamada (1951 ý.) senagatyň diňe iki pudagynyň integrasiýasy göz önünde tutulýar; ÝB hakyndaky ikinji şertnamada (1957 ý.) gümrük birleşigini we „Umumy bazar“ döretmek wezipesi goýulýar; üçünji- Ýeke-täk Ýewropa namasynda (1986 ý.) 1992-nji ýylyň ahyryna çenli ýeke-täk içerki bazara geçmek meýilleşdirilýär, dördünji- Maastricht şertnamasynda syýasy, ykdysady we walýuta bileleşigine geçmäge meýilleşdirilýär.

3.2-nji tablisa

SDR-iň we ekýunyň deňeşdirme häsiýetnamasy

Kriteriý(ölçeg)	SDR (1970-nji ýylyň ýanwaryndan)	Ekýu (1979-njy ýylyň marty, 1988-nji ýylyň dekabry)
1	2	3
1. Emitent	Halkara walýuta gaznasy	1) 1994-nji ýyldan Ýewropa walýuta hyzmatdaşlyk gaznasy (resmi ekýu) – 1998-nji ýyldan Ýewropa walýuta instituty 2) hususy banklar (hususy ýa-da täjirçilik ekýusy)
2. Emissiýanyň häsiýeti we paýlanş ýörelgesi	Çeýe дәl. Bellibir döwre deslapdan bellenen pul möçberi (1970-1972-nji ýyllar- 9,3 mlrd SDR, 1979-1981-nji ýyllar -12,1 mlrd). SDR HWG-de kapitalyndaky ýurduň kwotasynyň möçberine deň derejede paýlanýar	Otnositel çeýe. Emissiýanyň möçberi çärýegiň başynda düzedilýär we ÝWU-nyň agza ýurtlarynyň resmi altyn-dollar ätiýaçlyklarynyň üýtgemegine baglylykda paýlanýar.
3. Puluň görnüşi	Nagt дәl	Nagt дәl

1	2	3
4. Emissiýanyň usuly we ulanyş görnüşi	Merkezi banklardaky hasaplarda ýazgy we olar boýunça nagt däl geçirimler (hasaphana kitapçalarynda ýazgylar)	Merkezi banklardaky (ýa-da täjirçilik banklarda) hasaplarda ýazgy we olar boýunça nagt däl geçirimler
5. Emissiýanyň möçberi	Uly däl:21,4 mlrd SDR, şol sanda 20,6 mlrd ýurtlaryň hasaplarynda we 0,8 mlrd HWG-niň hasaplarynda	Uly: ekýunyň çäreklik çykarylyşynyň tranşileri 45 mlrd-dan 55 mlrd birlige çenli üýtgäp durýar.
6. Üpjünçilik	Altyny, dollary we beýleki aktiwleri deslapdan geçirmezden emissiýa. 1974-nji ýyla çenli SDR-iň altyn düzümi	Emissiýa ÝWU-nyň agza ýurtlarynyň ÝWHG (1998-nji ýyldan Ýewropa walýuta instituty) merkezi banka 20% resmi altyn-dollar ätiýaçlyklarynyň deslapdan geçirmek bilen üpjün edilýär.
7. Şertli bahany kesgitlemegiň usuly	SDR-iň birliginiň baha pariteti ilki başda HWG-niň erkli karary bilen ABŞ-nyň dollarynda bel lenilýär: 1974-nji ýylyň 20-nji iýulyndan 16 walýuta sebediniň binýadynda kesgitlenýär, 1981-nji ýyldan 5 walýutanyň (ABŞ-nyň dollary, GFR-iň markasy), iýena, fransuz franky, funt sterling), 1999-njy ýyldan 4 walýutanyň (1999-njy ýyldan GFR-iň markasy we fransuz franky ýewro bilen çalşylýar) esasynda kesgitlenýär	ÝWU-nyň agza ýurtlarynyň 12 walýuta sebediniň binýadynda ekýuwyň bahalandyrmasy. Merkezi kurslara baş ýyldan bir gezek ýa-da ÝWU-nyň agza ýurtlarynyň islendiginiň talaby boýunça gaýtadan seredilmegi.
8. Walýuta kursunyň tertibi	Walýuta kursunyň tertibi-özbaşdak üýtgeýän	+2,25% çäklerde walýutalaryň kursunyň bilelikde üýtgemegi, 1993-nji ýylyň awgustyndan +15%
9. Wezipeler	Walýuta ölçegliğini gerimi, halkara töleg we ätiýaçlyk serişdesi	Walýuta ölçegliğini gerimi, halkara töleg we ätiýaçlyk serişdesi

1	2	3
10. Ulanşy giňişligi	Dar. Esasan resmi sektorda (HWG-niň agza ýurtlarynyň merkezi banklary, 10 halkara guramalary)	Giň gerimli giňişlik. Resmi (ÝB-niň merkezi banklary, halkara we sebit guramalary) we hususy sektorlarda (banklar, şeraketler)
11. Ýurtlara bel-lenilen çäklerden ýokary saklan-magy (ulanmagy) üçin göterim goýumlary	SDR-iň sebedine girýän walýutalaryň ýurtlardaky gysga möhletli maliýe gurallary boýunça orta agramly göterim goýumlary	ÝB-niň merkezi banklarynyň orta agramly resmi hasap goýumlary
12. Dikeldiş we hökmany kabul ediş çäkleri	Ýurtlar tarapyndan öz hasapla-rynda SDR-i dikeltmegiň çäkleri (1970-1978-nji ýyllarda 30%, 1979-njy ýylda 15%) 1981-nji ýylyň maýynda ýatyrylýar. Ýurt tarapyndan beýleki ýurtlardan SDR-i hökman kabul etmegiň çäkleri oňa bölünp berlen pul möçberiniň 200%	Agza ýurtlarynyň hasaplarynda ekýuny dikeltmegiň we beýleki ýurtlardan kabul etmegiň çägi ýok.

7. Ykdysady integrasiýanyň ugurlary we usullary saýlanyp alnandaky çeyelik, agza ýurtlaryň zerurlyklaryndan ugur alnyp, olaryň ileri tutulýan ugurlarynyň birnäçe gezek üýtgedilmegi.

Şeýlelikde, 60-njy ýyllarda esasy üns gümrük birleşigini, harytlaryň we işçi güýjüniň umumy bazaryny döretmäge berilýär; 70-nji ýyllarda işsizligi azaltmak we yzagalak etraplara kömek bermek maksady bilen inflyasiýa we sebitleýin syýasat bilen göreş; 80-nji ýyllarda „Umumy bazaryň“ emele gelşi we ylmy-tehniki integrasiýa tamamlanýar; 90-njy ýyllarda ykdysady we walýuta bileleşigi döredilýär.

Şunda ykdysady we walýuta-karz syýasatynyň ylalaşylyş derejesi – milletüsti kararlaryň ileri tutulmasýndan olaryň milli kanunçylyk bilen utgaşdyrylmagyna çenli dürli-dürli bolýar.

8. ÝB-de uly üns kararlaryň kabul edilişini we amala aşyrylyşyny düzgünleşdirýän (syýasy, hukuk, administratiw, walýuta, maliýe, karz) mehanizmlerine berilýär. Brýusseldäki ÝB-niň münherçe ygtyýarly bilermenleri we iş toparlary maglumatlary ýygnaýarlar, işleýärler, ýaýradýarlar, barlaglary we çekeleşmeleri guraýarlar, agzalalyklary nazara alyp, kararlary kabul edýärler we olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýärler.

Emma walýuta integrasiýasy kynçylyklar, gapma-garşylyklar we çözülmek meseleler sebäpli 1999-njy ýyla çenli tamamlanmaýar. ÝWU-nyň kemçiliklerine şu aşakdakylar girýär.

1. Walýuta kurslarynyň resmi taýdan zygiderli ýagdaýda üýtgemegi (1979-1992 ýyllarda 16 gezek).

Has gowşak walýutalar (daniýa kronasy, italýan lirasý, irland funty, belgiýa franky we başg.) dewalwirlenýär, has güýçli walýutalar bolsa (GFR-iň markasy, golland guldeni) rewalwirlenýär. Şeýlelikde, 1992-nji ýylyň güzünde ÝB-de nobatdaky walýuta çökgünligi ýüze çykýar. Italýan lirasý we funt sterling dewalwirlenýär we wagtlaýyn „ýewropa walýuta ýylanyndan“ çykýarlar. 1993-nji ýylda walýuta bazarlarynda hüjüm astyna ilkinji nobatda fransuz franky düşýär. 1993-nji ýylyň awgustynda ÝWU-nyň dargamagynyň önüni almak üçin kurslaryň üýtgemeginiň çäkleri $\pm 15\%$ -e çenli giňeldilýär. Kurslaryň üýtgemegi ÝB-niň ýurtlarynyň gapma-garşylygynyň ýitileşmegine getirýär.

2. ÝWU-nyň gowşaklygy agza ýurtlaryň ykdysadyýetleriniň ýokary derejede düzüm deňsizligi, ykdysady ösüşiň derejesiniň we depgininiň tapawutlylygy, inflýasiýa, töleg balansynyň ýagdaýy bilen şertlendirilendir. Italiýanyň, Irlandiýanyň, Gresiniň, Portugaliýanyň yzagalak etraplary sebitleýin syýasatyň çäklerinde meseleleri çözmek üçin goşmaça dotasiýalary talap edýär.

3. Ykdysady syýasatyň utgaşdyrylmagy agza ýurtlaryň öz ygtyýarly hukuklaryny milletüsti guramalara geçirmegi islemeýändigi bilen gapma-garşylyga girýär.

4. Hususy ekýular resmi ekýu bilen ýeke-täk emission merkez we özara öwrüjilik arkaly baglanyşmaýardy.

5. Ekýunyň çykarylmagy ÝB-niň ýurtlarynyň merkezi banklarynyň özara amallaryna örän az täsir edýär.

6. ÝWU-nyň işlemegini daşarky ýagdaýlar hem kynlaşdyrýar. Dünýäniň walýuta ulgamynyň we dollaryň durnuksyzlygy ÝWU-a destabilizirleýji täsir edýär.

Dollaryň kursy peselende Günbatar Ýewropa walýutalarynyň kurslary ýokarlanýan, ýokarlananda bolsa dürli derejede peselýär, bu bolsa olaryň kurs özara gatnaşyklaryna gaýtadan seredilmegi talap edýär.

Iki ýyllyk çekeleşmelerden soň, 1987-nji ýylyň maý aýynda kabul edilen Ýeke-täk Ýewropa namasy ÝB-de walýuta integrasiýasynyň ösüşinde möhüm tapgyr bolýar. 1980-nji ýyllaryň ortalarynda ykdysady özara garaşlylyk we döwletara düzgünleşdirme güýçlenýär. Birinjiden, giň şahaly institusion-guramaçylyk düzüm döredilýär. Ikinjiden, walýuta ulgamyndaky üýtgemeler kapitallaryň hereketiniň erkinleşdirilmeginiň tamamlanmagy we ýeke-täk bazaryň döredilmegi bilen utgaşýar. Günbatar Ýewropa integrasiýasynyň ösüşinde geçiş tapgyry – 1989-njy ýylyň aprelinde Ž. Deloryň (ÝBK-niň başlygy) komiteti tarapyndan işlenip düzülen syýasy, ykdysady we walýuta bileleşigini döretmegiň maksatnamasy bolup durýar.

«Deloryň meýilnamasy» şu aşakdakylary göz önünde tutýar:

- «Umumy bazar» döretmek, agalyk ýagdaý, ýuwduş syýasaty, birikme, döwlet ýeňillikleri bilen hyýanatçylykly peýdalanylmagyndan gaça durmak üçin bazar mehanizmini kämilleşdirmek maksady bilen, ÝB-de bäsdeşligi höweslendirmek;

- yzagalak zolaklary we sebitleri düzümleýin deňlemek;

- inflyasiýany saklamak, bahalary we ykdysady ösüşi durnuklaşdyrmak, döwlet býujetiniň yetmezçiligini çäklendirmek we ony ýapmagyň usullaryny kämilleşdirmek maksady bilen, ykdysady, býujet, salgyt syýasatyny utgaşdyrmak;

- pul, karz we walýuta syýasatyny utgaşdyrmak üçin merkezi banklaryň dolandyryjylaryndan we direktoratyň agzalaryndan düzülen milletüsti Ýewropa Walýuta Institutynyň (ÝWI) döredilmegi;

- ýeke-täk walýuta syýasatyny, bellenen walýuta kurslaryny we toparlaýyn walýuta kurslaryny girizmek.

Mundan başga-da, ÝB-de 2000-nji ýyla çenli agza ýurtlary (olaryň köpüsi NATO girýär) umumy daşary syýasaty we howpsuz-

lyk ulgamyndaky syýasaty geçirmäge borçly edýän syýasy bileleşigi döretmek wezipesi goýulýar.

„Deloryň meýilnamasynyň“ esasynda 1991-nji ýylyň dekabryna çenli walýuta-ykdysady birleşigi tapgyrlyýyn döretmegi göz önünde tutýan Ýewropa Bileleşigi hakyndaky Maastricht şertnamasy işlenip düzülýär. Ýewropa Bileleşigi hakyndaky şertnama 1992-nji ýylyň fewralynda Maastrichtde (Niderlandlar) ÝB-niň 12 ýurdy tarapyndan gol çekilýär, ratifisirlenýär we 1993-nji ýylyň 1-nji noýabryndan güýje girýär. Biraz soňra ÝB-e Awstriýa, Finlýandiýa, Şwesiýa goşulýar.

Maastricht şertnamasy ykdysady we walýuta birleşigini döretmegiň üç tapgyryny göz önünde tutýar, ýagny:

Birinji tapgyr (1990-njy ýylyň 1-nji iýulyndan-1993-nji ýylyň 31-nji dekabryna çenli)- ÝB-niň Ykdysady we walýuta bileleşiginiň (YWB) emele gelmegi (iňlis abbreviaturasynda - EMU - Economic and Monetary Union). Onuň çäklerinde Maastricht ylalaşygynyň düzgünlerini güýje girizmek üçin zerur bolan taýýarlyk çäreleri amala aşyrylýar.

Hususan-da, ÝB-niň içinde, şeýle hem olaryň we üçünji ýurtlaryň arasynda kapitallaryň erkin hereketi üçin ähli çäklendirmeler aýrylýar. ÝB-niň ýurtlarynyň ykdysady ösüşiniň görkezijilerini ýakynlaşmagynyň üpjün edilmegine aýratyn üns berilýär. Onuň agza ýurtlary anyk maksatlar we antiinflýasion we býujet syýasatlarynyň görkezijileri kesgitlenen, birnäçe ýyla niýetlenen şeýle ýakynlaşmanyň maksatnamasyny kabul edýärler. Ýewrony girizmäge taýýarlanýanlarynda şeýle maksatnamalar ykdysady we maliýe meseleri boýunça ÝB-niň Geňşiniň (EKOFIN) garamagyna berilýär we inflýasiýanyň pes görkezijilerini gazanmaga, döwlet maliýe serişdelerini sagaltmaga we walýuta kurslaryny durnuklaşdyrmaga gönükdirilýär.

Ikinji tapgyr (1994-nji ýylyň 1-nji ýanwary-1998-nji ýylyň 31-nji dekabry) agza ýurtlary ýewronyň girizilmegine mundan beýläk has anyk taýýarlamaga bagyşlanýar. Bu tapgyryň baş guramaçalyk wakasy Ýewropa walýuta institutynyň döredilmegi (ÝWI) bolup durýar, ol Ýewropa merkezi bankynyň (ÝMB) predteçi bolup çykyş edýär we onuň esasy wezipesi üçünji tapgyr -ýewronyň girizilmeginden başlap, öz wezipelerini ýerine ýetirmek üçin zerur bolan hu-

kuk, guramaçylyk we maddy-tehniki şertleri kesgitlemek bolup durýar. ÝWI YWB döredilmeginiň önüsyndä agza ýurtlaryň milli pul syýasatlarynyň utgaşdyrylmagynyň güýçlendirilmegine jogapkärçilik çekýär we bu babatda olaryň merkezi banklaryna teklipler berip bilýär.

Bu tapgyryň beýleki möhüm wakalary şu aşakdakylar bolup durýar:

- döwlet sektorynyň işine merkezi banklar tarapyndan onuň agza ýurtlarynyň kärhanalaryny we guramalaryny karzlaşdyrmak, şeýle hem merkezi banklar tarapyndan döwletiň bergilerini göni satyn almak arkaly goldaw berilmegini gadagan edýän kanunçylygyň kabul edilmegi; şol bir gadaganlyk YWB-niň emele gelmeginiň üçünji tapgyrynda ÝMB hem degişli bolýar;

- döwlet sektorynyň kärhanalaryna we guramalaryna maliýe institutlarynyň serişdelerine artykmaçlykly almagyny ýatyrýan kanunçylygyň kabul edilmegi; şol bir gadaganlyk YWB-niň emele gelmeginiň üçünji tapgyrynda ÝMB hem degişli bolýar;

- agza ýurtlarynyň biriniň beýleki agza ýurduň döwlet sektorynyň ýa-da tutuşlygyna ÝB-niň borçnamalaryny üstüne almagy gadagan edýän kanunçylyk namalaryny tassyklanmagy; bu çäre „Tabşyryjylykdan ýüz döndürmek hakyndaky şertler“ adyny aldy;

- gatnaşyjy ýurtlar döwlet maliýeleriniň çendenaşa ýetmezçiligine (kadaly ösüş şertlerinde JIÖ-niň 3%-inden geçmeýän býujet defisitiniň, döwlet bergisiniň JIÖ-niň 60%-den geçmeýän görkezijisi) ýol bermezlik üçin tagalla etmelidigi hakyndaky talaplar, olar soň ÝB-niň Geňeşi tarapyndan agza ýurtlaryň býujet hadysalaryna gözegçilik etmek amaly bilen, eger çendenaşa ýetmezçilige ýol berilse, düzgünleşdiriji çäreler hakynda tekipleri bermek berkdilýär;

- gatnaşyjy ýurtlaryň merkezi banklary tarapyndan olaryň hukuk statusyny ÝMB tarapyndan berilýän şoňa meňzeş status bilen deňleşdirmek üçin olaryň hökümetlerinden tertipnamalaýyn garaşsyzlygy bermek.

1998-nji ýylyň 2-nji maýynda Ýewropa geňeşi YWB-niň döredilişiniň üçünji tapgyrynda ýewro geçmäge haýsy ýurtlara ýol berilýändigini hakynda karar kabul edýär (Ilkibaşda ýewro ÝB-niň 11 döwletinde girizýärler. Iki ýyldan soň olara Gresiýa goşulýar. 2004-nji

ýylyň 1-nji maýynda ÝB-niň giňelmegi bilen baglylykda 15-den 25-ä çenli ýurtlarda olaryň ÝWB-e girmegi hakyndaky mesele durýar. Bu karar EKOFIN-iň teklipleriniň esasynda kabul edilýär, ol ÝBK-nyň we ÝWI-niň aýratyn agza ýurtlar tarapyndan Maastricht ylalaşygynda bellenen konwergensiýalaryň ölçegleriniň ýerine ýetiriliş derejesi hakyndaky gözegçilik bahalandyryşyndan ugur alýar.

Ýeke-täk walýuta geçmeginiň üçünji tapgyry (1999-2002-nji ýyllar). 1999-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan ýewro giňişligine gatnaşygy döwletleriň milli walýutalaryna ýewronyň walýuta kursy bellenilýär, ýewro bolsa olaryň umumy walýutasy bolýar. Ol şeýle hem ekýuny 1:1 gatnaşygy bilen çalyşýar. Ýewropa merkezi banky (ÝMB) we Ýewropanyň Merkezi banklarynyň ulgamy (ÝMBU) (ÝMBU (iňlis abbriviaturasynda - ESCB) ÝMB-ni we ÝB-niň 15 ýurdunyň merkezi banklaryny öz içine alýar. Ýeke-täk monetar syýasatyň gurallarynyň üsti bilen banklary we kärhanalary ýewrodaky amallara geçmek höweslendirilýär (ÝB-de „monetar syýasaty“ adalgasy „pul-karz we walýuta syýasaty“ düşünjesiniň ýerini tutýar). Ýewroda gatnaşygy ýurtlaryň gymmatly kagyzlarynyň täze çykarylyşlary belgilenip başlaýar.

Üçünji tapgyrda ýewro gatnaşygy ýurtlaryň umumy pul birligine öwrülýär, milli walýuta bolsa şol döwürde diňe ugurdaş pul birligi hökmünde saklanyp galýar.

Ýewro geçiş döwrüniň tapgyrlary şu aşakdakylar göz önünde tutýar:

- 1999-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan nagt däl ýewrolary çykar-mak we hasaplaşyklar üçin ýewro giňişliginiň ýurtlarynyň oňa bolan walýuta kurslaryny berk bellemek.

Walýuta	1 ýewro üçin milli walýutanyň birligi
Belgiya franky	40,3399
Nemes markasy	1,95583
Ispan pesedi	166,386
Fransuz franky	6,55957
Irland funty	0,787564
Italýan lirasý	1936,27
Lýuksemburg franky	40,3399
Golland guldeni	2,20371

Awstriya şilingi	13,7603
Portugal eskudosy	200,482
Fin markasy	5,94573

1999-2002-nji ýyllarda özara nagt däl hasaplaşyklarda ýewro we oňa berkidilen milli walýutalar ugurdaş ulanylýar, döwlet we hususy maliýe aktiwleriň we passiwleriň ýewroda nominasiýasy amala aşyrylýar. Ilki bilen Ýewropa bileleşiginiň ýeke-täk monetar syýasaty we ÝB-niň milletüsti bank institutlarynyň işi amala aşyrylýar.

- 2002-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan ýewronyň banknotlarynyň we teňňeleriniň çykarylmagy, agza ýurtlaryň milli walýutalarynyň ugurdaş ulanylmagy, olaryň ýewro çalşylmagy.

- 2002-nji ýylyň 1-nji iýulyndan milli walýutalaryň dolanyşykdan çykarylmagy we gatnaşygy ýurtlaryň hojalyk dolanşygynyň ýewro doly geçmegi.

Ýewropa Bileleşiginiň ýeke-täk monetar syýasaty ÝB-niň Geňeşiniň, şol sanda olaryň düzüminde oturmaşlyk edýän EKOFIN-iň maliýe ministrlikleriniň üsti bilen agza ýurtlar tarapyndan işlenip başlaýar, kararlar kabul edilende sesleriň kwalisirlenen köplügi bilen we Ýewroparlament we Ýewropa merkezi banky bilen konsultasiýalar alşylýar.

Ykdysady we monetar syýasatyň esasy maksatlary ykdysady ösüşi we işliligi höweslendirmek, bahalaryň durnuklylygyny üpjün etmek we ýewronyň halkara ornuny berkitmekdir.

ÝMB agza ýurtlaryň merkezi banklary bilelikde hereket edýär, olaryň her biri ýol bererlikli emissiýanyň kwotalaryny kesgitleýär. **Şunda ÝMB-niň ýeke-täk monetar syýasatynyň esasy maksatlary şu aşakdakylar bolup durýar:**

a) targetirmek (esasy pul agregatlarynyň we inflyasiýanyň maksatlaýyn gönükmelerini bellemek);

b) esasy göterim goýumlarynyň, şol sanda olaryň tutuş ýewro zolagynda ýakynlaşmagy bilen üýtgeýiş çäklerini bellemek;

ç) açyk bazardaky amallar;

d) banklar üçin iň az ätiýaçlyk talaplaryny bellemek. Ýewro zolagynda sementleýji gural ÝBMB tarapyndan dolandyrylýan TARGET özara hasaplaşyk ulgamy bolýar.

Ýewro giňişliginiň beýleki dünýä bilen özara gatnaşyklary hem kadalaşdyrylýar. ÝB-niň 15 ýurdunyň 12-siniň ýeke-täk walýuta geçendigini göz önünde tutup, goşulan ýurtlaryň («ins») we goşulmadyk ýurtlaryň («pre ins») arasyndaky özara gatnaşyklary kesgitlemekde ÝB-niň beýleki ýurtlarynyň milli walýutalaryna ýewro bolan kurslaryny düzgünleşdirmegiň mehanizmini işläp düzmäge esasy üns berilýär.

1996-njy ýyldan başlap bu mesele ÝB-niň Geňesinde maslahatlaşylýar, ol 1997-nji ýylyň iýunynda şeýle mehanizmiň ýörelgesi hakyndaky rezolýusiyany kabul edýär, onuň ady „**ÇKM-2**“ („**Çalşyk kurslarynyň mehanizmi-2**“) we ol 1999-njy ýylyň 1-nji ýanwarynda girizilýär (esasan, Daniýa we Şwesiýa üçin). „ÇKM-2“-niň esasy maksady «pre ins» ýurtlaryny ýewro giňişligine birikdirmäge taýýarlamak bolup durýar. Gatnaşylmagy resmi taýdan erkin bolup durýan „ÇKM-2“ şu aşakdaky esasy ýörelgelere esaslanýar:

- „ÇKM-2“ mehanizmi – „spisalu tigr modeliniň“ esasynda, ýagny ýewro „labyr walýutasynyň“ roluny ýerine ýetirýär, «pre ins» ýurtlarynyň walýutalary bolsa onuň bilen ikitaraplaýyn esasda baglanyşykly bolýar.

- «pre ins» ýurtlarynyň merkezi walýuta kurslarynyň ýewro bolan derejesi ýewro giňişliginiň ýurtlarynyň maliýe ministrleriniň, ÝMB-niň we „ÇKM-2“ gatnaşýan ýurtlaryň maliýe ministrleriniň we merkezi banklarynyň ýolbaşçylarynyň özara ylalaşmagynda ÝBK-nyň döp boýunça gatnaşmagy bilen onuň daşynda $\pm 15\%$ üýtgemäniň ýol bererlikli çäginde özbaşdak bellenilýär. Mysal üçin, 01.01.1999-njy ýylda daniýa kronasy üçin şu aşakdaky bellenilýär:

Ýokarky çäk EUR1 = 7,62824,

Merkezi kurs – 7,46038,

Aşaky çäk – 7,29252.

Ýewronyň we «pre ins» ýurtlarynyň aýratyn walýutalarynyň arasynda has berk baglanyşygy bellemek mümkin.

- „ÇKM-2“-niň dolandyrylmagyna ÝMB jogapkärçilik çekýär, ol şeýle hem ýewro giňişliginiň we «pre ins» ýurtlarynyň arasynda monetar syýasaty, şol walýuta bazarlaryndaky interwensiýalary utgaşdyryjy gurama bolup hyzmat edýär.

Ýewronyň we dünýä walýuta ulgamynyň özara gatnaşyklary ÝB-niň Geňeşiniň (Ýewroparlament we ÝMB bilen maslahatdan soň) biragyzdan ýörelgesiniň esasynda kabul edilen kararlary bilen düzgünleşdirilýär.

ÝB-niň ýeke-täk walýuta we karz bazarynyň şertlerinde ençeme maliýe amallarynyň döwlet düzgünleşdirmesiniň düzgünleri liberallaşdyrylýar we unifikirlenýär, ýagny:

a) ätiýaçlyk kompaniýalarynyň pensiýa gaznalarynyň işi, olar ýewro giňişliginde investirlmek üçin deň hukuklar bilen üpjün edilen. Bu olara bu goýumlaryň, ilkinji nobatda, milli döwlet gymmatly kagyzlarda mejburi konsentrasiasyndan gaça durmaga we şeýle etmek bilen öz bukjalaryny diwersifirlemäge mümkinçilik berýär;

b) döwlet gymmat kagyzlaryny ýerleşdirmek boýunça ilkinji dilerler özüniň çäklendiriji, aýratyn-da, milli häsiýetnamasyny ýitirýärler;

ç) ýewro giňişliginde emlägi girew astynda goýmak bilen karzlaryň transserhet ýerleşdirilişi güýçlenýär, bu bolsa birnäçe ýurtlarda ýörite rugsatlaryň bolmagyny talap edýär;

d) ÝB-däki banklaryň işiniň garmonizasiýasy güýçlenýär;

e) ÝB-niň salgyt ulgamlarynyň integrasiýasy bolup geçýär.

Ýewro geçmek ÝB-niň býujeti we institutlary üçin has ýeňil bolýar, olar eýýäm ençeme wagt bäri ekýunyň esasynda işleýärdiler. ÝB-niň we ÝMB-niň 1999-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan soň üzülme şerti bilen berlen obligasiýalary ekýuwa belgilenýär, awtomatiki ýagdaýda ýewro konwertirlenýär, ÝB ýurtlarynyň bergileri bolsa 2001-nji ýylyň 31-nji dekabry döwrüne çenli olaryň ýewro bolan kursy boýunça hasaplanýar.

Döwlet maliýe statistikasynyň esasy görkezijilerini çaltlyk bilen ýewroda çap edip başlaýarlar. 1999-2001-nji ýyl geçiş döwründe tölenilmeli bolan daşarky döwlet bergisi „mejbur etmezlik, gadagan etmezlik“ atly düzgüniň esasynda, ýagny tölegiň walýutasyny erkin saýlamagyň esasynda tölenilýär.

Ýewropanyň gymmat kagyzlaryň biržasynyň federasiýasy hususy gymmat kagyzlaryň birža söwdasyny ýewro giňişliginiň ýurtlarynyň milli walýutalarynyň belgilenen 1999-njy ýylyň 4-nji

ýanwarynda, ýagny şol ýylda gymmat kagyzlaryň biržasynyň açylan ilkinji gününden ýewro geçirmegi teklipl edýär.

Gymmat kagyzlaryň nominirleniş usuly hakyndaky karar olaryň düzüm bölekleri tarapyndan kesgitlenýär (paýnamalar üçin-paýdarlaryň ýygnaýy).

Ýewronyň üstünligi täze toparlaýyn walýutanyň geçiş döwrüniň ahyrynda hakyky hojalyk dolanyşygynda bellibir „aňryçäk massany“ toplap biljekdigine bagly bolýar. Bu durmuşa geçýär, sebäbi:

a) 1999-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan ýewro giňişliginiň ýurtlarynyň döwlet maliýe serişdeleriniň uly bölegi ýewroda bellinilýär, netijede bolsa býujetiň we hususy eýeçigiň arasyndaky maliýe akym ýewroda bolup geçýär. 1999-njy ýylda ýewrodaky nominasiýa bu ýurtlaryň daşarky döwlet bergisiniň möçberiniň ýarysyndan ybarat bolýar;

b) bankara dolanyşygyň we gysga möhletli depozitleriň esasy bölegi ýewro nominirlenýär. Has işjeň bolup uzak möhletli borçnamalary hususy saklaýjylaryň sektory galýar, ýöne olar hem öz bükjalaryny ýewronyň haýryna böllekleýin diwersifisirleýärler;

ç) halkara dolanyşygynda görnükli orun tutýan milli walýutalary (nemes markasyny, fransuz frankyny, golland guldenini) çalyşýar; ÝB-niň içindäki hasaplaşyklarda ABŞ-nyň dollarynyň orny daralýar. Ýewro eýýäm geçiş döwründe halkara söwdanyň 18-28%-ine, şol sanda ÝB-niň içindäki dolanyşygyň esasy bölegine hyzmat edýär;

d) ýewro giňişliginiň walýuta bazarlary çaltlyk bilen täze walýuta geçýärler;

e) beýleki ýurtlaryň ýewrony walýuta ätiýaçlyklary ýa-da beýleki hasaplarda saklamak maksady ýewro bolan uly islegi onuň giňişliginden daşarda hem döredýär;

ä) gowşak badalgadan soň ýewronyň ABŞ-nyň dollaryna bolan kursy üýtgemelere garamazdan berkäp başlaýar.

Beýleki walýutalardaky serişdeleriň, ilkinji nobatda, dollardaky we ýenadaky serişdeleriň ýewro geçmeginiň netijesinde ýewronyň bazarlardaky umumy toplumy olar tarapyndan karz alynýan öňki pul möçberinden köpeliýär.

Ýewronyň halkara ykdysady, şol sanda walýuta-karz we maliýe gatnaşyklaryna girizilmegi bilen baglylykda görnetin üýtgeşikleri bolup geçýär. Ýewro zolagynda ýewro zolagynyň ýurtlarynyň walýuta ätiýaçlyklarynyň öňki gerekmejek möçberleriniň azaldylmagynyň, şeýle hem hökümetleriň durnuklaşan döwlet maliýe serişdeleri şertlerinde täze karzlara bolan zerurlyklarynyň peselmeginiň hasabyna pul we kapital bazarynda teklipl güýçlenýär. Netijede, şol bazarlar has erkinleşýär we işjeňleşýär, olardaky baş figura döwlet karz alyjysy däl-de, hususy karz alyjy bolýar, esasy investisiýalar bolsa döwlet borçnamalaryna gönükdirilmän, kärhanalaryň gymmat kagyzlaryna, şol sanda olaryň paýnamalaryna gönükdirilýär, bu bolsa ÝB-niň karz gymmat kagyzlary bazaryny önümçilige has baglanyşdyrýar.

Halkara derejede ýewro zolagynyň ýurtlaryň kapitallaryň ugtaşmasyna gatnaşygy işjeňleşýär. Olaryň bazar subýektleri diňe bir söwdagärler däl, eýsem, investitorlar hökmünde işjeň çykyş edip başlaýarlar. ÝB-niň kärhanalaryny we banklaryny tutuş zolagyň çäklerinde işlemäge mümkinçilik berýän möçberlere çenli ilerlemegine gönükdirilen birikmeleriň täze tolkuny başlaýar.

Banklar üçin ýewronyň girizilmegi ÝB-de bank hyzmatlarynyň ýeke-täk bazarynyň emele gelmegini we döwlet we korporatiw gymmat kagyzlaryň ýeke-täk bazarynyň döredilmegini aňladýar. Kem-kemden aýratyn ýurtlaryň özygtyýarly karz derejesi özbaşdak milli karz alyjylaryňky bilen deňeşdirilende artykmaçlyklarynyň haýryna öz ähmiýetini ýitirýär.

Senagat korporasiýalary üçin ýewronyň girizilmegi ýewronyň bahasynyň we tölegiň, walýutalaryň konwersiýasy, walýuta howpuny ätiýaçlandyrmak bilen bagly harajatlary azaldýan walýuta hökmünde ulanylmagyny aňladýar. Bu maliýe kärhanalaryny sagdynlaşdyrmak, paýnamalarynyň girdejililigini ösdürmek üçin möhüm, şunda ýewro giňişliginiň pes ösen Günortasy esasy görkezijileri boýunça Demirgazyga ýetip başlar.

Ýewronyň halkara ornunyň kem-kemden güýçlenmegi, 2000-nji ýyllaryň başynda onuň kursunyň dollar babatda ösmeginiň taryhy rekordy dünýä pullarynyň wezipeleýin görnüşi hökmünde amerikan dollarynyň hakyky bäsdeşiniň dörändigine şaýatlyk edýär.

3.6. Ýamaýka walýuta ulgamynda ösýän ýurtlar

Ösýän ýurtlar HWG-niň agzasy bolmak bilen olaryň milli walýuta ulgamy bagly bolan dünýä walýuta ulgamyna gatnaşýarlar. Emma bu ýurtlaryň garaşly we köp babatda yzagalak görnüsdäki durmuş-ykdysady ösüşi olaryň Ýamaýka walýuta ulgamynda garaşly ýagdaýyny kesgitleýär.

Mysal üçin, ösýän ýurtlaryň paýyna SDR-iň emissiýasynyň 4/1-i düşýär, sebäbi olaryň paýlanyşy Gazna maýalaryň goýumynyň möçberine bagly bolýar. Ösýän ýurtlaryň bu düzgüne gaýtadan seretmek hakyndaky teklibi ösýän ýurtlar tarapyndan goldanylmaýar.

Ýamaýka walýuta ylalaşygy altynyň demonetizasiýasy ýörelgesini belleýär. Gazna öz agzalaryna 25 mln altyn unsiýalaryny gaýtarýar we şonçasyny altyn auksionlarda bazar bahasy boýunça satýar. Şunuň esasynda emele gelen serişdeler ösýän ýurtlara ýeňillikli karzlary bermek üçin HWG-niň ynandyryş gaznasyna geçirilýär. Jemi ynandyryş gaznadan 3,0 mlrd dollara barabar bolan karzlar berilýär (5,5 ýyldan 10 ýyla çenli möhlet bilen ýylda 0,5-1%, şol sanda Päkistana, Müsüre, Bangladeşe, Zaira, Marokka, Şri-Lanka, Birma we baş.). Ynandyryş gaznasynyň serişdeleri tamamlanandan soň onuň amallary 1981-nji ýylda togtadylýar. Şeýlelikde, altynyň resmi demonetizasiýasynyň we altynyň bazar bahasyna geçilmeginiň netijesinde ösýän ýurtlar diňe uly bolmadyk peýda aldylar.

Ýamaýka walýuta ulgamy HWG-niň agza ýurtlaryna walýuta kursunyň tertibini saýlamak hukugyny berýär. Eger-de ösen ýurtlar, esasan, uýtgeýän walýuta kursuny öňe tutan bolsa, onda ösýän ýurtlar walýuta kurslarynyň birnäçe tertibini ulanýarlar. Ençeme ýaş döwletleriň walýutalarynyň kursy ozalkysy ýaly bellibir walýuta bagly (bir walýutaly baglanşyk) bolýar. Bu ýerde öňdäki ýeri ABŞ-nyň dollary eýeleýär, oňa 30 ýurduň walýutalary berkidilen. Ýewronyň „labyr“ walýutasy hökmündäki orny güýçlenýär: oňa 15-den gowrak walýutalar berkidilen. Emma SDR bu pudakdaky öz orunlaryny ýitirýär: diňe iki walýuta oňa baglylygyny saklap galýar. 10-a golaý ýurtlar (Hindistan, Şir-Lanka, Tanzaniýa we baş.) öz walýutasynyň kursuny baş söwda-ykdysady hyzmatdaşlarynyň walýuta sebediniň binýadynda kesgitleýärler. Hindi rupiýasynyň sebedine ABŞ-nyň dollary, iňlis funt sterlingi, ýewro, ýapon ýenasy girýär. Käbir ösýän

ýurtlarda (Braziliýada, Kolumbiýada, Peruda, Indoneziýada) milli pul birliginiň kursy birnäçe ykdysady görkezijileriň (baş eksport harydynyň bahasynyň üýtgemeginiň, öz ýurdunda we baş söwda-ykdysady hyzmatdaşlarynda inflyasiýanyň depginlerini deňşdirmegiň we ş.m.) esasynda merkezi bank tarapyndan kesgitlenýär. Has durnukly walýuta-ykdysady ýagdaýdaky ösýän ýurtlar (Pars aýlagynyň käbir nebit çykarýan ýurtlary) öz walýutalarynyň üýtgeýän kursuna geçdiler.

Şeýlelikde, 25-e golaý döwletler walýuta kursunyň haýsy-da bolsa bir tertibini saýlap alyp, şol bir wagtda eksport, import ýa-da tutuşlygyna daşarky söwda boýunça öz walýutalarynyň kurslarynyň köplüginini amal edýärler. Adatça, has pes kurs şol ýurduň eksportuna gyzyklanýan harytlaryna belleniýär. Şonda daşarky bazarlarda gazanylan daşary ýurt walýutasy milli walýuta satylanda eksport ediji milli pullaryň uly möçberini alýar, ýagny eksport sylagyny alýar. Bu bellibir eksport edilýän önümiň önümçiligini giňeltmek üçin hem ulanylyp bilner. Halkara tejribesinde Türkiýäniň „kişmiş“, Müsüriň „pagta“, Braziliýanyň „kofe“ kurslary we ş.m. meşhur. Kurslaryň köplüginini netijeliligi bu ýurtlardaky güýçli inflyasiýada uly däl. Inflyasiýa ýurduň içindäki baha deňliklerini ýuwýar we bozýar, onuň netijesinde eksport ýa-da import edijiler hatda ýeňillikli walýuta kurslary bolan ýagdaýynda hem, zerur bolan ykdysady impulsalary almaýarlar.

Ösýän ýurtlaryň dürli sebäplere (walýuta ýagdaýynyň durnuksyzlygy, zerur bolan tejribäniň bolmazlygy we başg.) görä, bir tertipden beýleki tertibe geçmek bilen walýuta kurslarynyň tertibiniň üýtgedýän ýagdaýlary az däl. Şeýle edip, 1975-nji ýylda Eýran öz rialyny SDR-e baglaýar, birnäçe ýyldan bolsa dollara baglaýar, ol boýunça ýurduň esasy eksport harydy bolan nebitiň bahasy kesgitlenýär. 1997-nji ýylda Taýland baş söwda hyzmatdaşlarynyň walýuta sebediniň esasynda bata walýuta tertibinden öz pul birliginiň düzgünleşdirilýän uýtgeýän tertibine geçýär. Şol wagt Günorta Koreýa wonanyň ABŞ-nyň dollaryna berkidilmeginden ýüz döndürýär. Şunda bat we wona has dewalwirlenýär. 2002-nji ýylda Argentina ykdysady çökgünligi bilen baglanyşykly milli walýutanyň dollara berkidilmegine esalanýan „walýuta dolandyryş“ tertibinde ýüz dönderýär we şol bir wagtda pesony dewalwirleýär.

Şeýlelikde, walýuta kurslarynyň režimini saýlamakda erkinlik berip, Ýamaýka ylalaşygy ýurtlaryň bu topany üçin has çeyze walýuta syýasatyny geçirmek mümkinçiligini berýär.

Şonuň bilen birlikde ösýän ýurtlar köp ýagdaýlarda öz pul birliklerini ösen ýurtlaryň walýuta kurslarynyň çürt-kesik üýtgemelerinden we walýuta bazarlaryndaky tolgunmalardan netijeli goramaga ýagdaýy bolmaýar. Öňdebaryjy walýutalaryň kursunyň çürt-kesik üýtgemeleri ösýän ýurtlaryň resmi walýuta ätiýaçlyklaryny durnyklaşdyrýarlar, olar, adaty, dünýäniň maliýe merkezleriniň banklarynda saklanýar.

Iş ýüzünde ösýän ýurtlaryň walýuta kurslaryny düzgünleşdirmek köp ýagdaýda dewalwasiýada we kem-käsleýin rewalwasiýada ulanylýar. 1980-nji ýyllarda 2000-nji ýyllaryň başlarynda 90-a golaý döwletlerde dewalwasiýalar geçirilýär. Emma köp sanly ösýän ýurtlaryň ykdysady ýagdaýynyň agyrylygy sebäpli, dewalwasiýasynyň täsiri köp halatlarda gysga wagtlaýyn we ýeterlik güýçli bolmaýar. Mundan başga-da dewalwasiýanyň geçirilmegi ykdysadyýetiň we aýratyn-da, eksport pudaklarynyň janlandyrylmagy boýunça utgaşykly çäreleriň toplumuny amala aşyrylmagyny talap edýär, bu bolsa olar üçin çözüp bolmajak wezipe bolup durýar. Rewalwasiýalaryň birnäçesi Pars aýlagynyň nebit çykaryjy ýurtlary tarapyndan amala aşyrylýar.

Ösýän ýurtlaryň walýuta ýagdaýyna ösen ýurtlaryň walýutalarynyň dewalwasiýasy (ýa-da kurslarynyň çalt peselmegi) ýaramaz täsir edýär, sebäbi:

- ösýän ýurtlaryň walýuta girdejileri we dewalwirlenen walýutadaky ätiýaçlyklary hümmetsizlenýär;

- milli walýutanyň kursunyň awtomatiki peselmegi bilen import gymmatlaýar;

- daşarky söwdanyň şertleri ýaramazlaşýar, sebäbi, adaty, daşary ýurtly ekport firmalary dewalwasiýadan soň birbada öz harytlarynyň bahalaryny galdyryýarlar;

- daşary söwda bahalarynyň mehanizminiň üsti bilen import edilýän inflýasiýa güýçlenýär.

Şeýlelikde, ösýän ýurtlaryň dünýäniň walýuta ulgamyna gatnaşmagy olaryň bähbitleriniň goralmagyny üpjün etmeýär.

Test

1. Häzirki zaman dünýä walýuta ulgamynyň ýörelgeleri:

- a) altyn-dewiz standarty;
- b) karz almagyň ýörite hukuklarynyň standarty (SDR);
- ç) altynyň demonetizasiýasy;
- d) bellenen walýuta kursy;
- e) üýtgeýän walýuta kursunyň tertibi;
 - ä) ýurtlar tarapyndan walýuta kursunyň tertibiniň erkin saýlanylmagy;
 - f) dollar standarty;
 - g) institusional düzüm;
- 1) Halkara walýuta gaznasy (HWG).
- 2) Ýewropa merkezi banky.
- 3) Bütindünýä banky (BB).
- Dogry jogaplary görkeziň.

2. Ýewropa Ykdysady we walýuta bileleşiginiň ýörelgeleri:

- a) esas – SDR;
- b) esas – ABŞ-nyň dollary;
- ç) esas – ýewro;
- d) bellenen walýuta kursy;
- e) üýtgeýän walýuta kursunyň tertibi;
 - ä) ýurtlar tarapyndan walýuta kursunyň tertibiniň erkin saýlanylmagy;
 - f) institusional düzüm.
- 1) Halkara walýuta gaznasy (HWG),
- 2) Ýewropa merkezi banky,
- 3) Bütindünýä banky (BB).
- Dogry jogaplary görkeziň.

3. SDR-iň häsiýetnamasy:

3.1. Emitent:

- a) HWG;
- b) Bütindünýä banky;
- ç) Ýewropa merkezi banky.

3.2. Emissiýanyň we paýlamagyň tertibi:

- a) ýurtlaryň altyn-walýuta ätiýaçlyklarynyň üýtgemegine baglylykda,

- b) bellibir döwre deslapdan bellenen pul möçberine,
- ç) emitentiň-maýalaryň ýurduň gatanjyna deň derejede paylanýar.

3.3. Ulanylýan giňişligi:

- a) resmi sektorda;
- b) hususy sektorda;
- ç) iki sektorda.

3.4. SDR-iň (2000-nji ýyla çenli we soňra) şertli bahasyny kesgitleýän walýuta kursunyň düzümi:

- a) ABŞ-nyň dollary;
- b) funt sterling;
- ç) fransuz franky;
- d) GFR-iň markasy;
- e) ýapon iýenasy;
- ä) ýewro.

- Dogry jogaplary görkeziň.

Özüni barlamak üçin soraglar:

1. Walýuta çökgünligi näme?
2. Haçan ilkinji gezek dünýäniň walýuta ulgamy döredildi, onuň düzüm ýörelgeleri nähili?
3. Genuýa we Pariž walýuta ulgamlarynyň umumy taraplary we tapawutlyklary nämede?
4. 1929–1936-njy ýyllaryň dünýäniň walýuta çökgünlikleriniň aýratynlyklary nähili?
5. Brettonwud walýuta ulgamynyň düzüm ýörelgeleri nähili?
6. Brettonwud walýuta ulgamynyň çökgünliginiň ýüze çykmagynyň sebäpleri we görnüşleri nähili?
7. Ýamaýka walýuta ulgamy Brettonwud walýuta ulgamyndan nähili tapawutlanýar we olaryň dowam edijilik arabaglanyşygy?
8. Häzirki zaman dünýäniň walýuta ulgamynyň nähili meseleleri bar?
9. Ýewropa walýuta ulgamy (1979–1998-nji ýyllar) Ýamaýka walýuta ulgamyndan nähili tapawutlanýar?
10. Ýewropa Ykdysady we walýuta birleşiginiň aýratynlyklary nämeden ybarat?
11. Ýewronyň aýrtynlyklary we geljegi nähili?
12. Dünýäniň walýuta ulgamynda ösýän ýurtlaryň ýagdaýynyň aýratynlyklary nämeden ybarat?

IV BAP. TÖLEG BALANSLAR

Bu bapda töleg balansy ýurduň halkara gatnaşyklarynyň şöhlenenmesi hökmünde onuň dünýä bazarynyň dürli ugurlarynda amallarynyň hasaby seljerilýär. Esasy maddalara, olaryň toparlanyş usullaryna, töleg balansynyň galyndysyny ölçemegiň usullaryna seredilýär. Onuň ýagdaýyna täsir edýän esasy şertler we esasy maddalaryň düzgünleşdiriş usullary ulgamlaşdyrylýar. Ösýän ýurtlaryň töleg balanslarynyň aýratynlyklary we olary düzmeğiň usullary umumylaşdyrylýar.

4.1. Töleg balansynyň düýp manysy we mazmuny

Ähli ýurtlar häzirki zaman dünýä hojalygynyň gatnaşyjysy bolup durýarlar. Bu gatnaşygyň işjeňligi, aýry-aýry ýurtlaryň dünýä hojalygyna integrasiýasynyň derejesi dürli-dürli, ýöne daşarky dünýä bilen, ykdysady gatnaşyklaryň usullary bilen ol ýa-da beýleki derejede baglanyşmaýan ýurt ýok. Ýurduň öz hyzmatdaşlary bilen daşary ykdysady amallary milli ykdysadyýeti dünýä hojalygy bilen baglanyşdyrýan dünýä hojalyk gatnaşyklary bolup durýar. Şonuň üçin „Daşary ykdysady we halkara gatnaşyklary ýa-da amallary“ we „Dünýä hojalyk gatnaşyklary“ adalgalaryny manydaş hasaplamaly.

Dünýä hojalyk gatnaşyklary öz ösüşinde: söwdadan we hyzmatlardan başlap, maýalary çykarmaga we halkara önümçiligini döretmäge, soňra dünýäniň walýuta, karz, gymmat kagyzzar bazarynyň döremegine çenli bellibir tapgyrlardan geçýär, olaryň çalşygy dünýä hojalygynyň butewüliginiň güýçlenmegini, halkara ykdysady gatnaşyklaryň mazmunynyň baýlaşmagyny häsiýetlendirýär. Dünýä hojalyk gatnaşyklarynyň ösüş döwrüniň generatory dünýä

hojalygynyň özenini düzýän ösen ýurtlar bolup durýar. Bu ýurtlaryň ykdysady işiniň bitewüleşmegi bilen düýbünden täze tapgyr häsiýetlendirilýär. Bu tapgyr hojalyk durmuşyny halkaralaşdyrmagyň we globalaşdyrmagyň, milli haryt, hyzmatlar, kapitallar, maliýe serişdeleri bazarynyň dünýä bazaryna birleşdirmegiň obýektiw meýilleriniň netijesi bolup durýar.

Ýurtlaryň arasynda ykdysady gatnaşyklardan başga-da syýasy, harby, medeni we beýleki gatnaşyklar bar, olar pul tölegleriň we girdejileriň döremegine getirýär. Ýurduň halkara gatnaşyklarynyň toplumu onuň töleg balansynda öz beýanyny tapýar.

Şeýlelikde, halkara gatnaşyklar boýunça halkara amallaryň jemi ýörite düzülýän töleg balansynda görkezilýär. ***Töleg balansy – bu umumy algylar we tölegler görnüşinde ýurduň dünýä hojalyk aragatnaşyklarynyň jeminiň gymmat ölçegidir. Başgaça aýdanymyzda, töleg balansy ýurduň halkara amallarynyň balans hasabnamasy, statistiki hasabaty hem diýilýär.***

Sebäbi her bir ýurtda onuň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň ýagdaýyny görkezýän döwürleýin statistiki maglumat gerek. Şunuň ýaly maglumatlar töleg balansynda görkezilýär. Bu statistiki resminama, ýurduň bellibir döwürdäki daşary ykdysady amallarynyň balansyny şöhlelendirýär. Halkara walýuta Gaznasynyň kesgitlemesine görä töleg balansy, ýagny bellibir döwürdäki statistiki hasabat bolmak bilen şu aşakdalylary görkezýär:

a) haýsy hem bolsa bir döwletiň beýleki döwletler bilen harytlar, hyzmatlar we girdejiler babatynda ýerine ýetiren amallaryny;

b) bir döwletiň altyn monetalaryna (şaýlyklaryna), SDR-lerine, şeýle hem maliýe borçnamalaryna eýeçiliginiň üýtgemegini;

ç) hasap manysynda biri-birini ýapmaýan amallaryň we üýtgeşmeleriň deňagramlylygyny gazanmak üçin birtaraplaýyn geçirimlerini we öwezini dolmak ýazgylaryny görkezýär.

Halkara amallarynyň balans hasaby ýurduň daşary ykdysady amallarynyň geriminiň, düzüminiň we häsiýetiniň, onuň dünýä hojalygyna gatnaşygynyň mukdar we hil taýdan bahalaýyn beýany bolup durýar. Tejribede „töleg balansy“ adalgasy ulanylýar, ähli amallar boýunça walýuta akymalarynyň görkezijilerini bolsa tölegler we girdeýjiler görnüşinde görkezmek ýörgünli hasaplanýar.

Neşir edilýän töleg balanslary diňe bellibir senede hakyky amala aşyrylan ýa-da haýal edilmän ýerine ýetirmäge degişli bolan tölegleri we girdejileri öz içine alman, eýsem, halkara talaplar we borçnamalar boýunça görkezijileri hem öz içine alýar. Şeýle tejribe geleşikleriň, şol sanda söwda amallarynyň esasy bölegi häzirkidöwürde karz esasynda amala aşyrylýandygy bilen düşündirilýär. Käbir seljerijiler hakyky ýerine ýetirilen tölegleri karz borçnamalarynyň ululygyndan aýyrmagyň usulyny tapmaga çalyşýarlar. Emma bu hasaba alyş ulgamynyň häzirkidä ýagdaýynda mümkin däl. Muňa hiç hili zerurlyk ýok. Töleg balanslarynyň häzirkidä zaman tablisalary ýurtlaryň arasyndaky ähli görnüşli gymmatlyklaryň hereketi hakynda ýeterlik maglumatlary özünde saklaýar. Şunda borçnamalaryň döwam edýän döwürde tölenilmeyän bölegi galdyrylmaýar, geljekkä geçirilýär, maýalaryň we karzlaryň hereket ediş maddasyna goşulýar.

Ýurtlaryň arasyndaky gymmatlyklaryň akymynyň hereketi hakyndaky maglumatlary özünde saklaýan töleg balansyna goşmaça ätiýaçlyk derejesinde ýurduň halkara maliýe ýagdaýyny şöhlelendirýän onuň halkara aktiwleriniň we passiwleriniň balansy düzülýär. Onda şol wagtda ýurt tarapyndan berlen we alnan karzlaryň, maýa goýumlaryň, beýleki maliýe aktiwleriniň möçberiniň gatnaşygy beýan edilýär. Käbir ýurtlaryň alan serişdeleri artykmaçlyk edýär, daşary ýurt aktiwleri bolsa köp däl. Käbir ýurtlarda ol hem-de beýleki görkezijileri uly hem-de dürli-dürli. ABŞ daşary ýurt maliýe serişdeleriniň durnukly netto-import edijisi boldy, Ýaponiýa bolsa maýalaryň netto-eksport edijisine öwrüldi. Halkara maliýe ornunyň we töleg balansynyň görkezijileri özara baglanyşykly.

Ykdysady mazmuny boýunça bellibir sene we bellibir döwür üçin töleg balanslary tapawutlandyrylýar. Bellibir sene üçin töleg balansyny statistik görkezijiler görnüşinde bellemek mümkin däl; ol gün-günden üýtgeýän tölegleriň we gelimleriň gatnaşygy görnüşinde hereket edýär. Töleg balansynyň ýagdaýy şol wagtda milli we daşary ýurt walýutasyna islegi we teklibi kesgitleýär, ol walýuta kursuny emele getirmegiň şertleriniň biri bolup durýar.

Bellibir döwür üçin (aý, çärýek, ýyl) töleg balansy şol döwürde amala aşyrylan daşary ykdysady geleşikler hakyndaky statistik

görkezijileriň esasynda düzülýär we HYG ýurduň, onuň dünýä hojalygyna gatnaşygynyň gerimindäki we häsiýetindäki üýtgemelerini seljermäge mümkinçilik berýär. Döwür üçin töleg balansynyň görkezijileri ykdysady ösüşiň agregat görkezijileri (JIÖ, milli girdejiler we ş.m.) bilen bagly we döwlet düzgünleşdirmesiniň obýekti bolup durýar. Bellibir döwür üçin töleg balansynyň ýagdaýy walýuta kursunyň üýtgeýiş häsiýeti bilen jebis baglanyşykly.

Buhgalter hasaby nukdaýnazaryndan töleg balansy mydama deňagramly ýagdaýda bolmaly. Ýöne eger-de gelimler tölegden ýokary bolsa, onuň esasy bölümleri boýunça aktiw galyndy, eger-de tölegler girdejilerden köp bolsa, passiw galyndy emele gelýär. Şonuň üçin töleg balansyny düzmegiň we galyndyny ölçemegiň usullary ýurduň halkara amallaryny häsiýetlendirýän görkezijileri dogry seljermekde uly orun eýeleýär. Töleg balansynyň görkezijileri köp halatlarda onuň ykdysady mazmununy düşündirmezden berilýär, ýöne töleg balansynyň ýetmezçilikleri aýratyn ýyllarda ykdysady mazmuny boýunça düýpli tapawutlanýar we olary ululygy boýunça deňeşdirmek nädogry. Töleg balansyny düzmegiň nazaryýeti we tejribesi dünýä ykdysadyýetindäki üýtgemelere laýyklykda ösdürilýär we kämilleşdirilýär. „Balans“ adalgasy halkara töleg gatnaşyklarynda birnäçe düşüňjeleri, şol sanda balans hasabyny, galyndyny ýa-da hasap galyndysyny, hasabyň ýagdaýyny, deňagramlylygyny aňlatmak üçin ulanylýar. Şonuň üçin töleg balansy – munuň özi diňe bir iki tarapy biri-birini deňagramlaşdyrýan ýurduň halkara amallarynyň hasaby bolman, eýsem, onuň esasy düzümleriniň hil we düzüm häsiýetnamalaryny öz içine alýan bu amallaryň bellibir ýagdaýydyr.

Töleg balansynyň bölümleri. Töleg balansynyň şu aşakdaky esasy bölümleri bar:

- Söwda balansy, ýagny harytlaryň çykarylyşynyň (eksport) we geririlişiniň (import) arasyndaky gatnaşyk;
- Hyzmatlaryň we täjirçilik däl tölegleriň balansy („göze görünmeýän“ amallaryň balansy);
- Öz içine harytlaryň, hyzmatlaryň, maýa goýumlardan gelýän girdejileriň we birtaraplaýyn geçirimleriň hereketini alýan gündelik amallaryň balansy;

- Maýalaryň we karzlaryň hereketiniň balansy;
- Resmi walýuta ätiýaçlyklary bilen geçirilýän amallar;

Söwda balansy bu taryhy taýdan daşarky söwda HYG-niň başlangyç görnüşi hökmünde çykyş edýär, ol milli hojalyklary dünýä hojalygy bilen baglanyşdyrýar. Daşarky söwdanyň netijesinde çuňlaşýan we kämilleşýän zähmetiň halkara bölünişigi emele gelýär. Daşarky söwdanyň görkezijileri, döp bolşy ýaly, töleg balansynda möhüm orny eýeleýär. Harytlaryň eksportynyň we importynyň bahasynyň gatnaşygy söwda balansyny emele getirýär. Daşarky söwdanyň uly bölegi karz boýunça amala aşyrylýandygy üçin, degişli döwürde hakyky amala aşyrylan söwdanyň, tölegleriň we girdejileriň görkezijileriniň arasynda tapawutlar bar. Bu tapawuda görä, üzülmeği dürli möhletli degişli talaplary we borçnamalary döredýän umumy söwda balansyndan tapawutlykda, töleg balansynyň amala aşyrylan pul tölegleriniň we hakyky girdejileriň gatnaşygy hökmündäki düşüňjesi döredi. Emma daşary ykdysady amallar hakyndaky maglumatlary ýygnaýan edaralaryň hiç haçan hakyky amala aşyrylan tölegleri we umumy söwda görkezijilerden gelen girdejileri tapawutlandyrmaga mümkinçiligi bolmaýar. Olar söwda balansyna goşulýan daşarky söwda geleşikleri hakyndaky gümrük maglumatlaryndan peýdalanýar. Ykdysady syýasatyň nukdaýnazaryndan bu maglumatlara uly üns berilýär. Olaryň we hakyky tölegleriň arasyndaky tapawutlar töleg balansynyň karz amallarynda beýan edilýär.

Ýurduň söwda balansynyň aktiwiniň ýa-da ýetmezçiliginiň ykdysady ähmiýeti onuň dünýä hojalygyndaky ýagdaýyna, onuň hyzmatdaşlary bilen gatnaşyklaryň häsiýetine we ykdysady syýasatyna bagly bolup durýar. Öňdebaryjy döwletlerden ykdysady ösüşiň derejesi boýunça yza galýan birnäçe döwletler üçin ygtyýarnamalaryň importyny tölemek, daşary ýurt maýa goýumlaryndan gelýän girdejiler we beýleki halkara borçnamalar üçin aktiw söwda balansy walýuta serişdeleriniň çeşmesi hökmünde zerur bolup durýar. Birnäçe ösen ýurtlarda (Ýaponiýada, GFR-de we başg.) söwda balansynyň akitw galyndysy maýalaryň eksporty üçin ulanylýar.

Passiw söwda balansy gowy däl diýlip hasap edilýär we adatça ýurduň dünýä hojalagyndaky ornunyň gowşaklygynyň alamaty

hökmünde kesgitlenýär. Bu walýuta gelmeleriniň ýetmezçiligini başdan geçirýän ösýän ýurtlar üçin dogry. Ösen ýurtlar üçin munuň başga manysy bolup biler. Mysal üçin, ABŞ-nyň söwda balansynyň ýetmezçiligi (1971-nji ýyl) olaryň bazaryna has çylşyrymly harytlary öndürmek boýunça halkara bäsdeşleriniň (Günbatar Ýewropanyň, Ýaponiýanyň, Taýwanyň, Günorta Koreýanyň we beýleki ýurtlaryň) işjeň gelmegi bilen düşündirilýär. Dowam edýän zähmetiň halkara bölünişiginiň netijesinde ABŞ-nyň serişdeleri dünýä derejesinde has netijeli ulanylýar. ABŞ-nyň daşarky söwdasynyň ýetmezçiliginiň aýdyň şöhlenenmesi bolup walýuta girdejilerini daşary ýurtlara, şol sanda ABŞ-a maýa goýumlaryny goýmak üçin ulanyan hyzmatdaşlardaky bu amallar boýunça aktiw galyndysy hyzmat edýär.

Hyzmatlaryň balansy öz içine ulag daşamalary, ätiýaçlandyryş, elektron, telekosmiki, telegraf, telefon, poçta we beýleki görnüşli aragatnaşyk, halkara syýahatçylygy, ylmy-tehniki we önümçilik tejribesini alyşmaktan, ekspert hyzmatlaryndan, daşary ýurtda diplomatik, söwda we beýleki wekillikleri saklamak, maglumat geçirmek, medeni we ylmy alyş-çalyş, dürli komission ýygymlar, mahabat, ýarmarkalar we ş.m. boýunça tölegleri we girdejileri alýar. Hyzmatlar dünýäniň ykdysady gatnaşyklarynyň çalt depginler bilen ösýän pudagy bolup durýar, onuň tölegleriň we girdejileriň möçberindäki orny we täsiri mydama ösýär. Adaty hyzmatlar (ulag, ätiýaçlandyryş) halkara kooperasiýasynyň we ýöriteleşmesiniň ösmegi bilen baglylykda söwda getirmeleriniň möçberiniň we köpdürlüliginiň ösmegi, olarda ýarym fabrikalaryň, halkalaryň we bölekleriň tutýan ornunyň ýokarlanmagy netijesinde iri üýtgedip gurmak hadysasyny başdan geçirýär. Ösýän ýurtlaryň durmuş-hal ýagdaýynyň derejesiniň ösmegi bilen halkara syýahatçylygynyň gerimleri çaltlyk bilen artýar, onuň düzümünde ykdysadyýetiň halkaralaşdyrylmagy we globalaşdyrylmagy bilen bagly iş saparlary esasy orun eýeleýär.

Hojalyk işiniň halkaralaşdyrylmagy lisenziýalaryň, nou-haularyň, ylmy-tehniki we önümçilik tejribesiniň beýleki görnüşleriniň söwdasyny, lizing amallary, işewürlük maslahatlary we önümçilik we özbaşdak häsiýetli hyzmatlaryň beýleki görnüşlerini höweslendirýär. Dünýä statistikasynnda kabul edilen düzgünler boýunça „hyzmatlar“

bölümine tölegler we maýa goýumlar boýunça girdejileriň we karzlar boýunça göterim haklaryň düşewüntleri girýär, emma ykdysady mazmuny boýunça olar maýalaryň hereketine ýakyn. Töleg balansynda şu aşakdaky maddalara bölünýär: daşary ýurt döwletine harby kömegi bermek, daşary ýurtdaky harby harajatlar. Olar hyzmatlaryň amallaryna degişli bolýar.

HWG-niň usulýeti boýunça töleg balansynda birtaraplaýyn geçirimleri aýratyn orun bilen tapawutlandyrmak gerek. Olaryň hatarynda: 1) döwlet amallary – ykdysady kömek, pensiýa, halkara guramalaryna gatançlar ugry boýunça beýleki ýurtlara ýeňillikler; 2) hususy amallar – daşary ýurt işçilerini, hünärmenlerini, garyndaşlary watanyna geçirmek. Amallaryň ikinji görnüşiniň uly ykdysady ähmiýeti bar. Italiýa, Türkiýe, Ispaniýa, Gresiya, Portugaliýa, Päkistan, Müsür we beýleki ýurtlar öz raýatlarynyň daşary ýurtlara pul gazanmak üçin çykmagynyň düzgünleşdirilmegine uly üns berýärler, sebäbi uly walýuta gelmeleriniň bu çeşmesini ol döwletler ykdysadyýetini ösdürmek üçin ulanýarlar. Daşary ýurt işçilerini we hünärmenlerini özüne çekýän GFR, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Şweýsariýa, ABŞ, GAR we beýleki ýurtlar üçin, tersine, şeýle geçirimler töleg balansynyň şol maddasynyň ýetmezçiliginiň çeşmesi bolup hyzmat edýär.

Hyzmatlaryň ýokarda sanalyp geçilen amallary, maýa goýumlardan gelýän girdejileriň hereketleri, harby häsiýetdäki geleşikler we birtaraplaýyn geçirimlere **“göze görünmeýän”** amallar diýilýär we şeýle etmek bilen olaryň harytlaryň eksportyna we importyna, ýagny elläp bolýan gymmatlyklara degişli etmeýärler. Olaryň hatarynda geleşikleriň üç esasy toparlaryny tapawutlandyryýarlar: hyzmatlar, maýa goýumlardan gelýän girdejiler, birtaraplaýyn geçirimler. **“Hyzmatlar we täjirçilik däl tölegler” adalgasy hem ulanylýar. Bu adalga – ýurtlaryň arasyndaky ykdysady gatnaşyklaryň esasy düzümi harytlaryň söwdasy bolan wagtlarynyň däplerine hormat goýmagyň nyşanydyr.**

Gündelik amallar boýunça töleg balansy söwda balansyny we „göze görünmeýän“ amallary öz içine alýar. Töleg balansyny düzmegiň käbir usulyýetleri birtaraplaýyn döwlet geçirimlerini aýratyn maddada görkezýärler we ony gündelik amallaryň galyndysyna goşmaýarlar. Bu amallar gündelik diýlip harytlaryň we hyzmatlaryň dünýä söw-

dasyny maýalaryň we karzlaryň halkara hereketinden tapawutlandyrmak üçin atlandyrylyp başlanýar.

Maýalaryň we karzlaryň hereketiniň balansy döwlet we hususy maýalaryň çykarylyşyny we getirilişini, berlen we alnan halkara karzlarynyň gatnaşygyny aňladýar. Ykdysady mazmuny boýunça bu amallar iki topara bölünýär: telekeçilik we ssuda kapitalynyň halkara hereketi.

Telekeçilik maýasy göni daşary ýurt maýa goýumlaryny (daşary ýurtda kärhanalary satyn almak we gurmak) we bukjalaýyn maýa goýumlaryny (daşary ýurt gymmat kagyzlaryny satyn almak) öz içine alýar. Göni maýa goýumlar uzak möhletleýin maýalary çykarmagyň möhüm görnüşi bolup durýar we töleg balansyna uly täsir edýär. Olar bergi borçnamalaryny döretmeýär, sebäbi hususy eýeçiligiň satyn alynmagyny aňladýar. Bu maýa goýumlaryň netijesinde halkara önümçiligi ösýär, ol söwdadan tapawutlylykda milli ykdysadyýetleri dünýä hojalygyna has ýokary derejede we pugta integrirleýär. 2009-njy ýylda ähli ýurtlaryň göni daşary ýurt maýa goýumlardan ýyganan bahasy 18 trln dollardan geçdi. Telekeçilik maýalaryň çykarylyşy önümçiligiň we daşarky söwdanyň ösüşinden işjeň geçýär, bu hakynda onuň hojalyk durmuşyny halkaralaşdyrmakda we globalaşdyrmakda öňdebaryjy orny şaýatlyk edýär. Göni daşary ýurt maýa goýumla-rynyň 3/2-den gowrak bahasy ösen ýurtlaryň özara maýa goýumlaryndan ybarat. Bu olaryň arasyndaky hojalyk aragatnaşyklarynyň beýleki dünýä garanynda has ýokary derejede jebisleşýändigini aňladýar.

Karz maýasynyň halkara hereketi möhletlilik alamaty boýunça toparlara bölünýär.

1. Uzak we orta möhletli amallar bir ýyldan gowrak möhlet bilen berlen döwlet we hususy karzlary we karzlary öz içine alýar. Döwlet karzalaryny we karzlary alyjy, esasan, liderlerden yza galýan ýurtlar bolup durýar, şol bir wagtda öňdebaryjy ösen ýurtlar baş karz beriji bolup durýar. Hususy uzak möhletleýin karzlar bilen ýagdaýlar başgaça. Bu ýerde hem ösýän ýurtlar ösen ýurtlaryň hususy karz-maliýe institutlarynyň karzlaryny alýarlar. Ýöne ösen ýurtlarda hem korporasiýalar dünýäniň maliýe bazaryndan çekilen serişdeleri uzakmöhletleýin gymmat kagyzlary ýa-da bank karzlaryny çykarmak görnüşinde işjeň ulanýarlar.

2. Gysga möhletli amallar bir ýyla çenli möhletli halkara karz-lary, milli banklaryň daşary ýurt banklaryndaky gündelik hasaplaryny (awuarlar), banklaryň arasynda pul maýalarynyň hereketini öz içine alýar. Dünýä pul bazaryndaky bankara amallar uly gerim aldy. Eger-de 60-70-nji ýyllarda inflyasiýanyň we Brettonwud walýuta ulgamynyň çökgünliginiň güçýlenmegine getiren „gyzgyn“ pullaryň özakym-laýyn hereketi agdyklyk eden bolsa, onda 80-90-njy ýyllarda gysga möhletli maýalaryň esasy akymlyary ýewrowalýutalaryň bazarynyň üsti bilen amala aşyrylýar.

Töleg balansynyň statistik görkezijilerini ýygnamagyň we işlemegiň usulyýetiniň kämelleşýändigine garamazdan, uly ýalňyşlyklar az däl. Şonuň üçin töleg balansy „**ýalňyşlar we säwlik-ler**“ diýlen madda bölünýär, oňa statistik ýalňyşlygyň we hasa-ba alynmadyk amallaryň maglumatlary goşulýar. Gysga möhletli pul maýalarynyň hereketini hasaba almak, aýratyn-da, çökgünlik tolgunmalarynyň döwürlerinde hasaba almak has kynçylyk döre-dýär. Şonuň üçin „ýalňyşlar we säwlikler“ maddasy töleg balansynyň maýalaryň we karzlaryň hereketini şöhlelendirýän bölümine goşulýar we onuň görkezijileri çökgünlik ýagdaýlarynda çürt-kesik ýokarlanýar.

Töleg balansynyň jemleýji maddalary likwid walýuta aktiwli amallary şöhlelendirýär, oňa döwlet edaralary gatnaşýar, netijede res-mi altyn-walýuta ätiýaçlyklarynyň ululygynyň we düzüminiň üýtge-mesi bolup geçýär.

4.2. Töleg balansynyň görkezijileri we onuň maddalaryny toparlara bölmegiň usullary

Ýurduň halkara hasaplaşyklarynyň şöhlenenmesi hökmünde töleg balansyny düzmek özara jebis baglanyşykly hasaba alyş we ana-litik wezipeleri ýerine ýetirmek üçin niýetlenýär. Halkara amallaryna gatnaşyjylaryň topary köpdürli: aýratyn ýurtlar we olaryň topary, mi-lli, daşary ýurt we transmilli korporasiýalar, kompaniýalar we ban-klar, milli we halkara guramalar we edaralar, şahsy taraplar. Bu diňe bir milli däl, eýsem, daşary ýurt çeşmelerinden gelyän uly möçberli

maglumatlary hasaba almak, işlemek zerurlygyny döredýär. Şunda bir kysymly görkezijileri hasaplamagyň mazmunynyň we usullarynyň ýeke-täkligi esasy talap bolup durýar. Ulanylýan görkezijilere umumy häsiýet berýän we olaryň deňeşdirilmegine mümkinçilik berýän şeýle ýeke-täkligi gazanmak üçin Halkara walýuta gaznasynyň töleg balansyny düzmek boýunça Gollanmasynda saklanýan teklipler gönükdirilýär. HWG-ä agza döwletleri üçin töleg balansynyň düzümleriniň nusgasy hökmünde 1948-nji, 1950-nji, 1961-nji, 1977-nji ýyllarda çapdan çykan we 1993-nji ýylda döwrebaplaşdyrylan “Töleg balansynyň” gollanmasyny hödürleýär. Bu nusga laýyklykda “Töleg balansy” hemme döwletler üçin bir nusgada we ýeke-täk walýutada dollarda düzülmeklik talap edilýär.

Bu teklipler HWG-niň agza ýurtlarynyň töleg balansynyň düzüm bölekleriniň esasynda goýulýar. Şol bir wagtda aýry-aýry ýurtlar töleg balansynyň düzüliş düzgünlerine özleriniň ykdysadyýetiň aýratynlyklary, daşary ykdysady ýagdaýy, kabul edilen milli hasap ýöredijilik ulgamy bilen şertlendirilen öz düzüm böleklerini goşýarlar. Şonuň üçin aýratyn ýurtlaryň töleg balanslarynyň görkezijilerini deňeşdirmek hemişe bellibir derejede şertlilige we nätakyklyga getirýär we ondan gaça durmak mümkin däl. Şol sebäpden şeýle deňeşdirmelerden gelip çykýan netijeler, ilkinji nobatda, derňelýän wakalaryň gerimini, hadysalaryň esasy ugurlaryny we olaryň netijelerini görkezýär, ýöne bahalandyrmanyň absolýut dolulygyna we takyklygyna dalaş edip bilmeýär.

Töleg balansynyň dürli kesgitlemeleri. Töleg balansynyň kesgitlemesini bilmek üçin daşary ýurt ykdysady edebiýatlara ýüzleneliň. Bu kesgitlemeleriň seljerilişi olaryň ýurduň daşary ykdysady işi hakyndaky maglumatlarynyň statistika görnüşde bermek hökmünde töleg balansynyň pragmatiki teswirlemesine syrykýandygyny görkezýär.

Amerikan ykdysadyýetçileri Wassermanyň we Ueýranyň duýpleýin işinde töleg balansynyň meseleleri boýunça şu aşakdaky kesgitlemeler berilýär: „Töleg balansy bellibir döwrüň içinde şol ýurduň rezidentleriniň we galan dünýäniň wekilleriniň, ýagny beýleki ýurduň, ýurtlar toparynyň ýa-da halkara guramalarynyň arasynda bolup geçen

ykdysady amallary statistiki taýdan bermek hökmünde kesgitlemek bolýar“. HWG-niň usuly görkezmelerinde şeýle diýilýär: **“Töleg balansy şol döwür üçin statistik görkezijileriň tablisasy bolup durýar we ol şu aşakdakylary görkezýär:**

a) şol ýurduň we beýleki döwletleriň arasyndaky harytlar, hyzmatlar we girdejiler bilen amallar;

b) şol ýurda monetar altyn, ýörite karz alyjylyk hukugynda, şeýle hem galan dünýä babatda maliýe talaplarynyň we borçnamalarynyň esasynda degişli bolan eýeçiligiň çalşygy we beýleki üýtgemeler;

ç) birtaraplaýyn geçirimler we özara ýapylýmaýan amallary we üýtgemeleri hasapçylyk manysynda balansirmek üçin zerur bolan öwez ýazgylary.

Şeýle görkezmelere laýyklykda töleg balansyna diňe bir ýerine ýetirilen amallar hakyndaky maglumatlary däl, eýsem, amallary balansirmek üçin emeli düzülen görkezijileri hem goşmak teklipl edilýär.

Rezident düşünjesi. Ýurduň daşary ykdysady amallaryny içerki hojalyk amalaryndan tapawutlandyrmak zerur bolandygy üçin, töleg balansy düzülende rezident we hasaba alynmaga degişli bolan geleşik, transaksiýa düşünjeleriniň möhüm ähmiýeti bar. Daşary ykdysady amallar anyk guramalar, şereketler ýa-da hususy taraplar tarapyndan amala aşyrylýar, ol halkara töleg gatnaşyklarynyň nukdaýnazaryndan şol ýurduň rezidentleri ýa-da rezident dälleri hökmünde çykyş edýär. Göräýmäge bu ýönekeýje mesele häzirkî zaman şertlerinde, haçanda kapitallaryň internasional ugtaşmasy, TMK, işçi güýjüniň migrasiýasy güýçlenýän wagtynda çylşyrymly meselä öwrülýär.

HWG-niň gollanmasynda şu kesgitleme berilýär: ”Ýurduň ykdysadyýetine haýsydyr bir gaýry territoriýadan tapawutlylykda şol territoriýa bilen has ysnyşykly baglanyşykly bolan hojalyk birlikleriniň jemi hökmünde garalýar. Şol ýurduň töleg balansy, eger-de hojalyk birlikleri şol ýurduň rezidenti hasaplansa, bu hojalyk birlikleriniň galan dünýä bilen amallaryny ýa-da eger-de hojalyk birlikleri şol ýurduň rezidenti hasaplanmasa, bu hojalyk birlikleriniň şol ýurt bilen amallaryny şöhlendirer”.

HWG-niň Gollanmasynda ikileýin ýazgy ulgamynyň ulanylmagy netijesinde ýalňyş ýüze çykanda balansyň bozulmagy bolup geçmez, ýöne ýerine ýetirilen amallar hakynda ýoýlan düşünje emele gelmegi mümkin. Ondan gaça durmak üçin rezidentiň uniwersal kesgitlemesi we onuň ähli ýerde dogry ulanylmagy zerur. ABŞ-da rezident diýlip hökümet edaralaryny, milli kompaniýalary we ýurtda hemişelik ýaşayan raýatlara düşünilýär. Daşary ýurtlarda ýaşayan amerikan raýatlary (döwlet gullukçylaryndan başga) babatda olaryň ABŞ-nyň rezidentleriniň düzümine degişli edilmegi olaryň ýurduň çäğinden daşary bolmagynyň dowamlylygyna we beýleki ýagdaýlara bagly bolup durýar. Amerikan korporasiýalarynyň daşary ýurt şahamçalary we golçur kärhanalary ABŞ üçin daşary ýurt şereketleri hasap edilýär. Şunuň ýaly tejribe beýleki öňdebaryjy ýurtlarda hem bar.

GFR-de töleg balansy nukdaýnazaryndan rezidentler diýlip „olaryň milli degişliligine garamazdan, hojalyk bähbitleriniň merkezi şol ýurtda ýerleşýän fiziki we ýuridiki taraplara, kärhanalara we ş.m.“ düşünilýär. Şonuň netijesinde GFR-iň rezidentlerine diňe german gelip çykyşly taraplar däl, eýsem, GFR-de ornaşan daşary ýurt telekeçileri hem degişli.

Fransiýada „rezident“ adalgasy Fransiýada ýa-da daşary ýurtda iki ýyldan az bolýan milleti fransuz bolan fiziki taraplary, şeýle hem daşary ýurtly gullukçylardan başga Fransiýada iki ýyldan köp bolýan daşary ýurtlary aňladýar. Şeýle hem Fransiýada işleýän diplomatik we konsullyk wekilliklerinden başga, Fransiýadaky ýuridik taraplar rezidentler diýlip hasaplanýar.

Russiýa Federasiýasynda „Walýuta düzgünleşdirmesi we walýuta gözegçiligi hakyndaky, 2003-nji ýylyň 10-njy dekabryndaky № 12-FZ (2004-nji ýylda güýje girýär) Federal kanuna laýyklykda rezident diýlip şu aşakdakylar hasaplanýar:

a) Bellibir ýurduň kanunçylygyna laýyklykda daşary ýurtda hemişelik ýaşayan diýlip ykrar edilýän Russiýa Federasiýasynyň raýatlaryndan başga, Russiýa Federasiýasynyň raýatlary bolup durýan fiziki taraplar;

b) Russiýa Federasiýasynyň kanunçylygynda göz önünde tutulan ýaşamak üçin görnüşiň esasynda Russiýa Federasiýasynda hemişelik ýaşayan ýurt raýatlary we raýatlygy bolmadyk taraplar;

ç) Russiýa Federasiýasynyň kanunçylygyna laýyklykda döredilen ýuridik taraplar;

d) şu bendiň „ç“ bentçesinde görkezilen rezidentleriň Russiýa Federasiýasynyň territoriýasynyň çäklerinden daşarda ýerleşýän şahamçalary, wekillikleri we beýleki bölümçeleri;

e) Russiýa Federasiýasynyň territoriýasynyň çäklerinden daşarda ýerleşýän Russiýa Federasiýasynyň diplomatik wekilleri, konsullyk edaralary we Russiýa Federasiýasynyň gaýry resmi wekillikleri, şeýle hem döwletara ýa-da hökümetara guramalarynyň ýanyndaky Russiýa Federasiýasynyň hemişelik wekillikleri;

ä) Russiýa Federasiýasy, Russiýa Federasiýasynyň subýektleri, munisipal guramalar, olar şu federal kanun bilen düzgünleşdirilýän we gaýry federal kanunlara we beýleki kadalaşdyryjy-hukuk namalaryna laýyklykda kabul edilen gatnaşyklarda çykyş edýärler.

Türkmenistanyň ”Türkmenistanda walýuta amallaryny düzgünleşdirmek hakynda” 1993-nji ýylyň 8-nji oktýabryndaky 891-XII belgili kanunyna laýyklykda resident diýlip şu aşakdakylar hasaplanýar:

– Türkmenistanda hemişelik ýaşayan ýeri bolan, Türkmenistanda bellige alnan (registrirlenen) ýuridik taraplar, şeýle hem ýuridik tarap statusy bolmadyk subýektler, şol sanda daşary ýurt maýa goýumlary (inwestisiýalary) çekilen kärhanalar;

– Türkmenistanyň daşary ýurtlarda ýerleşýän diplomatik, söwda wekilhanalary we gaýry resmi wekilhanalary, şeýle hem Türkmenistanyň kärhanalarynyň we guramalarynyň daşary ýurtlarda ýerleşen, ýöne hojalyk işi ýa-da başga kommersiýa işi bilen meşgullanmaýan gaýry wekilhanalary;

– Türkmenistanda ýerleşýän halkara guramalarynyň halkara gullukçylary hökmünde işleýän işgärleri;

Şahsy tarap salgyt ýylynda Türkmenistanyň çäginde jemi 183 we ondan hem köp senenama güni bolan halatynda, ol Türkmenistanyň rezidenti hasap edilýär. Şunda dine Türkmenistanyň çäginde ustaşyr gitmek üçin bolan ýagdaýyndan beýleki halatlarda, Türkmenistanyň çäginde bolan gününüň dowamlylygyna garamazdan, islendik gün şahsy tarapyň bolan güni diýlip hasap edilýär.

Rezident däller:

– Türkmenistanyň çäginde bolýan, şeýle hem onuň çäginde daşarda bolýan hem-de Türkmenistanyň rezidentleri hasaplanmaýan fiziki we ýuridiki taraplar, şeýle hem ýuridiki tarap statusy bolmadyk subýektler

Geleşigiň kesgitlemesi. Halkara geleşikler, adatça, çalşygy aňladýar diýlip hasaplanýar. Emele gelen däbiň çäklerinde geleşikleriň ýa-da amallaryň üç görnüşi tapawutlandyrylýar: maliýe aktiwlerine derek harytlary we hyzmatlary satmak, satyn almak; barter, ýagny şol ýurduň harytlaryny we hyzmatlaryny gönüden-göni beýleki ýurtlaryň harytlaryna we hyzmatlaryna natural çalyşmak; gymmatly kagyzlary pullara satmak, täjirçilik bergilerini tölemek we ş.m.; birtaraplaýyn geçirimler, ýagny harytlary we hyzmatlary satyn almak ýa-da muzdsuz maliýe aktiwleri birtaraplaýyn esasyda bermek.

Şeýle kesgitleme daşary ykdysady amallaryň uly bölegine hem degişli bolsa, şol bir wagtda birnäçe meseleleri döredýär. Harytlar, hyzmatlar we girdejiler ulgamynda geleşikleriň milli hasaplaryny düzmegiň usulyýeti boýunça bir tarapyň serişdeleri beýleki tarapa geçirilmegi hasap edilýär. Emma geleşige gatnaşýan taraplaryň ikisi hem şol bir ýuridiki tarapa wekilçilik edýän bolsa, hakyky serişdeleriň geçirilişi ýuridik eýeçiniň hakyky çalşygy bolmazdan ýerine ýetirilýär. Şeýle amallary iri möçberlerde TMK öz daşary ýurt şahamçalary bilen amala aşyrýar. Geleşik bolup durýan haýsydyr bir üýtgetmeler geleşige mahsus bolan ykdysady netijäni döredýär. Mysal üçin, walýuta kurslarynyň üýtgemegi bilen bagly walýuta ätiýaçlyklaryny gaýtadan bahalandyrmak ösüşe ýa-da ýurduň daşarky dünýä talaplarynyň gysgalmagyna getirýär. HWG-niň bilermenleri tarapyndan töleg balansynyň düzülmeği babatda geleşik (amal) düşünjesiniň “sözün giň manysynda, adaty tejribä laýyklykda” teswirlenmeği tekli edilýär.

Birnäçe amallary kesgitlemeğiň kämil dældiginde we maglumatlaryň nätatyklygynda töleg balansynyň kredit we debet taraplaryndaky görkezijileriň anyk çaprazlyklarynyň boljagy ikuçsuz. Şuňa ýol bermezlik üçin töleg balansynyň tablisany düzmegiň esasy-na iki hasaphana ýazgysy ýörelgesi goýuldy. Bu töleg balansynda

bellige alynýan her bir amal boýunça şol resminama iki birmeňzeş görkezijiler girizilýär: biri položitel belgili – kredit tarapynda, ikinjisi otrisatel belgili – debet tarapynda. Birinji görkeziji şol ýurduň rezidentleri tarapyndan satyn alnan ýa-da satylan harytlaryň, hyzmatlaryň ýa-da gymmat kagyzlaryň bahasyny, ikinjisi bu amalyň nähili tölenilýändigini şöhlelendirýär, ýagny: walýuta, maliýe aktiwleri geçirmek ýa-da (seýrek ýagdaýda) barter esasynda. Harytlaryň we hyzmatlaryň eskporty daşary ýurtdan gelen girdejiler hökmünde belgilenýär we kredit amallarynyň bölümüne ýazylýar; harytlaryň we hyzmatlaryň importy – tölegler hökmünde debet amallarynyň bölümüne ýazylýar. Bu amallaryň her biri üçin ikinji ýazgy bu amaly maliýeleşdirýän nagt pullaryň ýa-da maliýe aktiwleriniň hereketini açyp görkezýär.

Taýýarlyk hasaplamalaryň uly mukdaryny işlemegiň esasynda jemleýji töleg balansyna girdejileri we tölegleri ýa-da ýurduň halkara amallaryndaky talaplarynyň we borçnamalarynyň üýtgemelerini şöhlelendirýän jemi görkezijiler goşulýar. Şeýlelikde, töleg balansyny düzmegiň ýörelgesiniň esasynda onuň položitel görkezijileriniň jemleýji möçberi otrisatel görkezijileriniň möçberine deň gelmeli, bu bolsa onuň formal deňagramlylygyny üpjün etmeli. Emma şunda hem usulyýet we hasaba alyş häsiýetli nätakyklyklar we säwlikler galýar.

Bahalary hasaba almak. Daşary ykdysady häsiýetli geleşikleriň amal edilýän bahalaryny hasaba almak uly kynçylyk döredýär. Töleg balansyny düzmek bilen meşgullanýan edaralar şeýle häsiýetdäki ygtybarly maglumatlary hemişe alyp bilmeýärler. Tersine, geleşige gatnaşyjylaryň täjirçilik syrynyň berjaý edilmegine gyzyklanma bildirýändikleri üçin, bu maglumatlary köp halatlarda almak başartmaýar. Her bir harydyň dürli geografik bazarlarda dürli bahalary esasynda: gümrük we beýleki salgyt ýygymlary alynýan bahalar; harydyň eýesiniň ony öz resminamalarynda hasaba alýan bahalary; içerki şereket ýa-da transfert bahalar we ş.m. bar. Töleg balansyna geleşik hakyndaky maglumatlary salmak üçin bahalaryň köplüginde kredit we debet ýazgylary üçin ýeke-täk ýörelge boýunça belleniýän baha ulanylmaly, şeýle edilmese, amallary balansirlemegiň düzgüni berjaý edilmez. Bahany saýlap almak diňe gürrüni edilýän ýurda degişli bolman, eýsem, onuň kontragentlere degişli bolany üçin, birlik saklamak we statistik talaplary üpjün etmek maksady bilen amallary

bazar bahalary ýa-da olaryň ekwiwalenti boýunça bahalandyrmagyň ýörelgesini ulanmak teklipl edilýär. HWG-niň Gollanmasynda we milli usulyýet işläp taýýarlamalarynda degişli görkezijileri töleg balansynda şöhlelendirmek üçin, bahalary nädip saýlap almagyň takyk beýany bar.

Geleşik wagtyny bellemek. Amalyň ýerine ýetirilen wagtyny bellige almak hakynda mesele hem möhümdir. Bahalaryňky ýaly geleşigiň amala aşyrylan wagty bilen bagly ýagdaýlarda birnäçe alternatiwalar bar. Amalyň amala aşyrylan senesini görkezýän görkeziji hökmünde şu aşakdaky seneler çykyş edip biler: şertnamanyň baglaşylan ýa-da ylalaşygyň gazanylan, harydyň ýüklenip ugradylan, onuň eltilen, gümrük amallaryndan geçen, hyzmatlaryň ýerine ýetirilen, girdejileriň hasaplanyp goşulan ýa-da tölegleriň senesi. HWG-niň Gollanmasynda eýeçiligiň hereket ediş tölenilen milli hasapçylygynda şöhlelenme tapmagy üçin geleşigiň amala aşyrylan senesini şeýle saýlap almak teklipl edilýär.

HWG tarapyndan hödürülenýän töleg balansynyň tablitasynyň düzüminde ýokarda iri maddalarda bellenen toparlanan amalaryň 100-den gowrak görnüşi bar. Anyk teklipler töleg balanslaryny düzmekde, olary deňeşdirmekde bitewüligi gazanmaga gönükdirilýär. Emma iş ýüzünde milli neşirler bir nusga getirilmekden daşda. Daşary ykdysady amallara degişli bolan maglumatlary ýygnamagyň çylşyrymlylygy, olaryň doly dälligi, usulyýet tapawutlary we beýleki ýagdaýlar döwlet edaralaryna töleg balanslaryny düzmekde, olaryň möçberini, düzümini, ýerine ýetirilen wagtyny we daşarky ykdysady amalaryň beýleki häsiýetnamalaryny degişli derejede şöhlelendirmekde kynçylyk döredýär.

Dürli görnüşli ýalňyşlaryň we ýoýulmalaryň bolmagy töleg balansyna „Ýalňyşlar we säwlikler“ ýa-da „Statistik säwlikler“ atly maddalaryň girizilmegine getirýär. Ýalan töleg balansynyň mydama deňagramly bolmalydygy üçin, hakyky maglumatlar bilen deň gelmezlikler şu madda goşulýar. Birnäçe ýagdaýlarda oňa töleg balansynyň bar bolan toparlanmasyna haýsydyr bir sebäbe görä laýyk gelmeýändigini üçin ýa-da olary gizlemek maksady bilen amallar goşulýar. Ol diňe usulyýet ýalňyşlaryny şöhlelendirmän, eýsem,

hasaba alynmadyk, şol sanda bikanun amalary hem şöhlelendirýär. Bu maddalar boýunça görkezijiler, adatça, ýeterlik derejede durnukly, çökgünlikler, sosial we syýasy tolgunmalar döwründe ulanylýar. Bu hünärmenlere şeýle döwürlerde onuň aňyrsynda maýalaryň amatly goýumynyň ýa-da howpsuz gaçybatalganyň „gözlegide çykmagy“ durýar diýip hasap etmäge esas berýär.

Töleg balansynyň maddalaryny toparlamagyň usullary.

Töleg balansynyň düzüliş we onuň galyndysyny ölçemegiň usullaryny öwrenmekligiň halkara hasaplaşyklarynyň görkezijilerini dogry teswirlemek üçin uly ähmiýeti bar. Ykdysady edebiyatda töleg balansynyň galyndysyny görkezijilerde olaryň ykdysady mazmunynyň düşündirilmän getirilýändigini az däl. Mysal üçin, ABŞ-nyň 1958-nji ýylda töleg balansynyň defisitiniň görkezijisiniň bir, 1978-nji ýylda bolsa beýleki ykdysady mazmun görkezilýär; olar dür-lüçe ölçenýär we olaryň neşir edilmegi dürli netijelere getirdi. Şonuň üçin töleg balansynyň görkezijilerini seljermek we deňeşdirmek üçin ulanylma-gynyň olaryň ölçeniş ýörelgelerini we ykdysady mazmunyny bilmegini aňladýar, ol ykdysady ýagdaýdaky we halkara walýuta-karz we maliýe gatnaşyklarynda üýtgemeler bilen bagly birnäçe düzedişlere sezewar bolýar.

Halkara ykdysady amalaryň gerimini we netijeleriniň bahasyny hasaba almagyň ilkinji synanyşyklary XIV asyryň ahyrynda Angliýada döreýär we irki mehanizmiň garaýyşlary bilen bagly bolýar. Milli baýlyk hökmünde göz önüne getirilýän altynyň ýurtdan akmagyň önüni almak niýeti daşarky söwdanyň, soňra bolsa beýleki daşary ykdysady amalaryň tebigatyna düşünmek we gerimine baha bermek zerurlygynyň ýüze çykmagyna getirdi. “Töleg balansy” diýilýän ykdysady taglymat 1767-nji ýylda J. Stýuart tarapyndan girizildi, ýöne töleg balansyny düzmek we oňa girýän amalaryň gerimi XX asyryň başyna çenli dürli ýurtlarda dürlüçe düşündirildi.

Erkin başdeşlik kapitalizm döwründe halkara ykdysady amalary hasaba almagyň we olary töleg balansynda degişli ýagdaýda şöhlelendirmegiň meselesine bolan gyzyklanma, esasan, aýratyn ýurtlaryň ykdysady we karz çökgünlikleri döwründe altynyň akyp gitmeginiň önüni almak niýeti, ykdysadyetçiler tarapyndan bolsa umumy ykdysady deňagramlylyk nazaryýetiniň çäklerinde töleg

balansynyň deňagramlylygynyň bozulmagynyň we dikelmeginiň sebäplerini düşündirmek niýeti bilen şertlendirilendir. Emma şol döwürde olar hakyndaky maglumatlary ýygnamak ulgamynyň kämil däldigi, olaryň düşünilmegine nazary çemeleşmäniň ýetmezçilik etmegi sebäpli, halkara hasaplaşyklar hakyndaky ýeterlik derejede doly we ygtybarly maglumatlar heniz bolmandyr. A. Smiden we D. Rikardodan başlap, ykdysady ylmyň ähli görnükli wekilleri töleg balanslarynyň düzüliş hadysalaryna täze düzümleri we göz önüne gelmeleri girizmek bilen, töleg balansynyň deňagramlylyk meselesine goşant goşýar. Maýalaryň çykarylyşynyň artmagy beýleki HYG-niň çalt ösmegi bilen şöhratlanýan kapitalizmiň häzirkki tapgyryna geçmegi töleg balansynyň mazmunynyň giňelmegine getirdi. Şol bir wagtda töleg balansyny emele getirmekde we düzgünleşdirmekde, halkara hasaplaşyklary hakyndaky maglumatlary ýygnamakda we seljermekde döwletiň ornuny güýçlendirmegiň netijese hökmünde halkara hasaplaşyklaryny hasaba almagyň zerurlygy we tejribesini kämilleşdirmek zerurlygy ýüze çykýar.

XX asyryň başlarynda töleg balansyny düzmegiň usullary ABŞ-da we Beýik Britaniýada has doly ösdürilýär. ABŞ-nyň töleg balansynyň ilkinji resmi neşiri 1922-nji ýylyň görkezijileri boýunça 1923-nji ýylda söwda ministrligi tarapyndan taýýarlanýar. Deslapky neşirler aýratyn barlagçylara degişli bolup, resmi häsiýetli däldi. Birinji jahan urşundan soň ABŞ-nyň karz beriji ýurda we dünýäniň maliýe merkezine öwrülmeğiniň netijeleriniň biri halkara ykdysady amallarynyň balansynyň düzülmegine ýokary gyzyklanma bolup durýar, ol degişli ýagdaýdaky ykdysady syýasaty işläp düzmäge çelgilik hyzmatyny ýerine ýetirmek üçin ýeterlik derejede takyk we anyk bolmaly. Şu maksat bilen ABŞ-nyň söwda ministrliginde ilkinji resmi neşiriň maglumatlary we usulýeti düzedilýär we 1923-nji ýyl üçin ABŞ-nyň töleg balansy neşir edilýär, onuň maglumatlary seljermek maksady bilen üç bölüm boýunça toparlandy: gündelik amallar, maýalaryň hereketi, altyn we kümüş bilen amallar.

Gündelik amallara şol ýylda tamamlandy diýlip hasaplanýan we soňra tölegleri ýa-da girdejileri getirmejek amallar degişli bolýar. Bu ugra söwda we “newi-damş operanda” goşulypdyr. Kapitallaryň hereketi boýunça amallar netijesinde geljekde girdejileriň ýa-da

göterimleriň gelmegi garaşylýan amallar hasap edilýär. Altynly we kümüşli amallara uly ähmiýet berilýär we olar aýratyn bölümde görkezilýär. Kapitallaryň hereketi bölümünde diňe uzak möhletleýin maýa goýumlar şöhlelendirilýär, sebäbi gysga möhletliler hakynda maglumatlar ýok diýen ýalydy, şunda uzak möhletleýin investisiýalar hökmünde ýurduň çäklerinden daşarda ýerleşýän amerika pul serişdeleri hasaplanýar. Bu görnüş düýpli üýtgeşmesiz ikinji jahan urşunyň başyna çenli saklanyp galýar.

1943-nji ýylda amerikan ykdysadyýetçisi H. Leri 1919–1939-njy ýyllar üçin ABŞ-nyň töleg balansyny düzýär. Onuň görnüşi ikinji jahan urşundan soň ABŞ-nyň töleg balansyny düzmek üçin esas bolup hyzmat edýär. 1946-njy ýyldan töleg balansy hakyndaky çäryeklik we ýyllyk hasabatlar ABŞ-nyň söwda ministrliği tarapyndan «Survey of Current Business» žurnalynda çap edilip başlanýar. Töleg balansynyň görkezijilerini işläp düzmegiň we seljermegiň prosesi Beýik Britaniýada we birnäçe beýleki ýurtlarda edil şunuň ýaly geçýär. Leri tarapyndan 1919—1939-njy ýyllar üçin düzülen töleg balansy we ABŞ-nyň we birnäçe beýleki ýurtlaryň soňra resmi taýdan neşir edilen töleg balanslary öňkülerden görnüşi we mazmuny boýunça tapawutlanýar. Töleg balansy ýurduň daşary dünýä babatdaky maliýe ornuny seljermek üçin statistik tablisa hökmünde düzülýär. Şundan ugur alyp töleg balansyna diňe nagt tölegler bilen tamamlanan geleşikler goşulýar. Halkara söwda ýurduň içerki ykdysaýetine täsir edýär, eksportyň importdan geçmegi we tersine, esasan, pul dolanyşyk we baha ulgamynda üýtgeşmelere getirýär, olar halkara hasaplaşyklarynda deňagramlylygyň dikeldilmegine ýardam berýär diýlip hasap edilýär.

Ykdysadyýete döwletiň goşulmagynyň güýçlenmegi nazaryýetçileri ykdysadyýeti awtomatiki, hususan-da, töleg balansy, bazaryň tebigy güýçleri bilen düzgünleşdirmek ýörelgesinden el çekmäge mejbur edýär. Töleg balansynyň düşüňjelerine gaýtadan seretmäge milli girdejini we JIÖ-ni hasaplamagyň usullarynyň ösmegi hem ýardam berýär. Häzirki zaman ykdysadyýetçileri töleg balansynda beýleki ýurtlarda harytlary we hyzmatlar görnüşinde çykarylan milli önümiň paýyny, ýurda gelyän harytlaryň we hyzmatlaryň möçberini we eksportyň hem-de importyň arasyndaky tapawudy ýapmagyň usullaryny şöhlelendirmegi möhüm hasaplaýarlar. Häzirki zaman töleg

balansynyň gündelik amallarynyň galyndysy, adatça, milli girdejiniň hasaplamalarynyň tablisasyna, “harajatlar-çykarylyş” hasaplaryna girýär.

Dünýä hojalygynyň emele gelşi aýratyn ýurtlaryň halkara hasaplaşyklarynyň görkezijileriniň deňeşdirmesini talap edýärdi. Şonuň üçin töleg balansyny düzmegiň ýörelgeleri has güýçli unifikasiýa sezewar edilýär. Halkara hasaplaşyklarynyň maglumatlaryny bermekde bellibir umumylygy gazanmaga Milletler Ligasynyň we HWG-niň işi ýardam berýär.

Milletler Ligasynyň bilermenleri töleg balansyny düzmegiň usulyýetiniň standartizasiýasyny geçirýärler. Milletler Ligasy tarapyndan 1924-nji ýylda 13 ýurduň 1922-nji ýyl üçin töleg balanslarynyň maglumatlarynyň neşir edilmegi bu görkezijileriň halkara taýdan deňeşdirilmeginiň esasy goýýar. 1927-nji ýylda Milletler Ligasy tarapyndan çyzgy we birnäçe hödürnamalar berilýär, onda nusga hökmünde, esasan, ABŞ-nyň we Angliýanyň töleg balanslary görkezilýär.

Milletler Ligasynyň bilermenleri tarapyndan girizilen takyk-lamalaryň netijesinde töleg balansyny düzmegiň çyzgysy döredilýär, ol boýunça 1947-nji ýylda BMG-niň resminamasy çap edilýär. Bu Milletler Ligasynyň görkezilen pudakdaky işiniň netijesi bolýar hem-de HWG tarapyndan töleg balansyny düzmegiň görnüşleriniň we ýörelgeleriniň işlenip düzülmegi üçin esas bolup hyzmat edýär.

HWG töleg balansynyň çyzgysynyň bir nusga getirilmeginiň usulyýetini işläp düzmeçligi dowam edýär, onuň netijeleri töleg balansy boýunça zygiderli ýagdaýda gaýtadan çap edilýän Gollanmada öz beýanyny tapýar (soňky neşiri 1993-nji ýylda). HWG tarapyndan teklip edilen çyzgy umumy suratda öňdebaryjy ýurtlaryň töleg balansynyň maddalaryny düzmegiň kabul edilen ulgamyny gaýtalap, ýöne käbir üýtgeşmeleri hem bar, olar bu çyzgyny uniwersal edýär we diňe bir ösen ýurtlaryň däl, eýsem, ösýän ýurtlaryň, şeýle hem bazar ykdysadyýetine geçýän döwletleriň töleg balanslaryny deňeşdirmäge we seljermäge mümkinçilik berýär.

Halkara walýuta Gaznasynyň ýeke-täk usulyýeti boýunça töleg balansynyň maddalarynyň toparlanylyşy.

A. Gündelik amallar

1. Harytlar.
2. Hyzmatlar.

3. Maýa goýumlardan gelyän girdejiler.
4. Gaýry hyzmatlar we girdejiler.
5. Birtaraplaýyn hususy geçirimler.
6. Birtaraplaýyn döwlet geçirimler.

Jemi: A . Gündelik amallaryň balansy.

B . Göni maýa goýumlar we uzak möhletli kapital

1. Göni maýa goýumlar.
2. Bukjalaýyn maýa goýumlar.
3. Gaýry uzak möhletli kapital.

Jemi: $A+B$ (ABŞ-nyň binýatlaýyn balansynyň taglymatyna laýyk gelyär).

1976-njy ýyldan başlap resmi taýdan töleg balansyny diňe gündelik amallar boýunça çap etmeklik kabul edildi.

Ç . Gaýry uzak möhletli kapital.

D . Ýalňyşlyklar we säwlikler.

Jemi: $A+B+\text{Ç}+D$ (ABŞ-daky likwidlilik taglymatyna laýyk gelyär).

E . Sazlaşdyryjy maddalar.

Altyn walýuta ätiýaçlyklaryny gaýtadan bahalandyrmak, SDR-i paýlamak we ulanmak.

Altyn walýuta ätiýaçlygynyň hereketi.

Ä . Galyndyny ýapmaklygyň adatdan daşary çeşmeleri.

F . Daşary ýurt resmi guramalarynyň walýuta ätiýaçlyklaryny emele getirýän borçnamalary.

Jemi: $A+B+\text{Ç}+D+E+\text{Ä}+F$ (ABŞ-daky resmi hasaplaşyklaryň taglymatyna laýyk gelyär).

H . Ätiýaçlyklaryň jemleýji üýtgemeleri:

1. Altyn.
2. SDR.
3. Halkara walýuta Gaznasynyň ätiýaçlyk nukdaý nazary.
4. Daşary ýurt walýutasy.
5. Gaýry talaplar.
6. HWG-niň karzlary.

HWG-niň hödürleýän töleg balansynyň düzüminiň doly sanawy 110 maddadan ybaratdyr.

Türkmenistan 1992-nji ýylda 75 mln dollar kwota töläp HWG-niň agzasy boldy we 1996-njy ýylda HWG-niň çykaran ýygyndysynda biziň töleg balansymyz barada maglumatlary hem goşuldy.

HWG-niň ulanyňan usulyýeti boýunça ulanylýan töleg balansy şu toparlardan (düzümlerden) ybarat:

	Maddalaryň ady	Kredit	Debet
A	Gündellik amallar		
	a) harytlar b) hyzmatlar ç) maýa goýumlar boýunça girdejiler d) gaýry girdejiler we hyzmatlarw e) hususy bir taraplaýyn geçirmeler f) resmi bir taraplaýyn geçirmeler		
	Jemi gündeke amallaryň deňagramlylygy.		
B	Göni, uzak möhletli maýa goýumlar:		
	a) Göni maýa goýumlar b) Bukjalaýyn maýa goýumlar ç) Gaýry uzak möhletli maýa goýumlar		
Ç	Gysga möhletli maýa goýumlar		
D	Ýalňyşlyklar we goşulmalar		
	Jemi $A+B+Ç+D$		
E	Öwezini dolýan düzümler:		
	a) altyn walýuta ätiýaçlyk serişdeleriniň täzeden bahalanmagy b) SDR-iň peýdalanylmagy we ulanylmagy		
F	Adaty bolmadyk maliýeleşdirme		
G	Daşary ýurt resmi guramalarynyň ätiýaçlyk walýuta serişdelerini döredýän borçnamalar		
	Jemi $A+B+Ç+DE+F+G$		
H	Resmi ätiýaçlyk serişdeleriniň jemi üýtgemegi		
	a) SDR b) HWF - däki ätiýaçlyk orny.		
	ç) Daşary ýurt walýuta		
	d) Gaýry taraplar		
	e) HWF karzlary		

HWG-niň ulanylýan usulyýeti boýunça ulanylýan töleg balansy şu toparlardan (düzümlerden) ybarat:

	Maddalaryň ady	Kredit	Debet
A	Gündelik amallaryň hasaby		
	<p>a)harytlar:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Eksport we import harytlary 2. Tazedden işlemeklige niýetlenen harytlar 3. Harytlaryň bejerilmegi 4. Demir ýol kärhanalarynyň portlaryndan alnan harytlar 5. Şaýlyk däl altynlar: <ol style="list-style-type: none"> a) Altyn maýa toplawyş görnüşinde b) Gaýry görnüşlerde 		
	<p>b) Hyzmatlar:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Transport hyzmatlary <ol style="list-style-type: none"> 1.1.Deňiz ýol transporty <ol style="list-style-type: none"> 1.1.1.Raýatlary gatnadýan 1.1.2.Ýuk daşaýan 1.1.3.Gaýry 1.2.Howa ýol transporty <ol style="list-style-type: none"> 1.2.1.Raýatlary gatnadýan 1.2.2.Ýuk daşaýan 1.2.3.Gaýry 1.3.Transport hyzmatlarynyň gaýry görnüşleri: <ol style="list-style-type: none"> 1.3.1.Raýatlary gatnadýan 1.3.2.Ýuk daşaýan 1.3.3.Gaýry 2. Saparlar: <ol style="list-style-type: none"> 2.1.Iş saparlary; 2.2.Şahsy saparlar 3. Aragatnaşyk hyzmatlary 4. Gurluşyk hyzmatlary 5. Ätiýaçlandyryş hyzmatlary 6. Kompýutor we maglumatlar hyzmatlary 7. Ygtyýarnama(lizenziýa) tölegleri 8. Maliýe hyzmatlar 		

	9. Gaýry iş sapařlar: 9.1. Harytlaryň serhetden daşarda satyn alynmagy we satylmagy hem-de başga daşary haryt hyzmatlar 9.2. Lizing amallary 9.3. Dürli iş we tehniki hyzmatlar 10. Şahsy taraplara hyzmat edilýän medeni çäreler we dynç alyş hyzmatlary 11. Döwlet hyzmatlary		
B	Girdejiler		
	1. Zähmet haky 2. Maýa goýum gidejileri 2.1. Göni maýa goýumlar 2.2. Bukjalaýyn maýa goýumlar 2.3. Gaýry maýa goýumlar		
Ç	Gündelik transfertler 1. Döwlet dolandyryş bölümleri 1.1. Emläge salynýan salgytlar we zähmet hakyna salynýan girdeji salgytlary 1.2. Önümçilik gaýry salgytlar 1.3. Önümçilik gaýry subsidiýeler 1.4. Ätiýaçlandyma geçirmeleri 1.5. Maddy kömekler 1.6. Gaýry gündelik transfertler Döwlet dolandyryş bölümleri 2. Gaýry bölümler 2.1. Işgärler üçin pul geçirmeler 2.2. Gaýry transfertler		
D	Maliýe we maýalaryň amallarynyň hasaby		
A	Maýalaryň amallarynyň hasaby Döwlet dolandyryş bölümleri		
E	Öwezini dolýan düzümler:		
	a)altyn walýuta ätiýaçlyk serişdeleriniň täzeden bahalanmagy b)SDR-iň peýdalanylmagy we ulanylmagy		
F	Adaty bolmadyk maliýeleşdirme		

G	Daşary ýurt resmi guramalarynyň ätiýaçlyk walýuta serişdelerini döredýän borçnamalar		
	Jemi $A+B+Ç+D+E+F+G$		
4	Ätiýaçlyk aktiwler		
H	Altyn şaýlyklar		
4.2	SDR		
4.3	HWG-niň ätiýaçlyk orunlary		
4.4	Daşary ýurt walýutalar		
4.5	Gymmat bahaly kagyzzlar		
4.6	Başga aktiwler		

HWG tarapyndan kabul edilen töleg balansynyň maddalaryny toparlamagyň ulgamy Gazna agza ýurtlar, şol sanda HWG-e girenden soň yzygiderli ýagdaýda öz töleg balansyny neşir edýän döwletler tarapyndan toparlamagyň milli usullarynyň esasy hökmünde ulanylýar. Şunda aýratyn ýurtlaryň halkara hasaplaşyklarynyň häsiýeti olara töleg balanslaryny düzmegiň aýratynlyklaryny hem görkezýär. Ösen we ösýän ýurtlaryň töleg balanslary mazmuny boýunça düýpli tapawutlanýar. Aýratyn ýurtlaryň hasaplaşyklarynda tapawutlar hem bar, olar töleg balanslarynda öz beýanyny tapýar. OESR-e girýän ýurtlar üçin ABŞ-da we beýleki öňdebaryjy ýurtlarda kabul edilen usullaryň esasynda töleg balansyny düzmegiň ulgamy häsiýetli bolup durýar, ol HWG tarapyndan hödürlenlen çyzgydan käbir jähtlerde tapawutlanýar.

Töleg balanslarynyň HWG-de we OESR-de kabul edilen çyzgylary ösen ýurtlara mahsus bolan umumy taraplary hasaba alýar we olaryň her birine aýratyn maliýe amallary nazarda tutup, öz aýratynlyklaryny girizmäge mümkinçilik berýär. Adatça, şeýle aýratynlyklar töleg balansynyň galyndysyny ölçemegiň we ony ýapmagyň usullary bilen baglanyşykly.

4.3. Töleg balansynyň galyndysyny ölçemegiň usullary

Töleg balansyny düzmegiň iň esasy wezipeleriniň biri – onuň saldosity (galyndysyny) ölçemek. Bu möhüm analitiki mesele. Ol meseleleriň giň toplumyny–aýratyn halkara geleşikler hakyndaky maglumatlaryň takykylygyndan başlap tablisalary düzmegiň düzümine çenli öz içine alýar we töleg balansynyň nazaryýetiniň we tejribesiniň iň bir möhüm bölegi bolup durýar. Töleg balansynyň ýetmezçiligini ýa-da aktiw galyndysyny kesgitlemegiň umumy kabul edilen usuly-ony esasy we balansirleýji maddalara bölmek. Esasy maddalaryň galyndysyna „Töleg balansynyň galyndysy“ diýilýar, bu ululygyň položitelidigine ýa-da otrisateldigine baglylykda töleg balansynyň aktiwini ýa-da ýetmezçiligi diýilýar. Ol balansirleýji maddalaryň kömegi bilen ýapylýar. Töleg balansynyň galyndysy möhüm görkeziji bolup durýar. Onuň ululygy JIÖ we milli girdeji hasaplananda nazara alynýar, walýutanyň kursuna, daşarky we içerki ykdysady syýasatyň serişdeleriniň saýlanyp alynmagyna täsir edýär. Töleg balansynyň galyndysy ölçenende ýüze çykýan möhüm mesele maddalary esasy-lara ýa-da balansirleýjilere toparlamak bolup durýar.

Töleg balansynyň galyndysy düşünjesi amallaryň bellibir ýygynyndysynyň jemine degişli. Bu düzgüniň ýörelgeleýin häsiýeti bar. Töleg balansynyň aktiwiniň ýa-da ýetmezçiliginiň görkezijisine mydama deňagramlylykda saklanýan tutuş töleg balansynyň häsiýetnamasy hökmünde, hasaphanaçylyk babatdaky umumy netijäni bolsa onuň kabul edilen guralyş ulgamyna baglylykda – nullaýyn düşünilmegi däl. Töleg balansynyň galyndysynyň görkezijisi düzümlerleýin bolup durýar. Onuň ululygy ilkinji nobatda munuň netijesini görkezýän maddalaryň saýlanyp alnyşyna bagly bolýar. Şeýle saýlaw özbaşdak bolup bilmeýär. Ol bellibir maksada gulluk edýär we özünde degişli analitik çemeleşmäniň yzyny saklaýar.

HWG-niň usulýeti boýunça töleg balansynyň maddalaryny toparlamak onuň galyndysynyň kesgitleniş usullarynyň ösüş döwrüni açyp görkezmäge mümkinçilik berýär. Bu çyzydan peýdalanyp, amallaryň bellibir toparynyň aşagyndan çyzyk çekmek ýeterlik we şonda çyzykdan ýokarda ýerleşýän ähli maddalaryň jemleýji görkezi-

jileri bellibir konsepsiýa boýunça töleg balansynyň galyndysyna laýyk geler. Bur görkeziji tersleýin belgi bilen alnan çzykydan aşakdaky ähli maddalaryň pul möçberleriniň jemi bilen deňagramlaşar. Bu toparlamanyň düzümi bellibir derejede halkara ykdysady amallaryň taryhy ösüşini yzarlaýar.

Gündelik amallaryň balansynyň konsepsiýasy. Taryhy taýdan halkara çalşygynyň has ösen görnüşi daşarky söwda bolup durýar. Daşarky söwda boýunça hasaplaşyklar ilkinji töleg balanslarynyň esasy maddalarynyň baş mazmunyny düzýärdi. Zähmetiň halkara bölünişi çuňlaşdygyça halkara çalşygynda hyzmatlar uly rol oýnap başlaýar. Häzirki zaman töleg balansynda söwda we hyzmat amallary esasy maddalaryň hatarynda möhüm orun tutýar. Söwda balansy we hyzmatlaryň balansy ýurduň ykdysadyýetiniň ýagdaýy we onuň dünýä hojalygyndaky orny bilen jebis baglanyşykly. Daşarky söwdanyň ýetmezçigi ýa-da aktivi ýurduň harytlarynyň dünýä bazarynda bäsdeşlige ukyplylygyny şöhlendirýär we uly ykdysady çäreleriň sebäbi bolup biler. Şol ýurduň daşarky dünýä bilen ykdysady gatnaşyklaryny töleg balansynyň gündelik amallarynyň balansy has giň şöhlenendirýär. Ýurt, mysal üçin, söwda balansynyň ýetmezçiligini lisenziýalary satmakdan, syýahatçylykdan ýa-da daşary ýurt işçi güýjüni getirmekden gelýän girdejileriň hasabyna ýapyp biler. Töleg balansynyň gündelik amallarynyň galyndysy ýurduň daşary ykdysady ýagdaýyny häsiýetlendirmek üçin köp ulanylýar. Gündelik amallaryň balansy hakyky gymmatlyklaryň ululygyny şöhlendirýär diýip hasap edilýär, olary ýurt daşary ýurda berýär ýa-da ondan JIÖ goşmaça alýar.

Analitik nukdaýnazardan gündelik amallaryň balansy bilermenleriň pikirçe, iki aýratynlyk bilen tapawutlanýar. Birinjiden, gündelik amallar gutarnykly we kapitallaryň hereketi boýunça amallaryňky ýaly jogap töleglere getirmeýär. Ikinjiden, gysga möhletlilik babatda gündelik amallar has durnukly, olaryň netijesi bolsa, kapitallaryň hereketinden, aýratyn-da, diňe bir ykdysady däl, eýsem, syýasy sebäpleriň täsirine uly derejede sezewar bolýan gysga möhletli kapitallaryň hereketinden tapawutlykda has çuňňur ykdysady meýilleriň täsirini şöhlendirýär. Şunuň netijesinde gündelik

amalaryň balansyna has möhüm ykdysady mazmuny bolan görkeziji hökmünde garalýar. Ol ýurduň daşary ykdysady işiniň we onuň içerki ykdysady hadysalar bilen özara gatnaşygynyň netijelerini kesgitlemek üçin milli hasaplara, „harajatlar-çykarylyş“ hasaplaryna, beýleki makroykdysady görkezijilere goşulýar. Bu görkeziji döwletiň ykdysady syýasatynyň seljerişinde we onuň uzak möhletleýin maksatlary işlenip düzülende esaslaryň hatarynda durýar.

Kapitalyň çykarylyşynyň ösmegi bilen gündelik amalaryň galyndysy uzak möhletleýin kapitalyň hereketiniň balansyny deňagramlaşdyrýan töleg balansynyň konsepsiýasy emel gelýär. HWG-niň çyzgysy boýunça diýen aňlatma A toparý (gündelik amallar) boýunça amalaryň galyndysy B toparynyň (uzak möhletleýin kapital) amalarynyň galyndysyna tersleýin belgi bilen deň bolmalydygyny aňladýar. Bu konsepsiýa laýyklykda gündelik amalaryň balansynyň akwitiniň hasabyna uzak möhletleýin kapitalyň çykarylyşynyň maliýeleşdirmesi amala aşyrylmaly bolýar.

Binýatlaýyn balansynyň konsepsiýasy. Uzak möhletleýin kapitalyň hereketini hasaba almagyň ösmegi we onuň töleg balansynda has doly şöhlelendirilmegi bilen binýatlaýyn balansynyň konsepsiýasy öňe sürülýär. Ol ikinji jahan urşundan soň ABŞ-da, Beýik Britaniýada we beýleki döwletlerde ýaýraýar we töleg balansynyň ýagdaýyny kesgitlemek üçin esas ýa-da beýlekiler bilen bir hatarda ulanylýar. Bu konsepsiýanyň düýp mazmuny esasy maddalara goşulýan, awtorlaryň pikiriçe wagtdaky durnuklylygy we ykdysady konýunkturanyň üýtgemelerine durnuklylygy häsiýetlendirýän binýatlaýyn durnukly geleşikleri çykarmakdan ybarat bolup durýar. Şeýle amallar hökmünde diňe gündelik amalary däl, eýsem, uzak möhletleýin kapitalyň hereketini hem hasap edip başlaýarlar. Balansirleýji amallar diýlip gysga möhletli maýalaryň we walýuta ätiýaçlyklarynyň hereketini hasap edip başlaýarlar. HWG-niň toparlama boýunça binýatlaýyn balansynyň galyndysy A we B toparlar boýunça amalaryň galyndysynyň möçberi hökmünde kesgitleýär. Bu möçber B toparyndan aşakda ýerleşýän amalaryň balansy bilen deňagramlaşmaly.

Binýatlaýyn balansynyň ýörelgesine laýyklykda gündelik amallarynyň aktiwi kapitalyň hereketini munuň üçin walýutanyň akymyny üpjün edişi ýaly deňagramlaşdyrmaýar. Töleg balansynyň gutarnykly balansirlenmegi gysga möhletli kapitalyň hereketini üpjün etmeli, onda bellibir çäklerde walýuta kurslaryny, göterim goýumlaryny we ykdysady syýasatyň beýleki serişdelerini üýtgetmek arkaly manipulirläp bolardy. Şeýle çemeleşmäni bellibir wagta çenli gysga möhletli kapitalyň hereketine özbaşdak proses hökmünde uly ähmiýet berilmeyändigini bilen düşündürmek bolar. Uzak möhletleýin kapitalyň çykarylýşynyň durnukly ösüşini üpjün etmek, daşary ýurt investisiýalaryny artdyrmak, netijede bolsa dünýä bazarynda öz orunlaryny giňeltmek has möhüm hasaplanýardy.

Binýatlaýyn balansynyň konsepsiýasynyň ýaýramagy 50-nji ýyllaryň ahyrynda we 60-njy ýyllaryň başynda gysga möhletli kapitalyň uly halkara migrasiýasynyň nazaryýetini we tejribesini hasaba almak we düşünmek zerurlygyny şöhlelendirýär, ol Günbatar Ýewropa ýurtlary tarapyndan walýutalaryň konwertirlenmeginiň, ykdysady çökgünligiň we şol döwürde dollar çökgünliginiň girizilmeginiň netijesi boldy. Bu „göçüp-gonýan“ kapitallar („gyzgyn“ pullar) 1960-njy ýyllaryň töleg balansynyň durnuklygyny bozmakda uly rol oýnaýar.

Binýatlaýyn balansynyň konsepsiýasynyň aýratyn ýurtlar tarapyndan teswirlemesinde aýratynlyklar bardy. ABŞ-da bu konsepsiýa 40-njy ýyllaryň ahyryndan 50-nji ýyllaryň başyna çenli resmi hasap edilýär, şonda onuň ýerine likwidlilik konsepsiýasy gelýär we 1962-nji ýyldan 1965-nji ýyla çenli gaýtadan dikeldilýär we töleg balansynyň seljerişinde goşmaça gural hökmünde ulanylýar.

GFR-de binýatlaýyn balansynyň konsepsiýasy 1962-nji ýylda ulanylyp başlanýar, şonda diňe bir gysga möhletli kapitalyň däl, eýsem uzak möhletli kapitalyň hereketiniň beýleki amallaryň esasynda durýan meýilleri haýalladýan üýtgemeler gerimine ýetendigi anyklanýar.

Beýik Britaniýada binýatlaýyn balansynyň konsepsiýasyny 50-nji ýyllaryň ahyrynda we 60-njy ýyllaryň başlarynda ulanýar. Ol özüniň dünýäniň maliýe merkezleriniň biri hökmündäki ornuny nazara alyp, bu konsepsiýa esasy binýat we ikinji derejeli daşary ykdysady

amallaryň arasyndaky has anyk tapawudy üpjün etmäge mümkinçilik berer diýip hasap edýärdi. Munuň döwlet syýasatynyň töleg balansy babatda çelgilerini işläp düzmek üçin uly ähmiýeti bardy, onuň ýagdaýy ýurduň ykdysadyýetine, ony düzgünleşdirmegiň maksatlaryna we usullaryna uly täsir edýär.

Beýik Britaniýada binýatlaýyn balansynyň konsepsiýasyny ulanmagyň tejribesi maýalaryň hereketini toparlamak, ony uzak möhletli we gysga möhletli amallara bölmek we olary töleg balansynyň maddalaryny düşündirmek boýunça kynçylyklara duş gelyär. Bu kynçylyklar 60-njy ýyllaryň ikinj ýarymynda has-da çuňlaşýar, şol wagt, 1967-nji ýylda ýurduň töleg balansynyň ýaramazlaşmagy we funt strelingiň dewalwasiýasy dünýä walýuta ulgamyny gurşap alan çökgünligiň ýüze çykması bolup geçýär. Birnäçe ýylyň dowamynda maýalaryň hereketi tertipsiz üýtgemeler görnüşinde bolup geçýär we uzak möhletleýin meýilleri beýan etmek üçin çelgi bolup hyzmat edip bilmeýär. Bu kynçylyklar 1970-nji ýylda Angliýanyň binatlaýyn balansy konsepsiýasından ýüz döndermegine getirýär.

Likwidlik (tölege ukyplylyk) konsepsiýasy. Indiki ädim ABŞ tarapyndan 1958-nji ýylda öňe sürülen likwidlik konsepsiýasynyň işlenip düzülmegi bolup durýar. Şol döwürde ABŞ-nyň töleg balansynyň çürt-kesik ýaramazlaşmagy we dollaryň çökgünligi söwda ministrligini töleg balansynyň düzüliş we onuň ýetmezçiligini ölçemegiň usullaryna tankydy garamagyna itekleyär. Gysga möhletli maýalaryň hereketine bolan gatnaşyga gaýtadan seredilýär, şunda dollar aktiwleriniň daşary ýurt hususy taraplaryň we resmi adamlaryň elinde likwidligine aýratyn üns berilýär, bu bolsa täze çemeleşmäniň mazmunyny we adyny kesgitleýär.

Likwidlik konsepsiýasy ABŞ-nyň dollary ätiýaçlyk walýutasy bolup durmagyndan we halkara töleg we ätiýaçlyk serişdesi hökmünde giňden ulanylýandygyndan ugur alýar. ABŞ hemişe dollaryň spekulýasiýasy bilen göreşmek üçin taýýar bolmaly, munuň üçin bolsa rezident dällerde likwid dollar aktiwleriniň möçberini bilmek zerur diýlip hasaplanýar. Bu pul möbçeriniň ösüşiniň ululygyny töleg balansynyň galyndysyny görkezmelidi. Şonuň üçin (tölege ukyplylyga taglymaty) likwidlik konsepsiýasy boýunça binýatlaýyn

maddalaryndan başga esasy maddalara geleşikleriň ýene üç görnüşi girýär: hususy gysga möhletli milli kapitalyň, daşary ýurt täjirçilik karzlarynyň we „Ýalňyşlar we säwlikler“ maddasy boýunça galyndynyň hereketi.

Balansirleýji maddalara üýtgetmeler girizilýär: amerikan walýuta ätiýaçlyklarynyň (şol sanda HWG-e gatanç), ABŞ-nyň daşary ýurt resmi edaralaryň we şahsy taraplaryň öňündäki likwid borçnamalar. Bu konsepsiýanyň aýratynlyklary ABŞ-nyň döwlet walýuta ätiýaçlyklaryny we amerikan hususy saklaýjylaryň elindäki walýuta aktiwlerini tapawutlandyrmak bolup durýar.

HWG tarapyndan kabul edilen toparlanyşa laýyklykda likwidlik konsepsiýasy boýunça galyndy (C toparyna degişli) käbir şertler bilen esasy diýlip hasap ediljek $A + B + C + D$ toparlary boýunça amallaryň galyndysynyň möbçerine laýyk gelýär. Ol tersleýin belgi bilen alnan $E + F + G + H$ toparlary boýunça galyndynyň möçber ululygy bilen balansirlenýär. OESR tarapyndan kabul edilen toparlanmada likwidlik konsepsiýasy anyk beýan edilen. Gysga möhletli kapitally amallaryň birnäçesini töleg balansynyň esasy maddalarynyň hataryna degişli edilmegi ýeterlik derejede esaslandyrylmadykdy. Hususan-da, amerikan hususy saklaýjylaryň elindäki daşary ýurt walýutasynyň aktiwleriniň goşulmagynyň esasy sebäbi ABŞ-nyň kanunçylygynyň döwlet maliýe edaralaryna resmi ätiýaçlyklara goşmaça dollaryň goragy üçin olary ulanmagyny kynlaşdyrýandygy bilen baglydy. „Ýalňyşlar we säwlikler“ maddasy boýunça galyndy gysga möhletli maýalaryň hereketi bilen baglanyşdyrylmaýardy we halkara hasaplaşyklarynyň hasaba alşynyň kämil dældigi bilen düşündirilýärdi.

Balansirleýji maddalaryň hataryna ABŞ-nyň hususy gysga möhletli borçnamalarynyň goşulmagy bu borçnamalara dollara agalyk hökmünde garaşy beýan edýärdi. Hakykatda, daşary ýurtly hususy dollar saklaýjylar ony ABŞ-nyň gaznasynda altyna çalşyp bilmeýärdiler. Ýöne dollara bolan ynam gaçan şertlerinde daşary ýurtly hususy banklar öz dollar aktiwlerini merkezi banklara geçirip bilýärdiler, olar bolsa öz nobatynda olary ABŞ-nyň gaznasyna altyna çalşylmagy üçin berip bilýärdiler (1971-nji ýyla çenli).

1958-nji ýylda ABŞ-nyň töleg balansynyň uly defisiti (gytçylygy) hökümetde we maliýe toparlarynda ynalyksyzlyk döredýär. Bu, hususan-da, defisiti ölçemegiň usullaryna bolan ynamsyzlykda ýüze çykýar. Dörän badyna likwidlik konsepsiýasy ýiti tankyda sezewar bolýar, emma ABŞ-nyň söwda ministriligine ony goramak başardýar. Likwidlik konsepsiýasy resmi taýdan dollaryň ätiýaçlyk walýutasy hökmündäki statusy üçin diňe ABŞ-nyň töleg balansynda ulanylýar. ABŞ-nyň töleg balansynyň uly ýetmezçilikleri ilkibaşdan bu konsepsiýany şübhe astynda goýýar.

Resmi hasaplaşyklaryň balansy konsepsiýasy. Töleg balansynyň saldosity ölçemegiň ýolundaky nobatdaky ädim ABŞ tarapyndan 1965-nji ýylda öňe sürülen we soňra HWG-niň hem-de OESR-iň bilermenleri tarapyndan esasy hökmünde kabul edilen resmi hasaplaşyklaryň konsepsiýasy bolýar. ABŞ-nyň we beýleki ýurtlaryň bu usulýetiniň özüne çekijiligi, ilki bilen, onuň ýetmezçiliginiň görkezijilerini peseldýändiginden, ikinjiden, töleg balansyny gowulandyrmak üçin daşary ýurtly hususy gysga möhletli we bukjalaýyn kapitalynyň giňden çekilmeginiň nazaryýet esasyny goýýandygyndan ybaratdyr.

Resmi hasaplaşyklaryň konsepsiýasy ABŞ-nyň töleg balansynyň galyndysynyň ölçeniş usullarynyň komitet tarapyndan maliýe meseleleri boýunça E. Bernşteýniň ýolbaşçylygy astynda amala aşyrylan tankydy seljerişiň netijesinde ýüze çykýar.

Resmi hasaplaşyklaryň balansynyň ýa-da soňra atlandyryşlary ýaly jemleýji balansyň (overall balance) konsepsiýasy 1965-nji ýylda ABŞ-da, soňra bolsa beýleki ýurtlar tarapyndan ulanylyp başlanýar we HWG-niň we OESR-iň bilermenleri tarapyndan makullanýar. Bu konsepsiýanyň ugur alyş esasy ýurtlaryň resmi walýuta edaralarynyň walýuta interwensiýasyny öz walýutalarynyň kursuny dollarda bellenen paritetiň $\pm 1\%$ çäklerinde saklamak maksady bilen geçirýändiginden ybaratdyr. 1973-nji ýyldan bu goşulyşma zygiderli ýagdaýda bolmaýar; ol üýtgeýän kurs walýuta paritetinden çalt üýtgände amala aşyrylyp başlanýar. Resmi hasaplaşyklaryň konsepsiýasyna geçilmegi bilen ABŞ-nyň daşary ýurtlularyň öňündäki gysga möhletli borçnamalary töleg balansyna we dollar howp hökmünde garaman,

eýeleri onuň goýulmagy üçin ýurtda amatly giňişlik tapýan kapitalyň gelmegi hökmünde garap başlaýar. Balansirleňji maddalar hökmünde konsepsiýanyň awtorlary resmi ätiýaçlyklara we ýörite hökümetara amallara garalmagy teklipe edýärler.

Resmi hasaplaşyklaryň balansynyň standart kesgitlemesi balansirleýjileriň hataryna şu aşakdaky maddalaryň goşulmagyny göz önünde tutýar: resmi walýuta edaralarynyň walýuta ätiýaçlyklary bilen amallary (altyn, daşary ýurt walýutasy, HWG-niň ätiýaçlyk orny we SDR-iň aktiwleri); resmi walýuta edaralarynyň daşary ýurtly resmi edaralaryň önündäki borçnamalaryny, şol sanda halkara guramalaryny, SDR-iň paýlanyşyny üýtgetmek. HWG-niň toparlanmasy boýunça resmi hasaplaşyklaryň konsepsiýasy boýunça töleg balansynyň galyndysy esasy maddalar hökmünde toparlara bölünýär $A + B + C + D + E + F + G$ toparlar boýunça netije hökmünde çykyş edýär; ol H topary boýunça amallaryň, ýagny resmi walýuta amallarynyň jemi möçberi bilen deňagramlaşýar.

Aýratyn ýurtlarda resmi hasaplaşyklaryň konsepsiýasynyň ulanylmagynyň aýratynlyklary bardy we HWG-niň tekliplerinden we OESR-iň çyzgysyndan tapawutlanýardy. Hususan-da, ABŞ-da sanalyp geçilen amallardan başga şu aşakdaky amallar boýunça şol döwrüň dowamyndaky üýtgemeler hem girýär: milli edaralaryň daşary ýurtly resmi edaralar babatdaky likwid borçnamalary; daşary ýurtly resmi edaralar babatdaky beýleki bazar borçnamalary (şol sanda olara degişli bolan olaryň maglumatlary boýunça amerikan banklaryň likwid däl borçnamalary, şeýle hem amerikan döwlet edaralarynyň we korporasiýalarynyň, hususy korporasiýalaryň, ştatlaryň hökümetleriniň we munisipalitetleriň obligasiýalary); ABŞ-nyň hökümetiniň resmi daşary ýurt ätiýaçlyk edaralaryna bolan likwid däl borçnamalary.

Walýutalary ätiýaçlyk walýutasy bolmadyk ýurtlar üçin resmi hasaplaşyklaryň usulýeti boýunça balansirleýji maddalaryň ABŞ-nyň töleg balansynyňkydan başga mazmuny bar. GFR-de olar Bundesbankyň daşary ýurtly aktiwler boýunça netto-eýeleýän ornunyň üygtemesini şöhlelendirýär. Bundesbankyň hasapalaryna daşary ýurt walýutasynyň gelmegi GFR-iň töleg balansynyň akti-

wini şöhelelendirýär, onuň ýetmezçiligi ýüze çykan ýagdaýynda bolsa bankyň ätiýaçlyklarynda daşary ýurt walýutasynyň möçberi azalýar. GFR-de ulanylýan konsepsiýa balansirlejileriň düzümine Bundesbankyň ätiýaçlyk däl, döwlet kapitalynyň daşary ýurtdaky uzak möhletleýin goýumy bolup durýan amallarynyň goşulmagyna getirýär. Bundesbankyň HÖAB-niň obligasiýalaryny satyn almagy muňa mysal bolup biler.

Beýik Britaniýada resmi hasaplaşyklaryň konsepsiýasy 1970--nji ýyldan ulanylyp başlanýar. Amerikan usulyýetinden tapawutlylykda resmi ätiýaçlyklardaky üýtgeşmelere girýän balansirleýji amallaryň düzümünde käbir amallar bu ýerde az beýan edilýär. Bu ýere resmi ätiýaçlyklary saklamak üçin aýratyn ýurtlaryň merkezi banklarynyň karzlaryna meňzeş HWG-niň serişdeleriniň resmi gysga möhletli we orta möhletli karzlary goşulýar. Emma Beýik Britaniýanyň resmi daşary ýurt walýuta edaralary babatdaky borçnamalarynyň üýtgemelerini şöhlelendirýän amallaryň birnäçesi sazlaşdyryjylaryň hataryna goşulmaýar, bu bolsa onuň töleg balansynyň galyndysyny asimmetriýasyna getirýär. Bu usulyýet boýunça töleg balansynyň düzülişinde ýurtlaryň arasynda birnäçe tapawutlyklar bar.

Görkezilen tapawutlyklaryň netijesinde ýurtlaryň töleg balanslarynyň saldosity doly derejede deňşdirip bolmaýar. Resmi hasaplaşyklaryň balansynyň saldositynyň görkezijilerini, OESR-iň usulyýeti boýunça amerikan görkezijilerine deňşdirilerçe görnüşe getirmek üçin SDR-iň paýlanyş we amerikan hökümetiniň uzak möhletleýin karzlary boýunça daşary ýurtlulara möhletinden öňki tölegleriniň görkezijilerini goşmak gerek, inlisleriňkä ätiýaçlyklary saklamak ugry boýunça emele gelenlerden başga daşary ýurt walýuta edaralaryna borçnamalaryny goşmak we inlis hökümeti tarapyndan daşary ýurt walýutasynyň karzlaryny aýyrmak gerek; GFR-iň görkezijisi boýunça Bundesbank tarapyndan satyn alnan HÖAB-niň obligasiýalarynyň bahalaryny aýyrmak gerek. Emma bellenilen düzedişler uly däl, aýratyn ýagdaýlarda bolsa bu amaly maksatlar üçin ýurt görkezijilerini deňşdirmäge mümkinçilik berýär.

Bilermenler resmi hasaplaşyklar konsepsiýasynyň uruşdan soňky döwürde ulanylan Resmi maliýeleşdirmäniň konsepsiýasynyň gaznasy bilen formal meňzeşliginiň bardygyny belleýärler.

Ol sazlaşdyryjy amallaryň düzümine ätiýaçlyklardaky üýtgemelerden başga Günbatar Ýewropa ýurtlaryna we käbir ösýän ýurtlara ähli resmi subsidiýalary, döwlet uzak möhletleýin karzlary (hususan-da, ABŞ-nyň Eksport-import bankynyň we Marşallyň meýilnamasy boýunça, HÖAB-niň) goşýar. Şeýle hem oňa resmi edaralaryň gözegçilik etmegine degişli bolan hususy banklaryň bukjalaryndaky daşary ýurt aktiwleri we daşary ýurt resmi hem-de hususy edaralar babatdaky ähli borçnamalar girýär. Resmi maliýeleşdirmе konsep-siýasy mazmun taýdan hem, statistik hasaba alyş nukdaýnazaryndan hem tankyda sezewar bolýar, bu bolsa onuň 1954-nji ýylda ýatyryl-magyna getirýär.

Bellenilen walýuta kurslarynyň şertlerinde resmi hasaplaşyklaryň balansy şol ýurduň walýutasynyň walýuta bazaryndaky ýagdaýyny şöhlelendirýär, sebäbi onuň kursunyň üýtgemegi resmi ätiýaçlyklaryň we daşary ýurt resmi walýuta edaralary babatdaky borçnamalarynyň möçberiniň üýtgemeginde öz beýanyny tapýar. Bu maddalaryň aktiwi (walýuta ätiýaçlyklarynyň ösmegi ýa-da borçnamalaryň azal-magy) şol ýurduň walýutasynyň eýeleýän ornunyň güýçlenmegi-ni, ýetmezçiligi bolsa – gowşamagyny aňladýar. Uýtgeýän walýuta kurslarynyň tertibiniň girizilmegi bilen balansirleýji maddalaryň seljerilmegi milli walýutanyň ýagdaýy hakyndaky soraga jogap ber-meýär. Ýurduň walýutasynyň kursy üýtgäp bilýär, ýöne eger döwlet walýuta edaralary ony saklamak boýunça amallary amala aşyrmaýan bolsa, resmi hasaplaşyklaryň balansynyň sazlaşdyryjy maddalary üýtgemän galar. Şu ýagdaýda walýuta kursunyň üýtgemeleriniň tä-siri astynda töleg balansynyň esasy maddalarynda üýtgeşmeler bo-lup geçýär. Walýuta kurslarynyň uzak wagtlap üýtgemelerini gündelik amallar boýunça balansyň galyndysynyň we maýalaryň hem-de karzlaryň hereketiniň balansynyň arasyndaky gatnaşygyň üýtgemegi bilen baglanyşdyrýarlar; walýuta kurslarynyň gysga möhletleýin üýtgemelerini, esasan, gysga möhletli maýalaryň hereketi bilen baglanyşdyrýarlar.

70-nji ýyllarda maýalaryň halkara hereketiniň geriminiň giňelmegi bellenen kurslaryň tertibiniň ýatyrylmagynyň esasy sebäpleriniň biri bolýar; ol uýtgeýän kurslarda hem dowam edýär.

Walýuta sertleri bilen bilelikde maýalaryň hereketi ilkinji nobatda TMK-niň syýasaty, döwlet ykdysady syýasaty, şol sanda göterim goýumlaryny düzgünleşdirmek bilen kesgitlenýär. Maýalaryň hereketiniň möhüm şertleri nebiti eksport ediji ýurtlarda iri dollar aktiwleriniň emele gelmegine geçirýär. 80-nji ýyllarda maýalaryň iri hereketleri ABŞ-nyň maliýe serişdeleriniň ýetmezçiliginiň we bank göterim goýumlarynyň ýokarlanmagynyň täsiri astynda bolup geçýär. Şeýle ýagdaýda resmi ätiýaçlyk amallary eýýäm töleg balansyndaky iri üýtgeşmeleri öwezini dolup bilmeyärler.

Töleg balansynyň saldosenyň diňe gündelik amallar boýunça ölçenilmegine gaýdyp gelinmegi. Halkara töleg gatnaşyklarynyň düzümindäki iri özgerişler we 70-nji ýyllaryň ortalarynda ykdysadyýetiň we dünýäniň walýuta ulgamyndaky çökgünlik tolgunmalarynyň şertlerinde maýalaryň hereketiniň durnuksyzlygy töleg balansynyň galyndysyny kesgitlemegiň usullaryna gaýtdan seredilmegine getirýär. 1976-njy ýyldan ABŞ töleg balansynyň galyndysyny resmi taýdan diňe gündelik amallaryň galyndysy hökmünde ölçäp başlaýarlar we beýleki amallar hakyndaky maglumatlary maglumat görkezijileri hökmünde neşir edip başlaýarlar. Olaryň göreldesine birnäçe ýurtlar eýerýärler.

Töleg balansynyň galyndysyny gündelik amallar boýunça ölçemek ýurtlaryň maýalarynyň ähli hereketini walýuta kurslarynyň uýtgeýän şertlerinde töleg balansyny özakymlaýyn deňagramlaşdyrýan sazlaşdyryjy maddalar bilen hasaplaýandygyny aňladýar. Şeýlelikde, gündelik amallaryň çökgünligine ýüzlenilmegini geçmişe adaty gaýdyp gelmek hökmünde garamaly däl: ol nazaryýetiň tejribeden yza galýandygyny görkezýär. Döwlet edaralary maýalaryň hereketine internasionallaşdyrma we globallaşdyrma şertleri hökmündäki ornuny hasaba almaýarlar we oňa diňe bergi gatnaşyklarynyň jähtinden garamagy dowam edýärler. Häzirki zaman şertlerinde gündelik amallaryň galyndysynyň depgini halkara töleg gatnaşyklarynda bergidarlaryň we algydarlaryň ornunyň üýtgemegi bilen bagly.

1993-nji ýylda HWG-niň töleg balansyny düzmek boýunça gollanmasynyň 5-nji neşiri çap edilenden soň, gündelik amallar boýunça galyndy konsepsiýasy dünýäde umumy kabul edilýär.

Onuň artykmaçlyklary gündelik amallaryň galyndynyň walýuta ätiýaçlyklarynyň möçberlerindäki üýtgemeler bilen umumylykda maýalaryň hereketiniň maddalarynyň jemine deňligi bolup durýar. Töleg balansynyň şeýle berilmegi ýurduň galan dünýä bilen ähli geleşikler boýunça özara gatnaşygynyň netijelerini görkezýär.

Töleg balansyndaky amallary şöhlendirmekdäki şu wagtta çenli gazanylan takyklygyna baha berip, onuň häzirkizaman ykdysadyýeti üçin saldositynyň görkezijileriniň teswirlemesi bilen ylalaşman bolmaýar. ABŞ-nyň töleg balansynyň uly ýetmezçiligi ýurduň ykdysadyýetiniň gowşaklygyna şaýatlyk etmeýär. Bu oňa diňe bir howp salman, eýsem, tersine, onuň güýçlüliginiň alamaty bolup durýar we beýleki ýurtlaryň has netijeli ulanmaklyk üçin ABŞ-ny amerikan zähmet serişdelerini we maýalaryny boşadýan harytlar we hyzmatlar bilen üpjün etmek boýunça tagallalarynyň gerimini görkezýär. Walýuta akymyny üpjün edýän käbir bergidar ýurtlaryň töleg balansynyň aktiw galyndysy hem Ýaponiýadaky we beýleki ösen ýurtlardaky şeýle galyndynyň ähmiýeti bilen deň däl.

Töleg balansyndaky maýalaryň hereketiniň görkezijileriniň ähmiýetine gaýtadan seredilmegini talap edýär. Olaryň gündelik amallar bilen baglanyşygy köp ýurtlarda şertli. Kapitallyň häzirkizaman halkara hereketi globallaşdyrmanyň baş hereketlendiriji güýçleriniň biri bolan otositellikde özbaşdak proses bolup durýar. Ykdysady ösüşiň depginleri, göterim goýumynyň derejesi, inflýasiýanyň, gymmatly kagyzlaryň bazarynyň girdejililiginiň we ygtybarlylygynyň görkezijileri, şeýle hem beýleki faktorlar häzirkizaman şertlerinde maýalaryň halkara hereketiniň gerimini kesgitleýär.

Töleg balansy hakyndaky doly maglumatlar HWG-de halkara deňşdirmeleri maksady bilen neşir edilýär. Olaryň birnäçe aýratynlyklary bar, bu bolsa olary milli statistikadan tapawutlandyrýar. Ýurtlar tarapyndan berlen başlangyçlara görkezijileri işläp, HWG-niň bilermenleri olara düşündiriş girizýärler, resmi däl neşirleri ulanýarlar, maddalary gaýtadan toparlaýarlar we beýleki amallary ýerine ýetirýärler. Gazna tarapyndan neşir edilen töleg balanslarynyň esasy tapawudy deňşdirilmegini üpjün etmek üçin olaryň SDR-de sanalýandygyndan ybaratdyr. Bu bolsa bellibir ýoýulmalara getirýär.

Gaznanyň bilermenleri töleg balansynyň öz içine alýan döwründe onuň ähli görkezijilerini hasaplamak üçin SDR-e ýurduň walýutasynyň orta kursuny ulanýarlar. Şonuň bilen birlikde her bir aýratyn amala degişlilikde bu kurs aýratyn harytlara we hyzmatlara we ş.m. milli we dünýä banklarynyň gatnaşygynyň tapawutly bolandygy üçin orta kursdan tapawutlanmaly. Şeýlelikde, SDR-de hasaplananda milli maglumatlaryň belli kotirowkasy, orta kursdan üýtgemeleriň düzlenmegi bolup geçýär, olar milli walýutada aýratyn maddalar boýunça geçýär ýa-da hakyky gatnaşyklary nazara alyp SDR-de geçýär.

Şeýlelikde, HWG tarapyndan agza ýurtlaryň töleg balansynyň edilen neşiri deňşdirmäni üpjün etmegiň hasabyna takyklygyny ýitirýär. Bu maglumatlaryň seljerilmegi, esasan, öwrenilýän hadysalaryň gerimi hakynda pikir ýöretmäge mümkinçilik berer, ýöne olara ýeterlik derejede takyk mukdarlaýyn baha bermekde kynçylyk döreder.

4.4. Töleg balansyna täsir edýän ýagdaýlar

Töleg balansynyň gaýtadan döretmek bilen göni we garşylyklaýyn baglanyşygy bar. Bir tarapdan, ol gaýtadan döredişde bolup geçýän hadysalaryň täsiri astynda döreyär, beýleki tarapdan bolsa – oňa täsir edýär, sebäbi walýutalaryň kursuna, altyn-walýuta ätiýaçlyklaryna, walýuta ýagdaýyna, daşarky bergä, ykdysady, şol sanda walýuta we daşarky karz syýasatynyň ugruna, dünýäniň walýuta ulgamynyň ýagdaýyna täsir edýär. Töleg balansy ýurduň dünýä hojalygyna gatnaşygy, onuň daşarky ykdysady aragatnaşyklarynyň gerimi, düzümi we häsiýeti hakynda düşünje berýär.

Töleg balansynyň ýagdaýyna birnäçe ýagdaýlar täsir edýär.

1. Ykdysadyýeti globallaşdyрма we liberallaşdyрма hadysasy.

Milli ykdysadyýetiň açyklyk derejesiniň tapgyrlyýyn ýokarlanmagynyň, GATT/BSG-de gepleşikleriň netijesinde ösen ýurtlaryň import paçlary 1990-njy ýyllarda 10 esse, 2000-nji ýyllaryň başynda 3-4%-e çenli peselýär. Bu soňky ýarym asyrdan dünýäniň haryt eksportynyň 22 esse, gaýtadan işleýän senagatyň önümleriniň 42 esse, oba hojalyk önümleriniň 6 esse, mineral çig malynyň 8 esse artmagyna ýardam berýär. Harytlaryň we kapitalyň hereketiniň obýektiw ze-

rur bolan liberleşmeginiň esasynda ykdysadyýetiň önümçiliginiň we düzümlýin üýtgedip gurmagyň ösüşi güýçlenýär.

2. Ýurtlaryň ykdysady we syýasy ösüşiniň deňsizligi, halkara bäsdeşligi. Töleg balansynyň esasy maddalarynyň ösüş döwri dünýä ykdysadyýetindäki bäsdeşlik merkezleriniň güýç gatnaşygynyň üýtgemeleriniň şöhlelendirýär. Ikinji jahan urşundan soň Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň we Ýaponiýanyň ykdysadyýetiniň kuwwatynyň yza galmagy sebäpli, olaryň töleg balansynda emele gelen uly ýetmezçiligi şertlerinde ABŞ-nyň aktiw töleg balansy emele gelýär. Şunda 50-nji ýyllaryň ahryna çenli häsiýetli bolan ABŞ-nyň ýolbaşçylygyndaky monosentristik ulgam öz beýanyny tapýar.

Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň köpüsinden we Ýaponiýadan tapawutlylykda ABŞ-nyň söwda balansy şol ýyllarda amerikan monopoliýasynyň dünýä bazaryndaky ornunyň güýçlenmegi, dollaryň durnuklylygy sebäpli, ägirt uly aktiw galynda syrygýardy (1947-nji ýylda 10 mlrd doll.). ABŞ-nyň halkara maýa goýujylara we karz berijilere öwürilmegi daşary ýurtdan ägirt uly girdeji paýlarynyň we göterim haklarynyň akymyny şertlendirýär.

ABŞ-nyň dünýäniň senagat önümçiligindäki, harytlaryň eksportyndaky, maýalaryň eksportyndaky paýynyň harby harajatlaryň, şol sanda daşary ýurtlardaky harby harajatlaryň artmagynda gaçmagy 70-80-nji ýyllarda olaryň töleg balansynyň gündelik amallarynyň hroniki ýetmezçiligine getirýär. 90-njy ýyllardaky ABŞ-nyň 10 ýyllyk ykdysady ösüşi olaryň dünýä ykdysadyýetindäki we halkara maliýesindäki öndebaryjy orunlarynyň dikeldilmegine ýardam berýär. Emma 2000-nji ýyllaryň başyndaky ykdysady çökgünlik söwda balansynyň ägirt uly deňleşmezligi bilen bagly (111,0 mlrd dollar we 549,9 mlrd dollar, deňşililikde) olaryň töleg balansynyň gündelik amallarynyň hasaplarynyň ýetmezçiliginiň artmagy (1990-njy ýylda 74 mlrd doll, 2003-nji ýylda 541,8 mlrd doll. çenli) bilen ugurdaş gidýär.

ABŞ-nyň, Günbatar Ýewropanyň, Ýaponiýanyň arasyndaky gapma-garşylyklar olaryň töleg balansynda şöhlelenýär.

3. Ykdysadyýetiň siklleyin tolgunmalary. Töleg balanslarynda ýurtdaky hojalyk işjeňliginiň tolgunmalary, ýokarlanmalary we çökgünlükleri öz beýanyny tapýar, sebäbi onuň daşarky ykdysady amal-

lary içerki ykdysadyýetiň ýagdaýyna bagly bolýar. Senagat siklleriniň depgini bilen şertlendirilen töleg balansynyň tolgunmalary ykdysady siklleýin hadysalaryň bir ýurtdan beýleki ýurda geçirilmegine ýardam berýär. Önümçiligiň ösüşi ýangyjyň, çig malyň, enjamlaryň importynyň artmagyna getirýär, ykdysady ösüşiň depginleri haýalanda bolsa harytlaryň getirilişi azalýar. Harytlaryň, maýalaryň, hyzmatlaryň eksporty dünýä bazarynyň şertleriniň üýtgemegine uly täsir edýär. Haýal hojalyk ösüşde maýalaryň çykarylyşy, adatça, artýar. Ykdysadyýet çalt depginler bilen ösende, girdejileri artanda ýurtda karz ekspansiýasy güýçlenýär, göterim haklary ýokarlanýar, kapitalyň çykarylyş depgini pese gaçýar. Dünýäniň ykdysady çökgünligi ol ýa-da beýleki ýurtlaryň töleg balansynyň iri möçberli ýetmezçiliklere getirýär.

4. Döwletiň daşary ýurt harajatlarynyň ösmegi. Daşarky hökümet bergileri töleg balansı üçin agyr yük bolup durýar, olaryň dürli ykdysady we syýasy maksatlary bar.

ABŞ-nyň daşary ýurtdaky töleg balansynda şöhlelendirilýän döwlet harajatlarynyň esasy bölegi harby maksatlar üçin niýetlenýär (olaryň hatarynda daşary ýurtda harby bazalary saklamak we enjamlaşdyrmak, harby kömek, lokal uruşlar bar). Harby harajatlaryň töleg balansyna edýän gytaklaýyn täsiri olaryň önümçiligiň şertlerine, ykdysady ösüşiň depginlerine edýän täsiri bilen kesgitlenýär.

5. Maliýe globalizasiýasy. Häzirki zaman şertlerinde maliýe akymalarynyň hereketi HYG-niň esasy görnüşine öwrülýär. Bu kapitalyň çykarylyş gerimleriniň artmagy, dünýä maliýe bazarlarynyň ösmegi, geleşikleriň şertleriniň liberallaşmagy bilen şertlendirilendir. Ýurtda ykdysady we syýasy ýagdaýyň ýaramazlaşmagy maýa goýujylaryň daşary ýurt aktiwlerine ýa-da walýutasyna goýumlarynyň haýryna çürt-kesik üýtgemegine getirýär. Şunda kapitalyň eýeleri köp halatlarda ony uzak möhletleýin geljekde goramak maksady bilen gysga möhletli ýitgileri çekýärler.

Eksport ediji ýurduň töleg balansyna kapitalyň çykarylyşynyň iki taraplaýyn täsiri onuň ilki başda onuň passiwini artdyryandygyndan, ýöne bellibir döwürden soň ýurtda göterim haklaryň we paý peýdalaryň akymy üçin binýat bolup hyzmat edýändiginden ybaratdyr. Emma

kapitalyň goýlan ýurdunda girdejileriň bölegi reinwestirlenende göterim haklaryň we paý peýdalaryň akymy azalýar.

Netijede maliýe globalizasiýasy ykdysadyýetiň beýleki pudaklaryndaky globalizasiýadan öňe geçýär. Soňky on ýylda kapitalyň halkara migrasiýasynyň her ýylky ösüş depgini (17%) haryt eksportynyň (7%) we dünýä JIÖ-niň (2,3%) ýokarlanylş depgininden öňe geçýär.

Maýalaryň çendenäşa köp çykarylmagy milli ykdysadyýeti döwrebaplaşdyrmak üçin ulanylyp bilinjek serişdeleriň sowlup geçmegine getirýär. Töleg balansyna maýalaryň „gaçmagy“ ýaramaz täsir edýär, maýalaryň „gaçmagy“ (iňlisçe, flight of capital) – 1) dar manyda – gysga möhletli maýalaryň ýurtdan daşary ýurda çalt we birden geçmegi; 2) giň manyda – maýalaryň bir ýurtdan beýleki ýurtlara dürli görnüşlerde we dürli möhletlerde onuň has girdejili we ygtybarly ulanylş giňişliginde gözeleginde köpçülikleýin akyp gitmegi. Maýalaryň „gaçmagynyň“ esasy sebäbi – ýurtdaky ykdysady we syýasy durnuksyzlyk, inflýasiýa, milli walýuta ynamsyzlyk, netijesiz ykdysady syýasat, çökgünlik tolgunmalary, töwekgelçilikleriň artmagy, ýokary salgytlar. Dünýä ykdysadyýetiniň globalizasiýasy bilen şertlendirilen maýalaryň „gaçmagy“ onuň güýçlenmegine ýardam berýär.

Maýalaryň gaçmagynyň şu aşakdaky görnüşleri tapawutlandyrylýar: 1) legal däl (daşary ýurtda goýlan daşary ýurt walýutasyndaky girdejiniň bölekleri, daşary ykdysady geleşiklerde goýberilen peýdanyň, mysal üçin, barter geleşiklerinde harytlaryň ekwiwalent däl çalşygy, galp şertnamalar boýunça hakuju tölegler, kapitalyň we harytlaryň kontrabanda çykarylyşy we ş.m.); legal ýollar boýunça (kärhananyň, bankyň daşary ýurt aktiwleriniň artmagy), daşary ýurtda gozgalmaýan emlägi satyn almak, daşary ýurt walýutasynyň deklarirlenmeýän çykarylyşy we başg.); edara görnüşli we şahsy taraplaryň bikanyn hereketleri bilen bagly kriminal pullaryň ýuwulmagy we olaryň legallaşdyrylmagy; 4) milli walýutadan ykdysadyýetiň dollarlaşdyrylmagy görnüşine içerki „gaçyş“.

Maýalaryň „gaçyş“ ölçeglerine baha bermek kyn. Dünýä tejribesinde olara baha bermek üçin şu aşakdaky usullar ulanylýar: 1) umumy usul – daşary ýurt aktiwleriniň ösüş möçberi (resmi ätiýaçlyklardan başga) we töleg balansynyň „Ýalňyşlar we säwlik-

ler“ maddasy; 2) hususy sektoryň bergisi boýunça – banklaryň we bank däl edaralaryň geçirimleriniň hasabyna daşarky berginiň artmagy we töleg balansynyň „Ýalňyşlar we säwlikler“ maddasy; 3) çuňlaşdyrylan seljeriş usuly – bank däl hususy sektordan maýalaryň gysga möhletli geçirimleriniň möçberi we töleg balansynyň ýokarda ýatlanan maddasy; 4) gytaklaýyn usul – salgyt salmak üçin deklarirlenmeýän daşary ýurt aktiwleriniň paýy. HWG-niň baha bermegine görä, gytaklaýyn usul boýunça maýalaryň çykarylyşynyň 3/2 çenlisine maýalaryň „gaçmagy“ hökmünde garamak bolar.

Maýalaryň gaçmagy – global hadysa, ol zyzgiderli ýagdaýda ol ýa-da beýleki ýurtlary gurşap alýar. Maýalaryň „gaçmagy“ ýurduň ykdysady, aýratyn-da maliýe-inwestision kuwwatyny gowşadýar, maýalaryň adaty çykarylyşyndan (göterim haklary, paý peýdalary) giderilen peýda görnüşinde ýitgilere getirýär, içerki maýa goýumlaryň mümkinçiliklerini çäklendirýär, milli howpsuzlygy bozýar.

Daşary ýurt maýalarynyň akymy import ediji ýurduň töleg balansyna hem iki taraplaýyn täsir edýär: ilki başda gelimler ýokarlanýar, ýöne töleg möhletiniň gelmegi bilen bergidar ýurtlar berginiň pul möçberini, şeýle hem göterimleri we paý peýdalary tölemäge mejbur bolýarlar. Netijeli ulanylmagy şerti bilen daşary ýurt maýalary bergidar ýurduň töleg balansyna oňyn täsir edýär. Olar harytlaryň importynyň azalmagyna ýardam edip bilýär. Mysal üçin, Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň oň ABŞ-dan getiren harytlarynyň köp görnüşi (ulaglar, oba hojalyk enjamlary, nebit önümleri, elektrik harytlar) häzir bu ýurtlardaky amerikan kärhanalarynda öndürilýär.

Ýurduň - maýasy import edijiniň töleg balansyna göni maýa goýumlarynyň ýaramaz täsiri getirilýän giderijileriň möçberi ýurduň maýasynyň maýa goýujynyň täze maýa goýumlarynyň akymyndan geçende ýüze çykýar. Daşary ýurt kärhanalarynyň öz-özünü ödeýjilik möhleti tamamlanandan soň ilki başky maýa goýumlar toplanylman maýa öwrülýär. Daşary ýurt kärhanalarynyň maliýeleşdirmesiniň daşarky çeşmeleriniň paýy azalýar. Şol bir wagtda ýerli maýalaryň karz görnüşinde ulanylmagynyň, paýnamalaryň we obligasiýalaryň ýerleşdirilmeginiň hasabyna daşary ýurt maýa goýumлары ösýär. TMK-da bu maksatlar üçin dünýäniň maliýe bazary giňden ulanyl-

ýar. Daşary ýurt maýadarlarynyň maýa goýumlary ýerli we halkara çeşmeleriniň hasabyna ýapyldygy saýyn baş kompaniýalardan maýalaryň akymy, olaryň girdejileriniň reinwestirlenmesi azalýar we degişlilikde girdejiniň çykarylyşy artýar.

Maýanyň goýlan ýurdunyň töleg balansy üçin bukjalaýyn maýa goýumlaryň ýaramaz netijeleri olaryň öz ýurdunda maýa goýumlaryň şertleri gowlanan döwründe repatriasiýasy (lat. Repatriate- watany-na gaýdyp gelmek) bilen bagly. Mundan başga-da bukjalaýyn maýa goýumlar boýunça girdejileriň geçirilmegi köp halatlarda daşary ýurt maýalarynyň täze akymyndan geçýär.

Töleg balansyna daşary ýurt maýalarynyň ýaramaz täsiri olary girizýän ýurduň ykdysadyýetiniň üstünden iri daşary ýurt monopoliýalarynyň gözegçiliginiň goýulmagy, şol sanda harytlaryň eksportynyň düzümi we geografik ugry baglanyşykly bolup biler. Mysal üçin, daşary ýurt şereketleri maýalary eksport ediji ýurtdan harytlaryň we hyzmatlaryň importuny baş kompaniýalaryň öz şahamçalaryna getirmeler ýoly boýunça höweslendirýärler. Şunda TMK ABŞ-nyň eksportynyň we importynyň ýarysyny tutýan içerki getirimler boýunça transfert bahalaryň kömegi bilen mahinasiýalara ýüz urýar. Maýalaryň häzirki zaman halkara hereketiniň aýratynlygy ösen ýurtlarda dünýädäki daşary ýurt maýa goýumlarynyň 3/2 jemlenmeginden ybarat bolup durýar. Dünýä ykdysadyýetiniň globallaşma şertlerinde ABŞ-nyň, Ýaponiýanyň, Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň maýalarynyň özara geçişi artýar, bu bolsa olaryň arasyndaky hyzmatdaşlygy we bäsdeşligi güýçlendirýär.

6. Halkara söwdasyndaky özgerişler. YTÖ-niň (Ylym-tehnikanyň ösmegi), hojalygyň işjeňleşmeginiň ösmegi, täze energetik binýada geçmek HYG-de düzümläýin üýtgemelere getirýär. Taýýar önümler, şol sanda ylmy harytlar, energiýa serişdeleri bilen bagly söwda has işjeňleşýär. 2000-nji ýyllaryň başynda ýokary tehnologiýaly önümleriniň paýy dünýä eksportynda 20%-e çenli ýokarlanýar.

Senagat çig malynyň tutýan orny, tersine, 13%-e çenli azalýar, oba hojalyk önümleriniň dünýä eksportyndaky paýy 9%-e çenli azalýar. Interneti ulanmak bilen bagly elektron söwda ösýär.

Ykdysadyýetiň sebitleýin häsiýete geçmek meýilleri globalizasiýa hadysasy bilen bilelikde dowam edýär, ol häzirlilikçe şol görnüşde has doly ýüze çykýar we töleg balansyna, hususan-da sebitleýin toparlaryň söwdasyna täsir edýär (4.1-nji tablisa).

4.1-nji tablisa

Ykdysady toparlar: sebit içindäki söwda we onuň dünýä eksportyndaky paýy

	Sebit içindäki söwda	Dünýä eksportyndaky paýy
ATES	73	46
ÝB	62	35
NAFTA	56	19
ASEAN	24	7

Haryt akymalarynyň geografiýasynda olaryň daşarky söwdasynda ösýän ýurtlaryň tutýan ornunyň azalmagynda ösen ýurtlaryň arasynda çalşygyň giňemegine tarap üýtgeşmeler bolup geçýär. Ösen ýurtlaryň özara söwdasy eksportyň 80%-ini özüne alýar (ÝB ýurtlary-62%), ösýän ýurtlaryň arasyndaky söwda bolsa olaryň eksportynyň diňe 4/1 barabar.

TMK statistikada dünýä söwdasynyň umumy netijesine goşulýan içerki şereket haryt çalşygyny ösdürýär. Bu bahalaryň derejesine, HYG-niň düzümine, MRT-de amatly gatnaşmagyň paýlanyşygyna täsir edýär. Töleg balansynyň ýagdaýyna TMK-niň açyk we gizlin halkara amallary täsir edýär. Töleg balansyna bäsdeşligiň täsiri güýçlenýär: gazyp alýan senagatyň önümleriniň söwdasyndaky baha bäsdeşligi we taýýar önümleriň bazarynda baha däl bäsdeşlik güýçlenýär.

7. Walýuta-maliýe galyndysynyň töleg balansyna täsiri.

Dewalwasiýa, adatça, eksporty höweslendirýär, rewalwasiýa bolsa beýleki deň şertlerde importy höweslendirýär. Milli walýutanyň kursunyň peselmegine garaşylanda eksport we import boýunça tölegleriň möhletleriniň üýtgemegi bolup geçýär: import edijiler tölegleri çaltlandyrmaga, eksport edijiler bolsa, tersine, alnan daşary ýurt walýutasynyň alynmagyny saklamaga („lidz end legz“ syýasaty) çalyşýarlar. Halkara hasaplaşyklarynyň möhletinde ýurtdan uly

kapitalyň akyp gitmegine getirmek üçin tapawudy uly däl. Üýtgeýän kurslaryň girizilmegi bilen walýuta ýitgileriniň howpy ýokarlanýar.

8. Inflýasiýanyň töleg balansyna ýaramaz täsiri. Bu, eger-de bahalaryň ýokarlanmagy milli harytlaryň eksportyny kynlaşdyryp, olaryň bäsdeşlige ukyplylygyny peseldende, harytlaryň importyny höweslendirende we maýalaryň daşary ýurda “gaçmagyna” ýardam berende bolup geçýär.

9. Adatdan daşary ýagdaýlar bu hasylsyzlyk, tebigy betbagtçylyklar, heläkçilikli ýagdaýlar we ş.m. töleg balansyna ýaramaz täsir edýär.

Töleg balanslary aýratyn ýurtlaryň emeli päsgeçlikleri döredýän we özara bähbitli gatnaşyklaryň ösmegine päsgeçilik berýän söwda-syýasy diskriminasiýasyna duýgur bolýar. Töleg balanslaryna şeýle hem ýurtlaryň ykdysady syýasatyndaky liberalizmiň we proteksionizmiň gatnaşygy täsir edýär.

4.5. Töleg balansyny düzgünleşdirmegiň esasy usullary

Töleg balansy gadymdan bäri döwlet düzgünleşdirmesiniň obýekti bolup durýar, ol bazar düzgünleşdirmesini düzedýär. **Bu şu aşakdaky sebäpler bilen şertlendirilendir.**

Birinjiden, töleg balanslaryna deňagramsyzlyk häsiýetli, ol bir ýurtlardaky uzak we uly ýetmezçilikde we beýleki ýurtlarda çendenaşa aktiw galyndyda ýüze çykýar. Halkara hasaplaşyklarynyň balansynyň durnuksyzlygy walýuta kursunyň depginine, maýalaryň migrasiýasyna, ykdysadyýetiň ýagdaýyna täsir edýär. Mysal üçin, töleg balansynyň gündelik amallarynyň ýetmezçiligini milli walýuta bilen ýapyp, ABŞ inflýasiýanyň beýleki ýurtlara eksportyň edilme-gine, halkara dolanyşygynda dollaryň artykmaçlygynyň döremegine ýardam berýärler, bu bolsa Brettonwud ulgamynyň dargamagyna getirýär we häzirki zaman dünýä walýuta ulgamyna ýaramaz täsir edýär.

Ikinjiden, 1930-njy ýylda altyn standart ýatyrylandan soň töleg balansyny bahalaýyn düzgünleşdirmek arkaly özakymlaýyn düzlemek mehanizmi örän gowşak täsir edýär. Şonuň üçin töleg balansynyň düzedilmegi maksada gönükdirilen döwlet çäreleriniň görülmegini talap edýär.

Üçünjiden, globalizasiýa şertlerinde döwletiň ykdysadyýeti düzgünleşdirmeginiň ulgamynda töleg balansynyň ähmiýeti ýokarlanýar. Ony deňagramlaşdyrmagyň wezipesi ykdysady ösüşi üpjün etmek, inflýasiýany we işsizligi saklamak bilen bir hatarda döwletiň syýasatynyň esasy wezipelerine girýär.

Töleg balansyny düzgünleşdirmegiň maddy esaslary bolup şu aşakdakylar hyzmat edýär:

- 1) resmi altyn-walýuta ätiýaçlyklary;
- 2) döwlet býujeti;
- 3) maýalaryň eksport edijisi, karz beriji, garant, karz beriji hökmünde ýurduň HYG-da gönünden-göni gatnaşmagy;
- 4) kanun çykaryjylyk we kadalaşdyryjy namalaryň kömegi bilen daşary ykdysady amallary çäklendirmek.

Töleg balansyny deňlemek meselesi uzak we iri ýetmezçiligi bolan ýurtlaryň önünde has ýiti ýüze çykýar. Halkara hasaplaşyklarynda aktiw balansly ýurtlar olary tertibe salmaga çagyryýarlar: inflýasiýany çäklendirmek, deflýasion syýasaty geçirmek, eksporty höweslendirme, harytlaryň importyny saklamak we ş.m. Şeýle talaplary ikinji jahan urşundan soň ABŞ töleg balansynyň hroniki ýetmezçiligi bolan Günbatar Ýewropa ýurtlaryna bildirýärler. 1960-njy ýyllarda 1980-nji ýyllarda we 2000-nji ýyllaryň başynda ýagdaý üýtgeýär: Günbatar Ýewropa ýurtlary şeýle talaby ABŞ-a bildirýärler. Töleg balansynyň ýetmezçiligi bolan, ýurtlar, adatça olaryň aktiw balansly hyzmatdaşlary importyň çäklendirmelerini gowşatmagy, maýalaryň çykarylyşyny giňeltmegi hakynda talap edýärler.

Töleg balansynyň döwlet düzgünleşdirmesi – bu döwletiň töleg balansynyň esasy maddalaryny emele getirmäge, şeýle hem emele gelen galyndyny ýapmaga gönükdirilen ykdysady, şol sanda walýuta, maliýe, pul-karz çäreleriniň jemi. Töleg balansynyň ýagdaýyna we ýurduň syýasatyna baglylykda ony düzgünleşdirmek üçin usullaryň dürli toplumu ulanylýar.

Töleg balansynyň ýetmezçiligi bolan ýurtlar tarapyndan eksporty höweslendirme, harytlaryň importyny saklamak, daşary ýurt maýadarlaryny çekmek, maýalaryň çykarylyşyny çäklendirmek maksady bilen, adatça, şu aşakdaky çäreler görülyär.

1. Deflýasion syýasat. Içerki islegiň peseldilmegine gönükdirilen şeýle syýasat öz içine býujet harajatlarynyň çäklendirmesini, bahalaryň we zähmet hakynyň doňdurylmagyny alýar. Töleg balansyny düzgünleşdirmek jähtinden deflýasion syýasat harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyny peseltmäge we bäsdeşlige ukyplygyny ýokarlandyrmaga gönükdirilen (deflýasiýa bu – bahalaryň umumy derejesiniň durnukly peselmegi).

Onuň gurallary bolup maliýe we pul-karz çäreleri hyzmat edýär: býujet ýetmezçiliginiň azaldylmagy, merkezi bankyň hasaba alnyş goýumynyň üýtgedilmegi (diskont syýasat), karz çäklendirmeleri, pul massasynyň we inflýasiýanyň ösüşiniň maksatlaýyn çelgilerini bellemek (targetirlemek). Ykdysady çökgünlik şertlerinde işsizleriň we ulanylmadyk önümçilik kuwwatlyklarynyň ätiýaçlyklary uly möbçeri ýüze çykanda deflýasiýa syýasaty önümçiligiň we işliligiň mundan beýläk peselmegine getirýär. Ol zähmetkeşleriň durmuş derejesine barmagy we sosial gapma-garşylyklaryň ýitileşmegi bilen bagly.

2. **Dewalwasiýa.** Töleg balansyny düzgünleşdirmekde dewalwasiýanyň roly ony geçirmegiň anyk şertlerine we ugurdaş gidýän umumy ykdysady hem-de maliýe syýasatyna bagly bolýar. Dewalwasiýa harytlaryň eksportyny diňe harytlaryň we hyzmatlaryň bäsdeşlige ukyply eksport kuwwaty we dünýä bazarynda amatly şertler bolanda höweslendirýär. Dewalwasiýanyň importhy saklamak täsiri babatda, onda gaýtadan öndürjiligiň hadysalarynyň halkaralaşmagynyň we halkara ýöriteleşmesiniň ösmeginiň şertlerinde ýurt köp halatlarda harytlaryň getirilişini birden azaldyp bilmeýär. Üstesine-de, ähli ýurt importhyň ornuny tutmak boýunça syýasaty üstünlikli geçirip bilmeýärler.

Dewalwasiýa importhy gymmatladyp, milli harytlaryň önümçilik harajatlarynyň artmagyna, inflýasiýa we daşarky bazarlarda bäsdeşlik artykmaçlyklarynyň ýitirilmegine getirip biler. Şonuň üçin, ol ýurda wagtlaýyn artykmaçlyklary hem berip bilse, köp halatlarda töleg balansynyň ýetmezçilik sebäplerini aradan aýyrmaýar. Garaşylýan netijäni almak üçin dewalwasiýa möçberi boýunça ýeterlik bolmaly. Ýogsa, ol walýuta bazarlaryndaky spekulýasiýalary güýçlendirýär, sebäbi, walýuta kursuna gaýtadan seretmek müm-

kinçiligi saklanyp galýar. Mysal üçin, 1967-nji ýylyň noýabrynda funt sterlingiň 14,3% dewalwasiýasy we 1971-nji ýylyň dekabrynda dollaryň 7,89% dewalwasiýasy bu walýutalara spekulýatiw basyşy aradan aýyрмаýar. Şol bir wagtda dewalwasiýasynyň çendenaşa möbçeri beýleki walýutalaryň kursuny peseldýän zynjyrlaýyn reaksiýa getirýär we şonda öz walýutasyny dewalwirlän ýurt özüniň garaşýan bäsdeşlik artykmaçlyklaryndan mahrum bolýar. Käbir ýurtlar walýuta kursunyň köplügini zygiderli ýagdaýda geçirýärler, kähalatlar da gizlin dewalwasiýa hökmünde iki walýuta bazary görnüşinde. Üýtgeýän walýuta kurslarynyň tertibiniň girizilmegi töleg balanslarynyň deňleşmegine getirmeýär. Böküş görnüşli dewalwasiýalaryň bes edilmegi bellibir derejede töleg balansyna spekulýatiw kapitallaryň basyşyny aýyrýar; emma üýtgeýän walýuta kurslarynyň şertlerinde olaryň bazarda düşmeginiň import we eksport edilýän harytlaryň bahalarynyň gatnaşygyna täsiri aňsatlyk bilen ýok bolýar. Şonuň üçin dewalwasiýanyň netijeliligini üpjün etmek üçin köp ýurtlar, aýratynda ösýän ýurtlar eksporta we importa tapawutlandyrylýan paçlary we ýeňillikleri girizýärler.

3. Proteksionistik çäreler. Walýuta çäklendirmeleri eksport edijileriň daşary ýurt walýutasyndaky girdejisini blokirmek, import edijilere daşary ýurt walýutasynyň satuwyny lisenzirmek, walýuta amallaryny ygtyýarlandyrylan banklarda jemlemek – töleg balansynyň ýetmezçiligini, kapitalyň eksportyny çäklendirmek we onuň gelmegini höweslendirmek, harytlaryň importyny saklamak arkaly azaltmaga gönükdirilýär. Töleg balansynyň gündelik amallarynyň liberalizasiýasyna garamazdan, takmynan, konwertirlenýän walýutaly ýurtlaryň 90%-i kapitallaryň halkara hereketi boýunça çäklendirmeleri ulanýarlar (1980-nji ýyla çenli Ýaponiýa, 1992-nji ýyla çenli ÝB ýurtlary). Ösýän ýurtlar walýuta çäklendirmelerini bölekleyin ulanmagy dowam edýärler.

4. Maliýe we pul-karz syýasaty. Töleg balansynyň ýetmezçiligini azaltmak üçin eksport edijilere býujet ýeňillikleri, import paçlarynyň proteksionistik ýokarlandyrmasy, daşary ýurtly gymmat kagyzlary saklaýjylara ýurda maýalaryň akymyny höweslendirmek maksady bilen tölenilýän göterimden salgydyň ýatyrylmany, pul-karz

syýasaty, aýratyn-da hasaba alyş syýasaty we pul toplumyny hem-de inflýasiýany targetirlemek ulanylýar.

5. Töleg balansynyň, söwda balansynyň, „göze görünmeýän“ amallaryň, maýalary hereketiniň esasy maddalary emele getirilende oňa döwlet täsiriniň ýörite çäreleri. Düzgünleşdirmäniň esasy obýekti söwda balansy bolup durýar.

Döwlet düzgünleşdirmesi diňe bir dolanyşyk giňişligini öz içine alman, eýsem, eksport harytlarynyň önümçilik giňişligini hem öz içine alýar. Eksportyň höweslendirmesi zzygiderli ýagdaýda bahalara täsir etmek arkaly amala aşyrylýar (eksport edijilere salgyt, karz ýeňilliklerini bermek, walýuta kursuny üýtgetmek we ş.m.). Eksport edijileriň daşarky bazarlary özleşdirmegine gyzyklanmalaryny döretmek üçin döwlet karz berýär, olary ykdysady we syýasy howplardan ätiýaçlandyrýar, esasy kapitally amortizirlemegiň ýeňillikli tertibini girizýär, olara bellibir eksport maksatnamasyny ýerine ýetirmek borçnamasynyň ýerine beýleki maliýe-karz ýeňilliklerini berýär.

Dünýä bazarlarynda bäsdeşligiň ýitileşýän şertlerinde esasy üns eksport önümçiligini pudak içindeki ýöriteleşmäni çuňlaşdyrmak we milli şereketleriň daşary ýurt şereketleri bilen sazlanylmagy arkaly düzgünleşdirmäge berilýär. Döwlet kiçi we orta şereketleriň eksport işini höweslendirýär. „Ýaşyl nebit“ hökmünde garalýan oba hojalyk önümleriniň eksportyny ýokarlandyrmak boýunça çäreler görülýär. Oba hojalyk önümleriniň eksportyny höweslendirmek üçin OESR ýurtlary ýeňillikleri berýärdiler (ýylda 350 mlrd doll.). Maşynlaryň we enjamlaryň ýerleşdirilmeginiň giňeldilmegi höweslendirilýär.

Eksportyň döwlet düzgünleşdirmesi daşary ýurt bazaryny öwrenmekden we daşary ýurtta satuwdan soňky hyzmat edişe çenli harydyň hereketiniň ähli tapgyrlaryna degişli bolýar. Eksporty höweslendirmek usullary gitdigiçe has toplumlaýyn ulanylýar. Olar öz içine eksport edijilere walýuta, karz, maliýe, guramaçylyk görnüşdäki, şol sanda mahabat, maglumat, işgärleri taýýarlamak goldawyny alýar. Kapitallyň çykarylmagy gadymdan bäri harytlaryň eksportyny höweslendirmek üçin ulanylýar. Passiw töleg balansynda importyň düzgünleşdirmesi ony azaltmak we importyň ýerini tutmak maksady bilen milli önümçiligi ösdürmek arkaly amala aşyrylýar.

Tarif ýaragsyzlanmasy meýliniň şertlerinde bäsleşýän importyň tarif däl çäklendirmeleri artýar. 1995-2001-nji ýyllarda antidemping çäreleriniň ulanylan ýagdaýy 156-dan 348-e çenli artýar; öwezini dolýan çäreleriň ulanylyşy -10-dan 16 çenli, tehniki päsgelçilikleriň 365-den 672-ä çenli artýar.

Töleg balansynyň „göze görünmeýän“ amalary boýunça tölegleri we girdejileri düzgünleşdirmek maksady bilen şu aşakdaky çäreler ulanylýar:

- Daşary ýurt jahankeşdelerini çekmek maksady bilen döwletiň syýahatçylyk infrastrukturasyňy döretmäge gatnaşmagy;

- “Ulag” maddasy boýunça harajatlary azaltmak maksady bilen býujet serişdeleriniň hasabyna deňiz gämileriniň gurluşygyna ýardam bermek;

- Patent, lisenziýa, ylmy-tehniki bilimler we ş.m. bilen söwdadan gelýän girdejileri artdyrmak maksady bilen döwletiň ylmy barlag işlere harajatlaryny giňeltmek;

- Işçi güýjüniň migrasiýasyny düzgünleşdirmek, daşary ýurtly işgärleriň geçirilmegini azaltmak üçin immigrantlaryň gelmegini döwürleýin çäklendirmek.

Maýalaryň hereketini düzgünleşdirmek, bir tarapdan, milli şereketleriň daşary ykdysady ekspansiýasyny höweslendirmege, beýleki tarapdan daşary ýurt kapitalynyň akymyny we milli kapitallaryň repatriasiýasyny höweslendirmek arkaly töleg balansyny deňagramlaşdyrmaga gönükdirilýär. Bu zynjyra döwletiň hususy daşary ýurt maýa goýumlary we harytlaryň çykarylmagy üçin amaly şertleri döredýän kapitaly eksport ediji hökmündäki işe bagly bolup durýar. Maýa goýumlar boýunça hökümet kepillendirmeleri täjirçilik we syýasy töwekgelçiligiň ätiýaçlandyrylmagyny üpjün edýär.

Şeýle hem döwlet maýalaryň „gaçmagyny“ saklamak boýunça çäreleri görýär. Olaryň hatarynda: ýurtdaky ykdysady we syýasy durnuklylyk, hökümete we milli walýuta ynamy ýokarlandyrmak, döwletliligi berkitmek, milli howpsuzlygy üpjün etmek, korrupsiýa we „kölegeleýin“ ykdysadyýet bilen göreşmek. Kapitalyň „gaçmagyny“ saklamagyň, möhüm usuly kapitalyň halkara hereketine netijeli döwlet gözegçiligi, jenaýatçylykly ýol bilen alnan girdejileriň “ýuwulmagy” bilen göreşmek bolup durýar.

Dünýä tejribesinde maýalaryň gaçmagyny saklamak kanunçylyk kadalarynyň pul kapitaly bilen amallara we daşary ýurtdaky maýa goýumlara administratiw we maliýe gözegçiliginiň çäreleri bilen utgaşykly ulanylýar. Banklar ýalan daşary ykdysady şertnamalar boýunça hakuýy töleglere gözegçilik edýärler we döwlet edaralaryna daşary ýurtdaky bank hasapalaryna nagt pullaryň şübheli geçirimleri hakynda habar berýärler. Eksport geleşiginiň subýektlerine gözegçilik-hasaba alşyň ýeke-täk zynjyry döretmek (eksport ediji- gümrük-bank), hasabatlylygyň görnüşlerini bir nusga getirmek (hususanda eksport ýükleriniň barlagy we olaryň gelendigi hakyndaky) kapitalyň „gaçmagynyň“ gerimlerini çäklendirmäge ýardam berýär. Kapitalyň akyp gitmegini saklamagyň serişdeleriniň biri netijeli walýuta we eksport gözegçiligi bolup durýar. Kapitalyň „gaçmagyny“ saklamagyň möhüm faktory- halkara hyzmatdaşlygy, „gaçan“ kapitallaryň baran ýurtlary bilen walýuta we eksport gözegçiliginiň ulgamynda bilelikdäki çäreler hakyndaky ylalaşyk. Kähalatlarda „gaçan“ kapitalyň repatriasiýasyny höweslendirmek maksady bilen onuň eýesiniň saýlaw amnistiýasy ulanylýar. Kapitalyň „gaçmagyny“ saklamak – daşary ýurtda jenaýatçylykly girdejileriň legallaşdyrylmagyna we terrorçylygyň maliýeleşdirilmegine garşy göreşmegiň bir bölegi bolup durýar. Aktiw töleg balansynda döwlet düzgünleşdirmesi çendenaşa aktiw galyndynyň gerekmejek netijelerini aradan aýyrmaga gönükdirilýär. Şu maksat bilen ýokarda sanalyp geçilen – maliýe- karz, walýuta we beýleki usullar, şeýle hem walýutalaryň rewalwasiýasy importy giňeltmek we harytlaryň eksportyny saklamak, kapitalyň eksportyny artdyrmak we olaryň importyny çäklendirmek üçin ulanylýar.

Adatça, töleg balansynyň öwezini dolma düzgünleşdirmesi ulanylýar, ol çäreleri iki garşylyklaýyn toplumynyň utgaşdyrylmagyna esaslanýar, ýagny: restriksion (karz çäklendirmeleri, göterim haklarynyň ýokarlandyrylmagy, inflýasiýany, harytlaryň importyny, kapitalyň gaçmagyny saklamak we başg.) we ekspansionistik (harytlaryň, hyzmatlaryň eksportyny, kapital-laryň hereketini höweslendirmek, dewalwasiýa we ş.m.). Döwlet diňe bir aýry-aýry maddalary düzgünleşdirmän, eýsem töleg balansynyň galyndysyny hem düzgünleşdirýär.

Töleg balansyny deňleşdirmegiň usullary. Formal taýdan töleg balansyny her bir balansy bolşy ýaly deňagramlykda bolmasy, sebäbi, esasy we deňleşdiriji maddalaryň netijeleýin görkezijileri biri-birini ýapýar. Eger-de tölegler gündelik maddalar boýunça girdejilerden geçýän bolsa, onda ýetmezçiligi deňleşdiriji maddalaryň hasabyna ýapmak meselesi ýüze çykýar, ol töleg balansynyň galyndysyny düzgünleşdirmegiň çeşmelerini we usullaryny häsiýetlendirýär. Däp bolşy ýaly munuň üçin daşary ýurt karzlary we kapitalyň getirişi ulanylýar. Gürrüň töleg balansyny deňleşdirmegiň wagtlaýyn usullary hakynda barýar, sebäbi, bergidar ýurtlar göterim haklaryny we paý peýdalaryny, şeýle hem karzyň pul möçberini tölemäge borçly. Töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmak üçin HWG ätiýaçlyk (şertsiz) karzlary berýär. Olaryň möçberi uly däl we ýurtlar boýunça deň derejesiz olaryň kwotasynyň (gatanjynyň) 25% çäklerinde paýlanýar. Bu ätiýaçlyk ornundan ýokary geçýän karzlar HWG-niň durnuklaşdyryş maksatnamalaryny geçirmek babatdaky berk talaplar bilen şertlendirilendir.

Töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmagyň gözleginde ýurtlar bank konsorsiumlaryň karzlary, obligasion karzlar görnüşinde dünýäniň kapitallar bazarynda serişdelerini herekete getirýärler. Bank karzlarynyň halkara maliýe guramalarynyň karzlaryndan artykmaçlygy olaryň durnuklaşdyryş maksatnamalary bilen şertlendirilmezligindedir. Emma bank karzlary uly daşarky bergisi bolan ýurtlar üçin gymmat we almasy kyndyr.

Balansyň passiw galyndysyny ýapmak üçin kähalatlarda merkezi banklar tarapyndan milli walýutada özara berilýän swop ylalaşygy boýunça gysga möhletli karzlar ulanylýar.

70-nji ýyllaryň ortasyndan 80-nji ýyllaryň ortalaryna çenli ösen ýurtlar öz töleg balanslarynyň ýetmezçiligini ýapmak üçin nebit çykarýan ýurtlaryň nebit eksport etmeginden gelyän walýuta girdejisini öz peýdasyna resiklirlemek (gaýtadan paýlamak) arkaly nebit-dollarlaryny çekýärler.

Töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmagyň wagtlaýyn usullaryna ýurt tarapyndan daşary ýurt ugry boýunça alnan ýeňillikli karzlar hem degişli bolup durýar.

Töleg balansyny deňleşdirmegiň jemleýji usuly resmi walýuta we altyn ätiýaçlyklaryny ulanmak bolup durýar.

Altyn standart ýatyrylandan soň töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmak üçin altynyň ulanylmagy azalýar. Altynyň resmi demonetizasiýasy şertlerinde ol ähli umumy töleg serişdesi hökmünde şu ýagdaýlarda ulanylýar: birinjiden, çäkli möçberlerde we ähli beýleki mümkinçilikler gutaranda iň soňky nobatda; ikinjiden, ony deslaplan altynyň dünýä bazarlarynda zerur bolan walýuta derek ýerlemek arkaly gytaklaýyn görnüşde.

Altyny çykarmagyň hasabyna ABŞ 50-70-nji ýyllarda töleg balansynyň ýetmezçiliginiň 5/1-den 3/1 çenli ýapýarlar. Emma ABŞ-nyň tejribesi iň uly altyn ätiýaçlykly ýurduň hem töleg balansyny ýapmagyň şol usulyny uzak wagtlaýan ulanyp bilmeyändigini görkezdi (bu olaryň altyn ätiýaçlyklarynyň azalmagyna ýardam berýär).

Käbir ýurtlar (Italiýa, Portugaliýa, Urugwaý we başg.) öz altyn ätiýaçlyklaryna eýeçilik hukugyny saklamaga ymtylyp, 70-nji ýyllaryň ortalarynda we 80-nji ýyllaryň başynda töleg balanslarynyň ýetmezçiligini ýapmak üçin daşary ýurt karzlaryny üpjün etmek hökmünde altyny ulanmagy rowa görýärler.

1974-nji ýylda altyn ätiýaçlygy 3,5 mlrd dollar bolan Italiýa töleg balansyny deňleşdirmek üçin GFR-den altynyň ortaça bazar bahasyndan (şol döwürde unsiýa üçin 120 doll.) ugur alyp, altyn üpjün ediş şertinde iki ýyllyk möhlet bilen 2 mlrd dollar karz alýar. GFR-iň talaby boýunça bu altyn ABŞ-nyň saklawjaýyndan alynýar we Bundesbankda deponirlenýär. Portugaliýanyň banky 1976-njy ýylda GFR-iň we Şweýsariýanyň birnäçe banklaryndan öz altyn ätiýaçlygynyň 20% girewi astynda karz (580 mln doll.) alýar; 1983-nji ýylda Portugaliýa Halkara hasaplaşyklarynyň bankyndan (HHB) 3 aý möhlet bilen 30 t altyn girew astynda 300 mln dollar karz alýar.

Töleg balansyny gutarnykly balansirlemegiň esasy serişdesi erkin konwertirlenýän daşary ýurt walýutasynyň ätiýaçlyklary bolup durýar. Ikinji jahan urşundan soň ABŞ we Beýik Britaniýa öz töleg balanslarynyň ýetmezçiligini milli walýutalary bilen ýapýarlar, sebäbi, Brettonwud ylalaşygy dollar we funt sterlinge ätiýaçlyk walýutasynyň statusyny berýär. Bu artykmaçlyk sebäpli ABŞ uruş ýyllarynda we ondan soň toplanan ägirt uly altyn ätiýaçlyklarynyň

ýarysyny saklap bilýärler. 50-60-njy ýyllarda ABŞ töleg balansynyň passiw saldosityň 70-80%-e çenlisini, 1971-nji ýylda dollaryň altyna konwertasiýasy ýatyrylandan soň 100% çenlisini milli walýutasy bilen ýapýar, bu bolsa ahyrky netijede halkara dolanşygynda dollaryň artykmaçlyk etmegine we onuň zygydiderli hümmetsizlenmegine getirýär. ABŞ-dan tapawutlykda beýleki ýurtlar töleg balansynyň ýetmezçiligini konwertirlenýän walýuta bilen ýapmak üçin milli baýlygyň bölegini eksport etmek arkaly ony „gazanmaly“.

70-nji ýyllardan başlap töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmak üçin zerur bolan daşary ýurt walýutasyny satyn almak üçin SDR-i HWG-de bir ýurduň hasabyndan başga ýurduň hasabyna geçmek arkaly ulanylyp başlaýar. Emma SDR-iň emissiýasy uly däl, olaryň halkara likwid ätiýaçlyklardaky paýy uly däl. Olar HWG-niň agza ýurtlarynyň arasynda deň derejesiiz onuň kapitalyna bularyň gatanjyna baglylykda paýlanýar. Ilkibaşky niýetlenmesine garamazdan çykarylan SDR-iň diňe 20% töleg balansynyň passiw galyndysyny ýapmak üçin ulanylýar. 1979-1998-nji ýyllarda ÝWU-nyň agza ýurtlary töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmak üçin 1999-njy ýyldan ýewro bilen çalşylan ekýuny ulanýarlar. Töleg balansyny balansirlemegiň kömekçi serişdesi daşary ýurt walýutasyna daşary ýurt we milli gymmat kagyzlary satmak bolup durýar. Mysal üçin, ABŞ beýleki ýurtlaryň merkezi banklarynda gaznanyň obligasiýalaryny ýerlemek arkaly öz töleg balansynyň gündelik amallarynyň passiw galyndyny bölekleýin ýapýarlar.

Töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmagyň gutarnykly serişdesi hökmünde subsidiýalar we sowgatlar görnüşdäki daşary ýurt kömegi hem hyzmat edýär. Mysal üçin, 1947-nji ýylda Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň töleg balansynyň ýetmezçiliginiň jemi 75%-i ABŞ-nyň kömeginiň hasabyna ykdysady we syýasy eglişikleriň üsti bilen ýapylýar. Häzirki zaman şertlerinde kömegi çekmek töleg balanslary ýetmezçiligi ösýän ýurtlar üçin häsiýetli bolup durýar.

Töleg balansynyň aktiw galyndysy döwlet tarapyndan ýurduň daşarky bergisini (şol sanda möhletinden öň) üzmek, daşary ýurt döwletlerine karz bermek, altyn-walýuta ätiýaçlyklaryny artdyrmak, kapitaly çykarmak üçin ulanylýar.

70-nji ýyllaryň ortalaryndan töleg balansyny döwletara düzgünleşdirmek täse hadysa bolýar. Ol dünýä hojalygynyň globalizasiýasynyň we milli düzgünleşdirmäniň netijeliliginiň pesligi sebäpli ýüze çykýar. Gaýtdan öndürijiligiň halkaralaşdyrylmagynyň ösmegi bilen töleg balansynyň deňagramсызlygy aýratyn ýurtlaryň ykdysadyýetindäki we dünýä hojalygyndaky deňsizligi güýçlendirýär. TNK-nyň, TNB-niň, halkara guramalarynyň işini milli döwletleriň özygtyýarlylygy we olaryň töleg balansyny düzgünleşdirmek mümkinçiligini bozýar. Döwletara düzgünleşdirmesini halkara ykdysady guramalar (GATT/WTO, ÝUNKTAD, OESR, halkara maliýe institutlary we başg.) amala aşyrýar. Olar daşarky ykdysady işiň kadalaýyn-hukuk esasyny unifisirleýär (unifisirlenen düzgünler harytlaryň we täjirçilik hyzmatlarynyň dünýä söwdasynyň 10/9 gurşap alýar), Internet ulgamyny ulanmak bilen elektron söwdasynyň şertlerini düzgünleşdirýär. Töleg balansyny düzgünleşdirmegiň döwletara serişdelerine şu aşakdakylar degişli: halkara hasaplaşyklarynyň esasy görnüşleriniň düzgünlerini bir nusga getirmeklik, eksportyň döwlet karzlaşdyrmasynyň şertlerini ylalaşmak, ikitaraplaýyn hökümet karzlary, halkara maliýe institutlarynyň karzlary.

Daşary ýurt karzlarynyň işjeň çekilmegi, hususan-da, töleg balansynyň gündelik amallarynyň ýetmezçiligini ýapmak üçin çekilmegi bilen bagly daşarky berginiň döwletara düzgünleşdirmesi amala aşyrylýar. Şeýlelikde, töleg balansyny düzgünleşdirmek has çylşyrymlaşdy, onuň gurallary köpeldi, ulanylmagy bolsa ulgamlaýyn häsiýete eýe boldy. Töleg balansyny durnuklaşdyrmak maksatnamalary, adatça, ykdysadyýeti sagdynlaşdyrmak, inflýasiýasyny saklamak, býujet ýetmezçiligini azaltmak we ş.m. boýunça çäreler bilen utgaşýar.

Emma töleg balansynyň ýetmezçiligini azaltmak wezipesi köp halatlarda ykdysady syýasatyň beýleki maksatlary – hojalyk işjeňliginiň giňeldilmegini, býujet harajatlarynyň artdyrylmagyny, göterim haklarynyň peseldilmegini talap edýän ykdysady ösüşi saklamak we işliligi üpjün etmek bilen gapma-garşylyga girýär.

Töleg balansyny düzgünleşdirmegiň dünýä tejribesi milli ykdysadyýetiň içerki we daşarky deňagramlylygyna bir wagt-

da ýetmegiň kynçylyklary hakynda şaýatlyk edýär. Bu aktiw we passiw töleg balansly ýurtlaryň özara gatnaşyklarynda iki meýli-hyzmatdaşlygy we agzalalygy güýçlendirýär. Maliýe hyzmatlarynyň we telekommunikasiýa bazarlarynyň liberallaşdyrylmagy, awtorlyk we patent hukuklarynyň düzgünleşdirilmegi, arassaçylyk talaplarynyň, önümleri ösen ýurtlaryň, şol sanda olaryň we ösýän ýurtlaryň arasynda tehniki ülnüleri sertifikirlmek meseleleri boýunça ýiti gapma-garşylyklar ýüze çykýar.

4.6. Ösýän ýurtlaryň töleg balanslary, olary düzmegiň usulyýetiniň aýratynlyklary

Ösýän ýurtlaryň töleg balanslary, düzgün bolşy ýaly, HWG-niň standart çyzygysy boýunça düzülýär, onda dürli amallaryň unifikasiýasy we olary dürli bölümler we maddalar boýunça toparlamak göz önünde tutulýar. „**Gündelik amallaryň balansy**“ **bölümünde** „**Harytlar we hyzmatlar**“ maddasy möhüm orun tutýar. Emma ösýän ýurtlaryň töleg balansynda olaryň eksporty we importy hakyndaky getirilýän maglumatlar statistik maglumatlaryň ygtybarsyzlygy bilen uly derejede ýoýulýar. Mysal üçin, legal daşarky söwda amallary harytlar gümrügi kesip geçende ýeterlik derejede takyk bellenilýär. Soňra walýuta ýurtlary gümrük statistikasyny töleg balansynyň talaplaryna uýgunlaşdyrmak üçin düzedişler girizýärler, hususan-da, sif importyny fob importyna hasaplaýarlar (ýagny, fraht üçin harajatlary we harytlaryň satyn alynmagy üçin göni harajatlardan ätiýaçlandyrmany tapawutlandyrýarlar), importy paçlar aýrylan bahalar boýunça hasaba alýarlar, walýuta statistikasynyň kömegi çäklerinde alnan harytlaryň bahasyny aýyrýarlar we ş.m. Mundan başga-da, ençeme ösýän ýurtlarda daşarky söwdanyň bölegi bikanyň ýol bilen amala aşyrylýar we olaryň statistikasynynda hasaba alynmaýar.

Umuman, ösýän ýurtlaryň köpüsi daşarky söwda amallary ýaramaz galynda syrykdyrýarlar.

“Göze görünmeýän” amallar görnüşi we ykdysady mazmuny boýunça dürli maddalary birleşdirýärler. Ösýän ýurtlaryň daşarky söwda ýükleriniň aglaba köpüsi gämiler bilen we günbatar liniýa

kompaniýalarynyň (konferensiýalarynyň) tarifleri boýunça daşalýar. Bu tarifler köp halatda diskriminasion bolup durýar. Dünýä deňiz söwdasynyň ýüklenilen ýükleriniň 50%-den gowragyny we düşürilen ýükleriň 20%-ini öz içine alýan ösýän ýurtlaryň dünýäniň söwda flotunyň 20%-inden az tonnažy bar. Ýük dolanyşygynyň möçberi ösdügiçe fraht üçin tölegler töleg balansyna agyr ýük bolup düşýär we takmynan olaryň fraht girdejilerinden üç esse ýokary geçýär, bu bolsa „göze görünmeýän“ amallar boýunça tölegleriň umumy möçberiniň 30%-ine golaýyny düzýär. Öz hususy floty bolan ýurtlarda (Müsürde, BAE-de, Eýranda we baş.) hem daşary ýurt tonnažy üçin frahta harajatlary töleg balansynyň ýetmezçiliginiň 30-35%-ine çenli ýetýär. Bu ýagdaý harby gapma-garşylyklar we syýasy dartgynlylyk döwürlerinde has-da ýitileşýär.

Birnäçe ösýän ýurtlarda daşary ýurt walýutasynyň gelşiniň uly çeşmesi syýahatçylyk bolup durýar. Olaryň paýyna dünýä syýahatçylygynyň girdejisiniň 30%-e golaýy düşýär. Bu madda boýunça uly girdejiler aýratyn tebigatly ýurtlar (Keniya, Hindistan, Uganda, Müsür, Nepal, Saud Arabystany, Filippinler, Bermudlar, Bagam adalary we başg.) üçin häsiýetli. Syýahatçylygyň ösmegine olaryň syýahatçylyk obýektleriniň ýeterlik derejede taýýarsyzlygy, ýygy-ýygydan gaýtalanýan syýasy we harby gapma-garşylyklar, terrorçylyk ýagdaýlary päsgel berýär.

Ösýän ýurtlaryň daşarky söwda amallaryny ätiyaçlandyrmak boýunça tölegleri ýylda 2 mlrd dollardan geçýär, bu bolsa olaryň töleg balansynyň ýagdaýyny ýaramazlaşdyrýar. Bu belgi takmynan bolup durýar, sebäbi, halkara ätiyaçlandyрма we gaýtadan ätiyaçlandyрма boýunça tölegler hakynda resmi maglumatlar ýok.

“**Hususy geçirimler**” maddasy Türkiýe, Alžir, Päkistan, Braziliya, Marokko, Günorta Koreýa, Filippinler, Hindistan ýaly ýurtlarda uly, olaryň daşary ýurtlarda milli işgärleriniň köpsanly toparlary bar. Bu ýurtlaryň daşary ýurtda işleýän işçileriniň we hünärmenleriniň zähmet hakyndan watanyna pul geçirimler daşary ýurt walýutasynyň uly akymyny (ýylda 35 mlrd dollar) emele getirýär. Şeýle hem ösýän ýurtlar üçin „**Hökümet geçirimleri**“ maddasy möhüm bolup durýar. Bu ýerdäki esasy amallar daşary ýurtda diplomatiki apparaty saklamakdan we kapitallaryň hereketi hasaby boýunça geçirilýän karz

görnüşindäki kömekden tapawutlykda töleg balansynyň gündelik amallarynda şöhlendirilýän subsidiýalar, ýagny muzdsuz kömeklerden ybarat bolup durýar. Görkezilen subsudiýalar bellibir derejede gündelik amallaryň hasabyndaky galan maddalar boýunça ýetmezçiligi peseldýär. Adatça, harytlar görnüşinde berilýän muzdsuz kömek ösýän ýurtlaryň importynda şöhlendirilýär.

Käbir garaşsyzlyk alan ýurtlar üçin „**Döwlet geçirimleri**“ maddasynyň bellibir ähmiýeti bar. Oňa olaryň territoriýasynda daşary ýurt, esasan, ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň we Fransiýanyň bazalaryny we goşunlaryny saklamakdan gelýän girdejiler goşulýar. Daşary ýurtly ýaragly güýçleriň barlygy Kipr, Taýland, Türkiýe, Yrak, Günorta Koreýa, Kuweýt we bu madda boýunça girdejiler ýylda onlarça million dollara ýetýän beýleki ýurtlar üçin häsiýetli. „Hyzmatlar“ maddasynda ylmy-tehniki alyş-çalyş boýunça amallar hem, ýagny lisenziýalary we patentleri, tehniki kömegi ulanmak, tehniki we dolandyryjylyk tejribäni geçirmek (nou-hau) boýunça tölegler we girdejiler şöhlendirilýär. Köpsanly ösýän döwletler üçin görkezilen amallar boýunça otrisatel galyndy häsiýetli bolup durýar, sebäbi, bu ýurtlar öz YTAÇ-nyň yza galyndygy sebäpli daşary ýurtlardan lisenziýalary we patenleri satyn alýarlar we daşary ýurda bu ugur boýunça hiç zat satmaýarlar. Bu maddanyň ylmy-tehniki ösüşiniň şertlerinde möhümligi sebäpli, ony köp halatlarda ýurduň **“tehnologik balansy”** diýip atlandyryýarlar.

“Göze görünmeýän” amallaryň esasy maddalarynyň biri girdejileriň geçirimleri bolup durýar. Çekilen maýa goýumlar we karzlar (ýylda 150 mlrd dollardan gowrak) boýunça göterim haklarynyň we paý peýdalarynyň (esasy bergi bilen) tölenilmeği ösýän ýurtlaryň töleg balansyna uly agram salýar. Emma Pars aýlagynyň nebit çykaryjy ýurtlaryna degişli bolan olaryň birnäçesi (Kuweýt, Saud Arabystan, BAE) daşary ýurtdaky iri investisiýalary bilen bu madda boýunça položitel galyndylary bar. „Göze görünmeýän“ amallaryň balansy boýunça galyndy töleg balansynyň ahyrky netijesini emele getirmek üçin uly ähmiýeti bolup biler. Bu amallar boýunça 2008–2009-njy ýyllarda ösýän ýurtlaryň ýetmezçiligi ykdysady çökgünlik sebäpli 150 mlrd dollardan geçýärdi.

Ösýän we ösen ýurtlaryň kapitallaryň we karzlarynyň hereketiniň balansynyň maddalarynda olaryň düzüm nukdaýnazaryndan düýpli tapawutlyklary ýok. Hususy, bank we resmi kapitallaryň hereketi tapawutlanýar. Olara resmi likwid ätiýaçlyklaryň maddasynda şöhlelendirilýän HVG-niň karzlaryndan başga, döwletara karzlary, halkara maliýe guramalarynyň karzlary degişli. Ösýän ýurtlara uzak möhletli serişdeleriň umumy akymy 200 mlrd dollardan geçdi, şol sanda döwlet kanallary boýunça 50 mlrd dollar we hususy kanallar boýunça ýylda 160 mlrd dollar. Bu ýurtlardaky göni daşary ýurt maýa goýumlarynyň toplanan möçberi 1 trln dollar bahalandyrylýar.

Telekeçilik we ssuda kapitalynyň importy ösýän ýurduň töleg balansyna gapma-garşylykly täsir edýär. Kapitalyň importynyň başlangyç tapgyrynda onuň import ediji ýurduň töleg balansyny gowlandyrmak meýli bar. Bu başlangyç täsir soňlugy bilen daşary ýurtlary maýa goýujylara degişli bolan kärhanalarda öndürilýän harytlaryň eksportynyň ösmegi bilen berkidilip bilner. Birnäçe wagtdan ösýän ýurduň töleg balansy onuň ýagdaýyny ýaramazlaşdyrýan meýilleriň täsirini duýup başlaýar. Birinjiden, öndürijilik görnüşindäki kapitalyň importy ösýän ýurda täze gurluşyk üçin enjamlaryň, çig malyň we materiallaryň gelmegini höweslendirýär, ýagny import ösýär. Ikinjiden, ýurt daşary ýurt kapitalynyň importy bilen bagly lisenziýalaryň, patentleriň we beýleki hyzmatlaryň tölegi üçin walýutany harçlamaga mejbur bolýar. Soňra, çekilen daşary ýurt kapitalynyň geriminiň giňemegi bilen ýurt bu kapitaly ulanmakdan gelýän girdejileriň daşary ýurda geçirilmegini artdyrmaga mejbur bolýar. Şeýlelikde, durnuksyz syýasy şertlerde ösýän ýurtlaryň köpüsinden ösen ýurtlara daşary ýurt kapitalynyň repatrişiýasy has artýar.

Diňe käbir ösýän ýurtlara (Uzak Gündogaryň täze industrial ýurtlaryna we territoriýalaryna) maýa goýumlar boýunça tölegleriň ýaramaz netijelerini ýurduň içinde daşary ýurt kapitalyny ýokary netijeli ulanmak we harytlaryň eksportyny forsirlemek bilen aradan aýyrmak başardýar. Aýdylanlardan şu aşadaky netijeleri çykarmak mümkin:

– Kapitalyň importynyň ösýän ýurduň töleg balansyna umumy täsiri onuň artyş depginlerine, kapital üçin girdejiniň kadasyna we daşary ýurda geçirilýän we ýurtda goýulýan girdejiniň arasyndaky gatnaşyga baglylykda üýtgäp durýar;

– Haçanda, daşary ýurda geçirilýän girdejiniň ösüş depgini täze daşary ýurt maýa goýumlarynyň ösüşinden geçende töleg balansy wagtyň bellibir böleginde kummulýatiw ýaramaz täsir duýýar;

– Bu täsiri çalt duýuldygyça, şonça-da ýurt üçin täze kapitalyň akyp gelmeginiň we daşary ýurda geçirilýän girdejiniň arasyndaky gatnaşyk has ýaramaz emele gelýär;

– We tersine, kapitalyň has çalt akymy girdejiniň derejesiniň ösüşi we daşary ýurda geçirilýän girdejileriň depgini bilen deňeşdirilende daşary ýurt kapitalynyň akymynyň töleg balansyna ýaramaz täsirini gowşadýar.

Daşary ýurt maýa goýumlarynyň akymyny kabul edýän ýurtlaryň senagat ösüşini we olaryň ykdysadyýetiniň döwrebaplaşdyrylmagyny çaltlandyrýar. Şonuň bilen birlikde daşary ýurt hususy kapitalynyň çekilmegi tutuşlygyna bu döwletleriň meseleleriniň çözülmegine getirmeýär. Üstesine-de, olaryň käbirinde bu meseleler ýitileşýär. Ösüşiň deňsizligi güýçlenýär, sebäbi, maýa goýumlar ilkinji nobatda olary peýdaly ýerleşdirmek üçin uly mümkinçiligi bolan ýurtlara ugradylýar. Diňe uly bolmadyk möçberlerde olar has yza galak we olara has mätäçlik çekýän ýurtlara gönükdirilýär.

Walýuta-maliýe amatsyzlygynyň görkezijileri uly daşary ýurt karzlary bolup durýar, olaryň hatarynda köne bergileri üzmek üçin täze karzlaryň alynmagy. Çekilen umumy maliýe serişdelerinde gaýtadan maliýeleşdirmäge karzlaryň paýy ýurduň walýuta ýagdaýynyň möhüm görkezijisi bolup durýar.

Ösýän ýurtlaryň birnäçesi 70-nji ýyllaryň ahyryndan hususy kapitalyny eksport edip başlaýar. Onuň her ýylky möçberi 2000-nji ýyllaryň başynda 20-25 mlrd dollar hasap edilýär. Bu topara ilkinji nobatda nebit çykaryjy ýurtlar, şeýle hem Günorta Koreýa, Malaýziýa, Braziliýa, Meksika, Hindistan we başgalar girýär.

Kapitalaryň hereketiniň seljerilmeginiň baş maksady töleg balansynyň gündelik amallarynyň ýetmezçiligini ýapmagyň çeşmelerini, şeýle hem aktiw galyndynyň pul möçberleriniň ulanylyş ugurlaryny kesgitlemekden ybarat. Eger-de gündelik geleşikleriň balansy passiw bilen jemlenýän bolsa, onda kapitalyň hereketiniň hasaby boýunça töleg balansyny deňagramlaşdyrmak üçin aktiw galyndyny ilkinji nobatda gysga möhletli kapitalyň akymynyň hasabyna almak gerek.

Ösýän ýurtlaryň töleg balanslaryny düzmegiň usulyýetiniň aýratynlyklary. Töleg balansynyň standart çyzgysy mümkin boldugyça köpsanly daşary ykdysady amallaryň şöhlendirilmegini göz önünde tutýar, olaryň her biriniň öz tertip belgisi bar. HWG-niň çyzgysy diňe bir töleg däl, eýsem hasaplaşyk balansynyň görkezijilerini hem öz içine alýar. Töleg balansyny gündelik amallary boýunça walýuta hasaplaşyklary walýutasyz amallar, maýalaryň hereketi, şeýle hem hasabat döwründe walýuta serişdeleriniň hereketi bolmadyk üzlüşilmedik özara amallar birleşdirilýär. Töleg balansynyň standart çyzgysy maddalaryň ýeke-täk atlandyryşyny göz önünde tutýar. Gündelik amallaryň hasabynda her bir maddanyň şu ýazgylary bar: debet (tölegler), kredit (girdeçiler) we netijelilik (galyndy). Maýalaryň we altynyň hereketiniň hasaby boýunça her bir maddada borçnamalaryň artmagy (maýalaryň akymy +) ýa-da azalmagy (maýalaryň akyp gitmegi) şöhlendirilen.

HWG-niň çyzgysydan başga käbir ýurtlar walýutalar boýunça amallary bölmek bilen balans düzýärler. Muňa ilkinji nobatda walýuta toparlanyşygyna girýän ýa-da öz halkara hasaplaşyklarynda belli-bir walýutadan ugur alýan ösýän ýurtlar degişli. Ösýän ýurtlaryň töleg balansyny düzmegiň usulyýetiniň birnäçe aýratynlyklary olaryň statistik hasaba alşynyň derejesiniň ýeterlik ýokary bolmazlygyndan gelip çykýar. Şunuň bilen bagly käbir amallar balanslarda görkezilmän biliner ýa-da goýberilip bilner. Kähalatlarda, amal bölekleýin şöhlendirilýär, mysal üçin, diňe debet ýa-da kredit ýazgysy görnüşinde. Töleg balansynyň maddalary boýunça geçýän pul möçberleri köp halatlarda artdyrylan ýa-da kemeldilen bolýar.

HWG-niň usulyýeti boýunça töleg balanslaryny düzmegiň usulyýeti kredit we debet ýazgylarynyň netijeleriniň deň gelmegini talap edýändigini üçin ösýän ýurtlar bu maksatlar üçin “Ýalňyşlar we säwlikler” maddasyny giňden ulanýarlar. Onuň üsti bilen birnäçe ýurtlaryň walýuta hökümetleri başlangyç hasaba alyşyň statistik nätakyklyklarynyň ýa-da ýalňyşlarynyň üstüni ýapýarlar. Şonuň üçin görkezilen madda boýunça ösýän ýurtlaryň halkara hasaplaşyklarynyň hakyky ýagdaýyny şöhlendirmeyän we olaryň töleg balansynyň ygtybarlylygyny ýoýýan uly pul möçberleri geçýär. Şunuň bilen bagly-

lykda HWG eger-de görkezilen madda boýunça geçýän pul möçberi şol ýurduň eksportynyň ýa-da importynyň 10%-inden (bu ululyklaryň ýokary derejesi hasaba alynýar) geçmeýän bolsa, töleg balansy kanagatlanarly düzülen hasaplanýar. „Ýalňyşlar we säwlikler“ maddasy boýunça uly galyndy töleg balansyny düýpli kemçilikli düzülendigine şaýatlyk edýär. Emma garalýan maddanyň uly bolmadyk galyndysy hem takyklygyň girewi bolmaýar, sebäbi, eger-de, geleşik tutuşlygyna töleg balansyndan aýlanyp geçse (meselem, bikanun), onuň maglumatlary nätakyk bolar, ýöne „Ýalňyşlar we säwlikler“ maddasy bilen aradan aýrylmaly deňagramsyzlyk ýüze çykmaýar. Bu maddanyň ululygy ýurtda walýuta gözegçiliginiň we statistikanyň ýagdaýy bilen bagly. Umuman, ösýen ýurtlaryň töleg balanslarynyň maglumatlary köp halatlarda ösýän ýurtlaryňka garanyňda az ygtybarly bolup durýar.

Köp ösýän ýurtlar hasaplaşyk balanslaryny hem düzýärler (hal-kara talaplarynyň we borçnamalarynyň gatnaşygy). Bu balanslaryň galyndysy adatça gabat gelmeýär. Mysal üçin, maýalaryň çykaryşyny amala aşyrýan OPEK guramasynyň agza ýurtlarynyň hasaplaşyk balansy aktiw, nebitiň bahasy, mysal üçin, 80-nji ýyllaryň ortalarynda – 90-njy ýyllaryň ahyrynda peselende töleg balansy passiw. Ösýän nebiti import ediji ýurtlar üçin iki balansyň passiw galyndysy häsiýetli.

Bu balanslaryň tapawudy olarda maýalaryň we karzlaryň hereketi bilen bagly amallaryň şöhlelendirilişinde ýüze çykýar. Eger-de ABŞ Braziliýa 100 mln dollar karz beren bolsa, bu pul möçberi maýalaryň akyp gitmegi hökmünde karz beriji ýurduň töleg balansynyň passiwine we ony geljekde üzmeli bergidar ýurda talap hökmünde töleg balansynyň aktiwine ýazylýar. Braziliýa karz alýandygy üçin bu onuň töleg balansyny aktiwinde we ýurduň bergisi hasaba alynýan töleg balansynyň passiwinde şöhlelendirilýär.

Ösýän ýurtlaryň töleg balansyna täsir edýän ýagdaýlar. Töleg balansyna täsir edýän içki we daşky täsirleri tapawutlandyrylýar. Bir tarapdan ol ýurduň ykdysadyýetinde bolup geçýän wakalaryň täsiri astynda emele gelýär we onuň daşary ykdysady aragatnaşyklarynyň gerimi, düzümi we häsiýeti hakynda düşünje berýär. Beýleki tarapdan, ösýän ýurtlaryň töleg balansy dünýä hojalygynyň ýagdaýy, ösen ýurtlaryň walýuta ulgamy, syýasaty bilen bagly daşky ýagdaýlaryň

güýçli täsirini başdan geçirýärler. **Töleg balansynyň ýagdaýyna şu aşakdaky esasy faktorlar täsir edýär.**

1. Ösýän ýurtlaryň dünýä hojalygynda garaşly ýagdaýy. Olaryň paýyna dünýä eksportynyň 35%-i düşýär. Bu ýurtlaryň köpüsiniň eksportynda bahasy güýçli üýtgäp durýan çig mal, energiýa görerijiler, tropiki monoekinler agdyklyk edýär.

2. Ösen ýurtlaryň ykdysadyýetiniň siklleýin üýtgemeleri. 70–90-njy ýyllaryň dünýä ykdysady we maliýe çökgünligi ösýän ýurtlaryň töleg balanslarynyň durnuksyzlygyny, ilkinji nobatda olaryň önümlerine islegiň we olara bahalaryň gaçmagy netijesinde güýçlendirýär.

3. Harby harajatlar. Harby maksatly harytlaryň importynyň artmagy ösýän ýurtlaryň söwda balansynyň ýagdaýyny ýaramazlaşdyrýar. 90-njy ýyllaryň ikinji ýarymynda bu ýurtlar her ýylda daşary ýurtdan, esasan, ABŞ-dan, Fransiýadan we Beýik Britaniýadan ýarag serişdelerini satyn almak üçin 40 mlrd dollardan gowrak serişdeleri harçlaýarlar.

4. Ösýän ýurtlaryň maliýeleşdirmäniň daşky çeşmelerine garaşlylygy. Daşary ýurt kapitalynyň akymy olaryň töleg balansyna ikitaraplaýyn täsir edýär: ilkibaşda girdejileri artýar, ýöne tölegleriň möhletiniň gelmegi bilen bergidar ýurtlar berginiň pul möçberini, şeýle hem göterimleri we paý peýdalaryny tölemäge mejbur bolýarlar.

5. Halkara söwdasynyň şertlerindäki özgerişler. Ösen ýurtlaryň ösýän ýurtlar bilen deňhukuksyz söwdasy olaryň söwda balansyna ýaramaz täsir edýär. Monopoliýalar tarapyndan bahalary peseltmek syýasatynyň netijesinde ösýän ýurtlara eksport edilýän harytlar üçin bahalaryň indeksiniň dünýä bazarynda ösmegi bu ýurtlara getirilýän önümler üçin bahalaryň indeksiniň artmagyndan has ýokary geçýär. Mundan başga-da baglanyşykly kömegiň hasabyna getirilýän harytlaryň bahasy, adatça, orta bazar bahasyndan 20-40% ýokary. TNK-nyň işi ösýän ýurtlaryň ykdysadyýetiniň we töleg balanslarynyň disproporsiýasyny we durnuksyzlygyny güýçlendirýär. Halkara monopoliýalary ösýän içerki şereket dolanyşygy öz maksatlary üçin ulanýarlar. Bu bahalaryň derejesine, HYG-niň düzümine, zähmetiň halkara bölünişiginden gelýän girdejileri paýlanyşyna yz goýýar, ösýän ýurtlaryň zyýanyna gümrük proteksionizmine ýardam berýär.

6. Walýuta-maliýe ýagdaýlary. Öňdebaryjy walýutalaryň, hususan-da, ABŞ-nyň dollarynyň, ýewronyň durnuksyzlygy ösýän ýurtlaryň töleg balanslarynyň durnuksyzlygyny güýçlendirýär. Olaryň kursunyň yzygiderli ýagdaýda peselmegi olary goşmaça ýitgä çekdirýär we walýuta girdejisini hümmetsizlendirýär. Dollaryň ýa-da ýewronyň kursunyň ýokarlanmagy bilen bagly ösýän ýurtlar import edijiler we bergidarlar hökmünde ýitgileri çekýärler, sebäbi, olara halkara borçnamalaryny üzmek üçin bu walýutalary satyn almak has gymmat düşýär. 90-njy ýyllaryň ikinji ýarymynda iýenanyň kursunyň peselmegi GGDA döwletleriniň birnäçesiniň, hususan-da, Indoneziýanyň, Taýlandyň, Filippinleriň walýuta-maliýe ýagdaýyny düýpli ýaramazlaşdyrýar. Netijede, olar özleriniň pul birlikleriniň uly dewalwasiýalaryny geçirmäge mejbur bolýar. Ösýän ýurtlaryň milli walýutalarynyň dewalwasiýasy harytlaryň eksportyny höweslendirýär we importyny saklaýar. Ýöne bu ýurtlaryň köpüsiniň eksport kuwwaty we harytlarynyň bäsdeşlige ukyplylygy uly däl, importdaky zerurlyklary bolsa ägirt uly, bu bolsa dewalwasiýanyň olaryň töleg balansyna oňyn täsirini peseldýär.

7. Ösýän ýurtlardaky inflýasiýa olaryň töleg balansyna ýaramaz täsir edýär, sebäbi, bahalaryň galmagy milli şereketleriň bäsdeşlige ukyplylygyny peseldýär, eksporty kynlaşdyrýar, harytlaryň importyny höweslendirýär we kapitallaryň akyp gitmegine ýardam berýär.

8. Ösen ýurtlar tarapyndan käbir ösýän ýurtlaryň söwda-syýasy diskriminasiýasy. Söwda-ykdysady gatnaşyklaryň kadaly ösmegine ABŞ we onuň hyzmatdaşlary tarapyndan geçirilýän käbir garaşsyzlyk alan ýurtlary boýkotlamaga çenli barýan ykdysady sanksiyalar syýasata päsgelçilik berýär. 1980-1990-njy we 2000-nji ýyllarda şeýle sanksiyalar Liwiýa, Nikaragua, Kuba, Owganystana, Eýrana, Yraga we başga ýurtlara garşy amala aşyrylýar.

Ösýän ýurtlaryň töleg balanslaryny deňleşdirmegiň usullary. Ýetmezçiligi ýapmak üçin, adatça, wagtlaýyn çäreler – daşary ýurt karzlary we kapitaly getirmek ulanylýar. Ösýän ýurtlar ýewrobazarda karz almaga çalyşýarlar, ýöne serişdeleriň bu çeşmesi elýeterli däl. Adatça, ýewrobanklar HWG-den bolmanda uly bolmadyk

karz alan ýurtlara karzlary berýärler we onuň gözegçiligi astynda durnuklaşdyryş maksatnamasyny ýerine ýetirýärler. Emma hususy banklaryň karzlary uly bergisi bolan ýurtlar üçin elýetersiz bolup durýar. Banklar olaryň käbirini „gara“ sanawnama girizýärler. Ösýän ýurtlaryň dünýäniň ssuda kapitallarynyň bazaryna girmeginiň çäklendirmesiniň ugrunda öňdebaryjy ýurtlaryň gözegçiligi astynda durýan hususy banklaryň we halkara maliýe guramalarynyň işini utgaşdyrmak hem hereket edýär. Daşary ýurt karzlaryny işjeň ulanmak, şol sanda töleg balanslaryny deňleşdirmek üçin ulanmak ösýän ýurtlaryň daşarky bergileriniň has köpelmegine getirýär (2000-nji ýyllaryň başynda 2 trln dollardan gowrak), onuň tölenilmegi bolsa olaryň walýuta ýagdaýynyň durnuksyzlygyny güýçlendirýär.

Töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmagyň gutarnykly usuly resmi altyn-walýuta ätiýaçlyklaryny ulanmak bolup durýar. Ösýän ýurtlaryň paýyna (HHR-den we Taýwandan başga) dünýäniň (2009-njy ýyl) jemi walýuta ätiýaçlyklarynyň 22,2%-i we altyn ätiýaçlyklarynyň 1,7%-i düşýär. Şunda olaryň uly bölegi OPEK guramasyna agza bolan ýurtlara we käbir täze ösen döwletlere degişli.

Ýiti zerurlyk ýüze çykan ýagdaýynda ösýän ýurtlar (Erýan, Yrak 80-nji ýyllarda ýaragy satyn almak üçin onlarça tonna altyn satýarlar) altyny halkara hasaplaşyklary we daşarky bergini üzmek üçin adatdan daşary dünýä pullary hökmünde ulanýarlar. Bu döwletleriň köpüsi HWG-den 1980-nji ýylda bu gurama girilende olar tarapyndan gatanç edilen „altyn kwotany“ gaýtarmak tertibinde alan altyny satýarlar. Käbir ýurtlar (Meksika, Urugwaý) ösen ýurtlar ýaly (Italiýa, Portugaliýa) töleg balansynyň gytçylygyny ýapmak üçin daşary ýurt karzlarynyň üpjün edişi hökmünde käwagt altyny ulanýarlar (70-nji ýyllaryň ortalarynda we 80-nji ýyllaryň başynda).

70-nji ýyllardan töleg balansynyň gytçylygyny ýapmak üçin konwertirlenýän walýutany satyn almak arkaly SDR ulanylýar, emma ösýän ýurtlaryň paýyna SDR jemi emmisiýasynyň diňe 4/1 düşýär.

Töleg balansynyň passiw galyndyny ýapmagyň çeşmesi bolup subsidiýalar, sowgatlar, ýeňillikli karzlar görnüşindäki daşary ýurt kömegi hem hyzmat edýär. Köpsanly ösýän ýurtlaryň halkara karzlaryndan garaşlylygyndan peýdalanyp, ösen ýurtlar öz kömeginiň berilmegini syýasy we ykdysady talaplar bilen baglanyşdyrýarlar.

Ösýän ýurtlaryň töleg balanslaryny deňleşdirmegiň usullary.

Ösýän ýurtlar töleg balansyny deňleşdirmegiň dürli usullaryny, esasan, ösen ýurtlardan nusga edilip alnan, eksporty höweslendirmäge, harytlaryň importyny saklamaga, daşary ýurt kapitalyny çekmäge, kapitalyň çykarylyşyny çäklendirmäge gönükdirilen usullary ulanýarlar:

1) deflýasion syýasat;

2) milli walýutanyň dewalwasiýasy: onuň netijeliligini üpjün etmek üçin ösýän ýurtlar zzygiderli ýagdaýda eksporta we importa differensirlenen salgytlary we subsidiýalary, walýuta kursunyň köplüginde girizýärler;

3) walýuta çäklendirmeleri;

4) maliýe we pul-karz syýasaty (eksport edijilere býujet subsidiýalar, importa salgydyň proteksionistik ýokarlandyrmasy, pul-karz syýasaty ulanylýar);

5) töleg balansynyň esasy maddalarynyň emele getirilişiniň barşynda töleg balansyna döwletiň ýörite täsir ediş çäreleri. Düzgünleşdirmäniň möhüm obýekti eksportyň monoerkinligini we onuň diwersifikasiýasyny ýeňip geçmek ugry boýunça söwda balansy bolup durýar. Düzgünleşdirmä ýurduň daşarky söwdasynyň düzüminde hil üýtgeşmelerine, ilkinji zerurlygyň predmeti bolup durmaýan harytlaryň importyny çäklendirmäge gönükdirilýär.

“Göze görünmeýän” amallary düzgünleşdirmek maksady bilen ösýän ýurtlar şu aşakdaky çäreleri görýärler:

• syýahatçylyk infrastrukturasy döretmek arkaly daşary ýurt syýahatçylaryny çekmek;

• işçi güýjüniň daşary ýurda migrasiýasyny höweslendirmek;

• “Ulag”, “Ätiýaçlandyрма” maddalar boýunça harajatlary azaltmak we başgalar. Ösýän ýurtlar öz hususy flotuny döretmäge çalyşýarlar. Olaryň käbiriniň (Panama, Kipr, Gonduras, Hindistan, Liberiýa we başg.) eýýäm uly floty bar, emma olaryň uly bölegini goýlan baýdak astyndaky gämiler tutýar. Hususy guýuş flotyň döretmäge gönükdirilen uly tagallalary nebiti sarp edijä daşamak giňişliginde halkara nebit monopoliýalaryny gysyp, nebiti eksport ediji ýurtlar amala aşyýarlar.

Deñze çykalgasy bolan ýaş döwletler (Şri-Lanka, Hindistan, Singapur, Ýemen we başg.) öz portlarynda daşary ýurt gämilerine hyzmat etmekden uly girdeji alýarlar. Mundan başga-da beýleki ulag hyzmatlaryndan, mysal üçin, Siriýanyň, Yragyň, Liwanyň, Eýranyň we beýleki döwletleriň territoriýasyna ýanaşýan nebit geçirijileri ulanmakdan gelyän walýuta girdejilerini artdyrmak üçin çäreler görülýär. Deñze çykalgasy bomadyk ýurtlar (Nepal, Çad, Ekwador, GAR we başg.) has agyr ýagdaýda galýarlar, olar goňsy döwletleriň territoriýasy boýunça daşamalar üçin uly pul möçberlerini harçlamaly bolýarlar.

Ätiýaçlandyryş ulgamynda daşary ýurt kompaniýalaryndan garaşlylygy azaltmak üçin käbir ösýän ýurtlarda (Siriýada, Alžirde, ŞriLankada, Tanzaniýada, Zambiyada we başg.) milli ätiýaçlandyryş kompaniýalary döredildi, daşary ýurt ätiýaçlandyryş kompaniýalarynyň işine gözegçilik edilýär. Birnäçe ýurtlarda (Mýanmada, Eýranda, Argentinada) döwlet ätiýaçlandyryş boýunça uly töwekgelçilikleriň köp bölegini öz üstüne alýar. 1965-nji ýyldan Türkiýäniň, Eýranyň we Päkistanyň arasynda töwekgelçilikleri betbagtçylykly ýagdaýlardan gaýtadan ätiýaçlandyrmagyň dört pulyny döretmek hakyndaky ylalaşyk; 1960-njy ýyldan deňiz ätiýaçlandyryşy boýunça Aziýa sindikaty we ş.m. hereket edýär. Arap döwletleri Arap ýurtlarynyň Ätiýaçlandyryş federasiýasyny dörediler, onda esasy üns nebiti gözlemek, çykarmak we daşamak bilen bagly amallary ätiýaçlandyrmaga berilýär.

Maýalaryň hereketini düzgünleşdirmek, adatça, daşary ýurt maýalarynyň akymyna, girdejileriň akyp gitmegini we geçirilmegini saklamaga gönükdirilýär.

Ösýän ýurtlaryň töleg balansynyň döwletara düzgünleşdirmesi HWG-niň üsti bilen amala aşyrylýar, ol durnuklaşdyryş maksatnamalaryny işläp düzýär.

Ykdysadyýeti, şol sanda töleg balansyny durnuklaşdyrmagyň berk maksatnamalary ösýän ýurtlaryň maýa goýumларыny gurban etmäge mejbur edýär, bu bolsa ykdysady ösüşi bökdeýär. Ösýän ýurtlaryň ägirt uly daşarky bergisiniň şertlerinde beriji döwletler (Pariž gurnagy) bergini düzgünleşdirmäge diňe bergidar ýurt tarapyndan Gaznanyň durnuklaşdyryş maksatnamasynyň kabul edilmegi şerti bilen ylalaşýarlar.

70-nji ýyllaryň ahyryndan töleg balansyny döwletara düzgünleşdirmegiň onuň ýetmezçiliginiň düzümleýin häsiýete eýediginiň ykrar edilmegine esaslanýan konsepsiýalarynda ykdysadyýetiň durnuklaşýan döwri uzaýar we onuň mazmuny üýtgeýär. Bütindünýä bankyň (BB) maksatnamalaryna meňzeş HWG-niň durnuklaşdyryş maksatnamalary ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzümini döwrebaplaşdyrmak, ykdysady ösüşiň strategiýasy bilen baglylykda umumy teklibiň kemçiliklerini düzetmek, maýa goýum ugry boýunça diňe bir islege däl, eýsem teklibe hem täsir ediş çärelerini öz içine alyp başlaýar. Gazna tarapyndan hödürülen töleg balansyny düzgünleşdirmegiň usullarynyň ýygindysynyň giňelmeği karz alyjy ýurduň ykdysadyýetiniň pudaklaýyn düzümünde deňagramsyzlygy aradan aýyrmak arkaly durnuklaşdyryş maksatnamalarynyň täze çygyrlaryny işläp düzmekde BB bilen onuň hyzmatdaşlygynyň güýçlenmegine ýardam berýär. Mundan başga-da Gazna 90-njy ýyllaryň başyndan aýratyn kynçylykly ykdysady ýagdaýa düşen ýurtlara tiz maliýe kömegini bermek boýunça utgaşdyryjynyň ornunda çykyş edip başlaýar. Berilýän serişdeleriň „bukjasyňa“ diňe bir HWG-niň serişdeleri däl, eýsem, birnäçe ösen döwletleriň (ilkinji nobatda ABŞ-nyň, Ýaponiýanyň we GFR-iň) hökümetleriniň we iri hususy banklaryň serişdeleri hem girýär. 1995-nji ýylda HWG Meksika maliýe serişdeleriniň (48,0 mlrd dollar), 1997-nji ýylda Taýlanda (17,2 mlrd dollar), Indoneziýa (40,0 mlrd dollar) we Koreýa Respublikasyna (58,0 mlrd dollar) berilmegini guraýar. Gaznanyň şeýle tiz kömekleri bu ýurtlaryň ykdysady ýagdaýyny durnuklaşdyrmaga ýardam eden hem bolsa, HWG-niň işiniň ösýän ýurtlaryň ykdysadyýetinde çökgünlik tolgunmalaryny ýüze çykarmak we olaryň önüni almak babatda uly kemçilikleriniň bardygyny görkezýär.

Şeýlelikde, ösýän ýurtlaryň töleg balansynyň durnuksyzlygynyň, olaryň zähmetiň halkara bölünişiginde garaşly ýagdaýda we deň hukuksyz gatnaşmagynyň aýratynlyklaryndan, industrialisasiýany we ykdysady ösüşi höweslendirmek maksady bilen walýuta serişdelerine bolan ýiti zerurlyklaryndan gelip çykýan düýpli sepäpleri bar.

Test

1. Töleg balansynyň esasy maddalary:

- a) harytlaryň eksporty/importy;
- b) maýalaryň hereketi;
- ç) «göze görünmeýän» amallar;
- d) karzlar;
- e) «Ýalňyşlar we säwlikler»;
- ä) gündelik amallar we depozitler;
- f) maliýe gurallary bilen amallar;
- g) göterim haklary we paý peýdalary;

Töleg balansynyň gündelik amallarynyň maddalaryny kesgitläň.

Töleg balansynyň HWG-niň usulyýeti boýunça maýalar bilen bagly amallaryň hasabyna degişli bolan maddalaryny kesgitläň.

2. Töleg balansynyň “göze görünmeýän” amallaryna degişli bolan maddalary kesgitläň:

- a) harytlaryň eksporty/importy;
- b) karz;
- ç) ulag;
- d) göterim haklary we paý peýdalary;
- e) maýa goýumlar;
- ä) sarp ediş geçirimleri;
- f) aragatnaşygyň tölegi;
- g) döwlet geçirimleri;
- h) ilçihalalary, missiýalary saklamak we ş.m.

Dogry jogaplary görkeziň.

Özüňi barlamak üçin soraglar

1. Töleg balansy näme, onuň esasy bölümleri we maddalary nähili?

2. Näme üçin hyzmatlaryň we täjirçilik däl tölegleriň balansyna “göze görünmeýän” amallaryň balansy diýilýär?

3. Näme üçin töleg balansynda “Ýalňyşlar we säwlikler” maddasy tapawutlandyrylýar?

4. Rezident we rezident däl näme?
5. Töleg balansynyň maddalaryny toparlandyrmagyň nähili usullary bar?
6. Töleg balansynyň ýetmezçiligini ýa-da aktiwini kesgitlemegiň nähili usuly bar?
7. Haýsy ýagdaýlar töleg balansyna täsir edýär?
8. Töleg balansyny düzgünleşdirmegiň nähili usullary bar?
9. Töleg balansynyň ýetmezçiligini ýapmagyň nähili usullary bar?
10. Ösýän ýurtlaryň töleg balanslarynyň nähili aýratynlygy bar?

V BAP. HALKARA WALÝUTA GATNAŞYKLARYNYŇ DÜZGÜNLEŞDIRILIŞI WE WALÝUTA SYÝASATY

Bu bapda walýuta gatnaşyklaryny düzgünleşdirmegiň bazar we döwlet usullary ulgamaşdyryldy, olaryň biri-biriniň üstüni ýetirişi görkezildi. Walýuta syýasatynyň esasy ugurlary we görnüşleri, ýagny Diskont, dewiz, diwersifikasiýa, dewolwasiýa, rewolwasiýa we başga syýasatlar ulgamaşdyryldy. Walýuta çäklendirmelerini ulanmak bilen baglanyşykly aýratynlyklara seljerme berildi. Ösýän ýurtlaryň walýuta syýasatynyň aýratynlyklary häsiýetlendirildi.

5.1. Walýuta gatnaşyklarynyň bazar we döwlet düzgünleşdirmesi

Walýuta syýasaty. Dünýä tejribesiniň şaýatlyk edişi ýaly, bazar ykdysadyýeti şertlerinde halkara walýuta gatnaşyklarynyň bazar we döwlet düzgünleşdirmesi amala aşyrylýar. Walýuta bazarynda walýutalaryň islegi we teklibi hem-de olaryň kurs gatnaşygy emele gelýär. Bazar düzgünleşdirmesi baha kanunyna, isleg we teklip kanunyna tabyn bolup durýar. Walýuta bazarlarynda bäsdeşlik şertlerinde bu kanunlaryň güýji walýuta çalşygynyň oňositel ekwiwalentliligini, halkara maliýe akymalarynyň dünýä hojalygynyň harytlaryň, hyzmatlaryň, kapitallaryň, karzlaryň hereketi bilen bagly talaplaryna laýyk gelmegini üpjün edýär. Baha mehanizminiň we walýuta kursunyň depgininiň duýduryşlary arkaly bazarda ykdysady gullukçylar walýutalaryň alyjylarynyň talaplary we olaryň teklipleriniň müm-

kinçilikleri hakynda habardar bolýarlar. Şonuň bilen bazar milli we dünýä ykdysadyýetiniň ýagdaýy hakyndaky maglumatlaryň çeşmesi hökmünde çykyş edýär.

Emma gadyndan bäri döwletler walýuta gatnaşyklaryna goşulyşýar- ilki başda gytaklaýyn, soňra bolsa olaryň dünýä hojalyk aragatnaşyklaryndaky ornuny göz önünde tutup, gönüden-göni gatnaşýar. XX asyryň 30-njy ýyllarynda altyn standartynyň ýatyrylmagy bilen walýuta kursunyň özakymlaýyn düzgünleşdirijisi hökmünde altyn nokatlarynyň mehanizmi hereket etmesini bes edýär. Walýuta gatnaşyklarynyň uly üýtgemeleri we walýuta çökgünlikleri agyr durmuş-ykdysady netijelere getirmek bilen milli we dünýä ykdysadyýetine ýaramaz täsir edýär.

Bazar we döwlet walýuta düzgünleşdirmesi biri-biriniň üstüni ýetirýär. Olaryň bäsdeşlige esaslanýan birinjisi ösüş itergilerini berýär, ikinjisi bolsa walýuta gatnaşyklarynyň bazar düzgünleşdirmesiniň ýaramaz netijelerini aradan aýyrmaga gönükdirilýär. Bu iki düzgünleşdirijiniň arasyndaky serhet anyk şertlerde peýdalar we ýitgiler bilen kesgitlenýär. Şonuň üçin olaryň arasyndaky laýyklyk ýygýygydan üýtgeýär. Çökgünlik sarsgynlarynyň, uruş, uruşdan soňky weýrançylyk şertlerinde döwlet walýuta düzgünleşdirmesi, kähalatda, örän berk walýuta düzgünleşdirmesi agdyklyk edýär. Walýuta-ykdysady ýagdaý gowlaşanda walýuta amallarynyň liberalizasiýasy bolup geçýär, bu pudakdaky bazar bäsdeşligi höweslendirilýär. Ýöne döwlet walýuta gatnaşyklaryny reglamentirlemek we gözegçilik etmek maksady bilen walýuta gözegçiligini saklap galýar.

Globalizasiýa walýuta gatnaşyklarynyň bazar düzgünleşdirmesine täze hadysasyna girizýär. Milli derejede ol milli telekeçiligiň bäsdeşlige ukyplylygyny güýçlendirmäge gönükdirilen. Döwletara we milletüsti düzgünleşdirme globallaşýan dünýä hojalygynyň bähbitlerinden ugur alyp, transmilli ykdysady gullukçylaryň we olaryň işewürliginiň derejesinde amala aşyrylýar. Bu şertlerde milli we global walýuta düzgünleşdirmesiniň bähbitleriniň arasyndaky gapma-garşylyklar güýçlenýär.

Bazar ykdysadyýetini düzgünleşdirmegiň ulgamynda ýurduň gündelik we strategik maksatlaryna laýyklykda halkara walýuta-ykdysady gatnaşyklarynyň giňişliginde amala aşyrylýan çäreleriň jemi bo-

lan walýuta syýasaty möhüm orun eýeleýär. Ol ykdysady syýasatyň baş maksatlarynyňy gazanmaga: ykdysady birleşmäniň durnuklylygyny üpjün etmäge, işsizligiň we inflýasiýanyň ösüşini saklamaga, töleg balansynyň deňagramlylygyny saklamaga gönükdirilendir.

Walýuta syýasatynyň ugry we görnüşleri ýurtlaryň walýuta-ykdysady ýagdaýlary, dünýä hojalygynyň ösüş döwürleri, dünýä jemgyýetçiliginde güýçleriň gatnaşygy bilen kesgitlenýär. Dürli taryhy tapgyrlarda birinji meýilnamada walýuta syýasatynyň anyk meseleleri çykýar, ýagny: walýuta çökgünligini ýeňip geçmek we walýuta durnuklaşmasyny üpjün etmek; walýuta çäklendirmeleri, walýutalaryň konwertirlenmesine, walýuta amallarynyň liberalizasiýasyna geçmek we ş.m. Walýuta syýasaty ýurtlaryň özara gatnaşyklarynyň ýörelgelerini: has gowşak hyzmatdaşlaryň diskriminasiýasyna, beýleki döwletleriň içerki işlerine gatyşylmagyna getirýän hyzmatdaşlygy we agzalalygy şöhlelendirýär.

Walýuta syýasatynyň esaslanmasy bolup adatça, resmi dogma derejesine çykarylan bellibir taglymat hyzmat edýär. Ýuridiki taýdan walýuta syýasaty walýuta kanunçylygy – ýurtda we onuň çäklerinden daşarda walýuta gymmatlyklary bilen amallaryň ýerine ýetiriliş düzgünlerini düzgünleşdirýän walýuta düzgünleşdirmesiniň we walýuta gözegçiliginiň ulgamyndaky hukuk kadalarynyň jemi bilen, şeýle hem döwletleriň arasyndaky walýuta meseleleri boýunça ikitaraplaýyn hem-de köptaraplaýyn walýuta ylalaşyklary bilen resmileşdirilýär. Häzirki zaman walýuta ylalaşyklarynyň taryhy taýdan düýbünü tutujy Latyn moneta birleşigi (1865-1926 ý.) bolup durýar.

Fransiýanyň, Belgiýanyň, Italiýanyň, Şweýsariýanyň, biraz soňra Gresiýanyň arasyndaky bu ylalaşyk (1879-njy ýyldan „agsaýan“, sebäbi, kümüş teňňeleriň erkin zikgelenmegi bes edilýär) bimetalizmiň resmileşdirilýändigini we birlik hökmünde kabul edilen fransuz frankynyň dollara bolan gatnaşygyna (0,193 : 1) esaslanýan onluk pul ulgamynyň ykrar edilýändigini hakyndadyr. Metalyň mazmuny, altyn (100,50,10,5 frans. fr.) we kümüş teňňeleriň (5 frans. fr.) milli ady galdyrylyp, olaryň agramy we görnüşi bir nusga getirilýär. Teňňeler gelip çykan ýurduna garamazdan dolanyşykda bolýar.

1867-nji ýylyň Pariž ylalaşygy ilkinji dünýä walýuta ulgamynyň altyn-pul standartynyň döredilmegini, 1922-nji ýylda Genuýa konferensiýasy altyn-dewiz standartynyň döredilmegini şertlendirýär, 1944-nji ýylyň Brettonwuds ylalaşygy uruşdan soňky walýuta ulgamynyň ýörelgelerini kesgitleýär Ýamaýka walýuta ylalaşygy häzirki zaman dünýä walýuta ulgamynyň ýörelgelerini kesgitleýär. Sebitleýin bileleşikleriň çäklerinde hem walýuta ylalaşyklary baglaşylýar, mysal üçin, ÝWU-nyň (1979 ý.) Ykdysady we walýuta birleşigini (1999-njy ýyldan) döredilmegi hakyndaky ylalaşyklar.

Walýuta syýasatyny amala aşyrmagyň serişdeleriniň biri walýuta düzgünleşdirmesini netijeliligini ýokarlandyrmak, dünýä walýuta ulgamynyň ýörelgelerini nazara almak bilen walýuta ulgamyny kämilleşdirmek we walýuta durnuklaşdyrmasyňyň üpjün etmek maksady bilen döwlet tarapyndan ýurduň içeri we halkara walýuta gatnaşyklarynyň reglamentirlenmegi bolup durýar. Ol milli, döwletara we sebitleýin derejede amala aşyrylýar. **Göni walýuta düzgünleşdirmesi kanunçylyk namalary we ýerine ýetiriji häkimiýetiň amallary arkaly, gytaklaýyn- ykdysady, hususan-da bazaryň subýektleriniň özüni alyp barşyna täsir etmegiň walýuta-karz usullary arkaly amala aşyrylýar.** Hojalyk aragatnaşyklarynyň globalizasiýasy döwletara walýuta düzgünleşdirmesiniň ösmegine ýardam berýär. Onuň şunuň ýaly maksatlary bar: dünýäniň walýuta ulgamynyň düzümläýin ýörelgelerini reglamentirmek, aýry-aýry ýurtlaryň walýuta syýasatyny utgaşdyrmak, walýuta çökgünligini ýeňip geçmek boýunça bilelikdäki çäreler, öňdebaryjy ýurtlaryň beýleki ýurtlar bilen walýuta syýasatyny ylalaşmak. Sebitleýin walýuta düzgünleşdirmesi ykdysady integrasion birleşikleriň çäklerinde, mysal üçin, ÝB-de, ösýän ýurtlaryň sebitleýin toparlarynda amala aşyrylýar.

Walýuta syýasaty walýuta meseleleri boýunça kararlaryň taýýarlanlyşyňy, kabul edilişini we ýerine ýetirililişini kesgitleýär we şu aşakdaky derejelerde amala aşyrylýar:

- Ägirt uly walýuta serişdeleri bolan we walýuta amallaryna işjeň gatnaşýan hususy kärhanalar, banklar we korporasiýalar;
- Milli döwlet (maliýe ministrligi, merkezi bank, walýuta gözegçilik edaralary);
- Döwletara institutlar, konferensiýalar, ylalaşyklar.

Walýuta, karz we maliýe syýasatyny utgaşdyrmak görnüşindäki döwletara düzgünleşdirmesi şu aşakdaky sebäpler bilen şertlendirilendir:

1. Dünýä hojalygynyň globallaşýan şertlerinde milli ykdysadyýetleriň özara garaşlylygynyň güýçlenmegi.

2. Bazar we döwlet düzgünleşdirmesiniň arasyndaky gatnaşygyň hojalyk gatnaşyklarynyň liberallaşýan şertlerinde bazar peýdasyna üýtgemegi.

3. Dünýä jemgyýetçiliginde güýçleriň gatnaşygynyň üýtgemegi: ABŞ-nyň ýeke-täk hökmürowanlygy, Günbatar Ýewropa, Ýaponiýa ýaly hyzmatdaşlygyň we bäsdeşligiň üç merkeziniň agalyk etmegi çalyşýar. Mundan başga-da ýaş bäsdeşler – täze industrial döwletler döreýär.

4. Walýuta kurslarynyň, göterim haklarynyň üýtgemeleri, döwürleýin nebit sarsgynlary, birža, walýuta, bank çökgünlikleri we ş.m. bilen bagly durnuksyzlygy bilen tapawutlanýan dünýäniň walýuta, karz, gymmat kagyzlar bazarynyň ägirt uly gerimleri.

Absolýut awtonom milli ykdysady, şol sanda walýuta syýasaty ýurtlaryň özara garaşlylygynyň ösmegi we olaryň dünýä hojalygyna goşulýşmagy bilen bir ýere sygşmaýar.

Döwletara walýuta düzgünleşdirmesiniň guramasy HWG, 70-nji ýyllaryň ortalaryndan bolsa gatnaşyjylaryň çäklendirilen mukdary bilen ýokarky derejedäki zygiderli maslahatlaşmalar bolup durýar. Ýokary derejede geçirilýän maslahatlarda dünýäniň ykdysady we syýasy meseleleri ara alnyp maslahatlaşylýar. Şeýle duşuşyk ilkinji gezek 1975-nji ýylyň noýabrynda Rambuýede (Fransiýa) alty öňdebaryjy döwletleriň gatnaşmagynda geçirilýär: 1976-njy ýyldan “ýediligiň” (ABŞ, Ýaponiýa, GFR, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Italiýa, Kanada) her ýylky maslahatlaşmalary amal edilýär. 1998-nji ýylyň maýynda „ýedilik“ (“G-7”) resmi taýdan “Sekizlik” (“G-8”) diýlip yglan edilýär, emma Russiýa bu “ýapyk gurnagyň” adaty däl gatnaşyjysy bolup durýar. Russiýa ösen ýurda öwrülýänçä, ol onuň kararlaryna düýpli täsir edip bilmeýär.

Ýokary derejede geçirilýän zygiderli duşuşyklaryň esasy sebäpleri hojalyk gatnaşyklarynyň globallaşmagyndan, ýurtlaryň ykdysady

we syýasy ösüşiniň durnuksyzlygyndan, hyzmatdaşlyk etmekden, hem-de gapma-garşylyklardan ybaratdyr. Döwlet baştutanlarynyň hemişelik maslahatlaşmalary ýeke-täk ykdysady we syýasy strategiýany işläp düzmek maksadyna eýerýär. Ýokary derejede geçirilýän duşuşyklaryň önünden milli derejedäki (döwlet wekilleriniň we telekeçileriň maslahatlaşmalary) we halkara duşuşyklaryndaky (kompromisi gazanmak arkaly deslapky karary işläp düzmek maksady bilen her ýylda üç-dört sapa geçirilýän hökümetleriň wekilleriniň utgaşdyryjy maslahatlary) taýýarlyk işleri geçýär. Ýokary derejedäki halkara maslahatlary ösen ýurtlaryň ykdysadyýetiň we syýasatyň ähli ugurlarynda özara arkalaşykly hereket etmegiň emele gelen ulgamynyň düzüji bölegi bolup durýar.

Walýuta syýasaty maksatlaryna we görnüşlerine baglykda düzümlýin we gündelik walýuta syýasatyna bölünýär. Düzümlýin walýuta syýasaty-walýuta ulgamynda düzümlýin üýtgeşmeleri amala aşyrmaga gönükdirilen uzakmöhletleýin çäreleriň jemi bolup durýar. Ol walýuta özgertmesi görnüşinde amala aşyrylýar, bu onuň ýörelgelerini kämilleşdirmek maksady bilen geçirilýär. Düzümlýin walýuta syýasaty gündelik walýuta syýasatyna täsir edýär. Gündelik walýuta syýasaty – walýuta kursuny, walýuta amallaryny, walýuta bazarynyň we altyn bazarynyň işini amaly taýdan düzgünleşdirmäge gönükdirilen gysga möhletli çäreleriň jemi bolup durýar.

5.2. Walýuta syýasatynyň esasy görnüşleri we aýratynlyklary

Walýuta syýasatynyň şu aşadaky ýaly esasy görnüşleri ulanylýar: diskont, dewiz syýasaty we onuň görnüşleri – walýuta interwensiýasy, walýuta ätiýaçlyklarynyň diwersifikasiýasy, walýuta çäklendirmeleri, walýutalaryň konwertirleniş derejeleri, walýuta kursunyň tertibini düzgünleşdirmek, dewalwasiýa, rewalwasiýa.

Diskont syýasaty (hasaba alyş) – walýuta kursuny we töleg balansyny bir tarapyndan kapitallaryň halkara hereketine, beýleki tarapdan içerki karzlaryň, pul toplumlarynyň, bahalarynyň, jemi islegiň depginine täsir etmek arkaly düzgünleşdirmäge gönükdirilen merkezi bankyň hasaba alyş goýumynyň üýtgemegi.

Mysal üçin, passiw töleg balansynda kapitallaryň özbaşdak erkin hereket etmeginiň şertlerinde hasaba alyş goýumynyň üýtgemegi has pes hasaba alyş goýumy bolan ýurtlardan kapitallaryň akymyny höweslendirip bilýär we milli kapitallaryň akyp gitmegini saklap bilýär, bu bolsa walýuta kursunyň ýokarlanmagyna ýardam berýär. Resmi hasaba alyş goýumyny peseltmek bilen merkezi bank töleg balansynyň aktiw galyndysyny azaltmak we öz walýuta kursuny peseltmek maksady bilen milli we daşary ýurt kapitallarynyň akyp gitmegine garaşýar.

Häzirki zaman şertlerinde diskont syýasatyň netijeliligi peseldi. Bu ilkinji nobatda onuň içerki we daşky maksatlarynyň gapma-garşylygy bilen düşündirilýär. Eger-de konýunkturany janlandyrmak maksady bilen göterim haklary peseldilse, hem-de bu kapitallaryň akyp gitmegine getirse, onda bu töleg balansyna ýaramaz täsir edýär. Töleg balansyny gowulandyrmak maksady bilen hasaba alyş goýum ýokarlandyrylsa we ykdysadyýet durgunlyk ýagdaýynda bolsa, ol ykdysadyýete ýaramaz täsir edýär. Diskont syýasatynyň netijeliligi ýurda daşary ýurt kapitalynyň akyp gelmegine bagly bolýar, ýöne duruksyzlyk şertlerinde göterim goýum haklaryny kapitallaryň hereketini hemişe kesgitlemeýär. Kapitallaryň we karzlarynyň halkara hereketini düzgünleşdirmek hem hasaba alyş syýasatynyň töleg balansyna bolan täsirini gowşadýar. Diskont syýasatyň gyssagara wagtlylygy we degişlilikde, pes netijeliligi şundan gelip çykýar. Öňdebaryjy ýurtlaryň, ilkinji nobatda ABŞ-nyň diskont syýasaty bäsdeşlere ýaramaz täsir edýär, olar milli bähbitlere garamazdan göterim goýumlaryny ýokarlandyrmaga ýa-da peseltmäge mejbur bolýarlar. Netijede, zygiderli ýagdaýda göterim goýumlarynyň urşy tutaşýar.

30–40-njy ýyllarda merkezi banklar Keýnsian tekliplerine laýyklykda „arzan pullaryň“, pes göterim goýumlarynyň syýasatyny geçirýärler. Şonda Angliýanyň Bankynyň hasaba alyş goýumy 1932–1952-nji ýyllarda 2% derejesinde saklanýar, ABŞ-nyň Federal Ätiýaçlyk ulgamynyň (FÄU) 1937–1948-nji ýyllarda 1% derejesinde saklanýar. 50-nji ýyllardan şu aşakdaky ýagdaýlaryň täsiri astynda diskont syýasatynyň işjeňleşmegi bolup geçýär, ýagny: walýutalaryň özara öwürjiliginin girizilmegi, halkara walýuta-karz gatnaşyklarynyň

liberallaşmagy, ýewrowalýutalaryň bazarynyň ösmegi, ýurtlaryň arasynda kapitallaryň, şol sanda nebit-dollarlarynyň migrasiýasynyň çaltlanmagy. Ykdysadyýetiň globallaşmagy şertlerinde merkezi banklar beýleki ýurtlarda hasaba alyş goýumlarynyň ösüş döwürlerini göz önünde tutmaga mejbur bolýarlar. Mysal üçin, 80-nji ýyllaryň başynda ABŞ-nyň FÄU ýurtda karz ekspansiýasyny we inflýasiýany saklamak, şeýle dollaryň kursuny berkitmek maksady bilen göterim haklaryny ýokarlandyrýar. Bu göterim haklarynyň ýokarlandyrylmagy we walýutalaryň kursunyň peselmegi, ABŞ-nyň proteksionistik syýasatynyň pidasy bolan Günbatar Ýewropa ýurtlaryndan kapitallaryň gaçmagy görnüşindäki zynjyrlaýyn reaksiýanyň döremegine getirýär. 80-nji ýyllaryň ortalaryndan we 90-njy ýyllaryň başynda ABŞ-nyň göterim haklarynyň derejesi Günbatar Ýewropanyňkydan we Ýaponiýanyňkydan pes. Nýu-Ýorkdaky teraktdan soň (2001-nji ýylyň sentýabry) ABŞ-nyň FÄU, onuň yz ýanyndan bolsa Ýewropanyň merkezi banky ykdysadyýeti janlandyrmak maksady bilen göterim haklaryny peseldýärler.

Dewiz syýasaty - daşary ýurt walýutasyny satyn almak-satmak (dewiz) arkaly milli walýutanyň kursuna täsir etmek usuly. Milli walýutanyň kursuny ýokarlandyrmak maksady bilen merkezi bank daşary ýurt walýutasyny satýar, peseltmek üçin bolsa milli walýuta derek daşary ýurt walýutasyny satyn alýar. Dewiz syýasaty daşary ýurt walýutasyny satyn almak-satmak (şygar) arkaly milli walýutanyň kursuna täsir etmek maksady bilen esasan walýuta interwensiýasy, ýagny merkezi bankyň walýuta bazaryndaky amallara goşulyşmagy görnüşinde amala aşyrylýar. Onuň häsiýetli aýratynlyklaryna, degişlilikde, iri möçberleri we gysga ulanylyş döwri. Walýuta interwensiýasy resmi altyn-walýuta ätiýaçlyklarynyň ýa-da swop ylalaşyklary boýunça merkezi banklaryň gysga möhletli özara karzlaryň hasabyna amala aşyrylýar.

Walýuta interwensiýasy XIX asyrdan başlap ulanylyp başlanýar. Mysal üçin, Russiýanyň Döwlet banky, Awstro-Wenger banky milli walýutalarynyň kursuny saklamak üçin ondan peýdalanypdyrlar. Altyn monometalizm ýatyrylandan soň walýuta interwensiýasy giň gerime eýe bolýar. 1929-1933-nji ýyllardaky dünýäniň ykdysady çök-

günlük şartlerinde merkezi banklar walýuta dempingine ýardam bermek üçin öz walýutalarynyň kursuny peseltmek maksady bilen walýuta interwensiýasyndan peýdalanýarlar. Walýuta interwensiýasynyň geçirilmeginiň maddy binýady bolup ABŞ-da, Beýik Britaniýada, Fransiýada, Italiýada, Kanadada we beýleki ýurtlarda 30-njy ýyllarda döredilen walýuta Durnuklaşdyryş gaznalary – walýuta kursuny düzgünleşdirmek üçin ulanylýan altynyň, daşary ýurt walýutasynyň döwlet gaznalary hyzmat edýär.

Häzirki zaman şartlerinde aýry-aýry ýurtlardaky bu gaznalaryň niýetlenmesinde we ornunda özboluşlyklar bar. Fransiýada bu resmi altyn-walýuta ätiýaçlyklarynyň çäklerinde bölünip berlen maksatlaýyn gazna Fransiýanyň banky onuň möçberi hakyndaky maglumatlary neşir edýär. ABŞ-da walýuta durnuklaşdyryş gaznasy öz hakyky niýetlenmesini ýitirýär (onuň 2 mlrd doll möçberi 1934-nji ýylda döredilen wagtyndan üýtgeewsizligine galýar), sebäbi, federal ätiýaçlyk banklary walýuta interwensiýasyny, esasan, swop ylalaşyklary boýunça daşary ýurt merkezi banklaryň karzlarynyň hasabyna amala aşyrýarlar. Beýik Britaniýada walýuta durnuklaşdyryş gaznasy häzirki wagtda ýurduň ähli resmi altyn-walýuta ätiýaçlyklaryny özünde jemleýär.

Brettonwuds ulgamynyň çäklerinde walýuta interwensiýasy bellenen walýuta kurslaryny saklamak maksady bilen yzygiderli ýagdaýda geçirilýär. Walýuta interwensiýasynyň esasy dollar bolany üçin ABŞ onuň kursuny saklamak hakyndaky aladany beýleki ýurtlaryň üstüne ýükleýär. Ýamaýka ulgamynda üýtgeýän kurslara geçilmegi bilen walýuta interwensiýasy çürt-kesik kurs üýtgemelerini düzetmäge gönükdirilýär. ÝWU-da (1979-1998-nji ýyllar) walýuta interwensiýasy walýuta kurslaryny olaryň bellenen üýtgemeleriniň çäklerinde saklamak üçin ulanylýar. Interwension walýuta hökmünde dollar bilen bir hatarda nemes markasy ulanylýar.

Geçen asyryň 70-nji ýyllarynyň ortalaryndan bäri kähalatlarda birnäçe ýurtlaryň merkezi banklarynyň toparlaýyn walýuta interwensiýasy ulanylýar. 1974-nji ýylyň maýynda ABŞ-nyň GFR-iň, Şweýsariýanyň toparlaýyn interwensiýasy hakyndaky Bazel ylalaşygyna gol çekilýär, oňa 1975-nji ýylyň fewralynda Fransiýa

goşulyşýar. 1975-nji ýylyň dekabryndan „onlar toparynyň“ ýurtlary swop ylalaşyklarynyň esasynda bilelikdäki walýuta interwensiýasyny geçirýärler. 1985-nji ýyldan baş öňdebaryjy ösen ýurtlar zygiderli ýagdaýda bilelikdäki walýuta interwensiýasyny geçirýärler. Dewiz syýasaty walýuta kursuna gönüden-göni, ýöne wagtlaýyn we çäklendirilen gerimde täsir edýär. Walýuta interwensiýasy üçin harajatlar, eger-de kurs emele getirişiň bazar şertleri döwlet düzgünleşdirmesinden güýçlüräk bolsa, hemişe walýuta kurslarynyň durnuklaşdyrmasy üçin etmeýär.

Mysal üçin, Ýaponiýanyň Banky 1998-nji ýylyň aprelinde walýuta bazarynda 21 mlrd dollardan gowrak (walýuta ätiýaçlyklarynyň 10%) serişdeleri satýar, ýöne soňky 8 ýylda iýenanyň kursunyň ýokary derejede aşak gaçmagyny saklap bilmeýär (dollar üçin 1380 iýena) we walýuta interwensiýasyny çäklendirýär.

Walýuta ätiýaçlyklarynyň diwersifikasiýasy – döwletleriň, banklaryň, şereketleriň, TNK-nyň halkara hasaplaşyklaryny we walýuta ýitgilerinden goramak maksady bilen walýuta ätiýaçlyklarynyň düzümine dürli walýutalary goşmak arkaly olaryň düzümini düzgünleşdirmäge gönükdirilen syýasaty. Bu syýasat, adatça, durnuksyz walýutalary satmak we halkara hasaplaşyklary üçin zerur bolan has durnukly walýutalary satyn almak arkaly amala aşyrylýar. ABŞ-nyň dollarynyň durnuksyzlygy onuň dünýäniň resmi walýuta ätiýaçlyklaryndaky ornunyň üýtgemegine getirýär (1973-nji ýylda 84,5%, 1982-nji ýylda 71,4%, 2000-nji ýyllaryň başynda 65%), ýewronyň eýeleýän ornunyň, degişlilikde, berkemeginiň şertlerinde resmi ätiýaçlyklarda ýewronyň paýy ýokarlanýar.

Walýuta paritetleriniň we walýuta kurslarynyň tertibiniň reglamentasiýasy milli we döwletara düzgünleşdirmäniň görnüşleriniň biri bolup durýar.

Brettonwuds ylalaşygyna laýyklykda Gazna agza ýurtlar bazarda öz walýutalarynyň kurslaryny paritetden $\pm 1\%$ üýtgetmezligi (Ýewropa walýuta ylalaşygy boýunça – Günbatar Ýewropa ýurtlary üçin $\pm 0,75\%$) borçlanýarlar. Bellenilen walýuta kurslarynyň tertibinde zygiderli ýagdaýda „kurs nälaýyklyklary“ walýutalaryň resmi we bazar kurslarynyň tapawutly bolmagy ýüze çykýar, bu bolsa gapma-garşylyklary ýitileşdirýär. 1971-nji ýylyň dekabrynda ABŞ-nyň

dollarynyň dewalwasiýasyndan soň walýuta kurslarynyň üýtgeýiş çäkleri $\pm 2,25\%$ -e çenli giňeldilýär (Smitson ylalaşygy). Şol bir wagtda merkezi kurs-şertli hasaplaşyk kursy girizilýär. Daşary ýurt merkezi banklary üçin dollaryň altyna çalşylmagy 1971-nji ýylyň awgustynda bes edilmegi bilen köpsanly ýurtlar üýtgeýän kurslara geçýärler, bu 1973-nji ýylyň 16-njy martynda „onlaryň toparynyň“ Pariž geňeşinde berkidilýär.

ÝB ýurtlary „Ýewropa walýuta ýylany“ tertibini walýuta kurslarynyň özara üýtgemeleriniň dar çäklerinde walýuta kurslarynyň bilelikde üýtgeýän tertibini girizýärler.

Ilkibaşda (1972-nji ýylyň apreli-1973-nji ýylyň marty) „tunnelde ýylan“ tertibi ulanylýar. Grafiki şekilde „ýylan“ ÝB-niň alty ýurtlarynyň (GFR, Fransiýa, Italiýa, Niderlandlar, Belgiýa, Lýuksemburg) walýuta kurslarynyň özaralarynda üýtgeýişniň dar çäklerini ($\pm 1,25\%$), „tunnel“ bolsa – olaryň dollar we beýleki walýutalar babatdaky bilelikdäki üýtgeýişiniň ($\pm 2,25\%$) daşky çäklerini aňladýar. 1973-nji ýylyň 19-njy martynda „tunneliň“ ýatyrylmagy bilen birnäçe walýutalaryň özara üýtgeýiş çäkleri saklanyp galýar (1976 ý. $\pm 1,25\%$, $\pm 4,5\%$, 1993 ý. $\pm 15\%$). Ýurduň walýutasynyň kursy bu çäkden aşak düşse, Merkezi bank walýuta interwensiýasyny amala aşyrmagadaşary ýurt walýutasyna milli walýutany satyn almaga mejbur bolýar.

Walýuta syýasatyny utgaşdyrmak üçin ÝMWU (1973-1995 ý.), soňra bolsa Ýewropa walýuta instituty (1994-1998 ý.), ýewronyň girizilmegi bilen bolsa Ýewropa Merkezi banky döredilýär, ol milli bähbitler bilen deňşdirilende ÝB-niň umumy maksatlaryny ileri tutup, ýeke-täk monetar syýasaty ýöredýär.

Dünýäde walýuta kurslarynyň dürli tertipleri amal edilýär, sebäbi, HWG-niň üýtgedilen Tertipnamasy (1978 ý.) ýurtlara olary saýlamaga erkinlik berýär.

2000-nji ýyllaryň başynda 51 walýuta özbaşdak üýtgeýän (ABŞ, Beýik Britaniýa, Şweýsariýa, Ýaponiýa, Kanada we başgalar, 49 ýurtda walýuta kursunyň üýtgeşiniň düzgünleşdirmesi amal edilýär (Braziliýa, Wengriýa, Hytaý, Russiýa we GDA-nyň birnäçe döwletleri, 20 walýuta ABŞ-nyň dollaryna bagly, frankyň afrikan giňişliginiň 14 ýurdy ýewro, 2 SDR-e, 18-si dürli walýuta sebitlerine bagly.

“Walýuta dolandyryş” tertibi (currency board) – milli walýutanyň öňdebaryjy daşary ýurt walýutasyna (labyr walýutasyna) berkidilmegi, pul emissiýasyny bu walýutadaky resmi ätiýaçlyklaryň möçberine baglylykda berk düzgünleşdirmek. Şeýle tertip Argentinada girizilýär, ýöne 2002-nji ýylyň fewralyndaky ýiti ykdysady çökgünlik bilen baglylykda ýatyrylýar, şonda bellenen kursuň ýerine üýtgeýän kurs girizilýär. 20 ýurtda olaryň pul we walýuta ulgamynyň binýady bolup hyzmat edýär, dollar agalyk ýa-da milli walýuta bilen ugurdaş kanuny töleg serişdesi hökmünde ulanylýar (Maržall adalary, Mikroneziýa, Panama, Salvador, Ekwador we başgalar).

2008-nji ýylyň martynda ÝB-e giren ýurtlar öz walýutalaryny „labyr“ walýutasy hökmünde dollara däl-de, ýewro berkidýärler. Frankyň afrikan giňişliginiň 14 ýurdy öz milli pul birliklerini fransuz frankynyň ýerini tutan ýewro berkidýärler.

Iki walýuta bazary berk kesgitlenen we uýtgeýän walýuta kurs tertibiniň arasynda aralyk ýagdaýy eýeleýän walýuta syýasatynyň görnüşi 70-nji ýyllaryň başynda Belgiýadan, Italiýadan, Fransiýadan girizilýär. Onuň düýp mazmuny walýuta bazaryny iki bölege bölmekden ybarat bolup durýar: täjirçilik amallary we hyzmatlar boýunça resmi walýuta kursy ulanylýar; maliýe amalary boýunça (kapitallaryň, karzlarynyň hereketi we başg.) bazar kursy ulanylýar. täjirçilik geleşikleri boýunça peseldilen kurs harytlaryň eksportyny höweslendirmek we töleg balansyny deňagramlaşdyrmak üçin ulanylýar. Haçanda täjirçilik we maliýe kurslarynyň tapawudy giňden ulalanda merkezi bank olary sazlamak üçin walýuta interwensiýasyny amala aşyrýar. Iki walýuta bazary walýuta ätiýaçlyklarynyň bellibir derejede tygşytlanmagyny üpjün edýär, sebäbi, walýuta interwensiýasyndaky zerurlyk azalýar. Üýtgeýän walýuta kurslaryna geçilmegi bilen ol Italiýada 1973-nji ýylda we Fransiýada 1974-nji ýylda, biraz soňra Belgiýada ýatyrylýar we diňe käbir ösýän ýurtlarda ulanylýar.

Dewalwasiýa we rewalwasiýa – walýuta syýasatynyň döp bolan usullary. Dewalwasiýa-milli walýutanyň kursunyň daşary ýurt walýutalaryna ýa-da halkara walýuta birliklerine, öňräk bolsa altyna degişlilikde peselmegi. Onuň obýektiw esaslanmasynyň

tertibi bolsa, walýuta kursunyň bazar bahasy bilen deňeşdirilende ýokarlandyrylmagy bolup durýar. *Rewalwasiýa bu – milli walýutanyň kursunyň daşary ýurt walýutalaryna ýa-da halkara walýuta birliklerine, öňräk bolsa altyna degişlilikde ýokarlanmagy.*

Dewalwasiýa we rewalwasiýa düşüňjeleriniň ösüş döwürleri ykdysadyýetdäki üýtgeşmeleri, şol sanda pul-karz we walýuta ulgamlaryndaky üýtgeşmeleri şöhlelendirýär. Altyn standartda dewalwasiýa we rewalwasiýa diňe bir walýuta durnuklaşdyrmasynyň däl, eýsem, pul durnuklaşdyrmasynyň usuly bolup hyzmat edýär. 1929-1936-njy ýyllarda altyn standartyň weýran bolmagy bilen 1976-1978-nji ýyllarda altyn paritetler ýatyrylýança dewalwasiýa we rewalwasiýa milli walýutalaryň daşary ýurt walýutasy babatdaky altyn düzüminiň we kursunyň üýtgemegi bilen ugtaşýar. Üýtgeýän walýuta kurslarynyň şertlerinde olar her gün özakymlaýyn bolup geçýär we kurslaryň daşary ýurt walýutasyna, degişlilikde, üýtgemeleri diňe döwürleýin esasyda resmi bellenilýär.

“Dewalwasiýa” adalgasy bu häzirki walýutanyň bazar kursunyň, degişlilikde, uzak wagtlap we düýpli peselmegini aňladýar.

Dewalwasiýanyň ýurduň halkara amallaryna täsir etmeginiň usuly hökmünde ulanylyşynyň mysalyna seredeliň! 1967-nji ýylyň 18-nji noýabrynda funt sterlingiň kursy resmi taýdan 2,8-den 2,4 dollar çenli peseldi. Walýutanyň dewalwasiýasynyň göterim hakyny kesgitlemek üçin şol walýutany birlik hökmünde kabul etmek, kurs tapawudyny ilki başky kursa bölmek we 100-e köpeltmek zerur. Eger-de köne kursy Köpeltmek bilen, dewalwasiýadan soň täze kursy – Kabul etmek bilen belgilesek, onda dewalwasiýanyň (D) göterimini hasaplamagyň formulasyny şu aşakdaky ýaly görkezip bolar:

$$D = \frac{Kk - Kt}{Kk} \cdot 100.$$

Bu mysalda funt sterlingiň dewalwasiýasynyň möçberi şu aşakdakydan ybarat bolýar:

$$D = \frac{2,8 - 2,4}{2,4} \cdot 100 = 14,3\%$$

Funt sterling bilen bir wagtda dewalwasiýany geçirmedik daşary ýurt döwletleriniň walýutalary gymmatlaýar. Walýutanyň

rewalwasiýasynyň göterim hakyny kesgitlemek üçin şu aşakdaky formula boýunça şol walýutany birlik hökmünde kabul etmek, kurs tapawudyny ilkiabaşky kursa bölmek we 100-e köpeltmek zerur:

$$R = Kt - Kt \cdot 100.$$

$$Kk$$

1 dollaryň funt sterlingdäki kursuny kesgitläliň:

$$1 \text{ f.s.} = 2,8 \text{ doll.}$$

$$x = 1 \text{ doll.}$$

$$x = 1 = 0,35$$

$$\frac{1}{2,8}$$

Diýmek, funt sterlingiň dewalwasiýasyndan öň 1 dollar 0,35 f.s. deň bolupdyr, dewalwasiýadan soň -0,41 f.s. (1/2,4) deň bolýar. Dollaryň mejburi rewalwasiýasy şu aşakdaka deň:

$$P = 0,41 - 0,35 \cdot 100 = 16,7\%$$

$$0,35$$

Iňlis eskport edijileri öz walýutalarynyň dewalwasiýasyndan utuş gazanýarlar, sebäbi, daşary ýurt walýutasyndaky (dollardaky) girde-jini çalşanda olar 16,7% möçberdäki dewalwasion baýragy alýarlar (1 dollar üçin 0,35 f.s. derek 0,41 f.s.). Iňlis import edijiler, tersine, utul-ýarlar, sebäbi, olara tölegiň walýutasyny satyn almak 14,3% gymmat düşýär (1 f.s. üçin 2,80 dollaryň deregine 2,4 dollar). Iňlis bergidarlary halkara bergileri boýunça arzalan funt sterling bilen hasaplaşmak arkaly utýarlar, ýöne daşarky bergi dollarda bolsa utulýarlar.

ABŞ-nyň kurs tapawudy nukdaýnazaryndan funt sterlingiň de-walwasiýasy sebäpli dollaryň hakyky rewalwasiýasyndan geljek şertli ýitgilerine we peýdalaryna seredeliň!

1. Daşarky söwda. ABŞ-nyň Beýik Britaniýada eksport boýun-ça ýerine ýetirilmedik şertnamalaryň möçberi 20 mln f.s. ybarat diýip hasaplalyň. Amerikan eksport edijileriniň ýitgileri 8 mln dollara ýeter (walýuta töwekgelçiliginden gorag bolmadyk ýagdaýynda), sebäbi, olar girdeji eden funtlaryny 1 f.s. derek 2,8 dollara derek 2,4 dollar kursy boýunça çalyşýarlar:

20 mln f.s. · (2,8-2,4) = 8 mln dollar.

Beýik Britaniýadan import boýunça ýerine ýetirilmedik şertnamalaryň möçberi 15 mln f.s. amerikan import edijileri goşmaça 6 mln dollar alýarlar, sebäbi, öz walýutaňa dewalwirlenen walýutany satyn almak olara arzan düşýär:

15 mln f. s. • (2,8 - 2,4) = 6 mln doll.

2. Halkara karzy. Amerikan bergidarlaryna bergi boýunça funt sterlingde hasaplaşmak peýdaly bolup durýar, sebäbi, olar bergini üz-mek üçin az dollar harçlamaly bolýarlar: 5 mln f.s. bergi üzülende peýda 2 mln dollara deň (5 mln f.s. 0,4 kurs tapawudyna köpeldeliň). Ýöne amerikan algydarlary ýitgi çekýärler, sebäbi, nominal taýdan öňki, hakykatda dewalwirlenen walýutada az pul möçberini alýarlar: ABŞ-nyň algydarynyň 10 mln f.s. algysynda ýitgi 4 mln dollara deň bolýar. Nagt dewalwirlenen walýutalaryň we sterling hasaplarynyň eýeleri hem ýitgi çekýärler. Agressiw we goranyş häsiýetli dewalwa-siýalar we rewalwasiýalar.

Dewalwasiýalaryň we rewalwasiýalaryň netijeleri anyk şertlere bagly bolýar, eger-de beýleki şertler garşy durmasa, bellibir wagtdan (lag) ýüze çykýar. 1971-nji ýyldaky dollaryň dewalwasiýasy ABŞ-nyň töleg balansynyň aktiwleşmegine diňe 1973-nji ýylda ýardam berýär, şonda onuň kursunyň gaýtadan peselmesi bolup geçýär. ABŞ-nyň dollaryň kursuny ýokarlandyrmaga gönükdirilen walýuta syýa-saty (1980-1984-nji ýyllarda hakyky 80%) daşary ýurt kapitallarynyň we arzan harytlaryň akyp gelmegi görnüşinde peýda getirýär, bu bolsa inflýasiýanyň depgininiň peselmegine ýardam berýär. 2000-nji ýyllaryň başynda ABŞ eksporty höweslendirmek we ykdy-sadyýeti ösdürmek maksady bilen dollaryň kursuny peseldilmegini höweslendirýär.

Dewalwasiýa bahalaryň galmagyna we zähmetkeşleriň durmuş derejesiniň peselmegine ýardam berýär, rewalwasiýa bolsa, arzan daşary ýurt harytlary bilen bäsdeşlige döz gelmeýän pudaklarda işsizligiň artmagyna ýardam berýär. Ýurtlaryň arasyndaky bäsdeşlik göreşi ýitileşýär. Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň dollaryň iki dewal-wasiýasyndan ýitgileri 10 mlrd dollara golaýlaýar. Ösýän ýurtlar öňdebaryjy walýutalaryň dewalwasiýasyndan ýitgi çekýärler.

Walýuta syýasatynyň görnüşi hökmündäki walýuta integrasiýasy ÝB-de has üstünlikli amala aşyrylýar, bu ýerde ýeke-täk walýutaly Ykdysady, walýuta we syýasy birleşik döredilýär.

Walýuta syýasatynda iki gapma-garşylykly meýiller ugtaşýar: hereketleriň utgaşdyrylmany, walýuta meselelerini çözmegiň bilelikdäki ýollaryny gözlemek, her bir ýurduň beýlekileriň hasabyna artykmaçlyk gazanmaga, olara öz erkini ýöretmegi çalyşmagy sebäpli düşünişmezlikler. Şunuň bilen baglylykda ýurtlaryň arasynda ýerleşdiriş bazary, kapitallary goýmagyň giňligi, çig mal çeşmeleri ugrunda yzygiderli ýagdaýda walýuta urşy turýar. Walýuta syýasatynyň görnüşi hökmünde proteksionizm we liberalisasiýa ulanylýar.

5.3. Walýuta çäklendirmelerini ulanmak bilen baglanyşykly aýratynlyklar

Proteksionistik walýuta syýasatynyň görnüşleriniň biri hökmünde yzygiderli ýagdaýda walýuta çäklendirmeleri – walýuta we beýleki walýuta gymmatlyklary bilen amallary kanunçylyk we administratiw taýdan gadagan etmek, rezidentleriň we rezident dälleriň walýuta we beýleki walýuta gymmatlyklary bilen amallaryny çäklendirmek we reglamentirmek ulanylýar. Bu walýuta gözegçiliginiň düzüji bölegi bolup durýar, ol rezidentleriň we rezident dälleriň walýuta amallaryny barlamak arkaly walýuta kanunçylygynyň berjaý edilmegini üpjün edýär. Walýuta çäklendirmelerinde walýuta gözegçiliginiň barşynda walýuta lisenziýalaryň bolmagy, rezidentler tarapyndan milli walýuta bazarynda daşary ýurt walýutasyny satmak boýunça talaplaryň berjaý edilişi, daşary ýurt walýutasyndaky tölegleriň esaslandyrmasy, walýuta amallary boýunça hasaba alşyň we hasabatlylygyň hili barlanýar. Walýuta çäklendirmelerinde walýuta gözegçiliginiň wezipeleri, adatça, merkezi bankyň üstüne ýüklenýär, käbir ýurtlarda bolsa ýörite edaralar döredilýär (mysal üçin, Fransiýada ikinji jahan urşundan soň). Türkmenistanda walýuta gözegçilik edarasy: Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ýokary gözegçilik edarasy, Türkmenistanyň Merkezi banky we Türkmenistanyň Hökümeti bolup durýar, onuň düzümine Maliýe ministrligi, Ykdysadyýet ösüş ministrligi, Söw-

da ministligi. Türkmenistan döwlet salgyt gullugy, Türkmenistanyň gümrük gullugy we başgalar girýär. Walýuta gözegçiliginiň gullukçylary bolup ygtyýarlandyrylan täjirçilik banklary çykyş edýär.

Walýuta çäklendirmeleriniň walýuta syýasatynyň görnüşi hökmünde şu aşadaky maksatlary bar:

1) töleg balansyny sazlamak;

2) walýuta kursuny saklamak;

3) gündelik we strategiki wezipeleri çözmek üçin döwletiň elinde walýuta gymmatlyklaryny jemlemek. Uruşlar taýýarlanylanda we alnyp barlanda walýuta çäklendirmeleri harby-senagat toplumlary taparyndan raýat maksatly predmetleriň getirilmegini çäklendirmeleriň hasabyna harby-strategik harytlary import etmek üçin ulanylýar. Walýuta çäklendirmeleri diskriminasion häsiýet bilen tapawutlanýar, sebäbi, olar ownuk we orta telekeçilere daşary ýurt walýutasynyň elýeterlilikini kynlaşdyryp, olaryň hasabyna walýuta gymmatlyklarynyň döwletiň we iri korporasiýalaryň haýryna gaýtadan paýlanmagyna ýardam edýär. Şonuň üçin monopollaşdyrylmadyk böleklerini, adatça, olaryň girizilmegine garşy çykyş edýärler. Walýuta çäklendirmeleri proteksionizm syýasatynyň düzüm bölegi bolup durýar. Olaryň amala aşyrylmagynda syýasy sebäpler uly orun tutýar.

Beýleki ýurtlary basmak maksady bilen öňdebaryjy döwletler walýuta gabawyny ulanýarlar. Bu bir ýurduň ýa-da ýurtlar toparynyň beýleki döwlete degişlilikde birtaraplaýyn walýuta çäklendirmesi görnüşindäki, ony bellibir talaplary ýerine ýetirmäge mejbur etmek maksady bilen onuň walýuta gymmatlyklaryny ulanmagyna päsgelçilik berýän hem-de onuň walýuta-ykdysady ýagdaýyny ýaramazlaşdyrmaga gönükdirilen ykdysady sanksiyadyr. Walýuta gabawynyň düýp mazmuny şol döwletiň daşary ýurt banklarynda saklanýan walýuta gymmatlyklaryny doňdurmaktan we diskriminasion walýuta çäklendirmelerini ulanmakdan ybaratdyr.

Ikinji jahan urşy wagtynda we ondan soň Beýik Britaniýa sterling giňişliginiň ýurtlarynyň daşary ýurt (esasan, inlis) walýutasy saklanýan bank hasaplaryny doňdurýar. Bu hasaplaryň serişdeleri diňe şol walýuta toparçasynyň gatnaşyklarynyň arasyndaky hasaplaşyklar üçin ulanylyp bilinýärdi. Inlis-Eýran nebit kompaniýasynyň 50-nji

ýyllaryň başynda millileşdirilmegi bilen bagly Anlgiýanyň Banky Eýran üçin funt sterlingleriň dollara konwensiýasyny bes edýär we Italiýa hem-de Ýaponiýa bu ýurt bilen funt sterlingde hasaplaşyklar ýöretmezligi teklip edýär. 1956-njy ýylda Sues kanalynyň millileşdirilmegine jogap edip Beýik Britaniýanyň, ABŞ-nyň we Fransiýanyň banklary Müsür babatda walýuta gabawyny gurýarlar, onuň walýuta hasaplaryny doňdurýarlar.

1971-nji ýylda Çilide Halk bitewiliginiň hökümetiniň döwlet başyna geçmegi bilen amerikan banklary daşary ýurt walýutasyndaky ähli Çili awuarlaryny böwetleýär we karz böwetlerini guraýarlar. 1979-njy ýylyň noýarbyndaky amerikan-eýran gapma-garşylygynyň döwründe ABŞ eýran bank hasaplaryny (12 mlrd dollar) doňdurýarlar we amerikan zamunlykda saklanýan adamlaryny goýbermegi teklip edip, käbir bergileri annulirleýärler, ahyrky netijede bolsa antiame-rikan syýasaty geçirip başlan ýurduň ykdysadyýetini bozmak mak-sady bilen doňdurýar. 1982-nji ýylda Folklend gapma-garşylygynyň wagtynda Beýik Britaniýa Agrentinanyň walýuta aktiwlerini blokir-leýär, ol bolsa soňra onuň göreldesine eýerýär. 1986-njy ýylyň ýan-warynda ABŞ Liwiýa walýuta blokadasyny yglan edýärler hem-de onuň amerikan banklaryndaky walýuta aktiwlerini ýurt tarapyndan ýöredilýän garaşsyz daşarky syýasatdan boýun gaçyrmaga me-jbur etmek we Waşingtonyň diktatyna tabyn etmek maksady bi-len doňdurýarlar. 2003-nji ýylda ABŞ Yragyň walýuta hasaplaryny doňdurýar. Yrak babatdaky halkara sanksiyalary 2003-nji ýylyň ýa-zynda, ABŞ-nyň we Beýik Britaniýanyň bu ýurtdaky harby hereket-leri tamamlandan soň ýatyrylýar.

Walýuta çäklendirmeleri şu aşakdakylary göz önünde tutýar:

1) halkara töleglerini we kapitallaryň geçirilmegini, eksport girdejiniň, peýdanyň repatrisiýasany, altynyň, pul belgileriniň we gymmat kagyzlaryň migrasiýasyny düzgünleşdirmek;

2) daşary ýurt walýutasyny erkin satyn almaga-satmaga gadaganlyk;

3) döwletiň elinde daşary ýurt walýutasyny we beýleki walýuta gymmatlyklaryny jemlemek. Olaryň hatarynda daşary ýurt walýu-tasynda belgilenen töleg resminamalary (çekler, wekseller, ak-

kreditiwler we başgalar), gymmat kagyzzar, gymmat metallar bar. Şunuň bilen baglylykda olaryň mazmunyny kesgitleýän walýuta çäklendirmeleriniň şu aşakdaky ýörelgeleri tapawutlandyrylýar:

– Merkezi we ygtyýarlandyrylan (dewiz) banklarda walýuta amallaryny merkezleşdirmek;

– Walýuta amallaryny ygtyýarnamalaşdyrmak-walýuta gözegçilik edaralarynyň olary geçirmäge deslapdan rugsatnamasynyň bolmak talaby;

– Walýuta hasaplaryny doly ýa-da bölekleyin blokirmek;

Walýutalaryň konwertirlenmesini çäklendirmek. Değişlilikde, walýuta hasaplarynyň dürli derejeleri girizilýär: erkin konwertirlenýän, içerki (milli walýutada ýurduň çäginde ulanmak bilen), ikitaraplaýyn hökümet ylalaşyklary boýunça, kliring, blokirlenen we ş.m. hasaplar.

Walýuta çäklendirmeleriniň iki esasy guramalary tapawutlandyrylýar: töleg balansynyň gündelik we we maliýe amallary.

Gündelik amallar boýunça olaryň şu aşakdaky görnüşleri amal edilýär:

– Daşary ýurt eksport edijileriniň şol ýurtda harytlary satmaktan alan girdejilerini blokirmek, olaryň bu serişdelerden peýdalanmak mümkinçiligini çäklendirmek;

– Eksport edijileriň walýuta girdejisiniň doly ýa-da bölekleyin çäklendirmek, merkezi bankyň walýuta ygtyýarnamasy bolan ygtyýarlandyrylan (dewiz) banklara hökmany satmak;

– Import edijilere daşary ýurt walýutasynyň çäklendirilen satuwy (diňe lisenziýanyň bolmagynda). Käbir ýurtlarda import ediji import ygtyýarnama almak üçin depozite banka milli walýutanyň bellibir möçberini goýmaga borçludur;

– Import edijilere daşary ýurt walýutasyny forward satyn almagyny çäklendirmek;

– Milli walýuta harytlaryň eksportyny gadagan etmek;

– Käbir harytlaryň importyny daşary ýurt walýutasynda tölenilmegini gadagan etmek;

– Eksport we import boýunça tölegleriň möhletini „Lidz end legz“ amallaryny çäklendirmek maksady bilen düzgünleşdirmek. Import edijileriň daşary ýurtly eksport edijilere hakuýy töleginiň möçber-

lerine gözegçilik edilýär, eksport edijilere daşary ýurt walýutasyny milli walýuta satmagynyň çäklendirilen möhletleri bellenilýär, ýagny bu serişdeler milli walýutanyň garşysyna spekulýatiw amallar üçin ulanylmazlygy üçin;

– Walýuta kurslarynyň köplügi- amallaryň dürli görnüşi, harytlar topary we sebitler boýunça walýutalaryň özara tapawutlandyrylan kurs gatnaşygy.

Walýuta kurslarynyň köplügi ilkinji gezek 1929-1933-nji ýyllaryň dünýäniň ykdysady çökgünligi döwründe, altyn standart ýatyrylandan we walýuta çäklendirmeleri girizilenden soň ulanylyp başlanýar. Köp walýuta hasaplary blokirlenendigi we olardan erkin peýdalanmagyň derejesi dürli bolandygy üçin walýuta resmi kursy babatdaky arzanladyş (diskont) 10-dan 90%, çenli üýtgeýärdi (Germaniýada).

Ikinji jahan urşundan soň HVG-niň agza ýurtlarynyň köpüsi onuň Tertipnamasyny bozup walýuta kursunyň köplügini amal edýärler. Fransiýada on(10) walýuta kurslary bellenilýär. 60-njy ýyllaryň ortalaryna çenli Türkiýede milli walýutanyň ýokarlandyrylan resmi kursy bilen bir hatarda (ABŞ-nyň 1 dollary=2,8 lira) tapawutlandyrylan kurslar ulanylýar: importy saklamak maksady bilen import boýunça 9 lira; misiň eksporty boýunça 4,9 lira, kişmişň we maňyzlaryň çykarylmagyny höweslendirmek maksady bilen olaryň eksporty boýunça 5,6 lira; beýleki harytlaryň çykarylmagy üçin 9 lira.

Ösen ýurtlaryň aglabasynda walýuta konwertirlenmesiniň girizilmegi bilen walýutanyň kursy bir nusga getirilen hem bolsa, aýry-aýry ýurtlar iki walýuta bazary görnüşindäki walýuta kursunyň köplüginin tejribesine zygiderli ýagdaýda dolanyp gelýärler.

Kurs tapawudy resmi kurs babatda sylag ýa-da arzanlatma hökmünde çykyş edýär. Şunda walýuta kurslarynyň köplüginin astynda seýrek däl ýagdaýlarda hakyky dewalwasiýa durýar (1979-njy ýylyň iýunynda Türkiýede liranyň köpbasgançakly kursunyň girizilmegi onuň kursunyň dollara, degişlilikde, 43,6% peselmegine getirýär).

Daşary ýurt walýutasyny tygşytlamak maksady bilen daşary ýurda jahankeşde hökmünde çykyan rezidentler üçin onuň çalşygy çäk-

lendirilýär. Walýuta çäklendirmeleri ätiýaçlandyрма, lisenzion töle-glere, gonorarlara, kommission baýraklara, girdejileriň we göterimleriň geçirilmegine we beýleki göze görünmeýän amallara degişli bolýar. Maliýe amallary boýunça walýuta çäklendirmeleriniň görnüşleri kapitallaryň hereketiniň düzgünleşdirmesiniň ugruna bagly bolýar.

Passiw töleg balansynda walýutanyň kursuny saklamak mak-dasy bilen kapitalyň çykarylmagyny we „gaçmagyny“ çäklendirmek, kapitalyň akyp gelmegini höweslendirmek üçin şu aşakdaky çäreler ulanylýar:

– Milli we daşary ýurt walýutasynyň, altynyň, gymmat kagyzlaryň çykarylmagyny, karzlarynyň berilmegini çäklendirmek;

– Karz we gymmat kagyzlaryň bazarlarynyň işine gözegçilik etmek: amallar diňe maliýe ministriliginiň rugsatnamasy bilen we daşary ýurtlara berilýän karzlaryň we göni maýa goýumlaryň möçbe-ri hakyndaky maglumatyň berilmegi bilen amala aşyrylýar, milli walýuta bazaryna, karz kapitallarynyň bazaryna we dolanyşykda pul toplumynyň ösmegine täsir etmez ýaly walýuta gözegçi-lik edaralarynyň deslapdan rugsatnamasy (hususan-da obligasion karzlaryň çykarylmagyna) bolmagy şerti bilen daşary ýurt karzlaryny çekmek;

– Milli banklaryň daşary ýurt walýutasynda halkara karzlaryny bermäge gatnaşmagyny çäklendirmek;

– Rezidentlere degişli daşary ýurt gymmat kagyzlaryny mejbury almak we olary walýuta satmak. Bu çäräni ikinji jahan urşundan oň Germaniýa, uruş döwründe we ondan soň Beýik Britaniýa ýaly döwletler amala aşyrýarlar;

– Daşarky bergini üzmegi doly ýa-da bölekleýin bes etmek ýa-da daşary ýurda geçirmek hukuksyz hasaplar ony milli walýutada tölemek.

30-njy ýyllaryň dünýäniň ykdysady çökgünliginiň döwründe 25 ýurt öz daşarky bergileri boýunça tölegleri bes edýärler, 1933-nji ýyl-da Germaniýa bolsa sterling we dollar bergisini olary ulanmak we daşary ýurt walýutasyna çalyşmak hukugy bolmadyk blokirlenen ha-saplara goşulýan nemes markalary bilen töleýär.

Adatdan daşary ýagdaýlarda walýuta çäklendirmeleriniň obýekti altyn bolup durýar.

Ikinji jahan urşy döwründe altyn bazarlary ýapylýar: Fransiýada 1949-njy ýyla çenli, Beýik Britaniýada 1954-nji ýyla çenli, Niderlandlarda 1968-nji ýyla çenli. ABŞ-da 1934-nji ýyldan başlap 40 ýylyň dowamynda şahsy we edara görnüşli taraplar üçin altynly amallar gadagandy.

Aktiv töleg balansynda ýurda kapitallaryň akymyny saklamak, milli walýutanyň kursuny ýokarlandyrmak maksady bilen halkara maliýe amallary boýunça walýuta we karz çäklendirmeleriniň şu aşakdaky görnüşleri ulanylýar:

- merkezi bankda göterimsiz hasapda banklaryň täze halkara borçnamalaryny deponirlemek;

- 1978-nji ýylda GFR-de karz edaralarynyň merkezi bankda saklamaga borçly bolan iň az ätiýaçlyklary banklaryň daşary ýurt borçnamalarynyň ösüşiniň 100%-e çenlisi ýokarlandyrylýar. Ýaponiýada bu möçber ýurda dollaryň akymyny togtatmak üçin 1978-nji ýylyň martynda 50-den 100%-e çenli ýokarlandyrylýar, 1978-nji ýylyň dekabrynda bolsa ABŞ-nyň dollary goldamak boýunça maksatnamasy yglan edilenden soň 50%-e çenli peseldilýär, 1979-njy ýylyň fewralyndan bolsa 0,25% hasap etmezden ýatyrylýar; rezident dälleriň maýa goýumларыny we milli gymmat kagyzlaryň daşary ýurtlulara satylmagyny gadagan etmek.

- 1972-1974-nji ýyllarda Şweýsariýada bölekleýin, 1978-nji ýylyň fewralyndan 1979-njy ýylyň ahyryna çenli rezident dällere gysga möhletli şweýsar gymmat kagyzlaryny satmak doly diýen ýaly gadagan edilýär. 1978-nji ýylyň ýanwarynda GFR-de daşary ýurtlulara 2-den 4 ýyla çenli möhletli gymmat kagyzlary satmak gadagan edilýär. Ýaponiýada rezident dällere ýenadaky gysga möhletli obligasiýalary satyn almak gadaganlygy 1978-nji ýylyň martynda wagtlaýyn girizilýär;

- Milli merkezi bankda karzlaryň walýutasyny milli walýuta hökmany çalyşmak;

Daşary ýurtlaryň möhletli goýumlary boýunça göterimleriniň tölegini milli walýutada tölenilmegini gadagan etmek.

- Şeýle gadaganlyk ýurtdaky kapitallary ýewroşeýsar franklarynyň bazaryna gaýtadan paýlamak we milli walýutanyň kursuny peseltmek maksady bilen 1974-nji ýylyň noýabryndan 1980-nji ýylyň fewralyna çenli Şweýsariýada hereket edýär;

- rezident dälleriň milli walýutadaky goýumlary boýunça otrisatel göterim goýumyny girizmek (ýylda 12-den 40%-e çenli). Şunda göterimleri ýa goýumçy banka, ýa-da daşary ýurt walýutasyndaky goýumlaryň çekilmegine gyzyklanma bildirýän bankyň özi degişli döwlet edarasyna töleýär;

- Şeýle usuly dürli wagtlarda kapitallaryň akymyny saklamak maksady bilen Belgiýa, Niderlandlar, GFR, Şweýsariýa (1972-1979 ý.). Şweýsariýada 1978-nji ýylda „negativ“ göterimleriň goýumy 5 mln fr. hem köp şweýsar frankdaky rezident dälleriň goýumlary boýunça çäryekde 10%-e barabar bolýar; ýurda walýutanyň getirilmegini çäklendirmek.

- Bu çäre 1976–1977-nji ýyllarda Şweýsariýada girizilýär. Soňra 1979-njy ýylyň bank kanuny banklara şweýsar frankyndaky banknotlary daşary ýurtlular tarapyndan kärendesine alynýan seýflerde saklamagy, olaryň adyna daşary ýurtly müşderileriň buýrugy boýunça ýazylyp berlen uly pul möçberli çekleri saklamagy gadagan edýär; Daşary ýurtlulara milli walýutany forward satylmagyny çäklendirmek.

- Şweýsariýada bu çäklendirmeler 1974-nji ýylyň noýabryndan 1980-nji ýylyň martyna çenli amal edilýär, soňra bolsa gowşadylýar: 1971-nji ýylyň 31-nji oktýabryndaky ýagdaý boýunça franklary 10 güne çenli möhletde satmak boýunça limit geleşigiň pul möçberinden 20-den 40%-e çenli artdyrylýar, has uzak möhletli geleşikler boýunça – 50-den 80%-e çenli; mejbury depozitleriň çyzgysy.

Bu usul GFR-de 1972-nji ýylyň martyndan 1974-nji ýylyň sentýabryna çenli ulanylýar. Ýurtdaka seredeniňde goýumlary pes bolan ýewrokarzlary işeň ulanýan şereketler çekilen kapitallarynyň bölegini Nemes federal bankynda göterimsiz hasaba ýerleşdirmeli bolýarlar.

Şeýlelikde, ençeme halatlarda walýuta çäklendirmeleri karz we söwda düzgünleşdirmesi bilen utgaşýar. Olaryň arsenaly dürli-dürli, netijesiz usullar ýurduň walýuta-ykdysady ýagdaýynyň we dünýä bazaryndaky bäsdeşligiň aýratynlyklaryna has uýgunlaşan görnüşleri çalşylýar.

Walýuta çäklendirmeleriniň walýuta kursuna we HYG täsiri. Ol çäklendirmeleriň görnüşlerine we aýry-aýry ýurtlaryň hem-de dünýä ykdysadyýetiniň ýagdaýyna baglylykda derejesi we ugrukmasy boýunça dürli-dürli. Birnäçe halatlarda bu ýagdaýlar bahalar, getirme şertleri we satuwdan soňky hyzmat edişiň hili bilen bir hatarda harytlaryň bäsdeşlige ukyplylygyna täsir ediş serişdesi bolup durýar. Walýuta çäklendirmeleriniň netijesi resmi walýuta kursuny bellibir derejede saklamak bolup durýar. Emma walýuta bazarynda daşary ýurt walýutasynyň has ýokary kursy, legal däl bazarda (gara bazarda) onuň has ýokary kursy bellenilýär.

Ikinji jahan urşundan soň Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň birnäçesinde berk walýuta çäklendirmelerine garamazdan, olaryň kursy peselýär. Şweýsariýanyň, Ýaponiýanyň, GFR-iň walýutalarynyň kursy kapitallaryň akymyna gözegçilik edilmegine garamazdan çalt ýokarlanýardy. Şweýsariýada daşary ýurt kapitalynyň akymyny saklamagyň oňositellikde netijeli serişdesi rezident dällere şweýsar frankyny forward satylmagynyň çäklendirilmegi, şeýle hem olary hasaplary boýunça oňrisatel göterim goýumlary bolup durýar. Emma Şweýsariýada daşary ýurt merkezi banklaryň franklardaky hasaplaryna ýaramaz göterimleriň degişli edilmegi netijesiz bolýar, sebäbi, şweýsar frankynyň halkara walýuta likwidliligindäki paýy uly däl. GFR-de oňrisatel göterim goýumlarynyň girizilmegi uly netije bermeýär, sebäbi bu ýurtdaky karz kapitallarynyň bazary Şweýsariýa garanynda has açykdy. 1978-nji ýylda ätiýaçlyklaryň borçnamalarynyň kadalarynyň GFR-iň banklarynyň daşary ýurt borçnamalarynyň ösmeginiň 100%-e çenli artdyrylmagy daşary ýurt walýutasynyň akymynyň 3/1 aýyrmaga mümkinçilik berýär.

Meýletin çäklendirmeleriň maksatnamasy we onuň ýerine gelen ABŞ-dan kapitally çykarmagyň ähli görnüşlerini düzgünleşdirmegiň ulgamy amerikan banklarynyň daşary ýurt karzlarynyň möçberiniň azalmagyna getirmeýär. Maliýe amallary boýunça walýuta çäklendirmeleriniň gapma-garşylygy „gyzgyň“ pullaryň gereksiz hereketine, kapitallyň „gaçmagyna“, şeýle hem gysga möhletli kapitallaryň kadaly akymyna birmeňzeş täsir edýändiginden ybaratdyr.

Daşary ýurda barýan syýahatçylar üçin milli walýutanyň daşary ýurt walýutasyna çalşylmagynyň çäklendirilmegi „gara“ walýuta bazarynda spekulýatiw amallary höweslendirýär. Walýuta çäklendirmeleri gysga möhletli oňyn netije berýär.

Eger-de 1968-nji ýylyň sentýabrynda walýuta çäklendirmeleriniň ýatyrylmagy Fransýadan 15 mlrd fransuz frankynyň „gaçmagyny“ ýeňleden bolsa, onda bu dikelenden soň kapitallaryň akyp gitmege çürt-kesik kemelýär we gysga möhletli kapitallaryň hereketiniň galyndysy položitel bolýar.

Ahyrky netijede walýuta çäklendirmeleri HYG ýaramaz täsir edýär. Daşary ýurt walýutasyny almaga ynamy bolmadyk eksport edijiler ygtyýarlandyrylan banklara walýuta girdesijini özleri üçin bähbitli bolmadyk milli walýutanyň resmi kursy boýunça satmaktan şu aşakdakylar arkaly boýun gaçyrmaga çalyşýarlar:

– Hasap-haryt sanawlardaky (ikitaraplaýyn şertnama) bahalary manipulirlmek. Mysal üçin, hakyky walýuta girdejisini bilen deňeşdirilende gümrük gözegçiliginden geçmek üçin eksport ediji import ediji bilen ylalaşyk boýunça resmi bahany peseldýär. Tapawut şahsy tarapyň ýa-da daşary ýurt bankyndaky şertli şereketiň hasabyna goşulýar;

– Harytlary walýutalary döwlete tabşyrylmaga degişli bolmadyk üçünji ýurtlara satmak;

– Eksport ediji şereketiň öz daşary ýurt bölümçesine goldaw bermek zerurlygy bilen bagly döwlete walýuta girdesijiniň bölegini tabşyrmazlygy hakyndaky haýyşyny subut edýän aklawjylaryň hatlary.

Paralaryň, hususan-da, gymmat bahaly sowgat we hyzmat görnüşinde.

Walýuta gözegçilik edaralary degişli kanunçylygyň berjaý edilişine, bahalara, hasaplara gözegçilik edýärler, düzgün bozmalar-da jerimeler we sanksiyalar ulanýarlar. Emma edara görnüşli we şahsy taraplaryň köpüsi bähbitli şertnamany ýitirmezlik üçin sanksiyalary almagy rowa görýärler. Walýuta çäklendirmelerine garamazdan, döwlet iri şereketlere birnäçe eglşikler edýär.

TNK-nyň halkara amallary açyk we gizlin walýuta beýleki çäklendirmeleri dogry çykarýarlar, sebäbi olaryň içerki korporativ dolanyşygy dünýä söwdasyna garanyňda iki esse çalt ösýär.

Walýuta çäklendirmeleri aýry-aýry ýurtlaryň töleg balansynyň wagtlaýyn deňleşmegine ýardam berýär, ýogsa walýutalaryň konwertirlenmegindäki çäklendirmeler iň uly amatlyklar ýörelgelerini hakykatda annulirleýär.

HYG-de walýuta päsgelçiliklerini aradan aýyrmak zerurlygy walýuta çäklendirmeleriniň döwletara düzgünleşdirilmek meýline getirýär. Bu ýagdaý söwda hyzmatdaşlaryň garşysyna gönükdirilen bäsdeşlik serişdesi hökmünde milli proteksionizme garşy durýar.

Walýuta çäklendirmeleriniň ösüş döwürleri we walýutalaryň konwertirlenmegine geçilmegi: dünýä tejribesi. Ilkinji gezek walýuta çäklendirmeleri birinji jahan urşy ýyllarynda uruşýan ýurtlarda ulanylyp başlanýar. 1924–1928-nji ýyllardaky wagtlaýyn durnuklaşma döwründe olar ýatyrylýar. 1929-1933-nji ýyllaryň dünýä ykdy-sady çökgünligiň şertlerinde, aýratyn hem 1931-nji ýyldan soň köp ýurtlaryň töleg balansynyň ýaramazlaşmagy, kapitallyň gaçmagy, altyn standartyň weýran bolmagy, walýutalaryň hümmetsizlenmegi bilen bagly walýuta çäklendirmeleri giň gerime eýe bolýar. Kapitallaryň hereketiniň we daşarky bergileriň tölenilişiniň giňliginde walýuta çäklendirmeleriniň girizilmegi 25 bergidar ýurtlaryň batmagyny kanunlaşdyrýar. Walýuta çäklendirmeleri ikinji jahan urşunyň taýýarlanylmagyny we alnyp barylmagyny maliýeleşdirmek maksady bilen döwletiň elinde walýuta serişdelerini jemlemek üçin faşistik okuň ýurtlary tarapyndan işjeň ulanylýar.

Ikinji jahan urşunyň başlanmagy bilen walýuta çäklendirmeleri ähli ýurtlara ýaýraýar. Uruşdan soň walýuta çäklendirmeleri diňe ABŞ-da, Şweýsariýada, Kanadada ýokdy; Latyn Amerikasynyň ýurtlary bu sebitde kapitallaryň we öz maýa goýumlaryndan girdejileri päsgelçilik geçirmäge gyzyklanma bildirýän ABŞ-nyň täsiri asrtynda walýuta amallarynyň erkinligini saklap galýarlar.

Uruşdan soňky döwürde HWG-niň üsti bilen walýuta çäklendirmelerini döwletara derejede düzgünleşdirmek täze waka bolýar. HWG-niň Tertipnamasyna gollanyp, ABŞ agza ýurtlaryň gündelik amallary boýunça walýuta çäklendirmeleriniň ýatyrylmagyny we walýutalaryň konwertirlenmegini, ýagny girizmegi gazanýarlar. Ýöne uruşdan soňky weýrançylyk şertlerinde, töleg balansynyň çökgünli-

ginde, walýuta ätiýaçlyklarynyň egsilmeginde bu talaplara Günbatar Ýewropa we Ýaponiýa tarapyndan garşylyk görkezilýär. XIV madda geçiş döwrüni göz önünde tutýar, onuň dowamynda ýurtda walýuta çäklendirmeleri saklanyp galýar. Mundan başga-da Gaznanyň Tertipnamasy ýurtlaryň ykdysadyýetiň durnuksyz şertlerinde kapitallaryň hereketi boýunça walýuta çäklendirmelerini girizmek mümkinçiligini we birnäçe ýagdaýlarda bolsa walýuta çäklendirmelerini girizmek borçnamasyny göz önünde tutýar. Mundan başga-da Gaznadan kredit almak mümkinçiligi ýurduň töleg balansyny deňleşdirmek üçin walýuta çäklendirmeleriniň ulanylyş netijeliligine bagly edilip goýulýar. Walýuta çäklendirmeleriniň meseleleri boýunça Gaznanyň bilermenleriniň degişli ýurtlar bilen maslahatlary geçirilýär.

Walýuta çäklendirmeleri halkara hasaplaşyk, walýuta we karz amallarynda milli walýutanyň ulanylmagyna we olary daşary ýurt walýutasyna erkin konwertirlenmegine päsgelçilik berýär. Walýutanyň konwertirlenmek düşüňjesi (latynça, conversion- öwürlmek) pul we walýuta ulgamynyň ösüş döwürlerinde üýtgeýär. Altyn-pul we kümüş standartynda ol milli pullaryň daşary ýurt pullaryna çalyşmak mümkinçiligini aňladýardy; çalşylýan karz pullarynda – olaryň altyna (kümşe) we daşary ýurt walýutasyna çalşygy; çalşylmaýan karz pullarynda-milli walýutanyň daşary ýurt walýutasyna çalşygyny aňladýar. Häzirki wagtda walýuta, eger-de emitent döwlet töleg balansynyň gündelik amallary boýunça onuň daşary ýurt walýutasyna çalşygyny çäklendirmen ýa-da gadagan edýän bolsa, konwertirlenmeýän hasap edilýär. Bellibir maksatlar üçin banklardaky walýuta hasaplarynda serişdeleri erkin ulanylmagyň resmi gadaganlygy hasaplaryň blokirlenmegi diýlip atlandyrylýar. Bu çäre walýuta çäklendirmelerinde we beýleki ýurtlara sanksiyalar hökmünde, şeýle hem hasabyň eýesine kazyýet talaby boýunça ulanylýar.

Walýuta çäklendirmeleriniň tejribesi bolan „blokirlenen walýuta“ – döwlet edaralary tarapyndan ulanylmagy gadagan edilen ýa-da çäklendirilen banklardaky hasapdaky walýuta düşüňjesine bagly. Hasabyň eýesi bilen ylalaşmak boýunça bank hasapdaky serişdeleriň çäklendirilen ulanylyş tertibi belleniýär. Bankyň ýerleşýän ýurduň çäklerinden daşarda ýerleşýän şahsy we edara görnüşli taraplar üçin

walýuta serişdelerini ulanmagyň aýratyn tertibi bilen daşarky hasaplar (rezident däller üçin) girizilýär.

Ikinji jahan urşundan soňky ilkinji ýyllarda diňe ABŞ we Şweýsariýa öz walýutalarynyň konwertirlenmegini, ýagny rezidentler (içerki) we rezident däller (daşarky) üçin töleg balansynyň gündelik amallary boýunça daşary ýurt walýutasyna erkin çalşylmagyny saklap galýarlar. Walýutalaryň içerki çalşygy şol ýurduň raýatlaryna we guramalaryna daşary ýurt walýutasyny çäklendirmesiz satyn almaga we satmaga hukuk berýär. Walýutalaryň daşarky konwertirlenmesi daşary ýurt raýatlaryna we guramalaryna degişli bolýar.

Walýutalaryň bölekleýin öwrüjiligi walýuta çäklendirmelerinde hem saklanyp galýar. Bu rezidentler we rezident däller üçin dürli tertibi walýuta hasapларыnyň bolmagynda ýüze çykýar. Degişlilikde, bank hasapларыnyň tapawutlandyrylan adalgalary tapawutlandyrylýar: içerki (ýurduň çäginde ulanylmak bilen milli walýutadaky); ikitaraplaýyn hökümet ylalaşyklary boýunça; blokirlenen; konwertirlenýän (doly ýa-da bölekleýin). Daşary ýurt pul birliklerine çalşylmagy mümkinçiligi çäklendirilen walýutalar bölekleýin konwertirlenýän diýlip atlandyrylýar. Şu ýagdaýda konwertirlenme walýutanyň bellibir saklaýjylaryna degişli bolýar ýa-da sebitleýin häsiýetde bolýar (mysal üçin, walýuta toparýnda- fransuz frankynyň öňki zolagynda afrikan walýutalary erkin fransuz walýutasyna, häzir bolsa frankyň afrikan zolagynda ýewro çalşylýar).

Ikinji jahan urşundan soň Beýik Britaniýa birnäçe ýurtlar bilen funt sterling diňe bu döwletleriň hasapларыna geçirilýän özi tarapyndan geçiriş hasapларыnyň açylmagy hakyndaky ylalaşyklary baglaşýar. 1954-nji ýylda bu tertip ähli daşary ýurt döwletlerine ýaýraýar, bu bolsa iňlis walýutasynyň konwertirleniş sferasyny giňeldýär. GFR (1954-nji ýyldan), Italiýa, Fransiýa (1957-nji ýyldan), soňra bolsa ÝPS-iň beýleki gatnaşyjylary bölekleýin konwertirlenýän walýutada tölegler hakyndaky ylalaşyklaryň çäklerinde şeýle hasaplary açýarlar. ABŞ-nyň täsiri astynda dollar zolagynyň käbir ýurtlary amerikan maýa goýujylarynyň bähbitleri üçin öz walýutalarynyň konwertirlenmesini saklamaga mejbur bolýarlar. Öwrüjiligiň şeýle görnüşi Kanaada 1952-nji ýylda girizilýär.

Walýutanyň konwertirlenmesi - ykdysadyýetiň açyklyk derejesini görkeziji, ýurduň bütindünýä hojalagyna integrasiýasynyň zerur şerti bolup durýar, sebäbi, hojalyk gatnaşyklarynyň halkaralaşdyrylmagy harytlar, hyzmatlar, kapitallar, walýutalar bazarynyň özara baglanyşygyny talap edýär.

Günbatar Ýewropanyň, Ýaponiýanyň walýutalarynyň konwertirlenmegini dikeltmek meselesi uruşdan soňky walýuta gapma-garşylyklary jemlenen fokusa öwrülýär. ABŞ milli monopoliýalaryň ekspansiýasyna ýardam bermek maksady bilen Günbatar Ýewropa walýutalarynyň öwrüjiliginiň girizilmegini gazanmak üçin jan edýär. Funt sterlingiň öwrüjiligini dikeltmek hakyndaky mesele has ýiti keserýär. Amerikan kapitalynyň täsiri astynda Beýik Britaniýa ABŞ-dan 1946-njy ýylda alnan karz (3,7 mlrd dollar) üçin töleg hökmünde 1947-nji ýylyň iýulynda funt sterlingiň dollara erkin çalşylmagyny dikeldýär, bu bolsa lokal walýuta çökgünligine getirýär. 35 günden soň 1947-nji ýylyň 21-nji awgustynda ýurtda öňküden hem berk walýuta çäklendirmeleri dikeldilýär. Beýik Britaniýanyň ýaramaz tejribesi walýutalaryň konwertirlenmegine geçmek üçin şertleri döretmegiň zerurlygy hakynda şaýatlyk edýär. ABŞ-nyň täsirine garamazdan Günbatar Ýewropa ýurtlary, Ýaponiýa walýuta çäklendirmelerini diňe 1958-nji ýylyň ahyryndan tapgyrlyýyn ýatyrmagy makul bilýärler. ÝB-de bu hadysa 1992-nji ýyla çenli dowam edýär.

Walýuta çäklendirmeleriniň ýatyrylmagy we walýutalaryň öwrüjiliginiň girizilmegi. Milli walýutanyň konwertirlenmegine geçmegiň dünýä tejribesi bu prosesin halkalaýyn meselelerini ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär:

- walýutanyň çalşygyny girizmegiň pursadyny we depginini saýlamak;
- Kim üçin- rezidentler ýa-da rezident däller we haýsy zygiderlilikde;

Haýsy amallar boýunça – töleg balansynyň gündelik amallary ýa-da maliýe amallary boýunça.

Birinji mesele. Walýuta gatnaşyklarynyň taryhynda iki model şoklaýyn we kem-kemden zerur bolan şertler döredildiğiçe walýutalaryň konwertirlenmegine geçmek. Birinji-wolýuntaris-

tik variant (Türkiýe, Gündogar Ýewropa ýurtlary. Russiýa) milli walýutanyň kursunyň peselmegi, resmi walýuta ätiýaçlyklarynyň egsilmegi bilen ugurdaş gidýär, sebäbi, daşary ýurt walýutasyna bolan isleg artýar. Dewalwasiýa importy gymmatladýar, bu bolsa inflýasiýany güýçlendirýär we daşarky bergini daşary ýurt walýutasynda üzülmeginde walýuta ýitgilerini artdyrýar. Dewalwasiýanyň eksport edijä höweslendirijä täsiri babatda eksport bäsdeşlige ukyply harytlaryň bolmagynda ýüze çykýar.

Ikinji variant, ýagny walýutanyň konwertirlenmegine tapgyrlygyň geçmek (Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň, Ýaponiýanyň tejribesi) şoklaýyn wariantdan artykmaçlygy bar, sebäbi, ol milli we dünýä bazarlarynyň wezipeleýin şertleriniň, hususan-da nyrh emele getirijäniň we şertleriň taýýarlanmagynyň baglaşmagyna esaslanýar. Walýutalaryň öwrüjiliginini girizmegiň esasy şertleri şu aşakdakylar bolup durýar: ykdysadyýetiň durnuklaşmagy, döwlet býujetiniň ýetmezçiliginiň azalmagy, inflýasiýanyň saklanmagy, töleg balansynyň ýetmezçiliginiň azalmagy, ýurduň daşarky bergisini düzgünleşdirmek, resmi walýuta we altyn ätiýaçlyklarynyň toplanmagy, ýurtda durmuş-syýasy ýagdaýy kadalaşdyrmak.

Ikinji mesele - rezidentler we rezident däller üçin walýutalaryň konwertirlenmesini girizmegiň zygiderliligini kesgitlemek. Dünýä tejribesine görä, adatça, ilki başda daşary ýurt hyzmatdaşlar olary hyzmatdaşlykda gyzyklandyrmak maksady bilen ileri tutulýar.

Üçünji mesele walýuta çalşygy girizilýän amallary saýlap almak meselelerine degişli. 1958-nji ýylyň dekabryndan, haçan-da obýektiw ykdysady şertler emele gelende Günbatar Ýewropa ýurtlary rezident däller üçin töleg balansynyň gündelik amallary boýunça walýuta çäklendirmelerini ýatyryp, walýutalaryň bölekleyin öwrüjiliginini girizýär. Tehniki taýdan bu “daşary ýurtlaryň daşarky hasaplary” atly bir kategoriýa geçirilýän we erkin konwertirlenýän hasaplaryň birikdirilmegi arkaly amala aşyrylýar. 1961-nji ýylyň fewralynda bu ýurtlar rezidentler üçin hem walýuta çäklendirmelerini ýatyryýarlar.

Walýutanyň konwertirlenmeginiň dominirleýji ölçegi gündelik amallar boýunça walýuta çäklendirmeleriniň bolmazlygydyr. Walýutalaryň bölekleyin erkin konwertirlenmegine geçilme-

gi kapitallaryň hereketi hasaby boýunça amallar üçin walýuta çäklendirmeleriniň ýatyrylmagyny we uzak taýýarlygy talap edýär. Diňe 70-nji ýyllaryň ortalaryna kem-kemden 20 ýylyň dowamynda belli wagtdan soň ýurtlar öz walýutalarynyň konwertirlenmegini maliýe amallaryna ýaýbaňlandyryrlar. Bu kapitallaryň halkara hereketleri, şol sanda göni we bukjalayyn maýa goýumlary, gymmat ka-gyzly geleşikler, karz amallary harytlaryň we hyzmatlaryň hereketin-den has öňe gidýändigini bilen düşündirilýär, bu bolsa töleg balansyna we walýuta kursuna düýpli täsir edýär. Şonuň üçin maliýe amallary boýunça walýuta çäklendirmeleriniň ýatyrylyşy haýal we deň dere-jesiz geçýär; olar zygyderli ýagdaýda milli ykdysadyýeti goramak maksady bilen gaýtadan täzelenýär. 60-njy ýyllaryň ortalaryndan we 70-80-nji ýyllarda düzümlýin çökgünlikleriň utgaşýan şertlerinde walýuta çäklendirmeleriniň liberallaşdyrylmagy harytlaryň we kapitallaryň hereketiniň ýolunda päsgelçilik görnüşindäki protek-sionizm bilen çalyşýar. Bu hadysa deňagramsyzlygy bilen tapawut-landyrylýar, bu bolsa döwletara agzalalyklary güýçlendirýär.

1971-1973-nji ýyllarda GFR, Fransiýa, Şweýsariýa, Benilýuks ýurtlary, Ispaniýa kapitallaryň akymyny saklamak maksady bi-len walýuta çäklendirmelerini girizýärler. 1972-nji ýylyň iýunynda Beýik Britaniýa ilkinji gezek funt-sterling zolagynyň ýurtlary bilen gatnaşyklarda funt sterlingiň üýtgeýän kursunyň tertibine geçilýän şertlerde kapitallyň gaçmagyny saklamak maksady bilen kapitallaryň hereketi boýunça walýuta çäklendirmelerini girizýär. 1973-nji ýylyň martyndan üýtgeýän walýuta kurslarynyň tertibine köpçülikleýin ge-çilmegi walýuta çäklendirmeleriniň we halkara maliýe amallaryna gözegçiligiň gowşamagyny aňladýar, ýogsa çökgünlik ýagdaýlarda ol güýçlenýär.

ABŞ-da maliýe amallary boýunça walýuta çäklendirmeleriniň ösüş döwürleri hem gapma-garşylykly meýilleriň utgaşmagyny şöhlelendirýär.

60-njy ýyllaryň başynda ABŞ-nyň töleg balansynyň we dollaryň ýaramazlaşmagy kapitallaryň çykarylmagyna şu aşakdaky görnüşlerde çäklendirmeleri girizýärler:

- Amerikan raýatларыnyň we şereketleriniň daşary ýurt gymmat kagyzlaryna maýa goýumlardan alan girdejilerine “deňleşdiriji” salgyt (1963 ý.), ol kapitalyň çykarylmagyny çäklendirmek maksady bilen amerikan gymmat kagyzlaryndan girdejiler bilen olary deňleşdirmek üçin niýetlenýär. Bu ýerde walýuta çäklendirmeleri salgyt düzgünleşdirmesi bilen utgaşýar;

- Amerikan bankларыnyň halkara karzларыny olaryň ýyllyk ösüşiniň 5% çäklerinde (1965-nji ýylda) “meýletin çäklendirme” maksatnamasy; 1968-nji ýyldan bu maksatnama ABŞ-dan kapitallaryň çykarylmagynyň ähli görnüşlerine gözegçilik edilmegi bilen çalşylýar.

1976–1978-nji ýyllarda HWG-niň Tertipnamasynyň IV maddasyna düzedişler kabul edilýär, ol dünýäniň walýuta ulgamynyň wezipeleriniň biriniň kapitallaryň erkin hereketini üpjün etmek bolup durýandygyny berkidýär. Ýamaýka walýuta ulgamyna geçilmegi bilen (1976–1978-nji ýyllar) HWG-niň Tertipnamasyna ”erkin ulanylýan walýuta”, ýagny dünýä maliýe bazarларыnda halkara hasaplaşyklarynda we amallarynda giňden ulanylýan walýuta düşünjesi girizilýär. HWG-y SDR-iň sebedine dollary, markasy, ýenasy, funt-sterliginiň we fransuz Frankynyň girizýär).

ABŞ dollaryň abraýyny galdyrmak we daşary ýurt maýadarларыny çekmek maksady bilen maliýe bazarларыnyň birinji bolup deregulir-mesini (liberalizasiýasyny) başlaýar. 1974-nji ýyldan ABŞ kapitalyň çykarylýşyna gözegçilik edilmegini ýatyrýarlar we ony dollaryň eýeleýän ornunyň ýaramazlaşýan döwründe hem dikeltmeýärler.

Rim ylalaşygy boýunça (1957 ý.) walýuta amallarynyň liberalizasiýasy “umumy bazaryň” kadaly işlemegi üçin onuň zerur bolan derejesinde hökmany bolup durýar. GFR 60-njy ýyllaryň başynda walýuta çäklendirmelerini ýatyrýar. 80-nji ýyllaryň global liberalizasiýasy oňa hem täsir edýär.

1939-njy ýylda girizilen Beýik Britaniýadaky walýuta çäklendirmeleri kem-kemden (1958-nji ýylyň ahyryndan) esasan, 1979-njy ýylyň ahyryna çenli ýatyrýlar. 80-nji ýyllarda ösen amerikan bäsdeşligine jogap edip “uly london böküşü” amala aşyrylýar: daşary ýurt kapitalyny çekmek maksady bilen maliýe bazarynyň giňden liberallaşdyrylmagy bolup geçýär.

Fransiýada 1958-1961-nji ýyllarda frankyň bölekleýin konwertirlenmesiniň girizilendigine garamazdan döp bolan halkara maliýe amallarynyň döwlet çäklendirilmegi saklanyp galýar. Olary liberallaşdyrylmagy synanyşyklary (1967-nji ýylyň başynda 1970-nji ýylyň ahyrynda) içerki we halkara ýagdaýlar sebäpli şowsuz bolýar. 1981-nji ýylda ýurduň walýuta-ykdysady ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy bilen bagly söwda balansynyň ýetmezçiligini azaltmak we kapitallaryň akyp gitmegini saklamak maksady bilen walýuta çäklendirmeleri dikeldilýär, 1983-nji ýylda bolsa walýuta çäklendirmeleri güýçlendirilýär. 1984-nji ýylyň noýabryndan olar kem-kemden peseldilýär. 1989-njy ýylda Fransiýada, Italiýada, Daniýada walýuta päsgelçilikleriniň gowşadylmagyna garamazdan, daşary ýurtda bank hasaplarynyň açylmagy üçin çäklendirmeler saklanýar. Ispaniýada, Portugaliýada, Gresiyada, Irlandiýada walýuta çäklendirmeleri amal edilýär.

Ykdysady walýutasyny döretmegiň meýilnamasy (1989 ý.) Ýewropa birleşiginde kapitallaryň hereketini doly liberallaşdyrmagy göz önünde tutýar. Fransiýa, Italiýa, Daniýa, Niderlandlar 1990-1992-nji ýyllarda ähli walýuta çäklendirmeleri, Belgiýa we Lýuksemburg iki walýuta kursuny ýatyryrlar. Ispaniýada walýuta çäklendirmeleri gowşadylýar. Irlandiýada, Portugaliýada, Gresiyada walýuta režiminiň tapgyrlyýyn liberallaşdyrylmagy 1993-nji ýylyň noýabrynda güýje giren ÝB-ni döretmek hakyndaky Masstriht ylalaşygyna laýyklykda 1994-nji ýylda tamamlanýar.

Walýutalaryň konwertirlenmesine geçilmeginiň ýapon tejribesi şertleriň anyk taýýarlanmagy, seresaplylygy we pragmatizm bilen tapawutlanýar. Uruşdan soňky berk walýuta çäklendirmeleri diňe 1980-nji ýylda kem-kemden ýatyrylýar. Şeýlelikde, walýuta çäklendirmeleri umumy ykdysady we walýuta syýasatynyň düzüm bölegi bolup durýar. Walýutalaryň konwertirlenmesine geçilmegi aglaba ýurtlar kursuň çalt aşaklamagyny däl-de, onuň durnuklaşmagyny üpjün edýän warianty ileri tutýar. Gaznanyň Tertipnamasynyň VIII maddasyna birigen ýurtlaryň sany kem-kemden giňelýär: 1965-nji ýylda -27, 1978-nji ýylda 46 ýurt (HWG-niň agza ýurtlarynyň 3/1), 1985-nji ýylda (aprel)- 60 (40%), 1994-nji ýylda (aprel) 88 (49%), 2004-nji

ýylda 158 ýurt (85%), şol sanda 1996-njy ýylyň iýunyndan Russiýa. Şunda ösen ýurtlaryň häzirkî zaman walýuta syýasatynyň bäsdeşligiň bazar mehanizmine we walýuta gatnaşyklaryny düzgünleşdirmäge ugrukmasy ýüze çykýar. Walýuta liberalizasiýasy gözegçilik we hasaba alyş-statistik wezipeler üçin walýuta gözegçiligini saklap galmak bilen utgaşýar.

5.4. Ösýän ýurtlaryň walýuta syýasaty

Ösýän ýurtlar hem ösen ýurtlaryň walýuta syýasatynyň usullaryny ulanýarlar. Emma onuň maksatlary we ykdysadyýeti düzgünleşdirmekdäki ähmiýeti düýpli tapawutlanýar. Walýuta syýasatynyň baş ugrukmasy ösen ýurtlardan walýuta-ykdysady garaşlylygy gowşatmaga we milli ykdysadyýeti ösdürmek üçin amatly şertleri döretmäge bolan meýilden ybaratdyr. Bu şu aşakdaky anyk görnüşlerde ýüze çykýar:

- Ösýän ýurtlaryň walýutalarynyň häzirkî wagtda dargan walýuta giňişligine (funt sterlingiň, portugal eskudosynyň we başg.) ýolbaşçylyk edýän ösen ýurtlaryňkydan arasyny açmagy. Bu walýutalaryň ýerini düzgün bolşy ýaly, ABŞ-nyň dollary eýeleýär. Ýöne käbir ösýän ýurtlar dürli walýuta sebetleriniň binýadynda kursy bellemek tertibine geçýärler. Fransuz frankynyň zolagynyň (öňki walýuta toparlaryndan ýeke-täk saklanyp galan) agza ýurtlarynyň, diňe 14-si öz walýutalaryny 1999-njy ýyly çenli;

- Häzirkî wagtda bolsa frankyň afrikan giňişligine ýewrony berkitmegi dowam edýärler;

- Nebiti eksport ediji käbir ösýän ýurtlaryň walýutalarynyň halkara hasaplaşyklaryna goşulmagy (mysal üçin, saud realy, kuweýt dinary daşary ýurt karz berijilere OPEK-nyň agza ýurtlarynyň karz walýutasy bolup durýar);

- Ösýän ýurtlaryň integrasion toparlarynda sebitleýin hasap walýuta birliklerini girizmek (arab dinary, yslam dinary, Merkezi Amerika peso, and pesosy we başg.);

- Ösýän ýurtlara hyzmat etmek üçin sebitleýin karz-maliýe guramalaryny we gazzalaryny döretmek.

Ösýän ýurtlar ykdysadyýeti düzgünleşdirmek bilen bagly bolan öz walýuta syýasatyny geçirmek bilen adatça, töleg balansynyň ýetmezçiligini deňlemäge, harytlaryň importyny saklamaga we eksportyny höweslendirmäge, milli walýuta ätiýaçlyklaryny goramaga çalyşýarlar. Munuň üçin walýuta syýasatynyň şu aşakdaky esasy usullary ulanylýar:

1. Walýuta kursunyň dürli tertipleri bellenilen, üýtgeýän tertipleri ulanmak arkaly, şeýle hem dewalwasiýa we kähallatlarda rewalwasiýa arkaly düzgünleşdirmek. Ösýän ýurtlaryň 25 töweregi walýuta kurslarynyň köplügini ulanýarlar. Ösýän ýurtlaryň walýutalarynyň dewalwasiýasy köp halatlarda mejburi bolýar, hususan-da olaryň pul birliginiň berkidilen döwri ösen ýurduň walýutasynyň kursy peselende bolýar. Köphalatlarda dewalwasiýa hakyndaky talap HWG-niň durnuklaşdyryş maksatnamasynda göz önünde tutulýar. Adatça, ösýän ýurtlaryň walýutasynyň dewalwasiýasy olaryň eksporta täsiri jähtinden az netijeli bolup durýar, sebäbi, eksport önümçiligini giňeltmek üçin düýpli maýa goýumlary zerur. Dewalwasiýa daşary ýurt enjamlaryna we beýleki harytlara garaşlylyk sebäpli importy saklamaýar. Üstesine-de dewalwasiýa bilen bagly import edilýän harytlaryň bahasynyň ýokarlanmagy inflýasiýany güýçlendirýär.

2. Töleg balansynyň gündelik we maliýe amallary boýunça walýuta çäklendirmeleri (kapitallaryň akyp gitmegini saklamak, daşary ýurda geçirilmegini çäklendirmek arkaly). Birnäçe ösýän ýurtlarda walýuta çäklendirmeleri ol ýa-da beýleki derejede ykdysadyýetiň ösmegine ýardam berýär, aýratyn-da eger-de oňa goldaw bermegiň we höweslendirmegiň beýleki çäreleri, mysal üçin, söwda çäklendirmeleri, göterim goýumlarynyň peseldilmegi bilen utgaşanda. Aziýanyň, Afrikanyň, Latyn Amerikasynyň birnäçe döwletlerini öz içine alýan sebitleýin ykdysady we walýuta toparlarynyň çäklerinde walýuta çäklendirmeleri, esasan, ýatyryldy, ýöne üçünji ýurtlar babatda ulanylýar.

3. Walýuta ätiýaçlyklaryny tygşytlamak maksady bilen döwletara töleg we kliring ylalaşyklaryny baglaşmak (Aziýa kliring birleşigi, Günbatar Afrika kliring tölegi we başg.)

4. Hususy walýuta birleşiklerini, töleg balansynyň gytçylygyny ýapmak üçin bilelikdäki walýuta gaznalaryny döretmek arkaly walýuta hyzmatdaşlygynyň we ösýän ýurtlaryň integrasiýasynyň ösmegi.

Ykdysady integrasiýanyň düzüm bölegi hökmünde walýuta integrasiýasynyň şu aşakdaký maksatlary bar:

– ykdysadyýetde integrasion hadysalarynyň kadaly ösüşiniň şerti bilen bolup durýan walýuta durnuklaşdyrmasyny üpjün etmek;

– ösýän ýurtlary ösen ýurtlaryň ykdysadyýetlerindäki we walýuta bazarlaryndaky ýaramaz täsirlerden goramak.

Ösýän ýurtlardaky walýuta integrasiýasy, adaty, heniz durnuklaşmadyk görnüşler bilen häsiýetlendirilýär. 2000-nji ýyllaryň başynda 28 walýuta toparlary bardy, olar Aziýa, Afrika, Latyn Amerika ýurtlarynyň köpüsini özünde jemleýärdi. Olaryň çäklerinde dürli ylalaşyklara, şol sanda walýuta kliringleri, töleg birleşikleri, halkara sebitleýin maliýe guramalaryny döretmek, walýuta syýasatyny utgaşdyrmak, maglumat alyşmak, statistikanyň kämilleşdirmek hakyndaky ylalaşyklara gol çekilýär. ÝUNKTAD şygarynyň astynda ösýän ýurtlaryň köptaraply tölegleri we walýuta hyzmatdaşlygy hakyndaky ylalaşyklary utgaşdyrmak boýunça komitet döredilýär.

Ösýän ýurtlaryň birnäçesiniň walýuta syýasatynda aýratyn orny olaryň ösen ýurtlar tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän walýuta toparlaryna gatnaşmagy eýeleýär. Ikinji jahan urşundan soň alty walýuta toparlary hereket edýär, ýagny: sterling, dollar, fransuz franky, portugal eskudosy, ispan pesedi we golland guldeni. Toparlaryň içindäki gatnaşyk bir öňdebaryjy ýurduň we onuň walýutasynyň ykdysady we syýasy taýdan dominirlenmegi esasynda guralýar.

1999–2002-nji ýyllarda ýewronyň girizilmegi bilen bagly ähli walýuta toparlaryndan iň köp hereket eden frankyň zolagy, frankyň afrikan zolagyna özgerdilýär, onuň agzalary bolsa ýeke-täk ýewropa walýutasyna berkidilýär.

Ösýän ýurtlaryň walýuta integrasiýasy hadysalary päsgelçiliklere duş gelýär. Olaryň hatarynda- gatnaşyjy ýurtlaryň öz ygtyýarly hukuklaryny milletüsti walýuta edaralaryna geçirmegi islemezligi; ýurtlaryň ykdysady ösüşiniň derejesiniň tapawutlylygy sebäpli, walýuta syýasatyny utgaşdyrmagyň çäklendirilen mümkinçilikleri. Ösýän ýurtlaryň milli hojalyklarynyň uzak wagtlap metropoliýa, ösen ýurtlaryň olaryň ykdysadyýetlerine gözegçilik edilmegine ymtylmagy, milli walýuta we maliýe-bank ulgamlarynyň gowşak ösüşi, daşary ýurt banklaryna we TNK garaşlylyk sebäpli üzňeligi päsgelçilik bolup durýar.

Test

1. Walýuta syýasatynyň görnüşleri:

- a) pul;
- b) dewiz;
- ç) karz;
- d) gündelik;
- e) iki walýuta bazary;
- ä) walýuta kursunyň köplügi;
- f) pul toplumyny seljermek;
- g) karz çäklendirmeleri;
- h) walýuta ätiýaçlyklarynyň diwersifikasiýasy;
- i) düzümlýin;
- j) dewalwasiýa we rewalwasiýa;
- ž) diskont (hasaba alyş);
- k) walýuta interwensiýasy;
- l) walýuta kursunyň tertibiniň üýtgedilmegi;
- m) «walýuta dolandyryş» syýasaty.

2. Walýuta çäklendirmelerini ýatyrmagyň yzygiderli nukdaý-nazaryndan walýutalaryň konwertirlenmegine geçilmeginiň oňyn warinaty:

- a) töleg balansynyň gündelik amallary ýa-da kapitallaryň hereketiniň amallary boýunça;
- b) rezidentler we rezident däller üçin;
- ç) daşarky ýa-da içerki;
- d) bölekleýin we erkin konwertirleme.

Dogry jogaplary görkeziň we öz saýlan jogabyňyzy esaslandyryň.

3. Walýutalaryň erkin konwertirlenmegine geçmegiň şertleri we netijeleri:

- a) daşary ýurt maýa goýumlarynyň akymy;
- b) resmi altyn-walýuta ätiýaçlyklaryny toplamak;
- ç) inflýasiýanyň depgininiň güýçlenmegi ýa-da peselmegi;
- d) milli walýuta bolan halkara islegini ýokarlandyrmak;
- e) töleg balansynyň ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy ýa-da gowlaşmagy;
- ä) walýuta kursunyň durnuklaşmasy ýa-da durnuksyzlygy;

f) ýurduň içinde we dünýä bazarlarynda walýuta bolan ynamy berkitmek ýa-da peseltmek;

g) ykdysadyýetiň „dollarlaşdyрма“ hadysasyny güýçlendirmek ýa-da gowşatmak;

h) ykdysady ösüş;

i) işsizligi peseltmek.

Walýutalaryň erkin konwertirlenmesine geçilmeginiň şertleri we netijeleri hakyndaky soraglaryň dogry jogaplaryny görkeziň.

Özüňi barlamak üçin soraglar

1. Näme üçin walýuta gatnaşyklarynyň bazar we döwlet düzgünleşdirmesini utgaşdyrmak zerur?
2. Düzümleýin we gündelik walýuta syýasaty näme?
3. Walýuta syýasatynyň nähili görnüşleri bar?
4. Dewalwasiýanyň we rewalwasiýanyň möçberini nähili kesgitlemeli?
5. Milli walýutanyň dewalwasiýasyndan we rewalwasiýasyndan ýurduň ýitgileri we peýdalary nähili?
6. Walýuta çäklendirmeleriniň nähili maksatlary we görnüşleri bar?
7. Dünýä tejribesinde walýuta çäklendirmeleri aýlanyp geçmegiň haýsy usullary ulanylýar?
8. Walýutanyň konwertirlenmesi näme?
9. Walýutalaryň bölekleýin we erkin konwertirlenmeginiň arasynda nähili tapawut bar?
10. Walýutalaryň konwertirlenmegine geçmegiň nähili meseleleri bar?

VI BAP . HALKARA HASAPLAŞYKLARY

Şu bapda halkara hasaplaşyklarynyň häzirki zaman düşünjesi, içerki hasaplaşyklary bilen deňeşdirilende olaryň aýratynlyklary häsiýetlendirildi. Daşary-ykdysady geleşikleriň walýuta-maliýe we töleg şertleri ulgamlaşdyryldy. Halkara hasaplaşyklarynyň esasy görnüşleriniň aýratynlyklaryna, olary amala aşyrmagyň tertibine, eksport edijileriň we import edijileriň nukdaý nazaryndan olaryň atykmaçlyklaryna we kemçiliklerine seredilip geçildi. Walýuta kliringi görnüşindäki hasaplaşyklaryň dünýä tejribesi umumylaşdyryldy.

6.1. Halkara hasaplaşyklary barada düşünje

Halkara hasaplaşyklarynyň ýüze çykmagy we onuň soňraky üýtgemeleri haryt önümçiliginiň we dolanyşygynyň ösmegi we halkaralaşmagy bilen bagly. Olarda harytlaryň önümçiliginiň we ýerleşdirilişiniň döwürleriniň gabat gelmezligi, ýerleşdiriş bazarlarynyň daşlygy sebäpli halkara dolanyşygynda pullaryň hereketini deňeşdireniňde aýrybaşgalaşanlygy şöhlelenýär. Halkara hasaplaşyklary harytlaryň we hyzmatlaryň daşarky söwdasy, şeýle hem täjirçilik däl amallary, karzlar we maýanyň döwletler arasynda hereketi boýunça hasaplaşyklary öz içine alýar.

Halkara hasaplaşyklary düşünjesi. Halkara hasaplaşyklary – dürli ýurtlaryň ýuridiki taraplarynyň we raýatlarynyň arasyndaky ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklar bilen bagly ýüze çykýan pul talaplary we borçnamalar boýunça tölegleriň sazlanylmagydyr. Halkara hasaplaşyklary, bir tarapdan, halkara resminamalary we kadalary bilen berkidilen we işlenen tejribe bilen tölegleriň amala aşyrylyş

şertlerini, tertini we görnüşini, beýleki tarapdan, banklaryň olary geçirmek boýunça gündelik amaly işini öz içine alýar. Hasaplaşyklaryň aglaba köpüsi bank hasaplarynda ýazgy etmek arkaly nagt däl görnüşde amala aşyrylýar. Şunda halkara hasaplaşyklarynda iň iri banklar möhüm orun eýeleýär. Olaryň halkara hasaplaşyklaryna täsir ediş derejesi olaryň oturan ýurdunyň daşary-ykdysady aragatnaşyklarynyň, onuň milli walýutasynyň ulanylyşynyň gerimine, ýöriteleşmesine, maliýe ýagdaýyna, işewürlük abraýyna, korrespondent banklaryň ulgamyna bagly bolýar. Hasaplaşyklary amala aşyrmak üçin banklar öz daşary ýurt bölümçelerini we daşary ýurt banklary bilen korrespondent gatnaşyklary ulanýarlar, olar „loro“ (şol bankdaky daşary ýurt banklaryň) we „nostro“ (daşary ýurt banklarynda şol bankyň) hasaplaryň açylmagy bilen utgaşýar. Korrespondent ylalaşyklary hasaplaşyklaryň tertibini, kommission tölegleriň möçberini, harçlanan serişdeleriň öwezini dolmagyň usullaryny kesgitleýär. Halkara hasaplaşyklaryny öz wagtynda we rejeli amala aşyrmak üçin banklar, adaty, öňde durýan tölegleriň düzümine we möhletlerine laýyklykda dürli walýutalarda zerur bolan walýutanyň eýeleýän ornuny saklaýarlar we öz walýuta ätiýaçlyklarynyň diwersifikasiýa syýasatyny geçirýärler. Has ýokary girdeji almak maksady bilen, banklar walýuta aktiwlerini dünýäniň ssuda kapitallarynyň bazaryna, şol sanda ýewrobazara ýerleşdirmegi rowa görüp, „nostro“ hasaplarynda iň az galyndyny saklamaga çalyşýarlar.

Banklaryň halkara hasaplaşyklary ulgamyndaky işi, bir tarapdan, milli kanunçylyk bilen düzgünleşdirilýär, beýleki tarapdan, bellenen düzgünler we kadalar görnüşinde umumylaşdyrylan ýa-da aýratyn resminamalar bilen berkidilen emele gelen dünýä tejribesine laýyklykda kesgitlenýär.

Milli walýutalaryň, halkara walýuta birlikleriniň we altynyň halkara hasaplaşyklaryndaky orny. Gadymy döwürlerden gündelik halkara hasaplaşyklarynda öňdebaryjy ýurtlaryň milli karz pullary ulanylýardy. Birinji jahan urşuna çenli funt sterlingde ýazylyp berlen geçirilýän wekseller (trattalar) halkara hasaplaşyklarynyň 80%-ine hyzmat edýärdi. Ýurtlaryň ösüşiniň deňsizligi netijesinde funt sterlingiň halkara hasaplaşyklaryndaky paýy 1948-nji ýylda 40%-e çenli we 90-njy ýyllaryň başynda 5%-e çenli peselýär. ABŞ-nyň dollarynyňky

bolsa ýokarlanýar (1982-nji ýylda 75%-e çenli), 2008-nji ýyllaryň başlarynda bolsa 55%-e çenli peselýär, sebäbi nemes markasy, ýapon iýenasy, şweýsar franky we beýleki öňdebaryjy walýutalar halkara hasaplaşyklaryň serişdeleri hökmünde ulanylyp başlaýar. 1970-nji ýyldan halkara walýuta birlikleriniň ulanylmagy täze hadysa öwrülýär: SDR – esasan döwletara hasaplaşyklarynda we aýratynda 1999-njy ýylda ýewro bilen çalşylan ekýu bahanyň walýutasy we töleg walýutasy hökmünde resmi we hususy bölümde ulanylýar. 2000-nji ýyldan ýewro halkara hasaplaşyklaryna işjeň ornaşdyrylýar.

Diýmek, töleg-hasaplaşyk gatnaşyklarynyň ösüşiniň taryhy kanunalaýyklygy altynyň karz pullar bilen diňe bir içerki däl, eýsem halkara hasaplaşyklaryndan gysylýp çykarylmany wezipesine tabyn bolup durýar. Hatda altyn standartyň agalyk edýän döwründe altyn töleg balansynyň passiw galyndysyny ýapmagyň serişdesi bolup hyzmat edýär. Altyn standartyň ýatyrylmagy bilen we karz pullaryň sary metala çalşylmagynyň bes edilmegi bilen halkara borçnamalaryny altyn bilen tölemek zerurlygy ýitýär. Emma altyn garaşylmadyk ýagdaýlarda (uruşlar, ykdysady sarsynglar we başg.) ýa-da beýleki mümkinçilikler egsilende adatdan daşary dünýä pullary hökmünde ulanylýar. Mysal üçin, ikinji jahan urşy ýyllarynda köp halkara hasaplaşyklary standart altyn guýmaları bilen amala aşyrylýar. Uruşdan soň köptaraply kliring boýunça galyndy (1950-1958-nji ýyllaryň Ýewropa töleg birleşigi) altyn bilen tölenýär (ilkibaşda 40%, 1955-nji ýylda 75%). Häzirki zaman şertlerinde daşarky söwda we karz ylalaşyklary boýunça ýurtlar öz halkara borçnamalarynyň walýutasyna resmi altyn, ätiýaçlyklarynyň bölegini satýarlar. Netijede, häzirki wagtda altyn altyn bazarlaryndaky amallar arkaly halkara hasaplaşyklarynda gytaklaýyn ulanylýar.

Milli walýutalaryň halkara hasaplaşyklarynda ulanmagyň artykmaçlyklary olaryň kurs üýtgemeleriniň, bu walýutalaryň emittent ýurtlarynyň ykdysady we walýuta syýasatynyň netijeliligine garaşlylygyny güýçlendirýär. Halkara hasaplaşyklarynyň ýagdaýy birnäçe faktorlara: ýurtlaryň arasyndaky ykdysady we syýasy gatnaşyklara; walýuta kanunçylygyna; halkara söwda düzgünlerine we kadalaryna; bank tejribesine; daşarky söwda şertnamalarynyň we karz ylalaşyklarynyň şertlerine bagly bolup durýar.

6.2. Daşary-ykdysady geleşikleriň walýuta-maliýe we töleg şertleri

Bank işgärleriniň has çylşyrymly we ýokary hünär derejesini talap edýän hasaplaşyklar halkara söwda we gurluşyk-gurnama işleri ulgamyndaky şertnamalar boýunça hasaplaşyklar bolup durýar. Hasaplaşyklaryň görnüşlerini we şertlerini saýlamaga alynýan tölegiň tizligi we kepillendirmesi banklar arkaly amallary geçirmek bilen bagly harçlanan pul möçberine bagly bolýar. Şonuň üçin, daşary söwda hyzmatdaşlar geleşikler wagtynda tölegiň şertlerini ylalaşýarlar we ony şertnamada berkidýärler. Şertnamalaryň walýuta-maliýe we töleg şertleri kesgitlenende iň gysga möhletde aňrybaş walýuta pul möçberini almaga ymtylýan eksport edijiniň we walýutanyň iň az möçberini tölemäge, harydyň alnyşyny çaltlandyrmaga we tölegi harydyň ýerleşdirilmeginden girdeji alynýança möhletini yza süýşürmäge gyzyklanma bildirýän import edijiniň bähbitleriniň gapma-garşylygy ýüze çykýar. Geleşikleriň walýuta-maliýe we töleg şertleriniň kesgitlenmegi ýurtlaryň arasyndaky ykdysady we syýasy gatnaşyklaryň häsiýetine we ýaryşdaş hyzmatdaşlaryň güýçleriniň gatnaşygyna, olaryň wezipe abraýyna, şol harydyň söwdasyndaky däplere we kadalara bagly bolýar. Hökümetara ylalaşyklary hasaplaşyklaryň umumy ýörelgelerini kesgitleýär, daşarky söwda şertnamalarynda anyk şertler takyk häsiýetlendirilýär. Bu şertler şu aşakdaky esasy düzüm bölekleri öz içine alýar: bahanyň walýutasyny; tölegiň walýutasyny; tölegiň şertlerini; tölegiň serişdelerini; hasaplaşyklaryň görnüşini we bu hasaplaşyklaryň amala aşyryljak banklaryny.

Bahanyň we tölegiň walýutasy. Bahanyň walýutasynyň we tölegiň walýutasynyň saýlanylmagyna (baha derejesinden, karz boýunça göterim goýumynyň möçberinden başga) bellibir derejede geleşigiň walýuta netijeliligi bagly bolýar. Eksport we import şertnama bahalary eksport edijiden import edijä harytlaryň hereketi boýunça: eksport edijiniň ýurdundaky ammarda bolmagy; porta ýoly; portda bolmagy; daşary ýurda ýoly; daşary ýurtda ammarlaşdyrylmagy; harydyň import edijä eltilmegi boýunça oňa goşulan goşmaça harajatlara baglylykda dürli-dürli.

Harytlaryň bahasyny kesgitlemegiň şu aşakdaky esasy usullaryny tapawutlandyrmak bolýar:

1. Şertnama baglaşylanda bahalaryň berk kesgitlenmegi, şunda bahalar onuň ýerine ýetiriliş döwründe üýtgemýär. Bu usul dünýä bazarlarynda bahalaryň peselme meýli bolanda ulanylýar.

2. Şertnama gol çekilende bahany kesgitlemek ýörelgesi bellenilýär (Getirme gününde ol ýa-da beýleki haryt bazarynyň katirowkalary esasynda), bahanyň özi bolsa geleşiğiň ýerine ýetirilişiniň dowamynda kesgitlenýär. Bu usul durmuşda, adatça, bazar bahalarynyň ýokarlanma meýli ýüze çykanda amal edilýär.

3. Baha şertnama baglaşylanda berk berkidilýär, emma eger-de bazar bahasy şertnama bahasy bilen deňeşdirilende üýtgese, mysal üçin, 5%-i geçýän möçberde üýtgese üýtgeýär.

4. Harajatlaryň düzüm bölekleriniň üýtgemegine, mysal üçin, enjamyň buýrulmasyndaky üýtgemelerine baglylykda üýtgeýän baha. Ýokary konýunktura şertlerinde buýrujynyň bähbitleri üçin çäklendirmeler girizilýär (bahanyň üýtgemesiniň ýa-da bahanyň diňe harajatlaryň bölegine we gysga möhletde üýtgemeginiň umumy çäkleri).

5. Garyşyk usul: bahanyň bir bölegi berk (berkidilýär), beýleki bölegi bolsa üýtgeýän görnüşde kesgitlenýär.

Bahanyň walýutasy – harydyň bahasynyň kesgitlenýän walýutasy. Harydyň bahasy berkidilýän walýuta saýlanyp alnanda harydyň görnüşi we halkara hasaplaşyklaryna täsir edýän ýokarda sanalyp geçilen sebäpler, aýratyn hem, hökümetara ylalaşyklarynyň şertleriniň we halkara kadalarynyň uly ähmiýeti bar. Kähalatlarda şertnamanyň bahasy walýuta töwekgeçligini ätiýaçlandyrmak maksady bilen birnäçe walýutalarda (iki we ondan hem köp) ýa-da walýuta sebedinde görkezilýär.

Tölegiň walýutasy – import edijiniň (ýa-da karz alyjynyň) borçnamasynyň tölenilmeli walýutasy. Walýuta kurslarynyň durnuksyzlygynda bahalar has durnukly walýutada, töleg bolsa, adatça, import ediji ýurduň walýutasynda bellenilýär. Eger-de bahanyň walýutasy we tölegiň walýutasy gabat gelmeýän bolsa, şertnamada olaryň birinjisini ikinjisine geçirmegiň kursy ylalaşylyar. Şertnamada geçirmegiň şertleri kesgitlenýär:

1) bellibir walýuta bazarynda (satyjynyň, alyjynyň ýa-da üçünji ýurduň) kursy korrrektirlemek wagty takykklanýar (mysal üçin, tölegiň öň ýanynda ýa-da tölegiň günü);

2) geçirilmäniň amala aşyrylýan kursy ylalaşylýar, adatça, ortaça kurs, kähalatlarda walýuta bazarynyň açylyşyndaky, ýapylyşyndaky alyjynyň ýa-da satyjynyň kursy ýa-da günüň ortaça kursy.

Bahanyň walýutasynyň we tölegiň walýutasynyň gabat gelmezligi walýuta töwekgelçiligini ätiýaçlandyrmagyň ýönekeý usullarynyň biridir. Eger bahanyň walýutasynyň kursy (mysal üçin, dollaryň ýewro bolan kursy) peselse, onda tölegiň (ýewrodaky) möçberi deň derejede peselýär we tersine. Bahanyň walýutasynyň kursunyň peselmek töwekgelçiligini eksport ediji (karz beriji) çekýär, onuň ýokarlanmak töwekgelçiligini bolsa, import ediji (bergidar) çekýär.

Tölegiň şertleri- daşary ykdysady geleşikleriň esasy düzüm bölekleri. Olaryň arasynda şu aşakdakylar tapawutlandyrylýar:

– hakuji, nagt tölegler, täjirçilik karzynyň berilmegi bilen bagly hasaplaşyklar;

– nagt tölegiň opsiýonly (saýlamak hukukly) karzy.

Halkara hasaplaşyklarynda nagt tölegler düşünjesinde eksport harytlary alyja geçirilenden (yüklenip ugradylandan) soň ýa-da şertnamanyň şertlerine laýyklykda harydyň yüklenip ugradylandygyny tassyklaýan resminamalaryň berilmegi bilen tölegleriň geçirilmegini göz önünde tutýar. Emma häzirkî zaman şertlerinde köp halatlarda haryt import edijiniň ýurduna tölenilmäge degişli bolan resminamalardan öň gelýär we alyjy harydyň tölegini tölemezen öň, abatlyk (trast) ýazgysy, bank kepillendirmesi esasynda alyp bilýär. Şeýlelikde, harydyň yüklenip ugradylandygy baradaky habarnama alnandan soň edilen tölegden başga töleg, haryt bellenen portuna gelenden soň amala aşyrylýar. Däp bolşy ýaly, ýaryşdaş hyzmatdaşlaryň ylalaşygyna, şeýle hem satylýan harytlaryň aýratynlygyna laýyklykda import ediji tölegi bellibir tapgyrda amala aşyrýar, ýagny:

– ugradyş portunda harydyň yüklenilmegi tamamlanandygy hakyn-daky tassyknamany alandan soň;

– haryt resminamalarynyň toplumyny (hasap-harytsanaw, kono-sament, ätiaçlyk polisi we başg.) alandan soň;

– kähälatlarda, tölegi 5-7 gün, birnäçe ýagdaýlarda bolsa 30 gün yza süýşürmek hukugy bilen;

– import ediji tarapyndan haryt bellenen portunda kabul edilenden soň. Harydyň görnüşine baglylykda, kähälatlarda, hasaplaşyklaryň garyşyk şertleri hem ulanylýar, ýagny: bölekleyin – harydyň resminamalarynyň gowşurylmagy bilen töleg;

– gutarnykly – bellenen portuna gelmegi bilen daşalyş wagtynda ýaramazlaşmagy mümkin bolan harydy gurnamak ýa-da hil häsiýetnamalaryny barlamak zerur bolan harytlar kabul edilenden soň.

Halkara hasaplaşyklary walýutalaryň konwensiýasy we daşarky söwda hyzmatdaşlaryň biri-birine karz bermegi bilen utgaşýar. Şunda halkara walýuta-karz we hasaplaşyk amallarynyň özara baglanyşygy ýüze çykýar. Satylýan harydyň görnüşine baglylykda (mysal üçin, maşynyň we enjamyň), şeýle hem satyjylaryň bazaryndaky bäsdeşligiň güýçlenmegi we olaryň täze önümi ýerleşdirmegiň bazarlaryny giňeltmek üçin karz ulanmaga ymtylmagy bilen bagly daşarky söwda amallary boýunça hasaplaşyklar täjirçilik karzlarynyň ulanylmagy bilen amala aşyrylýar. Täjirçilik karzy harydyň satyjysy tarapyndan alyja birnäçe aýdan 5-8 ýyla çenli möhlet bilen, seýrek ýagdaýlarda bolsa, mundan hem uzak möhlet bilen berilýär. Daşarky söwda amallarda täjirçilik karzynyň hasabyna import ediji, adatça, ýönekeý weksel görnüşinde alnan karzy üzmek üçin bergi borçnamasyny ýazyp berýär ýa-da geçirilýän weksellere – ekport ediji tarapyndan ýazylyp berlen trattalara töleg üçin ýazmaça razylyk (aksept) berýär.

Täjirçilik karzyndan başga, daşarky söwda şertnamasynyň ýerine ýetirilişiniň aýry-áýry tapgyrlarynda taraplar biri-birini mejbury karzlaşdyrylyp bilerler, mysal üçin, hakuji görnüşindäki töleglerde import ediji eksport edijini karzlaşdyrýar, açyk hasaplar boýunça hasaplaşyklarda bolsa – getiriji alyjyny karzlaşdyrýar. Täjirçilik karzy görnüşindäki harytlar üçin hasaplaşyklar hakuji we nagt tölegler bilen utgaşyp bilýär, şunda bahanyň bellibir göterimi haryt ýüklenip ugradylmazyndan oň tölenýär, bir bölegi – ýükläp ugradyş resminamalaryň berilmegi bilen, galan bölegi bolsa, şertnamada bellenen wagtdan soň tölenilýär.

Hasaplaşyklaryň alternatiw şerti nagt tölegiň opsiýony bolan karz bolup durýar. Eger-de import ediji satyn alnan haryt üçin tölegiň möhletini yza süýşürmek hukugyndan peýdalansa, onda ol nagt tölegde edilýän arzanlatmadan mahrum bolýar. Barter (haryt alyş-çalyş) geleşikleri boýunça hasaplaşyklar umumy kabul edilen görnüşlerde (açyk hasap, akkreditiw, inkasso) amala aşyrylyp bilner. Daşarky söwda şertnamasynyň aýratynlygyna baglylykda hasaplaşyklarda „eskrou“ görnüşde ýörite hasaplanyp ulanylyp bilner. Hasaplaşyklar halkara dolanyşygynda ulanylýan tölegiň dürli serişdeleriniň – wekselleriň, töleg tabşyryklarynyň, bank geçirmeleriniň (poçta we telegraf), çekleriň plastik kartalarynyň kömegi bilen amala aşyrylýar. Daşary ýurt gurallary (iňlisçe, foreign items) – çekler wekseller (adaty we geçirilýän) we dolanyşygyň beýleki karz serişdeleri, olar depolnirlenen ýurdundan başga purtda tölenilmäge degişli. Şertnmanyň töleg şertleriniň has çylşyrymly bölegi hasaplaşyklaryň görnüşini saýlap almak we olary geçirmegiň jikme-jikliklerini anyklaşdyrmak bolup durýar. HYG-da kontragentleriň gapma-garşylykly bähbitlerini bir ýere ýerleşdirmek we olaryň töleg gatnaşyklaryny guramak hasaplaşyklaryň dürli görnüşlerini ulanmak arkaly amala aşyrylýar.

6.3. Halkara hasaplaşyklarynyň görnüşleri we häsiýetnamasy

Emele gelen däbe görä, häzirki wagtda halkara hasaplaşyklaryň şu aşakdaky esasy görnüşleri ulanylýar: dokumentar akkreditiw, inkasso, bank geçirimi, açyk hasap, hakuji. Mundan başga-da hasaplaşyklarda wekseller we çekler ulanylýar. Halkara hasaplaşyklary bilen (mysal üçin, inkasso, hakuji töleg we başg.) banklaryň kepillendiriş amallary berk baglanyşykly. Olar şertnama boýunça taraplaryň öz üstüne alan borçnamalarynyň goşmaça üpjün edilmegi bolup hyzmat edýär. Taryhy taýdan hakara hasaplaşyklarynyň şu aşakdaky aýratynlyklary emele geldi.

1) Import we eksport edijiler, olaryň banklary haryt-ygtyýarlandyryş we töleg resminamalaryny resmileşdirmek, geçir-

mek, işläp düzmek, tölegleri amala aşyrmak bilen bagly daşarky söwda şertnamalaryndan özbaşdak bolan bellibir gatnaşyklara girýärler. Olaryň arasyndaky borçnamalaryň möçberi we jogapkärçiligiň paýlanylyşy hasaplaşyklaryň anyk görnüşine bagly bolup durýar.

2. Halkara hasaplaşyklary kadalaşdyryjy milli kanunçylyk namalary, şeýle hem halkara bank düzgünleri we kadalary bilen düzgünleşdirilýär. ABŞ-da ýeke-täk görnüşli söwda kodeksinde hasaplaşyklara, şol sanda halkara hasaplaşyklaryna degişli kadalary bar.

3. Halkara hasaplaşyklary – bir nusga getirilmeginiň obýekti, bu bolsa hojalyk gatnaşyklarynyň halkaralaşdyrylmagy, bank amallarynyň globalaşdyrylmagy bilen şertlendirilendir. 1930-njy we 1931-nji ýyllardaky Ženewadaky konferensiýalarda kabul edilen halkara weksel we çek konwensiýalary weksel we çek kanunlaryny bir nusga getirmeklige we halkara hasaplaşyklarynda wekselleri we çekleri ulanmagyň kynçylyklaryny aradan aýyrmaga gönükdirilendir. Ýeke-täk görnüşli weksel kanuny döwletleriniň aglabasynda milli kanunçylygyň esasy bolup hyzmat edýär. BMG-niň halkara söwda hukugy boýunça komissiýasy (ÝUNSITRAL) weksel kanunçylygynyň mundan beýläkki unifikasiýasyny amala aşyrýar. XX asyryň başlarynda Parižde döredilen Halkara söwda edarasy dokumentar akreditiwler üçin, inkasso boýunça bir nusga getirilen düzgünleri we kadalary işläp düzýär we neşir edýär. Meselem, inkasso boýunça ilkinji düzgünler 1936-njy ýylda işlenip düzüldi, soňra birnäçe gezek täzeden işlenildi (1967, 1978, 1995-nji ýyllarda). Dünýäniň banklarynyň köpüsi özleriniň Akkreditiw we inkasso boýunça bir nusga getirilen düzgünlerine birleşýändiklerini yglan etdiler we amallar şol Düzgünlere laýyklykda geçirilýär, bu barada akkreditiwniň şertlerinde we inkasso tabşyrygynda salgylanma edilýär. Halkara söwda edarasy şertnama kepillendirmeleri, talap boýunça kepillendirmeler, ätiýaçlyk akkreditiwleri (stend-baý) boýunça Düzgünleri işläp düzdi.

4. Halkara hasaplaşyklarynyň, adaty, dokumentar häsiýeti bar, ýagny olar maliýe we täjirçilik resminamalarynyň garşylygynda amala aşyrylýar. Maliýe resminamalaryna adaty we geçirilýän wekseller, çekler, töleg dil hatlary degişli. Täjirçilik resminamalaryna şular degişli:

a) hasap-haryt sanawlar;
b) harytlaryň ýüklenilip ugradylandygyny ýa-da işleriň ýerine ýetirilendigini tassyklaýan resminamalar (konosamentler, demir ýol, awtomobil we howa üsthatlary, kuryer ýa-da poçta kwitansiýalary, garyşyk daşamalaryň kombinirlenen ulag resminamalary, işleriň ýerine ýetirilendiginiň namalary we başg.);

ç) ätiýaçlandyryş polisleri;

d) beýleki resminamalar – harytlaryň gelip çykyşyny, argamyny, hilini ýa-da seljerilişini, şeýle hem olaryň serhetleri kesip geçişini tassyklaýan sertifikatlar, galplygyň we ş.m. öňüni almak maksady bilen import ediji döwletiň gümrük gulluklaryny ýüküň niýetlenilişi barada habardar etmek üçin gümrük we konsullyk hasap-haryt sanawlary. Bank bu resminamalaryň mazmunyny we toplumlylygyny barlaýar. Şunuň bilen birlikde birnäçe guramalar (hususan-da, halkara söwda edarasy, Pariž; SWIFT we baş.) tarapyndan elektron „kagyzyz“ söwdanyň ýörelgesi işlenip düzülýär, ol öz içine elektron şertnamalary, elektron maliýe gurallary we hasaplaşyklary (şol sanda akkreditiwler), elektron ulag resminamalary düşünjelerini alýar.

5. Halkara hasaplaşyklary dürli walýutalarda amala aşyrylýar. Şonuň üçin olar konwentirlenýän walýuta amallary bilen berk baglanyşykly. Olaryň geçirilişiniň netijeliligine walýuta kursunyň depgini täsir edýär.

6. Bir şertnamanyň çäklerinde halkara hasaplaşyklarynyň birnäçe görnüşleri (kombinirlenen hasaplaşyklar) ulanylyp bilinýär, mysal üçin, şertnamanyň bahasynyň bölegi gaýtarylmaly hakuji kepillendirmesi bilen kepillendirilýän hakuji bilen tölenip bilner, şertnamanyň bahasynyň esasy bölegini tölemek üçin akkreditiw ulanylyp bilner, galyndy bolsa bank geçirimi görnüşinde tölenilip bilner.

Halkara hasaplaşygynyň görnüşiniň saýlanyp alynmagyna şu aşakdaky birnäçe ýagdaýlar täsir edýär:

• daşary söwda geleşiginiň obýekti bolup durýan harydyň görnüşi (hasaplaşyklaryň görnüşi maşynlar we enjamlar ýa-da mysal üçin, azyk harytlary getirilende tapawutlandyrylyp bilner); käbir harytlaryň – agaç materiallaryň, gallanyň getirilmegi boýunça iş ýüzünde işlenip düzülen adaty görnüşler ulanylýar;

- daşary ykdysady geleşikler boýunça hyzmatdaşlaryň tölege ukyplylygy we abraýy – bu olaryň arasyndaky kompromisiň häsiýetini kesgitleýär;

- dünýä bazarlarynda şol haryda bolan islegiň we teklibiň derejesi;

- karz serişdelerini ulanmak bilen bagly hasaplaşyklar geçirilende, karz beriji hem halkara hasaplaşyklarynyň görnüşiniň saýlanyp alynmagyna täsir edip bilýär.

Şertnamada halkara hasaplaşyklarynyň şertleri we görnüşleri ylalaşylýar.

Hasaplaşyklaryň akkreditiv görnüşi. Dokumentar akkreditivler üçin bir nusgdaky düzgünlere we kadalara (halkara söwda edarasynyň № 525-nji neşiri, 1995-nji ýylyň redaksiýasy) laýyklykda akkreditiv – bu ylalaşyk bolup durýar, oňa laýyklykda bank müşderiniň haýyşy boýunça, eger-de akkreditiviň ähli şertleri ýerine ýetirilen bolsa, haýryna akkreditiv açylan benefisiara resminamalaryň tölegini amala aşyrmagy ýa-da benefisiar tarapyndan berlen trattanyň akseptini tölegini amala aşyrmak ýa-da resminamalaryň satyn alşyny amala aşyrmak hakyndaky haýyşyny ýerine ýetirmäge borçlanýar. Akkreditiv boýunça bankyň borçnamasy özbaşdak bolup durýar we täjirçilik şertnamasy boýunça taraplaryň hukuk gatnaşyklaryna bagly bolmaýar. Bu düzgün banklaryň we olaryň müşderileriniň bähbitlerini goramaga gönükdirilendir: eksport edijä resminamalaryň resmileşdirilmegine talaplaryň çäklendirilmegini we tölegi diňe akkreditiviň şertleri bilen almagyny üpjün edýär; import edijä – eksport ediji tarapyndan akkreditiviň ähli şertleriniň takyk ýerine ýetirilmegini üpjün edýär.

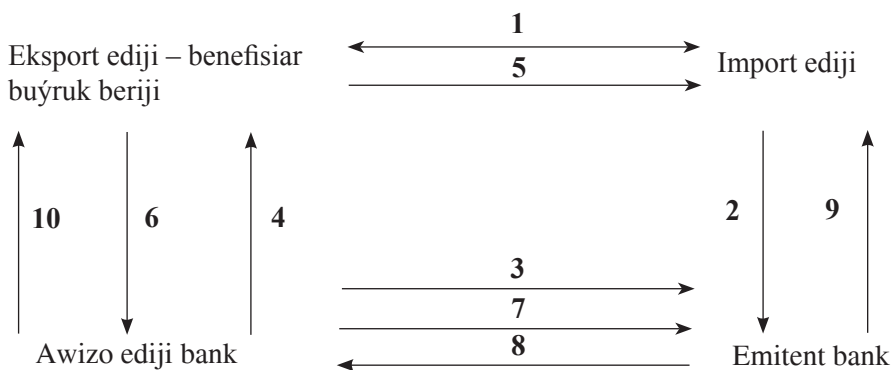
Dokumentar akkreditiv boýunça hasaplaşyklara şu aşakdakylar gatnaşýar:

- akkreditiviň açylmagy hakyndaky haýyş bilen banka ýüzlenýän import ediji (buýruk beriji);

- akkreditivi açýan emitent bank;

- eksport edijiniň haýryna akkreditiviň açylandygy hakynda oňa bermegi we oňa akkreditiviň hakykylygyny tassyklap, onuň ýazgysyny geçirmek ynanylyan awizo ediji bank;

- haýryna akkreditiv açylan eksport ediji – benefisiar.

6.1-nji surat. Emitent bankda töleg bilen dokumentar akkreditiw boýunça hasaplaşyklaryň beýany

Çyzgy boýunça hasaplaşyklaryň akkreditiw görnüşini şu aşakdaky görnüşdäki tapgyrlarda göz önüne getirmek mümkin.

1. Import ediji eksport ediji bilen şertnama baglaşandan soň;
2. Banka akkreditiviň açylmagy üçin arza berýär;
3. Emitent bank akkreditiw açýar we adatça, ony eksport edijiniň ýurtdaky öz korrespondentine ugradýar hem-de akkreditivi benefisiara awizo etmegi tabşyrýar;
4. Awizo ediji bank akkreditiviň hakykylygyny tassyklap, ony benefisiara geçirýär;
5. Öz haýryna açylan akkreditivi alanyndan soň (ýagny bankyň töleg amala aşyrmak borçnamasyny), benefisiar harydyň ýükläp ugradyşylyny amala aşyrýar;
6. Resminamalary, adatça, awizo ediji banka geçirýär;
7. Awizo banky bolsa resminamalary töleg üçin emitent banka geçirýär;
8. Resminamalaryň resmileşdirilişiniň dogrulygy barlanandan soň, eger-de resminamalar akkreditiviň şertlerine laýyk gelýän bolsa, emitent bank awizo ediji bankyň gözükdirijilerine laýyklykda pul geçirýär;
9. Resminamalary haryt alýan buýruk berijä berýär;
10. Awizo ediji banka gelip gowşan eksport girdejisi benefisiaryň hasabyna goşulýar .

Akkreditiviň şertlerine laýyklykda, resminamalar boýunça tölegi amala aşyrmaga ygtyýary bolan bank hökmünde (ýerine ýetiriji bank) awizo ediji banky bellemek hem mümkin, ol şu ýagdaýda eksport edijä resminamalar boýunça tölegi olaryň banka berilýän pursadynda amala aşyryp bilýär, soňra bolsa emitent bankyndan amala aşyrylan tölegiň öwezini dolmagy (ýapylmadyk akkreditiwler boýunça) talap edip bilýär. Eger-de ýerine ýetiriji bankyň we emitent bankyň özara korrespondent hasaplary bolmasa, onda şol banklaryň korrespondent hasaplary açylan üçünji (rambursirleýji) bank hasaplaşyklara gatnaşar. Şu ýagdaýda akkreditiw açylanda, emitent bank rambursirleýji banka ýerine ýetiriji bankyň talaplaryny akkreditiviň hereket ediş möhletinde we möçberiniň çäklerinde tölemek hakyndaky gözükdirijileri ramburs ygtyýarlygyny berýär. Banklaryň hereket ediş tertibi dokumentar akkreditiw boýunça halkara rambursirleme üçin bir nusgada getirilen düzgünler bilen kesgitlenýär (HSE-niň № 525-nji neşiri, 1995 ý. red.).

Akkreditiwleriň görnüşleri dürli-dürli we şu aşakdaky ýörelgeler boýunça toparlanyp bilner.

1. Emitent banky tarapyndan akkreditiviň üýtgedilmek ýa-da ýatyrylmazlyk mümkinçiligi nukdaý nazaryndan şu akkreditiwler tapawutlandyrylýar:

a) yzyna çagyrylmaýan akkreditiw – emitent bankyň akkreditiw gyzylanma bildirýän taraplaryň razylygy bolmazdan, üýtgetmezlik we ýatyrylmazlyk hakyndaky berk borçnamasy;

b) yzyna çagyrylýan akkreditiw, ol benefisiary deslapdan habardar etmezden, üýtgedilip ýa-da ýatyrylyp bilner. Degişli kesgitleme bolmadyk ýagdaýynda, akkreditiw yzyna gaýtarylmaýan diýlip hasap edilýär.

2. Akkreditiw boýunça beýleki bankyň goşmaça borçnamalary nukdaý nazaryndan tassyklanman we tassyklanmadyk akkreditiwler tapawutlandyrylýar. Eger-de emitent bank awizo ediji ýa-da üçünji bankdan özüniň yzyna gaýtarylmaýan akkreditiwini tassyklamagy haýyş edýän bolsa, onda şeýle tassyklama (eger-de göz önünde tutulan resminamalar berlen we akkreditiviň ähli şertleri ýerine ýetirilen bolsa) tassyklaýjy bankyň emitent bankyň töleg, aksept ýa-da satyn alnan trattasy boýunça borçnamasyna goşmaça berk borçnamany aňladýar.

3. Akkreditivi dikeltmek mümkinçiligi nukdaý nazaryndan täzelenýän (rollower, rewolwer) akkreditiwler ulanylýar, olar şertnamanyň bahasynyň bölegi üçin akkreditiw doly ulanylandan soň (birnäçe resminamalaryň toplумы bilen) ýa-da resminamalaryň her toplумы berlenden soň, akkreditiwiniň ilkibaşky pul möçberini dikeltmek şerti bilen açylýar. Adatça, akkreditiwiniň ýazgysynda şol akkreditiw boýunça borçnamalaryň jemi geçip bilmeýän umumy pul möçberi görkezilýär. Dolanyşygyň harajatlaryny azaltmaga mümkinçilik berýän täzelenýän akkreditiwler uzak döwrüň dowamynda harytlary zygydlerli ýagdaýda ýükläp ugratmak bilen, uly pul möçberlerine baglaşylan şertnamalar boýunça hasaplaşyklarda giňden ulanylýar.

4. Akkreditiwiniň ikinji benefisiarlar (harydyň gönüden-göni getirijileri) tarapyndan ulanylmak mümkinçiligi nukdaý nazaryndan geçirilýän (transferabl) akkreditiwler tapawutlandyrylýar. Kömekçi getirijiler tarapyndan birinji benefisiaryň görkezmesi boýunça amala aşyrylýan toplumlaýyn getirmelerde akkreditiw doly ýa-da bölekleyin ikinji benefisiara geçirilip bilner. Transferabl akkreditiw bir gezekden köp geçirilmeýär.

5. Emitent bank tarapyndan daşary ýurt bankyna walýuta ödemeleriň berilmegi nukdaý nazaryndan ödelen we ödelmedik akkreditiwler tapawutlandyrylýar. Ödemeli akkreditiw açylanda, emitent bank akkreditiwiniň möçberindäki walýutany, adatça, tassyklaýjy banka emitent bank tarapyndan akkreditiw boýunça borçnamalarynyň ýerine ýetirilişiniň üpjün edilişi hökmünde geçirýär, bu bolsa köp halatlarda tassyklaýjy bankyň emitent bankyň tölege ukyplylygyna bolan ynamsyzlygynyň bardygyna şaýatlyk edýär. Häzirki zaman şertlerinde ödelmedik akkreditiwler agdyklyk edýär.

6. Akkreditivi amala aşyrmak mümkinçiligi nukdaý nazaryndan şular tapawutlandyrylýar: resminamalar garşylygynda edilýän tölegli akkreditiwler; akkreditiwiniň ähli talaplarynyň ýerine ýetirilmegi şerti bilen trattalaryň emitent bank tarapyndan akseptini aksept akkreditiwleri; resminamalaryň neogosiásiýasy göz önünde tutulan akkreditiwler. Resminamalaryň berilmegi bilen tölegli akkreditiwler tölegiň gijikdirilmegi göz önünde tutulmadyk (ýa-da tölegiň gysga möhletli, mysal üçin, harydyň ýüklenip ugradylan senesinden 30 güne çenli gi-

jikdirilmegi bilen) şertnamalar boýunça hasaplaşyklar üçin ulanylýar. Satyjy tarapyndan alyja berlen täjirçilik karzyny göz önünde tutýan şertnamalar boýunça hasaplaşyklar üçin gijikdirilýän tölegli akkreditiwler ýa-da aksept akkreditiwleri ulanylýar. Aksept akkreditiwleri emitent bankyň akkreditiwiniň ähli şertleri ýerine ýetirilende özüne berlen trattany (ýa-da adaty wekseli) akseptlemek we möhletli gelende tölemek borçnamasyny göz önünde tutýar. Gijikdirilýän tölegli akkreditiw boýunça hasaplaşyklar amala aşyrylanda akkreditiwiniň şertlerine doly laýyk gelýän resminamalar berlen ýagdaýynda emitent bank özüniň açan akkreditiwiniň çäginde möhletli gelende tölegli geçirmek borçnamasyny öz üstüne alýar we bu barada benefisiara habar edýär. Şeýle akkreditiwleriň hereket ediş möhletiniň gijikdirilmeginiň ähli döwrüni öz içine almaýar we diňe resminamalaryň berilmegi üçin niýetlenýär. Negosiasiýa (satyn almak) ýoly bilen ýerine ýetirilýän akkreditiwlerde bankyň benefisiar üçin ol tarapyndan berlen akkreditiw boýunça dolanyşyksyz tratta we / ýa-da resminamalar tölenmek borçnamasyny göz önünde tutýar.

Dokumentar akkreditiwden tapawutlylykda, pul akkreditiw – ondaky görkezilen şertleriň berjaý edlimesinde bellibir möhletli döwamynda alyja pullaryň tölenilmegi hakyndaky tabşyrygy saklaýan aýratyn resminama.

7. Akkreditiwiniň ýerine ýetirilmegi nukdaý nazaryndan emitent bankda we üçünji banklarda (tassyklaýjy, awizo ediji) ýerine ýetirilen akkreditiwler tapawutlandyrylýar. Islendik bankda ýerine ýetirilýän (erkin negosiasiýaly, sirkulýar) akkreditiw akkreditiwiniň görnüşi bolup durýar. Şeýle akkreditiwler – yzyna gaýtarylmaýar we belli işewürlik toparlarynda birinji derejeli abraýy bilen mälum bolan iri banklar tarapyndan berilýär, sebäbi eksport edijä ony amala aşyrmak kyn bolýar.

Häzirki zaman şertlerinde öwezini dolýan we „bek-tu-bek“ akkreditiwler ulanylýar. Akkreditiwiniň şu görnüşleriniň ykdysady mazmuny şunuň ýaly. Daşary ýurt alyjynyň haýryna akkreditiw açylýan benefisiar harydyň öndürjisi däl-de, araçy bolup durýar. Harydyň ahyrky alyja eltilmegini üpjün etmek üçin ol harydy satyn almaga borçly bolýar. Eger-de harydy öndürjisi şereket bilen hasaplaşyklar dokumentar akkreditiw görnüşinde amala aşyrylmaly bolsa, onda

şeýle akkreditiwiniň açylmagy üçin üpjün etme hökmünde araçy gura bank import edijiniň bankynyň öz haýryna açan ilki başky akkreditiwini hödürläp biler. Käbir ýurtlar, aýratynam, ABS ätiýaçlyk kepillendiriş akkreditiwini (stend-baý) ulanýarlar, ol hyzmatdaşlar tarapyndan şertnama boýunça öz üstüne alan borçnamalarynyň ýerine ýetirilmeginiň kepillendirmesi bolup hyzmat edýär. Şertnama boýunça bergidaryň resminamalar boýunça tölemedik ýagdaýynda, karz beriji banka ätiýaçlyk akkreditiwiniň hasabyna töleg almak üçin ýüzlenip bilýär (häzirki wagtda ätiýaçlyk akkreditiwleriň açylmagy we olar boýunça tölegler akkreditiwler boýunça bir nusgadaky düzgünler bilen, şeýle hem HSE-niň № 590 „stend-baý ISP 98 Halkara tejribesi“ neşiri bilen düzgünleşdirip bilinýär).

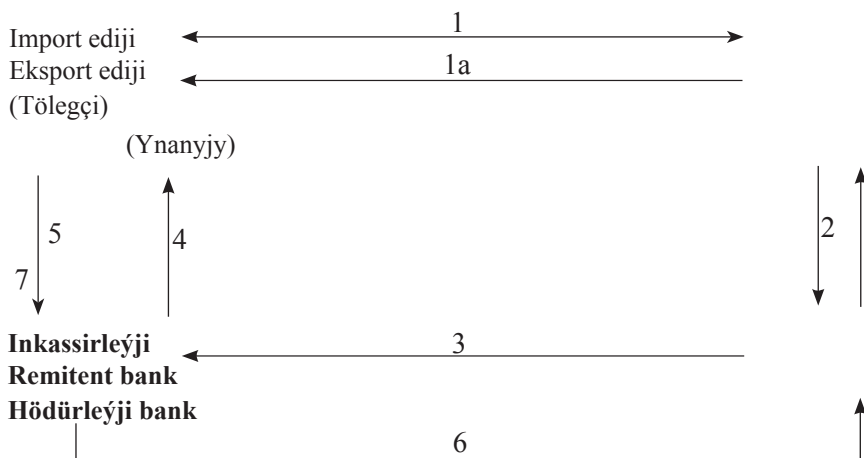
Hasaplaşyklaryň akkreditiw görnüşleri – has çylşyrymly we gymmat düşýän görnüşi. Akkreditiw amallarynyň (awizo etme, tassyklama, resminamalary barlamak, töleg) ýerine ýetirilmegi üçin banklar hasaplaşyklaryň beýleki görnüşindäkiden, mysal üçin, inkassodan has köp komission tölegleri alýarlar. Mundan başga-da akkreditiw açmak üçin import ediji, adatça, bank karzyna ýüz tutýar hem-de munuň üçin göterim haklaryny töleýär, bu bolsa şu görnüşini gymmatladýar. Import ediji üçin hasaplaşyklaryň akkreditiw görnüşi immobilizasiýa we onuň kapitallarynyň tozmagyna getirýär, sebäbi ol akkreditiw harytlary almazyndan we ýerlemezinden oň açmaly, ýöne şol bir wagtda eksport ediji tarapyndan geleşigiň şertleriniň ýerine ýetirilmegine (banklaryň üsti bilen) gözgeçilik etmäge mümkinçilik berýär. Eksport ediji üçin hakuju töleglerinden soň akkreditiw görnüşindäki hasaplaşyklar has amatly bolup durýar, sebäbi bu özüde bankyň töleg amala aşyrmak borçnamasyny saklaýan (banklaryň kepillendiriş amallaryndan başga) hasaplaşygyň ýeke-täk görnüşi. Şeýlelikde, eksport ediji üçin yzyna çagyrylmaýan akkreditiwiniň hasaplaşyklaryň inkasso görnüşi bilen deňeşdirilende şu aşakdaky artykmaçlyklary bar: hasaplaşyklaryň ygtybarlylygy we harytlaryň öz wagtynda tölenilmeginiň kepillendirmesi, sebäbi ony bank amala aşyrýar; tölegi almagyň çaltlygy, eger-de bank ýükläp ugradyş resminamalarynyň berilmegi bilen haryt ýüklenip ugradylandan soň haýal etmän tölegi amala aşyrýan bolsa (şeýle bolmasa eksport ediji akkreditiw boýunça

tölegi almazyndan öň öz bankynda milli walýutada karz alyp biler); daşary ýurt walýutasynda akkreditiw açylanda (walýuta çäklendirme ýagdaýlarynda) eksport edijiniň ýurduna walýutanyň geçirilmegi üçin import ediji tarapyndan rugsatnama alynmagy.

Hasaplaşyklaryň inkasso görnüşi. Inkasso – bank amaly, onuň üsti bilen bank müşderiniň tabşyrygy boýunça we özüniň gözükdirijileriniň esasynda import edijiden onuň salgysyna ýüklenip ugradylan harytlar we edilen hyzmatlar üçin töleg alýar hem-de bu serişdeleri bankda eksport edijiniň hasabyna inkasso boýunça Unifisirlenen düzgünlere (HSE-niň №522 neşiri, 1995 ý. redaksiýa) laýyklykda geçirýär.

Hasaplaşyklaryň inkasso görnüşine şu aşakdakylar gatnaşýar:

- 1) öz bankyna inkasso amalyny tabşyryan ynanyjy-müşderi;
- 2) ynanyjynyň inkassirleme boýunça amaly tabşyryan remitent banky;
- 3) walýuta serişdelerini alýan inkassirleýji bank;
- 4) import edijä-tölegçä resminamalaryň görkezişini amala aşyryan beriji bank;
- 5) tölegçi.

6.2-nji surat. Dokumentar inkasso boýunça hasaplaşyklaryň beýany

1. Eksport ediji import ediji bilen dokumentar inkasso boýunça hasaplaşyklar şertlerinde harytlaryň satuwy hakyndaky şertnamany baglaşýar we oňa harydy ugradýar (1a).

2. Eksport ediji öz bankyna (remitente) inkasso tabşyrygyny we täjirçilik resminamalaryny ugradýar.

3. Eksport edijiniň banky inkasso tabşyrygyny we täjirçilik resminamalaryny inkassirleýji banka ugradýar.

4. Inkassirleýji bank şol bir wagtda töleg üçin import edijä alnan resminamalary bermek bilen hödürleýji bank hökmünde çykyş edip bilýär. Şeýle hem resminamalaryň hödürlenmeği inkassirleýji bank tarapyndan beýleki bankyň üsti bilen amala aşyrylyp bilinýär (adatça, import edijiniň banky).

5. Import ediji inkassirleýji (hödürleýän) banka resminamalaryň tölegini amala aşyrýar.

6. Inkassirleýji bank tölegi remitent banka (ýa-da eksport edijiniň bankyna geçirýär).

7. Remitent bank geçirilen pul möçberini eksport edijiniň hasabyna goşýar.

Arassa we dokumentar inkassolar tapawutlandyrylýar. Arassa inkassolar täjirçilik resminamalary bilen berilmeyän maliýe resminamalary boýunça tölegiň alynmagyny aňladýar; dokumentar (täjirçilik) inkasso – täjirçilik resminamalary bilen bilelikde maliýe resminamalary ýa-da diňe täjirçilik resminamalary boýunça. Şunda banklarda resminamalary tölemek boýunça haýsydyr bir borçnamalar ýok.

Eksport ediji harydy ugradandan soň, doly we takyk gözükdirijileri özünde saklaýan inkasso tabşyrygynda görkezilen şertlerde import edijiden walýutanyň bellibir möçberini almagy öz bankyna tabşyrýar. Inkasso tabşyrygyň iki esasy görnüşi bar: a) resminamalar tölegçä töleg bilen berilýär (R/T) we b) aksept bilen (R/A). Kähatlarda import edijä bellenilen wagtyň içinde tölegi amala aşyrmak hakyndaky borçnamasy bolanda resminamalaryň tölegsiz berilmegi hem ulanylýar. Şeýle şertleri peýdalanyp, import edijiniň satyn alnan harydy satmaga, girdeji almaga we soňra inkassony eksport edijä tölemäge mümkinçiligi bolýar. Eksport ediji tarapyndan walýuta girdejisiniň alynmagyny çaltlandyrmak maksady bilen, bank trattany

hasaba alyp ýa-da täjirçilik resminamalaryna laýyklykda karz berip biler. Şeýlelikde, hasaplaşyklaryň inkasso görnüşi karz gatnaşyklary bilen bagly. Ösen ýurtlarda inkasso täjirçilik kreditiniň şertlerindäki şertnamalar boýunça hasaplaşyklaryň esasy görnüşidir. Şunda eksport ediji tölegçi tarapyndan akseptlenmegi üçin inkasso üçin tratta berýär, adatça, bu oňa täjirçilik resminamalarynyň (dokumentar inkasso) berilmegi bilen amala aşyrylýar, tölegiň möhleti gelende, akseptlenen wekseller tölenilmegi üçin inkasso (arassa inkasso) ugradylýar.

Inkasso görnüşindäki hasaplaşyklar import edijä bellibir artykmaçlyklary berýär, onuň esasy borçnamasy oňa haryda bolan eýeçilik hukugyny berýän harydyň resminamalarynyň berilmegi bilen tölegi amala aşyrmakdan ybaratdyr. Şunda öz dolanyşygyndan serişdeleri deslapdan çykarmak zerurlygy bolmaýar. Emma eger-de harydyň alynmagyny çaltlandyrmak üçin konosamentleriň asyl nusgalarynyň birini gönüden-göni alyja ugratmak amal edilmeyän bolsa, eksport edijiniň import ediji tarapyndan töleg tölenýänçä haryda eýeçilik etmek babatdaky ýuridik hukuky saklanyp galýar.

Şunuň bilen birlikde, hasaplaşyklaryň inkasso görnüşiniň eksport ediji üçin düýpli kemçilikleri bar. Birinjiden, eksport ediji import edijiniň tölegiň tölenilmeginden ýüz döndermek mümkinçiligi bilen bagly töwekgelçiligi çekýär, bu tölegçiniň bazarynyň konýunkturasyň ýa-da maliýe ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy bilen bagly bolup biler. Şonuň üçin hasaplaşyklaryň inkasso görnüşiniň şertleri eksport edijiniň import edijiniň tölege ukyplylygyna bolan ynamy we onuň ak ýürekliligi bolup durýar. Ikinjiden, inkasso boýunça walýuta girdejisiniň gelmeginiň we harydyň ýüklenip ugradylmagynyň, aýratyn-da, ýük uzak wagtlaп daşalmagynyň arasynda wagt taýdan uly aralyk ýatyr. Inkassonyň bu kemçilikleri aradan aýyrmak üçin iş ýüzünde şu aşakdaky goşmaça şertler ulanylýar:

1) import edijiniň tabşyrygy boýunça bank eksport edijiniň haýryna töleg kepillendirmesini alýar hem-de bank öz üstüne eksport edijiniň öňünde import ediji tarapyndan töleg tölenilmedik ýagdaýynda inkassonyň pul möçberini tölemek borçnamasyny alýar. Tölegiň goşmaça kepillendirmesi, adatça, täjirçilik karzy boýunça hasaplaşyklarda ulanylýar, sebäbi tölegiň möhleti yza süýşürilende,

tölegçiniň maliýe ýagdaýynyň mümkin bolan üýtgemeleri bilen bagly import ediji tarapyndan resminamalaryň tölenilmezlik howpy ýokarlanýar. Käwagt import edijiniň banky weksel awalirleýär. Awal (töleginiň kepillendirmesi) – weksel zamunlygy. Awalist bank tölegiň kepillendirmesiniň anyk kime berlendigi hakyndaky bellik bilen, adatça, wekseliň ýüz tarapynda gol goýmak bilen töleg üçin jogapkärçiligi öz üstüne alýar; şeýle edilmese, awal geçirilýän weksele weksel berijä (eksport edijä) berlen hasap edilýär;

2) eksport ediji immobilizlenen serişdeleri ýapmak üçin bank karzyna ýüz tutýar.

Bank geçirimleri. Bu bir bankyň beýleki banka geçirimi kabul edijä bellibir pul möçberini tölemek hakyndaky tabşyrygy bolup durýar. Halkara hasaplaşyklarynda banklar ýygy-ýygydan öz müşderileriniň tabşyrygy boýunça geçirimleri amala aşyrýarlar. Bu amallara şu aşakdakylar gatnaşýar: geçirim beriji-bergidar; tabşyrygy kabul eden geçirim berijiniň banky; geçirim alyja geçirimiň pul möçberiniň hasaplanyp goşulmagyny amala aşyrýan bank; geçirim alyjy. Bank geçirimi görnüşinde inkassonyň tölegi, gutarnykly hasaplaşyklaryň hasabyna tölegler, hakuji tölegler amala aşyrylýar. Mundan başga-da geçirim arkaly gaýtadan hasaplamalar we beýleki amallar amala aşyrylýar. Häzirki wagtda bank geçirimleri SWIFT ulgamy boýunça amala aşyrylýar. Bank geçirimleri hasaplaşyklaryň beýleki görnüşleri (mysal üçin, inkasso) bilen şeýle kepillendirmeler arkaly utgaşyp bilýär. Eksport ediji geçirimleri bankyň kepillendirmeleri bilen utgaşdyrmagy bähbitli görýär, şonda import ediji tarapyndan harydyň tölegi tölenilmedik ýagdaýynda tölegi kepillendirmäniň hasabyna amala aşyrylar. Harytlar üçin geçirimleri amala aşyrmak üçin import ediji häli-şindi bank karzyna ýüz tutýar, onuň möhleti akkreditivi açmak üçin karzyň möhletiniňkiden has gysga.

Bank geçirimleriniň ykdysady mazmuny harytlaryň ýa-da hyzmatlaryň tölegi olar getirilmezinden öň amala aşyrylýandygyna (hakuji tölegler) ýa-da import ediji tarapyndan olar alnandan soň amala aşyrylýandygyna bagly bolýar (açyk hasap görnüşindäki hasaplaşyklar).

Hakujy tölegi görnüşindäki hasaplaşyklar. „Hakujy tölegi“ adalgasy harytlar eksport ediji tarapyndan ýüklenip ugradylmazdan, hyzmatlar edilmezinden öň import ediji tarapyndan amala aşyrylýan tölegleri aňladýar. Emele gelen däbe laýyklykda hakujy tölegleri, bir tarapdan, tölegiň şerti hökmünde, beýleki tarapdan, hasaplaşyklaryň görnüşi hökmünde kabul edilýär. Bu hasaplaşyklar eksport edijä hasamatly, sebäbi import ediji tarapyndan harytlaryň tölegi ol ýüklenip ugradylmanka, kähalatlarda bolsa olar öndürilmänkä amala aşyrylýar. Eger-de import ediji harytlaryň tölegini hakujy tölegi bilen töleýän bolsa, ol eksport edijini karzlaşdyrýar. Mysal üçin, şertnamanyň bahasynyň bir böleginiň hakujy tölegi daşary ýurtlarda desgalaryň gurluşygy üçin baglaşylýan şertnamalaryň şertlerine goşulýar. Hususy sargyt boýunça ýasalan gymmat bahaly enjamlar, gämiler, uçarlar import edilende hem bölekleýin hakujy tölegler amal edilýär. Halkara tejribesine laýyklykda hakujy görnüşindäki tölegler şertnamanyň bahasynyň 10-33%-ine barabar bolýar. Eksport edijiniň tabşyrygy boýunça hakujy töleginiň pul möçberine eksport edijiniň banky import edijiniň haýryna şertnamanyň şertleri ýerine ýetirilmedik we haryt getirilmedik ýagdaýynda alnan hakujy töleginiň gaýtarylmagyna kepillendirme berýär. Mundan başga-da birnäçe harytlary hakujy tölegi bilen tölemek kabul edilen, mysal üçin, gymmat bahaly metallar, ýadro ýangyjy, ýaraglar we başg. Import edijiniň hasaplaşyklaryň şu görnüşine razylygy onuň harydyň getirilmegine gyzyklanma bildirýändigini ýa-da tölegiň kepillendirilmegine gyzyklanma bildirýän eksport edijiniň täsiri bilen baglydyr.

Açyk hasap boýunça hasaplaşyklar. Olaryň düýp mazmuny haryt alnandan soň import ediji tarapyndan eksport edijä yzygiderli tölegiň tölenmeginden ybaratdyr. Gündelik berginiň pul möçberi söwda hyzmatdaşlarynyň kitapçasynynda hasaba alynýar. Halkara hasaplaşyklarynyň şu görnüşini açyk hasap boýunça karz bilen baglydyr. Açyk hasap boýunça bergini üzmek boýunça hasaplaşyklaryň tertibi ýaryşdaş hyzmatdaşlaryň arasyndaky ylalaşyk bilen kesgitlenilýär. Adatça, bellenen möhletlerde döwürleýin tölegler göz öünde tutulýar (getirmeler tamamlanandan soň ýa-da import ediji tarapyndan haryt satylandan soň aýyň ortasynda ýa-da ahyrynda). Hasaplaşyklar

deňşdirilenden soň, aýyk hasap boýunça bergini gutarnykly üzmek banklar arkaly, adatça, bank geçirimini ýa-da çegi ulanmak bilen amala aşyrylýar. Şunuň bilen baglylykda, bank statistikasýnda bank geçirmelerinde aýyk hasap boýunça hasaplaşyklar ýygy-ýygydan duş gelýär.

Aýyk hasap şu aşakdakylaryň arasyndaky hasaplaşyklarda ulanylýar: döp bolan söwda aragatnaşyklary bolan şereketleriň; eksport getirmeleri boýunça TNK we onuň daşary ýurt şahamçalarynyň; eksport ediji we broker şereketiniň; eksport edijiniň gatnaşmagy bilen garyşyk şereketleriň; amardan satmak üçin ugradylýan harytlar üçin. Adatça, aýyk hasap boýunça hasaplaşyklar yzygiderli getirmelerde, haçanda ynam uzak işewürlik gatnaşyklary berkidilende, satyn alyjy bolsa abraýly şereket bolanda ulanylýar. Hasaplaşyklaryň şu görnüşiniň aýratynlygy harytlaryň hereketi pullaryň hereketinden öňe geçýändiginden ybaratdyr. Şunda hasaplaşyklar haryt getirmelerinden üzňeleşýär we täjirçilik karzy bilen baglanyşýar, şunda adatça eksport ediji import edijini bir taraplaýyn karzlaşdyrýar. Eger-de aýyk hasap boýunça hasaplaşyklar şonuňdan geçirilýän bolsa harytlar oňunden getirilýän bolsa, onda taraplaryň her biriniň iki taraplaýyn karzlaşdyrmasy we özara taraplaryň hasaba alşy bolup geçýär.

Aýyk hasap boýunça hasaplaşyklar import ediji üçin has amatly bolup durýar, sebäbi ol alnan harytlaryň tölegini soň amala aşyrýar, berilýän karz üçin göterim şunda aýratyn alynmaýar: getirilmedik ýa-da kabul edilmedik harydyň tölegini tölemek howpy bolmaýar. Eksport ediji üçin hasaplaşyklaryň şu görnüşi has amatsyz, sebäbi tölegiň öz wagtynda tölenilmeği hakyndaky ygtybarly kepillendirme ýok. Onuň kapitalynyň dolanyşygy peselýär, kähalatlarda bank karzyna ýüz tutmak zerurlygy ýüze çykýar. Hasaplaşyklaryň bu görnüşi bir taraplaýyn ulanmakdaky import ediji tarapyndan harydyň tölenilmezlik howpy hakuý tölegleri edilenden soň, eksport ediji tarapyndan haryt doly getirilmedik ýagdaýyndaky howpa meňzeşdir. Hakykatda, hasaplaşyklaryň şu görnüşi import edijini karzlaşdyrmak bilen utgaşýar we eksport edijiniň oňa bolan ynamyny şöhlelendirýär. Şonuň üçin hasaplaşyklaryň bu görnüşi, adatça, garşylyklaýyn getirmelerde, haçanda ýaryşdaş hyzmatdaşlar nobatma-nobat satyjynyň we alyjynyň ornunda çykyş edende we import ediji tarapyndan borçnamalaryň ýe-

rine ýetirilmezligi eksport ediji tarapyndan harytlaryň getirilmeginiň togtadylmagyna getirýän ýagdaýynda ulanylýar. Bir taraplaýyn getir-melerde açyk hasap boýunça hasaplaşyklar seýrek ulanylýar.

Kähalatlarda „eksrou“ ýörite hasaby açmak hakynda ylalaşyk ulanylýar, oňa garşylyklaýyn import edijiniň konwertirlenýän walýu-tadaky girdejisi geçirilýär. Şeýle hasabyň bolmagy eksport edijiniň import edijiniň tölege ukyplylygyna bolan ynamyny ýokarlandyrýar.

Banklaryň halkara hasaplaşyklarynyň we kepillendiriş amallarynyň özara baglanyşygy. Daşary ykdysady işiň ulgamynda kepillendirmeler giň gerime eýe bolýar. Olar kepillendirmäni beren tarapyň (garantyň) karz berijä (benefisiara) onuň ýazmaça talaplygy boýunça we kepillendirmäniň şertlerine laýyklykda pul möçberini tölemek borçnamasy bolup durýar. Kepillendirmeler esasy şertnama boýunça bergidaryň tabşyrygy boýunça berilýär. Gönüden-göni benefisiaryň haýryna garant tarapyndan berilýän kepillendirmelere göni kepillendirmeler diýilýär. Birnäçe ýagdaýlarda kepillendirme berlende bank beýleki banka üpjün etme hökmünde öz kepillendir-mesini bermek bilen, oňa benefisiaryň haýryna kepillendirme berme-gi tabşyryp bilýär. Halkara tejribesinde Prezident, hökümet, şereket, ätiýaçlandyryş kepillendirmeleriniň ulanylan ýagdaýlary mälimdir, emma banklaryň kepillendirmesi has giň gerimde ulanylýar, sebäbi olar şertnama boýunça bergidaryň borçnamalarynyň pul görnüşinde üpjün edilmeginiň has ygtybarly, çalt we ýeňil amala aşyrylýar.

Borçnamalary üpjün etmek üçin berilýän kepillendirmeleri iki uly topara bölmek mümkin:

- 1) şertnama boýunça import edijä (töleg kepillendirmeleri);
- 2) şertnama boýunça eksport edijä (şertnama kepillendirmeleri). Şertnama kepillendirmeleriniň öz nobatynda üpjün edilýän borçnamalaryň görnüşi boýunça tölegiň (hakuýy töleginiň) gaýtaryl-magyna kepillendirme, şertnamanyň ygtybarly ýerine ýetirilmegi üçin kepillendirme, söwdalaşyklara (tendere) gatnaşmak üçin kepillendirme we başgalar ýaly görnüşlere bölmek mümkin.

Benefisiaryň bähbitlerini birinji talap boýunça tölegli yzyna gaýtarylmaýan kepillendirmeler benefisiaryň bähbitlerini has ýokary derejede goraýar. Şonuň bilen birlikde dokumentar kepillendirmeler hem ulanylýar, olar boýunça tölegler resminamalaryň berilme-

gi, mysal üçin, harytlaryň yüklenip ugradylandygyny ýa-da işleriň ýerine ýetirilendigini tassyklaýan resminamalaryň berilmegi bilen şertlendirilendir.

Kepillendirmeler milli kanunçylyk bilen düzgünleşdirilýär. Öz işlerinde banklar HSE tarapyndan işlenip düzülen kepillendirmeler üçin bir nusgadaky düzgünleri (talap boýunça kepillendirmeler üçin unifikirlenen düzgünler (HSE-niň № 458 neşiri, 1992 ý. redaksiýasy) ulanýarlar).

Wekselleriň we çekleriň ulanylmagy bilen geçirilýän hasaplaşyklar. Halkara hasaplaşyklarynda eksport edijiniň import edijä berýän geçirilýän wekselleri ulanylýar. Tratta – kanunda bellenen görnüşde düzülen we bir tarapyň (trassantyň) beýleki tarapa (trassata) görkezilen möhletde bellibir pul möçberini wekselde ady agzalan üçünji tarapa (remitente) ýa-da görkezijä tölemek baradaky beren şertsiz buýrugyndan ybarat bolan resminama. Tratta „özüne“ ýazylyp berlen ýagdaýynda, trassant we remitent şol bir tarap bolup biler. Tratta aslyýetinde geçirilýän weksel bolup, ol geçirilmeyän wekselden tapawutlylykda dolanylýar. Iki adalga hem, köplenç, halkara geleşiklerinde ulanylýar. Wekseliň tölenilmegine import ediji ýa-da bank görnüşinde çykyş edýän akseptant jogapkärçilik çekýär. Banklar tarapyndan akseptlenen trattalary hasap ýoly bilen nagt pullara öwürmek ýeňil. Trattalaryň görnüşleri, rekwizitleri, berilmek we tölenmek şertleri, esasan, 1930-njy ýylda Ženewa weksel konwensiýasynda kabul edilen Ýeke-täk görnüşli weksel kanunynyň binýadyndaky weksel kanunçylygy tarapyndan, şeýle hem milli kanunçylyk tarapyndan (mysal üçin, ABŞ-da 1954-nji ýyldan bäri Ýeke-täk söwdä-täjirçilik kodeksi, Beýik Britaniýada wekseller baradaky kanun bilen) düzgünleşdirilýär. Trattanyň ilki nusgasy bolup XII-XIII asyrlarda ýüze çykan we mazmunynda gowşuryja (adatça, söwdagäre) ýerli walýutada degişli pul möçberini tölemek baradaky haýyş bolan ýany bilen ugradylýan hatlar hyzmat edýär. Haryt-pul gatnaşyklarynyň ösmegi we hojalyk baglanyşyklaryň globallaşmagy bilen weksel köp ugurly karz-hasaplaşyk serişdesine öwrüldi. Trattanyň inkassonyň we akkreditiviň üstüne goşmaça hökmünde ulanylmagy karz we walýuta girdejisini almaga hukuk berýär.

Şu trattalar tapawutlandyrylýar:

a) görkezijä;

b) haryt trassata gelip gowşanda tölenýän;

ç) möhletli. Görkezilenden soň 30 günden soň tölenilýän möhletli trattanyň aksepti bolmaly we şonuň üsti bilen ol kepillendirilen maliýe resminamasyna öwrülýär.

Weksel ulanylyp geçirilýän hasaplaşyklarda eksport ediji trattany we haryt resminamalaryny inkasso üçin öz bankyna geçirýär, ol bolsa import edijiden walýutany alýar. Import ediji diňe töleg edilenden ýa-da tratta akseptlenenden soň bu resminamalara eýelik edip bilýär. Karzyna eksport getirmelerinde wekseliň tölenmek möhleti taraplaryň ylalaşmagyna bagly. Bir wekseli töleg serişdesi hökmünde ulanmak bilen, ondaky geçirme ýazgysy (indossament) arkaly birnäçe dürli pul borçnamalaryny tölemek mümkin. Şu indossamentler tapawutlandyrylýar: atly („x“-iň buýrugy boýunça töläň, „y“-iň goly); blanka („y“-iň goly) çäklendirilen (diňe „x“ töläň, „y“-iň goly); öwrülmeýän („x“-iň buýrugy boýunça öwrülmezden töläň, „y“-iň goly), şertli (mysal üçin, saýlawdan soň „x“-iň buýrugy boýunça töläň, „y“-iň goly).

Retratta – tölenilmedik ýa-da akseptlenmedik geçirilýän wekseliň eýesi tarapyndan trassanta ýa-da indossanta wekseliň pul möçberi we onuň uzaldylmagy maksady bilen harajatlar goşulan jeme ýazylyp berlen garşylykly geçirilýän weksel.

Halkara hasaplaşyklarynda çekler hem ulanylýar, olar ilkinji gezek XVI asyrdan pullaryň saklanyp berilmegi üçin goýumçylardan gäterim alan pulhanaçylaryň kwitansiýalary görnüşinde ýüze çykydyrlar. Eger hasaplaşyk çek arkaly amala aşyrylýan bolsa, onda bergidar (alyjy) çegi ýa özi berýär (müşderiniň çegi), ýa-da onuň ýazylyp berilmegini banka tabşyrýar (bankyň çegi). Çegiň görnüşleri we rek-wizitleri milli we halkara kanunçylyk (1931 ý. Çek konwensiýasy) tarapyndan düzgünleşdirilýär. Çek görkezilende tölenilmäge (inkassasiýa) degişli bolup durýar.

Sowda däl häsiýetli halkara hasaplaşyklarynda töleg serişdesi hökmünde ýol çekleri we ýewroçekler ulanylýar. Ýol (syýahatçy) çegi – töleg resminamasy bolup, walýutanyň onda görkezilen pul möçberini onuň eýesine tölemek baradaky pul borçnamasyny (buýru-

gyny) aňladýar. Ýol çekleri iri banklar tarapyndan milli we daşary ýurt walýutalarynda ýazylyp berilýär. Eýesiniň golunyň nusgasy oňa çek satylan pursadynda belleniş alynýar. **Ýewroçek – ýewrowalýutadaky çek – müşderiniň nagt pullary deslapdan banka getirmegi şert bolmazdan, bank tarapyndan bir aý möhletli bank karzynyň hasabyna has iri pul möçberleri üçin ýazylyp berilýär;** „Ýewroçek“ ylalaşygynyň (1968-nji ýyldan bäri) agzasy bolan islendik ýurtda tölenýär. Ýewroçeğiň kepillik ýewrokartaly standart görnüşi onuň eýesine daşary ýurt banklarynda pul almaga we daşary ýurtlara gidilende birnäçe döwletleriň dükanelerinde satyn almalar üçin hasaplaşmaga hukuk berýär.

XX asyryň 60-njy ýyllaryndan halkara hasaplaşyklarynda karz kartoçkalar işjeň ulanylýar. **Karz kartoçkasy – eýesiniň hasabynda puluň barlygyny tassyklaýan karz gurama tarapyndan emitirlenýän atlaýn pul resminamasy.** Elektron hasaplaşyklarynyň bu guraly onuň eýesine harytlary we hyzmatlary nagt däl hasaplaşyklary ulanmak bilen satyn almaga hukuk berýär. Olary gaýtadan işlemek üçin kompýuter, elektron we kosmiki aragatnaşyk ulanylýar. Banklaryň we dükaneleriň kompýuterleri telefon arkaly maglumaty gaýtadan işleýän merkezi kompýuter ulgamlaryna çatylyar.

Ösýän ýurtlarda olaryň mukdary ilatyň sanyndan hem ýokary geçýär. Töleg kartalarynyň ösmegi bilen bagly dürli kartoçka töleg ulgamlary – olaryň gatnaşyjylarynyň we olaryň arasyndaky gatnaşyklarynyň jemi emele geldi. Halkara töleg assosiasiyalaryna, mysal üçin, Visa International (1997-nji ýylda resmileşdirildi) degişli. Onuň birnäçe ýurtlardan, şol sanda Russiýadan 20 müň adam agzasy bar, italyan töleg ulgamy

(Servizi Interbankart), fransuz töleg ulgamy (Carte Bleu) degişli. Bu assosiasiyalar debet we kredit kartalary, ýol çekleri boýunça halkara hasaplaşyklarynyň kliringini we düzgünleşdirmesini üpjün edýärler. Halkara telekommunikasion ulgam agza banklary Beýik Britaniýadaky we ABŞ-daky iki bankara hasaplaşyk merkezleri bilen birleşdirýär.

1992-nji ýylda Brýusselde ýewroçeklere we ýewrokartalara hyz-

mat eden üç kompaniýanyň birikmeginiň binýadynda Ýewropa Internasional halkara töleg ulgamy döredilýär. 1999-njy ýyldan onuň töleg önümleri, şol sanda degişlilikde täze: olaryň birnäçesini özünde jemleýän „ýewropaket“, plastik kartasynyň şifrlenlen belgisini satyn alyjydan satyjy arkaly ynanylan kompaniýanyň serwerine geçirmek üçin „elektron plastilen“ ýewra nominirlenýär. Karta töleg ulgamynyň agzalary emissiýanyň, standart töleg kartalarynyň ulanylyşynyň, şeýle hem hasaplaşyk banky arkaly kliringleriň we hasaplaşyklaryň düzgünlerini berjaý etmäge borçly.

NTR-iň täsiri astynda halkara hasaplaşyklarynda EHM-ler işjeň ornaşdyrylýar, bank kompýuterleriniň ýatlaryna internet ulgamynyň distansion aragatnaşyk kanallary boýunça geçirilýän ýazgylar görnüşindäki elektron signallary ulanylýar. Bankara hasaplaşyklary boýunça maglumatlar SWIFT arkaly geçirilýär.

6.4. Walýuta kliringleri

Halkara hasaplaşyklarynda ýurtlaryň özara talaplarynyň we borçnamalarynyň hökmany hasaba alynmagyna esaslanýan hasaplaşyk bolan walýuta kliringleri ulanylýar. Halkara (walýuta) kliringi XVIII asyryň ortalarynda ýüze çykan milli (içerki) kliringden (1775-nji ýyldan bäri London hasaplaşyk edarasy) tapawutlanýar.

Birinjiden, banklaryň arasyndaky içerki kliring boýunça hasaba almalar meýletin tertipde, walýuta kliringi boýunça bolsa – hökmany tertipde geçirilýär: ýurtlaryň arasynda kliring ylalaşygy bolan ýagdaýynda, eksport we import edijileriň kliring boýunça hasaplaşyklardan ýüz öwürmäge hukugy ýok.

Ikinjiden, içerki kliring boýunça hasaba alşyň galyndysy haýal edilmän pul bilen tölenýär, walýuta kliringinde bolsa galyndyny üzmeğiň meselesi ýüze çykýar.

Üçünjiden, walýuta kliringi iki we ondan hem köp ýurtlaryň hökümetleriniň ýa-da banklarynyň arasynda ylalaşyk bilen resmileşdirilýär, içerki kliring bolsa – milli banklaryň arasyndaky ylalaşyk bilen resmileşdirilýär. Walýuta kliringleri ilkinji gezek 1929-

1933-nji ýyllaryň dünýä ykdysady çökgünliginiň döwründe halkara hasaplaşyklarynda giňden ulanylyp başlanýar.

Olaryň girizilmeginiň sebäpleri şu aşakdakylar bolup durýar: töleg balanslarynyň deňagramsyzlygy, altyn-walýuta ätiýaçlyklarynyň deň derejede paýlanmazlygy, içerki pul dolanyşygynda altyn standartyň ýatrylmagy, inflyasiýa, walýuta çäklendirmeleri, bäsdeşlik göreşiniň ýitileşmegi. Walýuta kliringiniň maksatlary ýurduň walýuta ykdysady ýagdaýyna baglylykda dürli-dürli: 1) töleg balansyny altyn-walýuta ätiýaçlyklaryny harç etmezden deňlemek; 2) aktiw töleg balansy bolan hyzmatdaşlardan ýeňillikli karzy almak; 3) beýleki döwletiň diskriminasion hereketlerine jogap çäresi (mysal üçin, Beýik Britaniýa 30-njy ýyllarda Germaniýa tarapyndan iňlis karz berijilere tölegleriň tölenilmeginiň bes edilmegine jogap edip kliring girizýär); 4) aktiw töleg balansly ýurt tarapyndan passiw töleg balansly ýurdy muzdsuz maliýeleşdirmek.

Faşistik Germaniýa walýuta kliringini Günbatar Ýewropa ýurtlaryny, aýratyn-da özüniň basyp alan ýurtlaryny goşmaça talamagyň usuly hökmünde ulanýar.

1942-nji ýylyň başynda kontinental Günbatar Ýewropanyň 20 ýurduň 17-si Germaniýa bilen kliring ylalaşyklaryny baglaşýar. Walýuta kliringi Germaniýa tarapyndan bu ýurtlardan çig maly we azyk önümleri getirmekde muzdsuz maliýeleşdirmek üçin ulanylýar. Nemes markalaryndaky bergi kliring hasabyna goşulýar we Germaniýadan getirilýän getirmeler bilen üsti ýapylmaýar. 1944-nji ýylyň sentýabrynda ol 1935-nji ýyldaky 567 mln marka bilen deňeşdirilende 42 mlrd marka (2,5 mlrd dollara golaý) ýetýär.

Ilkinji gezek walýuta kliringi 1931-nji ýylda girizilýär. 1935-nji ýylyň martynda 74, 1937-nji ýylda 169 kliring ylalaşyklary baglaşylýar. Olar halkara söwdasynyň 12% möçberini öz içine alýar. II Jahan urşundan soň töleg balansynyň çökgünligi, „dollar açlygy“, inflyasiýa we walýuta çäklendirmeleriň güýçlenmegi, Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň aglabasynyň altyn-walýuta ätiýaçlyklarynyň egsilmegi bilen bagly iki taraplaýyn kliringleriň mukdary 1947-nji ýyldaky 200-den 1950-nji ýylda 400-e çenli artýar. Olara içerki Ýewropa haryt dolanyşygynyň üçden ikisi degişli bolýar.

Uruşdan soňky walýuta kliringleri uruşdan öňkülerden kliring banklary her bir geleşige gözegçilik etmeýändigini, diňe import edijilerden milli walýutany kabul edýänligi we eksport edijileriň walýuta girdejilerini milli walýutanyň deregine alýandygy bilen tapawutlanýar. Talaplaryň we borçnamalaryň özara hasaba alnyşy özara getirmeleriň deňleşmegini üpjün etmeýär. Şonuň üçin iki taraplaýyn kliringler bilen karzlar boýunça bergileriň ösmegi bagly bolýar, bu bolsa Günübatar Ýewropanyň daşarky söwdasynyň ösmegine päsgelçilik berýär.

Kliring – töleg ylalaşygynyň esasy görnüşi bolsa-da, ýöne ýeke-täk görnüşi däl. Döwletleriň arasyndaky töleg ylalaşyklary halkara hasaplaşyklarynyň dürli meselelerini, hususan-da, walýuta girdejilerini ulanylyş tertibini, töleg balansynyň we onuň aýry-aýry maddalarynyň ýagdaýyny, gündelik tölegler üçin walýutalaryň özara berilmegini, walýutalaryň bölekleyin konwertirlenmek tertibini we ş.m. düzgünleşdirýär.

Walýuta kliringleriniň görnüşleri. Bu görnüşler dürli-dürli we şu aşakdaky esasy aýratynlyklar boýunça toparlanyp bilner:

- gatnaşygy ýurtlaryň mukdaryna baglylykda birtaraplaýyn, ikitaraplaýyn, köptaraplaýyn we halkara kliringleri tapawutlandyrylýar. Birtaraplaýyn kliring hereket etmäge ukyply däl. Bu hakynda Italiýanyň tejribesi şaýatlyk edýär, ol 30-njy ýyllaryň başynda Beýik Britaniýa babatda birtaraplaýyn kliring girizýär. Netijede, Italýan eksport edijileri kliring hasabyndan geçip, funt sterling almagy amatly görýärdiler, import edijiler bolsa öz bankyna liralary goşant edip we iňlis walýutasyny satyn almak zerurlygyndan boşap, kliring boýunça hasaplaşyklary ileri tutýarlar. Netijede, Italiýanyň bankynyň iňlislere bir taraplaýyn iri bergisi emele gelýär.

Ikitaraplaýyn kliringler has giň ýaýrandyr, munda hasaplar iki ýurtda hem ýöredilýär. Şunda halkara tejribesinde kabul edilen hasaplaşyklaryň görnüşleri (inkasso, akkreditiw, geçirim we başg.) ulanylýar, ýöne import edijiler öz bankyna milli walýutany gatanç edýärler, eksport edijiler bolsa daşary ýurt walýutasyndaky girdejiniň ýerine milli walýutany alýarlar. Özara talaplaryň we borçnamalaryň hasaba alnyşyny kliring banklary, ýagny öňdebaryjy kliring hasaplary amala aşyrýar. Köptaraply kliring üç we ondan hem köp ýurtlary öz içine alýar. Onuň mysaly bolup ÝTB hyzmat edýär. Halkara kliring

döredilmedi, ýöne onuň taslamasy 1943-nji ýylda J.M.Keyns tараpundan işlenip düzülýär.

Amallaryň möçberi boýunça töleg dolanyşygynyň 95%-e çenlisini öz içine alýan doly kliring we bellibir amallara degişli bolan bölekleýin kliring tapawutlandyrylýar;

Kliring hasabynyň galyndysyny düzgünleşdirmegiň usuly boýunça şu aşakdaky kliringler tapawutlandyrylýar:

1) erkin konwertirlenýän galyndyly;

2) şertli konwersiýaly, mysal üçin, galyndy emele gelenden soň, belli döwrüň tamamlanmagy bilen;

3) konwertirlenmeýän galyndyly, ol boýunça bu daşary ýurt walýutasyna çalşylyp bilinmeýär we esasan, haryt getirmeleri bilen üzülýär. Galyndynyň düzgünleşdirmesi kliring ylalaşygynyň hereket edýän wagtynda amala aşyrylýar (eger-de bu şertler bozulan bolsa, soňraký getirmeler togtadylýar) ýa-da onuň möhleti tamamlanandan soň amala aşyrylýar (mysal üçin, alty aýdan soň galyndy haryt getirmeleri bilen üzülýär, bu şert bozulanda karz berijiniň galyndynyň konwertirleýän walýuta bilen tölenilmegini talap etmäge hukugy bar).

Kliring hasabynyň galyndysy boýunça berginiň çägi haryt dolanyşygynyň möçberine bagly bolýar we adatyça, onuň möçberiniň 5-10% derejesinde belleniýär, şeýle hem haryt getirmeleriniň möwsümleýin üýtgemelerine bagly bolýar (şu ýagdaýda limit ýokary). Bu çäk kontragentden karzyň alynmak mümkinçiligini kesgitleýär. Kliring boýunça karz düýbünde özara bolup durýar, ýöne iş ýüzünde aktiw töleg balansly ýurtlaryň passiw saldoly ýurtlary halkara hasaplaşyklarynyň balansyna birtaraplaýyn karzlaşdyrma agdyklyk edýär.

Konwertirlenmeýän galyndyly kliringiň iki manysy bar:

1) bellibir derejede haryt getirmeleriniň düzgünleşdirijisi bolup hyzmat edýär, sebäbi çäklere ýetilmegi karz berijä harytlaryň ýüklenip ugradylmagyny togtatmak hukugyny berýär; kähalatlarda eksport edijiler haçan kliring hasabynda boş çäk dörär diýip garaşmakda nobata durýarlar;

2) geçmegi bilen dürli usullar bilen göterimler hasaplanyp goşulan pul möçberini kesgitleýär (berginiň ähli pul möçberine; çägiň ýokary pul möçberine; ösdügiçe tapawutlandyrylan; eksport ediji

kliring boýunça uly berginiň bolmazlygyna gyzyklanar ýaly ösýän şkalaly goýum ulanylýar).

Kliring walýutasy islendik walýuta bolup biler. Kähalatlarda, iki walýuta ýa-da halkara hasap walýuta birligi (mysal üçin, ÝTB-de epunit). Eger-de bir walýuta ulanylýan bolsa ykdysady nukdaýnazardan kliring hasaplaşyklarynyň haýsy walýutada amala aşyrylýandygynyň tapawudy ýok. Walýuta kliringiniň üsti bilen edilen hasaplaşyklarda pullar bahanyň ölçeginiň we tölegiň serişdesiniň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Galyndy emele gelmezden özara talaplar hasaba alnanda pullar taglymat hökmünde çykyş edýär. Kliring hasaplaşyklarynda walýuta howpunyň iki kategoriýasy ýüze çykýar: konwertirlenmeýän kliringde walýuta girdejisiniň doňdurylmagy we walýutalaryň kursunyň üýtgemegindäki ýitgiler.

Haryt dolanyşygynyň we kliringiň möçberleri hiç haçan deň gelmeýär. Kliringiň görnüşine baglylykda olaryň dürlüçe utgaşmasy mümkin. Bölekleyin kliringde haryt dolanyşygy kliring hasaplaşyklarynyň möçberinden geçýär; doly kliringde- tersine, sebäbi, kliring boýunça töleg balansynyň gündelik we maliýe amallary, şol sanda gymmat bahaly kagyzzar bilen geleşikler geçýär.

Walýuta kliringleri daşarky söwda ikitaraplaýyn täsir edýär. Bir tarapdan, olar HYG-niň ösmegine ýardam berýär; walýuta çäklendirmelerinden olaryň ýaramaz netijelerini gowşadýarlar hem-de eksport edijilere walýuta girdejisini ulanmak mümkinçiligini berýärler. Beýleki tarapdan, şunda daşarky söwda dolanyşygyny her ýurt bilen aýratynlykda düzgünleşdirmeli bolýar, walýuta girdejisini bolsa diňe kliring ylalaşygy baglaşylan ýurtda ulanyp bolýar. Şonuň üçin eksport edijiler üçin walýuta kliringi amatsyz. Üstesine-de konwertirlenýän walýutadaky girdejä derek olar milli walýutany alýarlar. Şonuň üçin eksport edijiler walýuta kliringlerinden sowlup geçmegiň ýollaryny gözleýärler. Olaryň hatarynda walýuta girdejisiniň bölegi walýuta gözegçiligi edaralaryndan sowlup geçip, eksport edijiniň erk-ygtyýaryna gelmegi üçin hasap-haryt sanawdaky şertnamalaýyn bahany peseltmek görnüşindäki (ikileýin şertnama) bahalar bilen manipulýasiya; kliring ylalaşygy baglaşylmadyk ýurtlara harytlaryň ýüklenip

ugradylmagy; daşary ýurt alyjysyny kliring ylalaşygynyň hereketiniň bes edilmegine garaşylýan möhlete çenli karzlaşdyrmaklyk degişli.

Köptaraplaýyn walýuta kliringi. Bu kliring ikitaraplaýyn kliringden özara talaplaryň we borçnamalaryň hasaby alyş we halkara tölegleriniň balansirlemesi kliring ylalaşygyna gatnaşýan ähli ýurtlaryň arasynda amala aşyrylýandygy bilen tapawutlanýar. Şeýle kliring taryhda ilkinji gezek Ýewropa töleg birleşigi görnüşinde 1950-nji ýylyň iýunyndan 1958-nji ýylyň dekabryna çenli hereket edýär. Oňa Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň 17-si gatnaşýar.

Köptaraply kliring ABŞ-nyň başlangyjy we goldaw bermeginde döredilýär, ol muny amerikan kapitalynyň ornaşdyrylmagyna päsgelçilik berýän walýuta kynçylyklaryny ýeňip geçmek, Marşalyň meýilnamasy boýunça kömegi paýlamak we dollaryň Günbatar Ýewropanyň halkara hasaplaşyklaryna goşmak üçin ulanýar. Marşalyň meýilnamasy boýunça serişdeleriň hasabyna ÝTB-niň esasylyk maýasy (350 mln dollar) we birnäçe ýurtlaryň töleg balansynyň gytçylygy (189 mln dollar) maliýeleşdirilýär. 1950-nji ýylyň iýunyndan 1954-nji ýylyň iýulyna çenli ABŞ ÝTB-e 1050 mln dollar girizýärler, soňra bolsa kapitalyň göni goýumyny bes edýärler hem-de kömek bermek we harby sargytlary ýerine ýetirmek bilen çäklenýärler. ÝPS-iň administratiw komitetine Amerikanyň wekili maslahat beriş ses hukugy bilen gatnaşýar.

ÝTB-niň walýutasy **epunit** (ýewropa töleg birligi) – halkara hasap walýuta birligi bolup durýar, onuň altyn düzümi şol döwrüň dollarynyň düzümine (0,888671 g arassa altyn) deň bolýar. ÝTB Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň sebitleýin guramasy hökmünde döredilýär. ABŞ ÝTB-ni olaryň ykdysadyýetine gözegçilik etmek we Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň söwdasynyň ABŞ-nyň bähbitlerine laýyk gelmeği üçin ulanýarlar.

Tehniki tarapdan ÝTB-niň işi gatnaşyjy ýurtlaryň ähli tölegleriniň her aýda köptaraply hasaba alynmagyndan aktiw galyndyly ýurtlaryň hasabyna bergidarlary çäkli ýagdaýda karzlaşdyrmakdan ybarat bolýar.

Ilkibaşda girdejileriň we tölegleriň netijeleri boýunça her ýurduň galyndysy çykarylýar. Soňra bu maglumatlar HÖB-ä geçirilýär we

her ýurt onuň töleg gatnaşyklaryna girýär. Položitel we otrisatel galyndylaryň möçberi deň gelyändigini üçin netijede HÖB köptaraplaýyn kliringde diňe araçynyň wezipesini ýerine ýetirýär. Şeýlelikde, üçünji tapgyrda gatnaşygy ýurtlaryň kliring hasaplary boýunça ÝTB-den olaryň amallarynyň möçberini kesgitläň kwotalara laýyklykda passiw we aktiw galyndynyň düzgünleşdirmesi amala aşyrylýar.

ÝTB-de kwotalaryň umumy möçberi 4 mlrd epunitden geçýär. Olar ýurduň halkara töleg dolanyşygynyň möçberine baglylykda belleniýär: Beýik Britaniýa üçin- 1 mlrd epunit, Fransiýa üçin 520 mln we ş.m. HWG-den tapawutlykda ÝTB-niň kwotalary tölenilmeýär we köptaraplaýyn kliringe gatnaşygy ýurtlaryň galyndysyny düzgünleşdirmäge hyzmat edýär. Olaryň çäklerinde altyn bilen tölenilmeli tölegleriň paýy we karzlaryň paýy kesgitlenýär, olary aktiw töleg balansly ýurtlar bergidarlara berýär.

Şeýlelikde, köptaraplaýyn kliringiň çäklerinde özara talaplaryň we borçnamalaryň hasaba alşy amala aşyrylýar, şeýle hem HÖB-niň üsti bilen galyndynyň düzgünleşdirmesi amala aşyrylýar. Özara hasaba alyşlaryň we bergini üzmegiň köptaraplaýyn tertibi ABS-nyň ikinji jahan urşundan soň ymtylan Günbatar Ýewropa walýutalarynyň dollara bölükleýin konwertirlenmegini girizmek ugry boýunça söwdany we walýuta gatnaşyklaryny liberalizasiýalaşdyrmaga tarap ädimi aňladýar.

Kynçylyklara we agzalalyklara garamazdan, ÝTB köptaraply walýuta kliringiniň roluny ýerine ýetirdi hem-de hasabyna alynmagy bilen özara talaplaryň möçberiniň 45%-ini azaldýar we gatnaşygy ýurtlaryň altyn-walýuta ätiýaçlyklaryny tygşytlýar. Döwletara gapma-garşylyklary bu kliringiň işlemegini kynlaşdyrýar.

Bu gapma-garşylyklaryň çeşmesi bolup hemişelik bergidarlaryň we karz berijileriň bir ýere sygyşmaýan bähbitleri hyzmat edýär. Fransiýa, Beýik Britaniýa, Türkiýe, Norwegiýa, Portugaliýa, Gresiýa we beýleki ýurtlaryň töleg balansynyň ýetmezçiligi bolup hemişe öz daşary söwda hyzmatdaşlarynyň karzlaryna mätäçlik çekýärler. GFR, Belgiýa, Niderlandlar. Tersine, karz berijiler bolup durýar. Şeýlelikde, GFR ÝTB-niň gatnaşyjylaryna 4 mlrd dollardan hem gowrak karz berýär.

Köptaraply kliring özara karzlaşdyrma ulgamynyň esasynda gurlan hem bolsa, ÝTB öz gatnaşyjylaryny özara hasaba alşy altyn we dollar bilen tölenilmeginden boşatmaýar, sebäbi, bu galyndy diňe

bölekleyin karz bilen üzülmelidi. Şunda karz beriji ýurtlaryň täsiri astynda üzmegiň usullarynyň arasyndaky gatnaşyk karzyň paýyny degişli derejede azaltmak bilen 1950-nji ýylda altyn we dollar bilen tölegleri 40%-den 1955-nji ýyla çenli 75%-e çenli ýokarlandyrmak ugry boýunça iki sapaar üýtgeýär. Bu bolsa ÝTB-niň bergidar ýurtlardan (5,4 mlrd doll.) karz berýän ýurtlara, ilkinji nobatda GFR altynyň we dollaryň gaýtadan paýlanmagy üçin ulanylmagyna getirýär.

Döwletara düşünişmezlikler we olary has gowşak hyzmatdaşlaryň hasabyna çözmäge ymtylmak ÝTB-niň işlemegini çylşyrymlaşdyrdy. Bergileri köptaraplaýyn kadalaşdyrmagyň karz mümkinçilikleri ÝTB döredilenden iki ýyl geçensoň başlapdy. Köptaraplaýyn hasaplaşmalaryň galyndysyny üzlüşmekde karzyň paýy 1950-1952-nji ýyllarda 48 %-den ybarat bolan bolsa, 1952-1956-njy ýyllarda galyndyny tölemek üçin karz düýbünden ulanylmady; 1956-1958-nji ýyllarda oňa düşýän paý diňe 13 %-den ybaratdy. ÝTB-niň işlän 8,5 ýylynda borçnamalaryň pul möçberiniň 70 %-i altyn bilen üzlüştüldi.

50-nji ýyllaryň ahylaryndan ABŞ ÝTB-ä maýa goýmakdan boýun gaçyryp, esasan, onuň işine gözegçilik etdi. Günbatar Ýewropa walýutalarynyň öwürüljiligi girizilenden soňra, köptaraply kliringe gezek galmady. 1958-nji ýylyň 29-njy dekabryndan ÝTB baryp 1955-nji ýylyň 5-nji awgustynda gol çekişilen Ýewropa walýuta ylalaşygy bilen çalşyldy. Birnäçe gezek uzaldylandan soň, Ýewropa walýuta ylalaşygynyň möhleti 1972-nji ýylda doldy. Onuň deregine 1973-nji ýylyň ýanwaryndan OESR çäklerindäki walýuta ylalaşygy güýje girdi. Ýewropa walýuta ylalaşygynyň çäklerinde 17 sany gatnaşyjy ýurduň özara hasaplaşmalar mehanizmi saklanyp galdy.

Her aýda merkezi banklaryň özara talaplary köptaraplaýyn hasaplaşma arkaly galyndy çykarylýardy we her ýurt üçin umumy galyndy kesgitlenýärdi. Merkezleşdirilen hasaplaşmalar munuň üçin ýörite döredilen, agza ýurtlara uly bolmadyk gysga möhletli (2 ýyla çenli) karzlary berýän Ýewropa gaznasynyň üsti bilen amala aşyrylýardy. Ýewropa gaznasynyň maýasy ÝTB-niň esasy maýasynyň we Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň gatançlarynyň hasabyna emele getirildi.

Ýewropa walýuta ylalaşygynyň, soňlugy bilen hem OESR walýuta ylalaşygynyň çäklerindäki özara hasaplaşyklaryň şertleri ÝTB-niň şertlerinden tapawutlanýardy.

Birinjiden, debet galyndyly passiw töleg balansynyň 25 %-i möçberinde bolan ýurtlara awtomatik karz berme ýatyrylypdy, debet galyndy indi dolulygyna öwrülýän walýuta bilen ýapylmalydy. Ikinjiden, özara hasaplaşyklar boýunça galyndy HÖB-de ÝTB-däki ýaly dollara ortaça kurs boýunça däl-de, karz satyn alyjy ýurduň kursy, ýagny başlangyjy boýunça hasaplama geçirilýän ýurt üçin in amatsyz kurs boýunça geçirilýärdi. Şonuň üçin bergidarlara zerur töleg walýutasyny walýuta bazaryndan satyn almak arkaly banklaryň üsti bilen merkezsizleşdirilen halkara hasaplaşyklaryny kem görmediler. Üçünjiden, eger ÝTB-niň üstünden agza ýurtlaryň ähli talaplary we borçnamalary geçen bolsa, Ýewropa walýuta ylalaşygynyň çäklerindäki hasaplaşyklar olaryň halkara hasaplaşyklarynyň ujypsyzja bölegini öz içine alýardy.

1985-nji ýylyň sentýabrynda iri täjirçilik banklary ekýudaky amallar boýunça talaplary we borçnamalary özara hasaplaşmalar üçin köptaraply kliringi döredtiler. Täze köptaraply kliringiň döredilmegi ekýunyň hususy bölege işjeň aralaşmagy sebäplidi. 1999-njy ýylda ekýudaky kliringi ýewrodaky kliring çalyşdy.

2000-nji ýylda ýewrony ulanmak bilen hil taýdan täze, hakyky wagt düzgüninde işleýän, ÝB-niň 15 ýurdunyň milli we Ýewropa merkezi bankynyň töleg ulgamlaryny öz içine alýan TARGET töleg ulgamynyň döredilmegi Ýewropa ykdysady we walýuta birleşiginiň içki gurluşyny kemala getirmegiň düzüm bölegi boldy. TARGET-iň ýewrony ulanmak bilen hasaplaşyk geçirýän alternatiw görnüşleri ÝEWRO-1 (dünýäniň günde 150 müňe çenli geleşik amala aşyrylan 70 bankynyň gatnaşmagynda), ÝEWRO-2 we böljekleýin hasaplaşyklar ulgamy bolan STEP-1 (180 bank we 8 müň identifikasion kod) bolup durýar. Bu töleg ulgamlary Ýewropa bank assosiasiasy tarapyndan döredildi. Bütün ýewropa töleg ulgamyny döretmegiň taýýarlyk işleri gidip dur.

Häzirki zaman bankara, şol sanda halkara hasaplaşyklary, maglumaty tiz alyşmagyň SWIFT ulgamyndan peýdalanýarlar. 1943-nji ýylyň aprelinde Keýns, Waýtyň (ABŞ) uruşdan soňky dünýäniň walýuta ulgamyny özgertmek meýilnamasyna garşylyk, Halkara kliring birleşmesiniň (HKB) taslamasyny işläp düzdi. Keýnsiň pikiri boýunça, HKB-niň talaplary we borçnamalary özara hasaplaşma we

döwletara walýuta kadalaşdyrmasy üçin niýetlenipdi. Keýns halkara kliringine halkara gapma-garşylyklary ýeňip geçmegiň serişdesi hökmünde garaýardy.

HKB-niň taslamasy şu ýörelgelere esaslanýardy:

Onuň agzasy merkezi banklar bolmaly we ýolbaşçy edaralara islendik ykdysady maglumaty bermeli. HKB olara bankotlarda – dünýä karz pullarynda – gündelik hasaby açyp berip, olaryň arasynda nagt däl hasaplaşyklary amala aşyrýar, şeýle hem bankorlaryň esasy goýberilmegine gözegçilik edýär.

HKB altyn pullara derek altynyň bellibir mukdaryna deň bolan we walýuta deňeçerligini kesgitlemek we töleg balanslarynyň gytçylygyny ýapmak, ýagny halkara hasaplaşyklary üçin hyzmat etjek bankorlary çykarmalydy. Halkara walýuta birligine esaslanýan HKB taslamasynyň altyna garşy gönükdirilenligi Beýik Britaniýanyň şol döwürde kapitalistik dünýäniň resmi altyn gorlarynyň 75 %-ini diýen ýaly özünde jemläň ABŞ-nyň walýuta syýasatyndan garaşsyzlygyny üpjün edip, onuň bähbitlerini şöhlelendirýärdi.

HKB-niň üsti bilen özara hasaplaşyklardaky galyndy agza ýurtlaryň özara karzlary arkaly ýapylmalydy. Şu maksat bilen agza ýurtlara altyny ýa-da daşary ýurt walýutasyny deslapdan deponirlemesizden, owerdraft görnüşinde (gündelik hasaplardaky galyndynyň üsti) karz açmak göz önünde tutulýardy. Her ýurt üçin onuň resmi altyn gorunyň ölçegine we milli giredejisine bagly bolmazdan, urşuň öň ýanyndaky üç ýyldaky daşary söwdasynyň ortaça möçberiniň 75 %-i ölçeginde kwota bellemelidi. Bu Beýik Britaniýanyň bähbitlerine laýyk gelýärdi. Keýnsiň taslamasynda walýuta zolaklaryny, aýratynam, iňlis monopoliýalarynyň bähbitlerine laýyklykda sterling zolagyny berkitmekde HKB-niň orny hakynda aýdylýardy.

Keýnsiň pikirçe, kwota ýurduň şol bir wagtyň özünde hem karz beriji, hem bergidar bolup durýan HKB bilen gatnaşygyndaky bergililigini kadalaşdyrmagyň guraly bolup hyzmat etmelidi. HKB taslamasynyň esasy taglymaty ýönekeý: bir ýurduň walýutada düşen serişdeleri beýleki ýurt tarapyndan peýdalanylmalı, emma ony amala aşyrmagyň Keýns tarapyndan hödürlenlen ýollary çylşyrymlydy.

Brettonwud konferensiýasynda ara alnyp maslahatlaşylanda bu taslama ABŞ tarapyndan ýiti tankytlandy we Waýtyň uruşdan soňky

dünýä walýuta ulgamyny özgertmek baradaky taslamasy resmi taýdan ýeňdi. Emma Keýnsiň döwlet we döwletara kadalaşdyrmasyň zerurlygy baradaky pikiri ÝTB-de, Brettonwud we Ýamaýka walýuta ulgamlarynda şöhlenenmesini tapyp, häzire çenli-de halkara walýuta we karz gatnaşyklaryna öz täsirini ýetirýär.

Ösýän ýurtlardaky kliring we töleg birleşmeleri. Ösýän ýurtlaryň öz sebitleýin ykdysady we walýuta toparlanmalarynyň çäklerinde köptaraplaýyn özara hasaplaşmalary täze hadysa boldy. Olaryň özara halkara hasaplaşyklarynyň häsiýetli aýratynlyklary aşakdakylardyr:

– hasaplaşyklar walýuta çäklendirmelerisiz geçirilýär;

töleg walýutasy bolup gatnaşygy ýurtlaryň biriniň ýa üçünji bir ýurduň, ýa-da halkara (sebitleýin) walýuta birligi hyzmat edýär;

– hasaplaşyklar merkezi banklaryň, ygtyýarly edilen banklaryň ýa-da gaznalaryň üsti bilen amala aşyrylýar;

– köptaraplaýyn hasaplaşyklaryň galyndysy bergidar ýurtlara karz bermek arkaly üzlüsilýär.

2000-nji ýyllaryň başyna 87 sany ösýän ýurtlar 148 ikitaraplaýyn kliring ylalaşygyny baglaşdylar. 4 köptaraply kliring Latyn Amerikasynyň 13 ýurduny, Karib basseýniniň 8 ýurduny, Günbatar Afrikanyň 13 ýurduny, Aziýanyň 7 ýurduny gurşap alýar. 1961-nji ýylda Merkezi Amerika umumy bazaryna gatnaşygy ýurtlaryň köptaraplaýyn kliringi Merkezi Amerika hasap edarasy döredilýär. Kliringiň walýutasy- sebitleýin walýuta birligi- ABŞ-nyň dollaryna deňlenen merkezi amerikan pesosy. Özara hasaba alyşlar tölegleriň pul möçberiniň 90%-e çenlisini öz içine alýar.

Köptaraply tölegler we özara karzlar hakyndaky ylalaşyk (1966-njy ýyldaky Mehiko Ylalaşygy) Latyn Amerikan integrasiýa assosiasiyasyna gatnaşygy ýurtlaryň 12-siniň haryt dolanyşygynyň 20% gowragyny öz içine alýar. Özara hasaplaşyklaryň debet galyndysynyň üsti ýörite gaznanyň kömegi bilen ýapylýar. Köptaraply hasaba alyş we galyndyny üzmek ulgamy gatnaşygy ýurtlaryň konwertirleýän walýutalarynyň, takmynan, 75%-ini tygşytlamaga mümkinçilik berýär.

Arap ýurtlarynyň 1964-nji ýylda guralan „Umumy bazaryň“ çäklerinde 1968-nji ýylda Arap töleg birleşigi döredilýär. Köptaraply özara hasaplaşyklaryň walýutasy bolup 1975-nji ýyldan sebitleýin walýuta birligi-arap dinary hyzmat edýär.

Aziýa we Ýuwaş ummany ýurtlarynyň içerki sebit söwdasyny ösdürmek we ABŞ-nyň dollaryndan hem-de funt sterlingden garaşlylygy gowşatmak maksady bilen 1975-nji ýyldan Aziýa kliring birleşigi işleýär (AKB). Kliringiň walýutasy bolup aziýa walýuta birligi hyzmat edýär. AKB-niň düzümine Bangladeş, Hindistan, Eýran, Nepal, Päkistan, Şir Lanka, şeýle hem Birma girýär. Kliring edarasý Eýranyň merkezi bankynyň ýanynda ýerleşýär. AKB-niň agza ýurtlarynyň banklary milli eksportyň 12/1 möçberinde özara gysga möhletli karzlary berýärler we özara hasaba alnyşlaryň galyndyny ýapmak üçin importyň 24/1 deň bolanyny karz alýarlar.

Ösýän ýurtlaryň ÝB bilen assosiasiýa hakyndaky Lomeý ylalaşygy hem özara tölegleri düzgünleşdirmegiň ýörelgelerini kesgitleýär.

Karib umumy bazarynyň çäklerinde Trinidadyň we Tobagonyň merkezi banky arkaly milli walýutalardaky hasaplaşykly köptaraply kliring döredildi. Günbatar Afrika ýurtlarynyň ykdysady jemgyýetçiliginde ikitaraplaýyn kliring ylalaşyklarynyň ýerine Afrika ýurtlarynyň birnäçesiniň merkezi banklarynyň gatnaşmagyndaky köptaraplaýyn kliring döredilýär. Kliringiň walýutasy Günbatar Afrika walýuta birligi bolup durýar.

Günbatar Afrika kliring edarasynyň üsti bilen töleg balansynyň gündelik amallary boýunça ähli hasaplaşyklar diýen ýaly amala aşyrylýar. Özara hasaplaşyklaryň galyndysyny üzmek ýurtlaryň ylalaşmagy boýunça her aýda islendik konwertirlenýän walýutada amala aşyrylýar. Günbatar Afrika ýurtlarynyň köptaraplaýyn kliringi sebitiň ýurtlaryndan edilýän importyň milli walýutada tölenilýändigini we walýuta çalşygynda kurs ýitgileriniň azalmagynyň hasabyna daşary ýurt walýutasynyň tygşytlanmagyny üpjün edýär.

Walýuta-ykdysady toparlara gatnaşyjy ýurtlaryň özara hasaplaşyklary kliring, töleg ýa-da walýuta birleşigi hakyndaky ylalaşyk bilen düzgünleşdirilýär. Kliring hakyndaky ylalaşyk talaplaryň özara hasaba alynmagynyň esasynda bilelikdäki amallary düzgünleşdirýär, bu bolsa halkara hasaplaşyklaryny ýeňilleşdirýär, resmi walýuta ätiýaçlyklaryny tygşytlamaga mümkinçilik berýär. Goşmaça eksport mümkinçilikleri ýüze çykanda ýurtlar olary ama-

la aşyrmakda kynçylyklara duş gelýär, sebäbi, eksport walýuta kliringine gatnaşyjylaryň importynyň möçberi bilen çäklendirilendir. Töleg birleşigi bellibir derejede walýuta kliringiniň bu ýetmezçiliginiň öwezini dolýar, sebäbi, onuň çäklerinde geçirilýän amallar boýunça galyndy özara bank karzlary ýa-da gatnaşyjy ýurtlaryň gatançlarynyň hasabyna döredilen ýörite gaznanyň üsti bilen ýapylýar. Ösýän ýurtlaryň töleg birleşiginiň maksady- olaryň walýutalarynyň özara konwertirlenmegini we töleg balansynyň gytçylygyny ýapmak üçin özara karlaşdyrmany üpjün etmekden ybaratdyr. Töleg birleşiginiň amallary, adaty, ygtyýarlandyrylan bankyň ýa-da ýörite döredilen gaznanyň üsti bilen amala aşyrylýar. Kliring we töleg birleşiklerinden tapawutlykda ösýän ýurtlaryň walýuta birleşigi has ysnyşykly walýuta hyzmatdaşlygyny, şol sanda pul dolanyşygyny we halkara hasaplaşyklaryny düzgünleşdirmek üçin döwletara merkezi bankyň döredilmegini göz önünde tutýar.

Kliring we töleg birleşikleri ösýän ýurtlaryň daşary ýurt kapitalyna garaşlylygyny gowşadýar, olara söweşmegiň kynçylyklaryny bilelikde ýeňip geçmäge ýardam berýär.

Geçirilýän rubldaky köptaraplaýyn hasaplaşyklar. Olar Ykdysady Özara kömek Geňşine (YÖKG) agza ýurtlaryň hökümetara Ylalaşyklarynyň esasynda (1963-1990-njy ýyllar) toparlaýyn walýutany ulanmak bilen amala aşyrylýar. Bu ulgam ikitaraplaýyn walýuta kliringleri esasynda döredilýär. Iki ýurduň arasyndaky hasaplaşyklar garşylyklaýyn talaplary we borçnamalary özara hasaba almak bilen galyndyny haryt getirmeleri bilen üzmek arkaly amala aşyrylýar. 1950-nji ýyla çenli kliringiň walýutasy hökmünde dürli walýutalar, esasan-da ABŞ-nyň dollary, 1950-nji ýyldan soň sowet rubly ulanylýar. Ikitaraplaýyn walýuta kliringleriniň birnäçe kemçilikleri bar. Birinjiden, özara haryt dolanyşygynyň giňelmegi iň az eksport kuwwatly ýurduň eksportynyň möçberi bilen çäklendirilýär. Ikinjiden, kliring hasabyndaky serişdeleriň galyndysynyň ulanylyşy çäklendirilendi (diňe kliring boýunça hyzmatdaş ýurtdan garşylyklaýyn haryt getirmelerini tölemek üçin). Üçünjiden, kliring hasaplaşyklarynyň galyndysynyň üçünji ýurtlar bilen daşary ykdysady geleşikleriň hasabyna deňlemek aradan aýrylýar.

Halkara kliringi bellibir derejede bu kemçilikleri ýeňip geçmäge ýardam berýär, sebäbi, ol haryt getirmelerini we tölegleri köptaraplaýyn deňagamlaşdyrmak ýörelgesine esaslanýar. Ylalaşyga 1963-nji ýylda sekiz ýurt (Bolgariýa, Wengriýa, GDR, Mongoliýa, Polşa, Rumyniýa, SSSR, Çehoslowakiýa) gatnaşýar, soňra ýene iki ýurt goşulýar (1976-njy ýylda Kuba, 1981-nji ýylda Wýetnam). Geçirilýän rubldaky köptaraplaýyn hasaplaşyklara gatnaşýan ýurtlaryň her biri öz üstüne belli döwürde (1-3 ýyl) köptaraplaýyn hasaplaşyklar boýunça her bir ýurt bilen aýratynlykda däl-de, ähli hyzmatdaşlar bilen gelmeleriň we tölegleriň deňleşdirmegini üpjün etmek borçnamasyny alýar. Hasabynda geçirilýän rubllar bolan ýurt olary öz importynyň tölegi üçin ulanýar. Däp kliringden tapawutlykda geçirilýän rubllardaky hasaplaşyklar her geleşik boýunça Ykdysady hyzmatdaşlygyň Halkara bankyndaky (YHHB) ygtyýarlandyrylan banklaryň hasaplary boýunça amala aşyrylýar. Bu hasaplara ähli girdejiler, şol sanda YHHB-niň karzlary goşulýar. 27 ýylyň içinde (1964-1990-njy ýyllar) YHHB-niň YÖKG-niň ýurtlarynyň özara haryt dolanyşygyna we beýleki döwletara hasaplaşyklaryna hyzmat etmek boýunça amallarynyň möçberi 4,5 trln geçirilýän rubla barabar bolýar.

Köptaraplaýyn hasaplaşyklaryň ulgamy belli derejede ikitaraplaýyn hasaplaşyklara öwrülýär we geçirilýän rubl kem-kemden köptaraply hasaplaşyklaryň walýutasy hökmünde öz meşhurlygyny ýitirýär.

YÖKG-niň ýurtlary daşary ykdysady geleşikleri konwertirlenýän walýutaly ýurtlar bilen amala aşyrmagy ileri tutýardylar hem-de geçirilýän rubllarda söwdalaşmak üçin has pes hilli harytlary goýýardylar. 1988-1989-njy ýyllar YÖKG-niň birnäçe ýurtlarynyň gümrük urşy bilen meşhur bolýar, olar sarp ediş harytlarynyň çykarylýşyna çäklendirme girizýärler. 1991-nji ýyldan öňki YÖKG-niň ýurtlary geçirilýän rublyň deregine konwertirlenýän walýutalary ulanmak bilen dünýä bahalaryna geçýärler.

1994-nji ýylda GDA ýurtlarynyň töleg birleşigini döretmek hakyndaky ylalaşyga gol çekilýär.

Test

1. Halkara hasaplaşyklarynyň içerki hasaplaşyklardan tapawudy:

1.1. Hasaplaşyklaryň kanunçylyk çäklendirilmesi:

- a) milli kanunçylyk,
- b) hasaplaşyklaryň esasy görnüşleriniň amala aşyrylyşynyň bir nusga getirilen düzgünleri,
- ç) çäklendirmeleriň iki görnüşi.

1.2. Tölegiň walýutasy:

- a) milli,
- b) daşary ýurt,
- ç) halkara walýuta birligi (SDR we baş.),
- d) altyn guýmalar.

1.3. Halkara hasaplaşyklaryna goşulýan täjirçilik resminamalary:

- a) hasap-harytsanawnamasy,
- b) weksel,
- ç) ulag resminamalary,
- d) çek,
- e) ätiýaçlyk polisi,
- ä) sertifikatlar (harydyň mukdary, hili we baş.),
- f) töleg ýazgysy,
- g) gümrük hasaplary.

1.4. Maliýe resminamalary:

- a) hasap-haryt ,sanawnamasy,
- b) weksel,
- ç) ulag resminamalary,
- d) çek,
- e) ätiýaçlyk polisi,
- ä) sertifikatlar (harydyň mukdary, hili we baş.),
- f) töleg ýazgysy,
- g) gümrük hasaplary

Dorgy jogaplary görkeziň.

Özüňi barlamak üçin soraglar

Halkara hasaplaşyklary näme?

„Loro“ we „nostro“ hasaplarynyň arasynda nähili tapawut bar?
Halkara hasaplaşyklarynda nähili pullar ulanylýar?
Halkara hasaplaşyklarynda banklaryň nähili orny bar?
Daşary ykdysady geleşikleriniň walýuta-maliýe we tölegler şertleri nähili?
Halkara walýuta, karz we hasaplaşyk amallarynyň özara baglanşygy nämede ýüze çykýar?
Halkara hasaplaşyklarynyň içerki hasaplaşyklardan nähili tapawudy bar? Haýsy resminamalaryň berilmegi bilen olar amala aşyrylýar?
Maliýe we täjirçilik resminamalaryny sanap geçiň.
Hasaplaşyklaryň akkreditiw we inkasso görnüşiniň tapawudy nämede?
Olaryň artykmaçlygy we kemçiligi nämeden ybarat?
Akkreditiwleri toparlamagyň ýörelgeleri nähili?
Haýsy halkara hasaplaşyklary bank geçirimi görnüşinde amala aşyrylýar?
Näme üçin hakuju töleginiň möçberi çäklendirilýär?
Açyk hasap boýunça hasaplaşyklaryň aýratynlygy nämede?
Halkara hasaplaşyklarynda trattalary ulanmagyň çyzygysy nähili?
Plastik kartalar pul bolup durýarmy?
Walýuta kliringleriniň artykmaçlygy we kemçilikleri nämeden ybarat?
Ýewropa töleg birleşiginiň nähili aýratynlyklary bar?
ÝB-niň ýeke-täk töleg ulgamy näme?

ADALGALAR

Akkreditiw (*lat. accredo - ynanyaryn*) - hasaplaşyk ýa-da pul resminamalasy bolup, bir bankyň beýlekä, ýörite ikinji bankda öňünden saklap goýlan (doňdurylan) serişdeleriň hasabyna ýüklenen haryt üçin tölegi geçirmäge ýa-da akkreditiw görkezene belli bir puluň jemini tölemek boýunça tabşyryk.

Akkreditiw- bankyň şertleýin pul borçnamasy bolup, ol müşderiniň tabşyrygy boýunça şertnama esasynda onuň garşydaş hyzmatdaşynyň peýda-syna berilýär. Akkreditiw açan bank (emitent bank), üpjün edijä töleg geçirip bilýär ýa-da başga banky şu tölegleri geçirmeklige ygtyýarlylandyryp bilýär. Şeýle ýagdaýda akkreditiwde görkezilen resminamalaryň ählisi banka berilmeli we akkreditiwniň beýleki şertleri ýerine ýetirilmeli.

Aksept. Tölege razyçylyk (*lat. acceptus – kabul edilen*) – töleýjiniň kesgitlenen möhletde töleg üçin çykarylan hasaby, geçirilýän wekseli, töleg boýunça beýleki talaplary kanagatlandyrmak barada borçnamasy (razyçylygy hakynda subutnamasy). Aksept töleg tabşyrygynda “akseptlenen” ýazgy görnüşinde we gol bilen resmilleşdirilýär. Resminama akseptlenen diýlende töleýjiniň (bankyň) ony tölemäge razylygy bardygyny aňladýar.

Akseptant/Asseptor-islendik söwda we hyzmat ediş edara, ol öz adyndan ýa-da öz ulgamynyň adyndan pul resminamalary boýunça haryt ýa-da hyzmatlar üçin elektron pullary guralynyň üsti bilen pul tölemekligi tassyklaýar (akseptlemek).

Audit ukyplylyk/ Auditabiliti – ulgamyň talaba laýyk işlemegini kesgitlemek mümkinçiligi. Auditukyplylygyň aspektleriniň biri bolup, dolandyrmagyň ulgamy we onuň düzümi, alnyp barylýan işleri, dolandyrmagyň serişdeleri baradaky ýeterlikli bilimi degişli resminama arkaly üpjün etmekden ybaratdyr. Auditukyplylygyň beýleki wajyp

aspektleriniň biri, ulgamyň bitewiligini we olar barada maglumatlary öz içine alýan ähli üýtgeşmeleri ýüze çykarmakdan ybarat bolup durýar. Ýygna-lan maglumatlar: «kim?» «niredede?» we «haçan?» soraglara jogap bermeli.

Awtomatlaşdyrylan Kliring Merkezi/ Automated Clearing House – elek-tron kliring ulgamy, bu ýerde maliýe edaralarynyň arasynda töleg buýruk-lary bilen alyş-çalyş geçirilýär, esasan hem, maglumatlary işläp taýýarlaýan merkezleri tarapyndan taýýarlanýan magnit göterijileri ýa-da telekommuni-kasion çylgymlary arkaly geçirilýär.

Aksepden boýun gaçyrmak - töleýjiniň dykgatyna esasanam töleg talapnamalary boýunça, doly ýa-da bölekleyin tölegleri geçirmek üçin, ber-len hasaplara, hasaplaşyk resminamalara onuň ýazuw üsti bilen resminama arkaly närazylygyny bildirmeklik.

Altyn standarty - pul ulgamy bolmak bilen, ol altynyň esasy pul me-taly bolmagyna esaslanýar. Bu ulgam erkin bäsleşikli kapitalizm döwürüne häsiýetlidir. XIX-njy asyryň 60-njy ýyllaryndan başlap altyn dünýä pulunyň ýeke-täk görnüşi hökmünde ykrar edilýär.

Altyn-walýuta ätiýaçlyklary, gorlary - döwlete degişli bolan daşary ýurt walýutasynyň we altynyň ätiýaçlyklary. Olar resmi altyn-walýuta ätiýaçlyklary diýlip atlandyrylýar we ýurduň merkezi bankynda, beýle-ki maliýe edaralarynda, halkara walýuta gaznasynda saklanylýar. Resmi altyn-walýuta ätiýaçlyklary ýurduň halkara maliýe borçnamalary boýunça ýurduň tölege ukyplylygyny üpjün etmek üçin niýetlenendir. Altyn-walýuta ätiýaçlyklarynyň beýleki wezipesi ýurduň makrokydysady ýagdaýyna täsir etmekden ybaratdyr. Munuň üçin döwlet ýurduň içerki walýuta bazarynda daşary ýurt walýutasynyň satylmagyny we satyn alynmagyny amala aşyrýar

Awal - weksel kepilligi, zamunlygy.

Awans (*fr. avance*) - maddy gymmatlyklar, ýerine ýetirilen işler we zähmet haky üçin hakujy tölegler.

Awizo. Bankyň resmi habarnamasy - bankyň tejribesinde hasaplaşyk amalynyň ýerine ýetirilişi hakynda bir ýaryşdaş hyzmatdaşlarynyň beýleki ýaryşdaş hyzmatdaşa iberýän resmi habarnamasy. Banklar awizany hasaplar boýunça debet we karz ýazgylar, hasaplarda serişdeleriň galyndysy, beýleki hasaplaşyk amallar barada öz habarçylaryna we müşderilerine iberýär.

Awizo, habarnama – bir kärhananyň beýleki bir kärhana, üçünji bir tarapyň tölegi barada habar bermegi. Poçtanyň üsti bilen ýa-da telegrafyň üstünden.

Awuar. (*fr. avoir*) - bu dürli aktiwler bolup (pul serişdeleri, weksel-ler, akkreditiw gymmatly kagyplar, banklardaky hasaplar) ätiýaçlandyryş balansynyň bölegidir.

Awuarlar - döwletiň daşary ýurtlaryň hasaplarynda saklaýan gyzyl pul serişdeleri (daşary ýurtlaryň aragatnaşykçy banklarynda).

Baha - harydyň pul bilen aňladylan gymmatyna onuň bahasy diýilýär. Gymmaty pul bilen ölçemek üçin puluň nagt bolmagy hökman däl. Biržada walýuta gymmat bahaly kagyzlara goýulan kurs.

Bank (*ital. banco - oturgyç*) - edara görnüşli we şahsy taraplaryň wagtlaýyn boş duran pul serişdelerini toplaýan, pul serişdelerini möhletlilik, yzyna gaýtarmaklyk we töleglilik şertleri bilen karzyna berýän, dolanyşyga pullaryň goýberilişini, hasaplaşyk amallary we gymmat kagyzlary bilen amallary aýyryň aýratyn institutlar. Haryt-pul gatnaşyklaryň ösüşiniň esasynda emele gelýärler we dürli jemgyýetçilik-ykdysady görnüşlerinde hereket edýärler.

Bank amallary - pul serişdelerini çekmek boýunça (passiw amallary) olary ýerleşdirmek (aktiw amallary) boýunça, dolanyşyga pullary goýbermek we çykaryp almak, hasaplary amala aşyrmak we ş.m. boýunça bankyň amallary.

Bank depozitleri - goýum görnüşinde banka goýulýan goýumlar, pul serişdeleri, olar boýunça bank göterim töleýär.

Bank emitent - eksportýor, akkreditiw açylan tarap.

Bank goýumlary - bank serişdelerini uzak möhlete goýmak.

Bank göterimi - bir tarapdan, bank işgäri tarapyndan karzyna alan pullar, beýleki tarapdan karz alyjy müşderiniň bankdan alan pullary üçin tölegleri.

Bank karzlary - bank tarapyndan belli bir möhlete gaýtarylmaklyk we karz göterimni tölemeklik şertlerinde berilýän karz pul.

Bank kepili - pul ýa-da beýleki borçnamalary ýerine ýetirmeklik üçin müşderä ýa-da başga bir tarapa kepil geçiji bank tarapyndan arka durulmagy, kepil durmagy.

Bank konsorsiumy - bu banklaryň toparý, wagtlaýynça has iri banklaryň biri konsorsiumyň başy bilen-bilelikdäki karz amallary geçirmek we karz alyjynyň tölege ukypsyzlygy netijesinde bolýjak ýitgileri peseltmek maksady bilen döredilen. Karz alyjy üçin bank konsorsium bilen hyzmatdaşlyk köplenç karzyň möhletini uzaltmaklygy ýönekeýleşdirýär.

Bank maýasy - 1) banka çekilen pul maýanyň jemi, ýagny bank serişdeleri; 2) bankyň maýasynyň az bölegini tutýan banklaryň hususy maýasy (ustaw, ätiýaçlyk we ş.m.)

Bank öýleri - çäklendirilmedik jogapkärçilik bilen şereketlere birikdirýän aýry bankçylara ýa-da bankçylaryň toparyna degişli bolan hususy banklar. Häzirki wagtda kä bir bank öýleri maliýe-senagat toparlaryň ştab-

kwartiralary bolup çykyş edýärler, iri bank konsernlerine we halkara bank birleşiklerine girýärler.

Bank serişdeleri - bankyň ygtyýaryndaky we olar tarapyndan karz we bankyň beýleki aktiw amallaryna ulanylýan serişdeleriň jemi. Serişdeleriň düzümi banklaryň aýratynlyklaryna bagly hususy we çekilen serişdeler.

Bank syry - 1) müşderiniň hasaplarynyň ýagdaýy we olar boýunça geçirilýän amallar barada aýdylmaga rugsat edilmeýän maglumatlar; 2) täjirçilik syryň bir görnüşi, bäsdeşlerden goranmak maksady bilen geçirilýän amallar barada maglumatlary beýleki banklardan ýaşyrmak.

Bank ulgamy - bitewi maliýe-karz mehanizmiň çäginde hereket edýän özara baglanyşykly banklaryň dürli görnüşleriniň we beýleki karz edaralarynyň jemi. Iki derejeli bank ulgamynda birinji derejede Merkezi bank (ABŞ-da - federal karz ulgamy), ikinji derejeli täjirçilik banklaryň we beýleki hasaplaşyk-karz guramalaryň tory çykyş edýär.

Bankdaky gaýry hasaplar - bankdaky gündelik, daşary yurt walýutasynyň hasapnamalaryndan beýleki hasaplar. Mysal üçin: akkreditiw hasapnamasy.

Bankdaky gysga möhletli karzlar - “Bankdaky gysga möhletli karzlar” №90 buhgalter hasaby, passiw, esasy.

Bankdaky maýa goýum serişdeleri üçin hasaplar - hasaplar meýilnamasynyň V bölümüne degişli buhgalter hasapnamasy.

Banklaryň banky – Merkezi banky - beýleki banklaryň we maliýe-karz institutlaryň işine gözegçilik edýän we olara garanda karz berýän we depozitleri, ätiýaçlyklary saklaýan bankyň ornuny ýerine ýetirýär.

Banknotlar (*iñl. bank - note*) - ýurtda dolanyşyga goýberilýän bank biletleri, dürli gymmatlykdaky pul belgileri.

Banko (*ital. - banco*) - bankyň gymmat kagyzlary satyn alýan we satýan kursy.

Bankomat - goýumçynyň öz hasabyndan pul almaklyga mümkinçilik berýän maşyn.

Bankyň aksepti - bankyň razylygy bilen töleg resminamalaryna kepil geçip ýazgy görnüşinde resmileşdirip tölemeklik amaly.

Bankyň düýpli maýasy - 1) banka çekilen pul maýanyň jemi, ýagny bank serişdeleri; 2) bankyň maýasynyň az bölegini tutýan banklaryň hususy maýasy (ustaw, ätiýaçlyk we ş.m.)

Bek-Ofis/ Bask Offis – firmanyň bir bölegi, geçirilen geleşiklere degişlilikde jogapkärçilik çekmek. Bek-ofis firmasynyň guramaçylyk düzümine görä, ol müdirlik ýa-da köpdürli düzümlýin böleklerden ybarat bolup

bilýär (resminama bilen baglylykda, töwekgelçiligi dolandyrmak, hasaba almak we hasaplaşyk bilen baglylykda). Käbir firmalar bek-ofise degişli bu borçlary birikdirýärler.

Balans ulgamy/Balane-based system – electron pullary ulgamy, bu ýerde electron pul serişdeleri san bilen aňladylýan hasap kitapçasy bolan guralda saklanýar, şol ýerde amallar debet we kredit galyndylaryny ýazgy görnüşde görkezilýär.

Benefisiar eýeçiligi – gymmat bahaly kagyza ýa-da beýleki maliýe guralyna eýeçiliginden käbir ýa-da ähli artykmaçlyklara hukuga eýe bolmak (mysal üçin, girdejä, ses bermek hukugyna, geçirme hukugyna). Benefisiar eýeçiligini adatça gymmat bahaly kagyza ýa-da maliýe guralyna kanuny eýeçiliginden bölüp aýyrýarlar.

Barrel (*iñl. barrel - çekek*) - ABŞ-da, Beýik Britaniýada we käbir beýleki ýurtlarda akýan maddalaryň we suwuklyklaryň gymmatynyň hemde göwrüminiň ölçeg birligi; akýan maddalar üçin iñlis barreli 163,65 l, ABŞ-da bolsa -115,6 l, ABŞ-da nebitiň bir barreliniň göwrümi -159 l deňdir. Dünýä bazarynda nebitiň bahasy barrele kesgitlenilýär.

Barter (*iñl. barter - walýutasyz alyş-çalyş*) - harytlaryň walýutasyz alyş-çalyş edilmegi. Haryt alyş-çalyşygyň bu görnüşinde haýsy hem bolsa belli harytlar başga bir harytlara çalyşylýar. Şunda walýuta diňe şol harytlaryň bahasyny kesgitlemek we deňeşdirmek üçin zerur bolýar.

Barter alyş-çalyşygy (*iñl. barter - walýutasyz alyş-çalyş*) - harytlary walýutasyz alyş-çalyş etmek. Harytlaryň pula däl-de, başga harytlara alyş-çalyş edilmegi dürli sebäplere görä amala aşyrylyp bilner. Olaryň esasylarynyň biri walýuta ýetmezçiligi bolup biler.

Barter amallary (*iñl. barter - walýutasyz alyş-çalyş; lat. operation - hereket, ädim*) - harytlaryň belli bir görnüşleriniň başga görnüşdäki harytlara çalyşmagy bilen baglanyşykly ýüze çykýan hereketler.

Batmak (*ital. banko - oturgyç we rotto - döwlen*) - bergidaryň öz borçlary boýunça tölemäge, töleg üçin onda pul serişdeleriniň ýoklugy sebäpli bergileri gaýtarmaga ukypsyzlygy. Firmalaryň batmagy köplenç uzak wagtyň dowamynda olaryň çykdaýlary ýitgileri ýapmaga çeşmeleriniň ýoklugy sebäpli girdejilerinden artan ýagdaýynda ýüze çykýar. Kärhana bergidar hökmünde ýagdaýsyz we karz berijiler bilen hasaplaşmaga kazyýetiň çözgüdinden soň resmi taýdan ukypsyz diýip hasaplanýar. Egerde öz ýagdaýsyzlygy barada kazyýete arza bilen bergidar ýüz tutsa onda batmak meýletin diýlip hasaplanýar. Eger-de kazyýete bergileri yzyna gaýtarylmadyk ýagdaýda karz berijiler arza bilen ýüz tutsalar, onda batmaklyk mejbur diýip hasaplanýar. Kazyýetiň çözgüdi boýunça ýagdaýsyz kärhana

gaýtadan dikeldilip bilýär, ýagny batan ýagdaýyndan çykmaga oňa möhlet berilýär.

Batyp galmak (*ital. bancorotto*) - ýagdaýy bolmadyk bergidar. Edara görnüşli ýa-da şahsy tarap tölemäge talap edilen we möhletinde tölenmedik berginiň jemi gozgalýan we gozgalmaýan emlägiň resmileşdirilen gymmatyndan artan ýagdaýynda bankrot diýip yglan edilýär.

Benefisiar (*fr. benefice – girdeji, peýda*) - puluň, girdejiniň, peýdanyň, pul töleginiň almaga hukugy bolan tarap.

Brutto – 1) harydyň gaby bilen agramy; 2) çykdajylary tutup alynmadyk jemi girdeýji.

Çek - töleýjiniň özüne hyzmat edýän bankyna ýazmaça görkezmesi bolup, onda özüniň hasabyndan çeki saklaýana kesgitlenen puluň jemini tölemeklige görkezme berýär.

Çagyrylýan akkreditiw emitentden bank tarapyndan, üpjün edijiniň önünden razyçylygyny almazdan üýtgedilip ýa-da ýatyrylyp biliner.

Daşarky resminamalar - beýleki edaralar ýa-da kärhanalar tarapyndan düzülen resminama we beýleki kärhana gelen (hasap fakturasy, hasaplaşyk hasapnamasyndan göçürme, töleg talaby).

Daşary berginiň restuktirizasiýalaşdyrylmagy - ýurtlaryň daşary bergileriniň resmileşdirilen görnüşde has anyk möhletlere süýşürilmeği. Dürli sebäplere görä aýry-aýry ýurtlaryň daşary bergilerini üzmek mümkinçiligi kynlaşýar. Şeýle ýagdaýlarda özara ylalaşyk esasynda ol bergileri üzmekligiň möhletlerine gaýtadan seretmek zerurlygy ýüze çykyar.

De-fakto - halkara hukugynda bir döwleti ýa-da hökümeti ykrar etmegiň bir görnüşü, entek gutarnykly ykrar etmezlik.

Defisit - 1) çykdajynyň girdejiden artyk bolmagy; 2) gyt.

Deflýasiýa (*lat. deflatio – çişä ýatyrnaklyk*) - inflýasiýa döwründe çykarylan artykmaç pul toplumynyň bir böleginiň dolanyşykdan aýrylmagy. Deflýasiýa esasan salgytlaryň ýokarlanmagy netijesinde, zähmet hakynyň ösdürilmegini aradan aýyrmak ýa-da doňdurylmagyny, döwlet gymmat bahaly kagyzlarynyň satuwynyň ýokarlanmagynyň hasabyna karz restriksiýasy ýoly bilen döwlet býujetiniň çykdajylarynyň peselmeği bilen alnyp barylýar.

Demonetizasiýa - altyn-kümüşiň puluň wezipesini ýerine ýetirmekden aýrylmagy. Kümüş XIX asyrdan, altyn XX asyryň ortalarynda halkara dolanyşygyndan karz pullar bilen çalşyryldy. 1978-ýylyň 1 aprelinde Halkara walýuta gaznasy tarapyndan altynyň resmi bahasy ýatyryldy.

Demping (*iňl. demping - taşlamak, zyňmak*) - harytlaryň bazarlarda kadaly diýip hasap edilýän bahalardan pes, kähalatlarda bolsa önümçilik

harajatlaryndan hem pes, ýagny deger-desmez bahalardan hem pes bahadan satylmagy. Demping bahalary ýerlemegiň daşary bazarlaryny eýelemek we bäsdeşleri aradan aýyrmak maksady bilen peýdalanýlar. Halkara tejribesinde demping ynsapsyzlyk hereketi hökmünde kabul edilýär we halkara giňişliginde oňlanylýan çäre dälidir. Şonuň üçin hem käbir ýurtlar dempinge garşy paçlary peýdalanýarlar.

Denominasiýa (*lat. denominatio - at çalyşma*) - bahalaryň möçberiniň üýtgemegine we köne pul belgileriniň täze görnüşlerine çalşyrylmagy arkaly milli walýutany berkitmek üçin görülyän çäreler eýdylýär. Şeýle hem puluň belgilenen ululygynyň kiçeldilmegidir. Türkmenistanda denominasiýa boýunça alnyp barlan işler muňa mysaldyr.

Denonsasiýa (*fr. denonciation, lat. denuntiatio – habar bermek*) - şertnamadan resmi taýdan ýüz döndürmeklik, şertnamany bes etmeklik. Taraplaryň biri resmi taýdan şertnamadan ýüz döndermäge şertnamanyň möhleti dolandan soň ýüz tutup biler.

Departament - ministrligiň, ýokary döwlet edarasynyň bölümi; Fransiyada – administratiw-territorial okrug; Amerikada – Daşary işler ministrliginiň ady.

Deponent (*saklamaga goýmak*) (*lat. deponentus – süýşürüp, soňa goýmak*) – edara görnüşli ýa-da şahsy tarap, özüniň pul serişdelerini ýa-da gymmat bahaly kagyzlaryny bankda saklamaga berýän tarap. Deponirlenen möçberler bolup köplenç kazyýetiň ýerine ýetiriş resminamalarynyň esasynda işgärleriň zähmet hakyndan tutulyp alnan we işgärleriň wagtynda almadyk zähmet haklary çykyş edýär. Deponirlenen möçberler degişlilikde yzyna gaýtarylmaly, talap ediş möhleti geçenden soň döwlet býujetine geçirmeli.

Deponirmek - karz we beýleki guramalara saklamak üçin pullaryň we gymmat bahaly kagyzlaryň berilmegi, geçirilmegi.

Depozit (*lat. depositum – saklamaga berilen zat, emlak*) - müşderiniň serişdesini banka wagtlaýynça ulanmak üçin bermek baradaky ykdysady gatnaşyk. Depozit goýlanda göterim hakyny töleýji bolup bank çykyş edýär.

Depozit amallary - goýum görnüşinde pul serişdeleriniň çekilmegi bilen bagly we şol goýumlaryň ýerleşdirilmegi bilen bagly banklaryň, karz guramalarynyň amallary ýagny çekilen depozitleriň hasabyna pul serişdeleriniň karzlaşdyrylmagy.

Depozit banklary - esasan depozitleriň (goýumlaryň) çekilmeginiň hasabyna bank amallaryny ýerine ýetirýän (geçirýän) banklar.

Deslapky töleg (*fr. - avance*) - salgyt töleýji tarapyndan gelejekde hasaplanyljak salgytlaryň möhletinden öň belli bir möçberiniň tölegi.

Dewalwasiýa (*lat. de - peselme; valeo - hümmetlilik*) - döwletiň walýutasynyň berk, ätiýaçlyk walýutalara bolan kursunyň peselmegi, hal-kara hasaplaşyk birliklerine, pul birliginiň altyn düzüminiň peselmegi. Dewalwasiýa döwletiň hökümeti tarapyndan kanuny taýdan açyk yglan edilip bilner. Şolar ýaly açyk dewalwasiýada hökümet ony dolanşykdan pul toplumynyň bölegini aýyrmak bilen ýa-da hümmeti peselen pullaryň çalşmasy bilen milli walýutanyň hümmetini galdyrmagyň guralyna öwürýär. Gizlin dewalwasiýada kagyz pullaryň hümmetsizlenmegi bolup, altyn üpjünçiligi peselýär, emma dolanşykdan pul toplumynyň aýrylmagy bolup geçmeýär.

Diwersifikasiýa (*lat. diversifikatio - dürli-dürülilik, dürli ugurly ösüş*) - önümçiligiň bir-birine bagly bolmadyk köp görnüşleriniň bir wagtdaky ösüşi, öndürilýän önümleriň görnüşini giňeltmek. Häzirki zaman ykdysady ösüşinde önümçiligiň, onuň aýry-aýry pudaklarynyň köpugurly ösüşini üpjün etmek.

Diwident - paýdarlaryň eýeçiliginde bolan paýnamalaryň sanyna (%) görä, paýdarlar jemgyýetiniň (ýa-da bankyň) sap girdejini paýdarlaryň aralarynda deň ölçegde paýlamaklygy.

Dollar - ABŞ-nyň pul birligi (ABŞ-nyň dollary), Kanadanyň (Kanadanyň dollary, Awstraliýanyň (dollary) we beýleki käbir ýurtlaryň pul birligi. Ol 100 sente bölünýär. ABŞ-da 1786 - njy ýylda arassa 24,34 gr. kümüş düzümlü edilip dolanşyga goýberildi. Başda altyn düzümlü 1,6 gr. arassa altyn, soňra 1900-njy ýylda 1,5 gr. aşaklady, ondan soňra bolsa 1934-ýylda 0,8886 gr. çenli aşaklady. Ondan soň altyn dollar monetalary dolanşykdan aýryldy we 1,5,10,20,50 we 100 dollar pul belgileri görnüşindäki banknotlara çalşyryldy.

Dollaryň gytçylygy - töleg balansynyň ýetmezçiligi sebäpli we altyn walýuta ätiýaçlyklarynyň ýetmezçiligi sebäpli dollaryň daşary ýurt walýutasynyň ýiti ýetmezçiligi.

Dollaryň hereket edýän giňişligi - ABŞ-nyň dollarynyň milli walýutasy bilen bir hatarda kanuny taýdan ýöredýän döwletleriň topary.

Dünýä maliýe bazary - aralykçylar hökmünde karz berijileriň we karz alyjylaryň, maliýe resurslaryny satyjylaryň we alyjylaryň arasynda maliýe aktiwlerini gaýtadan paýlaýan maliýe-karz edaralarynyň toplumu. Dünýä maliýe bazaryna dürli nukdaý-nazardan seretmek bolar. Mysal üçin, wezipeleýin nukdaý-nazardan ony walýuta, deriwatiwler, ätiýaçlandyryş hyzmaty, karz, paýnamalar bazarlaryna bölünýär. Dünýä maliýe bazarynyň aktiwleriniň esasy bölegi dünýäniň maliýe merkezlerinde jemlenendir. Bu merkezler dünýäniň dürli ýurtlarynyň rezidentleriniň arasynda maliýe aktiwleriniň söwdasynyň has giň gerime eýe bolan ýerlerdir. Amerikada

-Nýu-Ýorky we Çikagony, Ýewropada - Londony, Frankfurty, Pariži, Sýurihi, Ženewany, Lýuksemburgy, Aziýada - Tokiony, Singapury, Gonkongy, Bahreýni görkezmek bolar.

Dünýä pullary – 1) tölegleriň ähli umumy uniwersal serişdesi hökmünde yglan edilen pullar. Halkara hasaplaşygynda ulanylýan pullar; 2) puluň wezipesi.

Dünýä walýuta bazary - daşary ýurt walýutasynyň satyn alnyşynyň, satylyşynyň, alyş-çalyşygynyň, çekleriň, wekselleriň, akkreditiwleriň beýleki gymmat bahaly kagyzlaryň amala aşyrylýan biržalary. Köplenç ýagdaýlarda bu hasaplaşyklar bir walýutanyň başga walýuta çalşylmagy arkaly amala aşyrylýar. Şol sebäpden bu hasaplaşyklara walýuta-hasaplaşyk gatnaşyklary diýilýär. Şeýle alyş-çalyş adatça walýuta bazalarynda bolup geçýär. Walýuta bazarlarynda esasy hereket edýän taraplar hökmünde täjirçilik banklary çykyş edýärler.

Eksport (*lat. exporto - çykarmak*) - daşary ýurda çykarylýan haryt ýada kapital.

Eksport kwotasy (*lat. eksportare - çykarmak, lat. quota - her kime düşýän paý*) - ýurduň eksportynyň göwrüminiň onuň jemi içerki önümüne bolan gatnaşygy. Ol görkeziji ýurduň milli ykdysadyýetiniň açyklygyny we onuň dünýä bazary bilen aragatnaşygynyň derejesini görkezýär. Eger eksport kwotasy 10 göterime deň bolsa ykdysadyýetiň açyklyk derejesi talaba laýyk diýlip hasap edilýär. Eksport kwotasy eksportyň jemi içerki önümdäki paýyny görkezýär.

Embargo (*isp. embargo - gadagan etmek, tussaga almak*) - harytlaryň, altynyň, gymmat bahaly kagyzlaryň haýsy hem bolsa bir ýurtdan geçirilmegini ýada haýsy hem bolsa bir ýurda çykarylmagyny gadagan etmek. Embargo harby ýagdaý döwri hem, parahatçylykly döwürde hem girizilip bilner. Uruş wagtlary embargo hakykat ýüzünde ykdysady gabawyň bir görnüşi bolup çykyş edýär. Parahatçylyk döwürde embargo beýleki döwletlere ykdysady we syýasy basyş etmegiň serişdesi hökmünde ulanylýar. Birleşen Milletler guramasynyň ustawy embargo hereketleri halkara howpsuzlygyna wehim salýan ýurtlaryň garşysyna kollektiwleýin zor salyş çäresi hökmünde peýdalanmaga ygtyýar berýär.

Emissiýa - gymmatly kagyzlary we puly dolanyşyga goýbermek.

Emitent - pul nyşanlaryny, gymmatly kagyzlary, töleg-hasaplaşyk resminamalary dolanyşyga goýberýän tarap.

Erkin konwertirlenýän walýuta - islendik beýleki walýuta erkin öwrülýän walýuta.

Ählumumy ekwiwalent - islendik beýleki haryda gös-göni alyş-çalyş etmäge ukyby bolan haryda ählumumy ekwiwalent diýilýär. Ählumumy ekwiwalentiň peýda bolmagy alyş-çalyş ýeňilleşdirýär, hem-de bir harydyň başga bir haryda gönüden-göni çalşylmagynyň ýitip gitmegine esas döredýär. Häzirki döwürde pul ählumumy ekwiwalentiň wezipesini ýerine ýetirýär.

Ätiýaçlyk (esasy) walýutasy – milli walýutalar, daşary söwda amallary boýunça halkara hasaplaşyklary üpjün etmek boýunça, halkara maýa goýumlary we karz bermekligi amala aşyrmakda işjeň peýdalanylýar (ABŞ-nyň dollary, nemes markasy, iňlis funt sterlingi, fransuz franky, ýapon ýenasy).

Faktoring - söwda komission amallarynyň bir görnüşi bolup, ol müşderiniň aýlanyşyk kapitalyny karzlaşdyrmak bilen utgaşýar. Haryt ugradyjy bank-faktora alnan işlere edilen hyzmatlar üçin öz hukugyny geçirýär. Faktoring hyzmatynyň maksady tölegiň möhletini tizleşdirmekdir. Ony amala aşyrmak üçin ýörite faktoring bölümler döredilýär, mysal üçin, bank edarasy hem faktoring bolüminiň adyndan çykyş edip bilýärler.

Fakturasyz iberilen harytlar - üpjün edijiden fakturasyz gelen ýük. Bular ýaly ýükler maddy gymmatlyklary kabul ediş akty esasynda girdeji edilýär.

Fakultatiw şertnama - bu haýsam bolsa töwekgelçiligiň bir görnüşi boýunça baglaşylýan ätiýaçlandyryş şertnamasydyr.

FAS (fas) - bu deňiz arkaly halkara söwdasynyň tejribesinde işlenip düzülen termindir. Ol-Free Alongside Ship (gämi borjunyň ugrunda erkinlik) diýen iňlis sözleriniň başlangyç harplaryndan düzülýär. “Fas” geleşiginiň şertleri boýunça harydyň gymmadyny tölemek, gämini hökman ätiýaçlandyrmak gämini kabul etmek we oňa harydy ýüklemek, ýüki ätiýaçlandyrmak alyjynyň borjuna girýär.

Forfeýting - köplenç daşary söwda amallarynda ulanylýan eksport edijilere karz bermekligiň özboluşly sdandarty. Wekselleri hasaba alyp söwdany maliýeleşdirmek, şonuň bilen birlikde wekseli satyn alyjy import edijiniň töwekgelçiliklerini töläp bilmejik halatynda-da öz üstüne alýar.

Fors major – öňüni alyp bolmajak güýç.

Forward - kurslar möhletli geleşiklerde ulanylýar we aýdyň kesgitlenen döwürden soň walýutanyň hakyky tabşyrylmagy amala aşyrylýar. Forward kursy walýuta geleşigine gatnaşyjy tarapyndan bellenenilýär. Ol kesgitli wagt geçenden soň bellenen senede amala aşyrylýar.

FrahtR - gämiye daşalýan ýükler ýa-da suw ulagynda daşalýan ýolagçylar üçin berilýän kireý.

Françaýzing - öndürijiniň, lomaý söwdagäriň ýa-da hyzmatlary hödürleýän guramanyň bir tarapyndan, we garaşsyz täjirçi bilen, boşga tarapdan arasyndaky şertnama ylalaşygy.

Garşydaş geleşikler – jübüt geleşikler, ol şol bir gymmat bahaly kagyzlary kontragentden bir günün içinde almagy we ýerlemegi talap edýär. Bu geleşikler göni satyn almak we satmak ýa-da üpjün etmek boýunça amallary (REPO ylalaşygy ýa-da gymmat bahaly kagyzlaryň üsti bilen karz almak) öz içine alýar. Mysal üçin, gymmat bahaly kagyzlary boýunça araçy (diler) müşderiler üçin gurnalan bazarda gymmat bahaly kagyzlary şol bir günde satyn alyp we satyp biler, ýa-da reýestr üçin gymmat bahaly kagyzlary satyn alyp biler we REPO ylalaşygynyň üsti bilen maliýeleşdirer.

Girew - karzy gaýdyp bermek barada bergidaryň öz üstüne alan borçnamalarynyň amallaryny berjaý etmekligiň giňden ýaýran usulyýetiniň biri. Bank karzynyň ygtybarlygyny goramaklygyň görnüşi.

Girew, girewine goýma - raýat hukugynda borçnamalary ýerine ýetirmegi üpjün etmegiň usuly.

Global, ählumumy (*fr. global - ählumumy, lat. globus - şar*) - 1) bütün ýer şarynyň çäklerine degişli; bütün ýer şaryny öz içine alýan; bütindünýä; 2) ählitaraplaýyn, doly; ählumumy, köptaraplaýyn, uniwersal.

Global krizisi, çökgünligi (*fr. global-ählumumumy, lat. globus - şar, gr. krizis - çözügüt, öwrülişik nokady, netije*) - bütün dünýäni, dünýäniň ähli ýurtlaryny gurşap alan çökgünlik. Mysal üçin, häzirki dünýä maliýe-ykdy-sady çökgünligi dünýäniň ähli künjeklerine, ýurtlaryna ýaýrady.

Halkara hasaplaşyklary - ýuridiki taraplaryň (döwletiň, guramalaryň) we dürlü ýurtlaryň raýatларыnyň arasynda ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklary boýunça pul talaplarynyň, borçnamalarynyň tölegleriniň kadalaşdyrmasydyr.

Halkara hasaplaşyklaryň banky - 1930-nji ýylda Bazelda (Şweýsariýa) Ýunga meýilnamasyna degişlilikde Belgiýanyň, Beýik Britaniýanyň, Germaniýanyň, Italiýanyň, Fransiýanyň, Ýaponiýanyň we ABŞ-nyň hususy banklarynyň topary tarapyndan döredilen halkara walýuta – karz guramasy. Halkara walýuta hyzmatdaşlygy guramakda uly orun eýeleýär. Halkara walýuta gaznasynyň guramalarynyň dünýä walýuta ulgamynyň hereket etmegi boýunça meselelerine gatnaşýar, çökgünlik döwründe aýratyn ýurtlaryň walýutasyny halkara goldamak boýunça çäreleri sazlaşdyrýar, “Swop” amallarynda we walýuta interwensiýasynda gatnaşýar. Halkara dikeldiş we ösüş bank bilen hyzmatdaşlyk edýär.

Hasaplaşyk çekler - nagt däl hasaplaşyklar üçin ulnylyan çeklerdir. Hasaplaşyk çeki kesgitlenen görnüşdäki resminama bolup, çek berijiniň öz

bankyna ýazuw (hat) üsti bilen özüniň hasapnamasyndan çek saklaýjynyň hasapnamasyna kesgitlenen puluň jemini geçirmäge berýän buýrugydyr. Hasaplaşyk çeki hem edil töleg tabşyrygy ýaly, töleýji tarapyndan doldurylýar, ýöne töleg tabşyrygyndan tapawutlylykda çek tölegi alyjy-kärhana hojalyk amallarynyň amala aşyrylan wagtynda geçirilýär, ol hem çeki öz bankyna töleg üçin tabşyrýar

Halkara, internasionaý gymmaty (*lat. inter - arasynda, nation - halk*) - dünýä möçberinde harydyň şol görnüşini öndürmek üçin zähmetiň zerur jemgyýetçilik harajatlaryny aňladýan we dünýä bahalarynyň esasyny emele getirýän dünýä bazarynyň kategoriýasy. Harytlar dünýä bazarynda ýerleşdirilýän mahalynda aýry-aýry ýurtlaryň milli zähmeti jemgyýetçilik häsiýete eýe bolmak bilen, dünýä hojalygyndaky umumy zähmetiň bir bölegine öwrülýär.

Halkara karzy (*lat. creditum - ssuda, bergi*) - halkara ykdysady gatnaşyklaryň aýratyn görnüşi bolmak bilen, karzyň bir görnüşini aňladýar. Halkara karzy yzyna gaýdyp bermek, möhletlilik we karz göterimini tölemek şertlerinde walýuta we haryt resurslarynyň berilmegini göz önünde tutýar. Karz berijiler we karz alyjylar hökmünde banklar, monopoliýalar, hususy telekeçiler, döwlet edaralary, hökümetler hem-de halkara we sebit boýunça guramalar çykyş edýärler.

Halkara Abatlaýyş we ösüş banky - bütindünýä kapitalynyň halkara hereketini düzgünleşdirýän iň möhüm institutlaryň biridir. Ol dünýä banky ady bilen hem bellidir. Bank 1945-nji ýylda döredildi. Diňe halkara walýuta gaznasyna giren ýurtlar bankyň agzasy bolup bilýärler. Dünýä banky formal taýdan Birleşen Milletler Guramasynyň ýöriteleşdirilen maliýe guramasy bolup hyzmat edýär. Emma bankyň düzgünnamasyna laýyklykda ol öz işinde BMG-niň kararlaryndan garaşsyzdyr. Halkara abatlaýyş we ösüş banky hökümetera gurama bolmak bilen Waşington şäherinde ýerleşýär. Bankyň önünde duran esasy wezipe berilýän uzak möhletleýin karzyň üsti arkaly öz agza ýurtlarynyň ykdysadyýetiniň ösmegine ýardam bermekden ybaratdyr. Bankyň serişdeleri oňa girýän ýurtlaryň tölegleriniň möçberinden we obligasiýalaryň goýberilmeginden emele gelýär.

Halkara walýuta gaznasy – halkara derejesinde hereket edýän möhüm halkara maliýe guramalarynyň biri. Halkara walýuta gaznasy 1944-nji ýylda ABŞ-ýň Bretton-Wuds şäherinde bolup geçen halkara konferensiýanyň kararlaryna laýyklykda döredildi. Eger-de 1944-nji ýylda 44 ýurt onuň agzasy bolan bolsa, häzir olaryň sany 200 golaýdyr. Bu guramanyň ştab-kwartirasy Waşingtonda ýerleşýär. Gaznanyň kapitally her ýurt üçin kesgitlenilen kwota boýunça agza ýurtlaryň töleglerinden emele gelýär. Iň köp kwota ABŞ

we Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlaryna degişlidir. Gaznanyň ýerine ýetirýän möhüm wezipeleriniň biri - dürli ýurtlarda özgertmeleri amala aşyrmak üçin karz görmüşinde maliýe kömegini bermekden ybaratdyr we walýuta çäklendirmeleri aradan aýyrmakdyr.

Halkara walýuta ulgamy - döwletleriň halkara walýuta (pul) gatnaşyklaryny guramagyň döwlet-hukuk görnüsidir. Walýuta gatnaşyklary - puluň dünýä hojalygynda hereket etmegi we onuň ýurtlaryň arasynda ýüze çykyan dürli görnüşdäki hojalyk aragatnaşyklaryna hyzmat etmegi bilen baglanyşkly emele gelýän ykdysady gatnaşyklardyr. Walýuta gatnaşyklary milli we halkara derejesinde amala aşyrylýar. Şoňa laýyklykda milli we halkara (dünýä) walýuta ulgamy tapawutlandyrylýar. Milli walýuta ulgamy diýlip aýry-aýry döwletleriň beýleki ýurtlar bilen amala aşyrylan pul hasaplaşyklarynyň kesgitli düzgünine düşünilýär. Bu ulgamda ýurduň walýuta gatnaşyklaryny guramagyň görnüşi hereket edýän milli kanunçylyk esasynda amala aşyrylýar. Bütindünýä hojalygynyň we milli walýuta ulgamynyň ösüşiniň esasynda halkara walýuta ulgamy emele gelýär. Ol ulgam halkara pul aragatnaşyklaryny durmuşa geçirmegiň döwletler tarapyndan bilelikde işlenip düzülen görnüşini aňladýar. Başgaça aýdylanda, halkara walýuta ulgamy - munuň özi döwletara ylalaşygy esasynda hereket edýän halkara walýuta gatnaşyklaryny guramagyň görnüşidir. Halkara walýuta ulgamyny aşakdaky düzüm bölekleri häsiýetlendirýär: milli we kollektiwleýin ätiýaçlyk walýuta birlikleri; halkara pul likwidliginiň düzümi (walýuta düzümi we altyn ätiýaçlyklary); walýuta deňeçerliginiň we walýuta hümmetiniň mehanizmi; walýutalary özara öwürmegiň şertleri; walýuta çäklendirmeleriň möçberi; altynyň roly; halkara hasaplaşygyň görnüşleri. Halkara walýuta ulgamy üýtgäp durýan, ösýän ulgamdyr. Ol özüniň ösüşiniň dowamynda dört döwri geçdi. Birinji dünýä walýuta ulgamy altyn monometallizmiň esasynda altyn-şaýy görnüşinde XIX asyryň ahýrynda özakymlaýyn emele geldi. Hukuk taýdan bu ulgam 1867-nji ýylda Pariž konferensiýasynda döwletara ylalaşygy arkaly tassyklanyldy. Şol ylalaşyk esasynda altyn dünýä pulunyň ýeke-täk görnüşi diýlip ykrar edildi. Ikinji dünýä walýuta ulgamy 1922-nji ýylda bolup geçen Genuýa konferensiýasynda tassyklanyldy. Bu ulgam altyn-dewiz standartyňa esaslanandyr. Üçünji dünýä walýuta ulgamy altyn-walýuta standarty esasynda emele geldi. Onuň emele gelmegi XX asyryň 30-njy ýyllarynda başlandy we 50-60-njy ýyllarda tamamlandy. Bu ulgam 1944-nji ýylda Brettonwuds (ABŞ) konferensiýasynda tassyklanyldy. 1971-1973-nji ýyllarda Brettonwud ulgamy gutarnykly bozuldy. Netijede halkara walýuta gaznasynyň agzalarynyň 1976-njy ýyldaky Ýamaýka (Kingston ş.) ylalaşygy täze dünýä walýu-

ta ulgamynyň ýörelgelerini hukuk taýdan kesgitledi. Onuň ýörelgelerine laýyklykda altyn paritet we altynyň resmi bahasy ýatyryldy, halkara walýuta gaznasynyň agzalaryna walýuta hümmetiniň islendik görnüşini saýlap almaga hukuk berildi. Ýamaýka walýuta ulgamy altynyň doly demonetizasiýa edilmegini we dünýä pulý hökmünde milli walýutalaryň hem-de halkara hasaplaşyk pul birliginiň ulanylmagyny göz öňünde tutýar.

Halkara ykdysady integrasiýa (lat. integration, integer - бүтеwi) - dünýäde integrasion hadysasynyň, ýagny goşulyşma hadysalarynyň güýçlenmegi. Halkara ykdysady integrasiýa häzirkiki halkara ykdysady gatnaşyklaryň möhüm görnüşleriniň biridir. Ykdysady integrasiýa - bu häzirkiki ykdysady durmuşy halkaralaşdyrmagyň ýokary basgançagydyr. Bu hadysa gatnaşyjylaryň arasynda has çuň halkara zähmet bölünişigi amala aşyrylýar, harytlaryň, hyzmatlaryň, kapitalyň, işçi güýjüniň has ýokary derejedäki alyş-çalşygy alnyp barylýar. Integrasiýa kanunalaýyk ýagdaý bolmak bilen döwletleriň arasyndaky baglanyşygy has güýçlendirýär. Integrasiýa ýörite ylalaşyk esasynda hereket edýän köptaraply döwletara birleşigidir. Birleşigiň çäklerinde beýlekileriňkiden tapawutlanýan şertlerde hojalyk işleriniň belli bir görnüşleri amala aşyrylýar. Halkara ykdysady integrasiýa umumy görnüşde berk baglanyşykly hojalyk gurluşyny aňladýar. Häzirkiki zaman dünýä ykdysadyýetinde halkara ykdysady integrasiýanyň aşakdaky görnüşleri hereket edýär: 1) erkin söwdanyň giňişlikleri; 2) güm-rük birleşmeleri; 3) umumy bazar; 4) ykdysady we walýuta birleşmesi.

Hasap-spesifikasiýa – maliýe resminamasy, ol hasabyň we spesifikasiýanyň funksiýalaryny birikdirýär. Hasap-spesifikasiýada haryt birliginiň bahasy onuň görnüşü we hili boýunça, ähli harytlar toplumynyň umumy bahasyny görkezýär. Haryt-spesifikasiýasy toplumdaky harytlaryň assortimenti boýunça dürli bolan wagty ýazyp berilýär.

Import (iñl. *import*, lat. *importare* - *getirmek, girizmek*) - 1) saklamak ýa-da peýdalanmak maksady bilen daşary ýurt harytlarynyň ýurda getirilmegi; 2) kapitalyň importy - daşary ýurt kapitalynyň ýurduň içine getirilmegi; 3) daşary ýurtlardan getirilen harytlaryň umumy mukdary ýa-da gymmaty; 4) daşary ýurtlardan hyzmatlaryň we işçi güýjüniň ýurda getirilmegi.

Import harydy - daşary ýurtdan getirilýän haryt.

Import kwotasy (iñl. *import*, lat. *importare* - *getirmek*, lat. *quota* - *herkime düşýän paý*) - importyň gymmatynyň ýurduň jemi içerki önümindäki paýy. Import kwotasy importyň ýurduň jemi içerki önümüne bolan gatnaşygy görnüşinde kesgitlenilýär. Bu görkeziji milli ykdysadyýetniň halkaralaşmagynyň derejesini häsiýetlendirýän görkezijileriň biridir.

Importy çalyşmak (*iñl. import, lat. importare - getirmek*) - import boýunça gelýän harytlaryň mukdaryny azaltmak maksady bilen ýurduň milli ykdysadyýetiniň çäklerinde çalymdaş önümleriň öndürilişini ýola goýmak we höweslendirmek.

Indeks (*lat. index – görkeziji*) - çylşyrymly durmuş ykdysady hadysalaryň wagtda, meýilnama bilen deňeşdirmek boýunça we giňişlikde derejeleriniň gatnaşygyny häsiýetlendirýän nisbetli görkezijidir.

Indeksirlemek - doly ýa-da bölekleyin pullaryň hümmetsizlenmegiň netijesinde emele gelen ýitgileriň öwezini dolmaklygy aňladýar.

Indossament - adaty orderli gymmatly kagyzyň (wekseliň, çegiň, konosamentiň) arka tarapynda bir şahsyýetden başga bir şahsyýete bu resminama laýyklykda ygtyýarlygyny gowşurýandygy barada güwä geçýän tabşyryş ýazgysy.

Industrial (*lat. industria - iş*) - senagatlaşmak.

Industrial jemgyýet - jemgyýetçilik durmuşynyň ähli taraplaryna ylmy-tehniki progresiň gönüden-göni täsir etmäge bolan ukyplylygy. Bu taglymatyň wekilleriniň pikiri boýunça “industrial jemgyýet” diýilýän tehnika we önümçiligi guramagyň häzirkä ýagdaýy bilen kesgitlenilýän jemgyýetçilik ösüşiniň aýratyn basgançagydyr.

Inflýasiýa - nyrlaryň ýokarlanmagy, haryt gytçylygy we harytlaryň, hyzmatlaryň hiliniň peselmegi bilen ýüze çykýan, pullaryň hümmetsizlenmegi hem-de olaryň satyn alyjylyk ukybynyň peselmegidir.

Infrastruktura (*lat. infra - aşak, aşakdan we struktura - gurluş, düzümler*) - jemgyýetçilik önümçiligini amala aşyrmak üçin zerur şertleri döredýän pudaklaryň jemi. Mysal üçin, oba hojalyk infrastrukturasy, senagat infrastrukturasy we ş.m. Ol öz gezeginde iki sany iri bölege bölünýär. Birinjisi: önümçilik infrastrukturasy (demir, awtomobil, deňiz, howa ýollary, ulag serişdeleri, köprüler, önümleri saklamak üçin desgalar, geçiriji abzallar, turba geçirijiler, irrigasion desgalar, önümçilige tehniki hyzmatlaryny edýän kärhanalar, aragatnaşyk kommunikasiýasy we ş.m.). Ikinjisi: sosial infrastrukturasy (ylm, bilim we mekdebe çenli ýaşly çagalaryň edaralary, söwda we jemgyýetçilik iýmiti, ilata durmuş we jemagat hyzmaty kärhanalary, dini we beýleki ruhy gymmatlyklary döredýän edaralar).

Inkassator (*pul ýygnaýjy*) - edaranyň, kärhananyň daşynda pul ýygnaýjy.

Inkasso - pul serişdelerini bir müşderiden başga bir müşderä, töleýjiden alyja bolan bank amalyňyň bir görnüşi.

Inkasso hasaplaşygy - inkasso amallarynyň düýp manysy, harytlar ugradylandan we hyzmatlar ýerine ýetirilenden soň müşderileriň (eksportýoryň ýa-da karz berijiniň) tabşyrygy boýunça importýordan töleg alýanlygy bilen düşündirilýär. Alnan serişdeler müşderiniň bankdaky hasabyna geçirilýär.

Inkotermis - söwda adalgalaryny düşündürmek boýunça halkara düzgünler.

Institusional birlikler - bu ýuridiki taraplar bolan, ýagny kararlary özbaşdak kabul edip bilýän, öz maliýe we maddy serişdelerine özbaşdak ygtyýarlyga mümkinçiligi bolan hojalyk birlikleridir.

Integrasion birleşmeler (*lat. integration, integer - bütewi*) – gatnaşygy ýurtlaryň arasyndaky integrasion hadysalary sazlamak, düzgünleşdirmek maksady bilen döredilen hojalyk toparlaşygy. Integrasion birleşmä gatnaşygy ýurtlaryň, hojalyk birlikleriniň arasynda çuň we durnukly özara arabaglanyşyk ýola goýulýar. Häzirki wagtda dünýäde onlarça integrasion birleşmeler hereket edýär. Ösen ýurtlaryň içinde ozaly bilen bu Ýewropa Bileleşigi we NAFTA-dyr. Ösüp gelýän ýurtlaryň arasynda latyn Amerikasynynda hereket edýän MERKOSUR-y we Günorta-Gundogar Aziýada ACEAN-y görkezmek bolar. Şeýle hem GDA, ATEC hem integrasion birleşmeleriň mysalydyr.

Interwensiýa - milli pul birliginiň kursuna täsir etmeklik üçin Merkezi bankyň walýuta bazarynyň işine gös-göni aralaşmagydyr; Walýuta interwensiýasy ätiýaçlyklaryň hasabyna, halkara walýuta gaznasyndan karz alnan, Merkezi banklardan karz alnan, daşary yurt walýutasynynda çykarylan obligasiýalaryň, pul emissiýasynyň hasabyna maliýeleşdirilýär.

Inwestisiýa - maýa goýum.

Ipoteka - ssuda almak maksady bilen gozgalmaýan emlägi, esasan hem ýer bilen binalary girewe goýmaklyk.

Ipoteka banky - ipoteka karzlary ýagny gozgalmaýan emlägi girewine goýmak bilen ýa-da gozgalmaýan emlägi almak üçin karzlary bermek bilen meşgullanýan ýöriteleşdirilen täjirçilik banky. Ipoteka bankyň karzlary uzak möhletli häsiýete eýedirler. Bankyň pul serişdeleriniň çeşmeleri bolup müşderileriň goýumlary çykyş edýär. Karzlaşdyrmanyň ugurlaryna baglylykda ipoteka banklara aşakdakylar bölünýär. Ýer banklaryna; karzlary deňe ýeri girewine goýmaklygy bilen berilýär, melioratiw banklara; karzlary melioratiw işlere berýän; nommunal banklara, karzlary şäherdäki gozgalmaýan emlägi girewine goýmaklygy bilen berilýär.

Ikitaraplaýyn netto-nasaplaşygyň ulgamy – hasaplaşyk merkezi, bu ýerde gatnaşyjylaryň ikitaraplaýyn netto-pozisiýasy boýunça hasaplaşyk jübüt gatnaşyjylaryň arasynda geçirilýär.

Ikitaraplaýyn netting – iki tarapyň arasyndaky ikitaraplaýyn borçlaryň nettingini amala aşyrmak boýunça ylalaşyk. Ylalaşyk boýunça borçnamalar maliýe şertnamasy, geçirimler ýa-da beýlekiler boýunça bolup biler.

Üýtgäp durýan göterim derejeler – göterim derejeler bolup, onuň möçberi debitoryň we kreditoryň arasyndaky ylalaşygy bilen kesgitlenen wagt aralygynda seredilýär. Göterim wagt aralygy diýilip, göterim derejeleriň üýtgeýän wagtyna aýdylýar. Üýtgäp durýan göterim derejesi hümmetsizlenmäniň ýokary derejelerinde, karz göteriminiň çalt we duýdansyz üýtgäp durýan ýagdaýynda, şeýle hem, halkara obligasiýa bazarynda ulanylýar.

Kapital – 1) jogapkärçiligiň aýrylmagyndan soň adamyň aktiwleriniň umumy gymmaty; 2) puluň ilkibaşdaky jemine geljekde garaşylýan girdejileriň goşulmagy bilen kompaniýanyň kapitaly.

Kapital (sermaýa) (*nem. capital, lat. capitalis – başlangyç, esasy emläk, esasy jem, esasy*) - goşmaça gymmat getirýän gymmat ýa-da öz-özünden artýan gymmat.

Karz - ykdysady geleşigiň bir görnüşi bolup, edara görnüşli we şahsy taraplaryň arasyndaky karz (nesýe) şertnamasydyr. Hyzmatdaşlaryň biri (karz beriji) beýlekisine (karz alyja) pul serişdelerini, käbir ýagdaýlarda emlägi kesgitlenen möhletde, yzyna gaýtaryp bermek şertlerinde berýär hem-de düzgün bolşy ýaly göterim görnüşinde hyzmatyň tölegini talap edýär. Möhletlilik, yzyna gaýtarylmak we töleglilik karzyň tapawutly häsiýetleridir.

Karz basyşy - pul üpjünçiligini azaldyp, ykdysadyýetiň depginini peseltmek boýunça hökümetiň çözgüdi

Karz ekspansiýasy - geljekde peýda gazanmak maksady bilen bankyň karz amallarynyň has giňeldilmegi.

Karz ätiýaçlandyrmasy - karz serişdelerini alyp raýatyň çykmaklyk ähtimallyga sebäpli bagly bolan ýagdaýlarda ulanylýar. Bu ätiýaçlandyryşyň täze görnüşidir we ilatyň hususy ýaşayyş jaýlaryny, gymmat bahaly awtoulaglaryny uzak möhletleýin ulanylýan harytlary satyn almaklyk bilen baglydyr.

Karz serişdeleriň (daşyna çekilen) çeşmeleri - kärhana belli bir möhlete çenli wagtlaýyn ulanmaga berilen serişdeleriň jemi karz (daşyndan çekilen serişdeleriň çeşmeleri)

Karz töwekgelçiligi - mesele, karz alyjynyň lüt düşmegi zerarly, berlen karzy we göterimlerini gaýdyp bermezlik töwekgelçiligi.

Karz walýutasy - karz ylalaşygynyň (şertnamanyň) agzalaryna karz berlende ýola goýlan walýuta.

Karza ukyplylyk - karz alyjynyň alan karzyny gaýtaryp berjek mümkinçiligi we onuň borçnamalarynyň guratlygy nukdaý nazaryndan tölemelik ukyplylygyna baha bermeklik.

Karzy tölemäge ukyplylyk - karz alyja öňünden döreýän şertiň esasynda karzy almak we jaý möhletinde gaýtaryp bermek mümkinçilikleri.

Krizis, çökgünlik (*gr. krizis - çözgü, öwrülişik nokady, netije*) – 1) birden, duýdansyz, garaşlmadyk üýtgeýiş, agyr geçiş ýagdaýy; 2) ykdy-sady krizis (artyk öndürmek krizisi) - wagtal-wagtal gaýtalanyp durýan harytlaryň odnositel artyk öndürilmek ýagdaýy. Harytlaryň şeýle artykmaçlygy ilatyň tölege ukyplylygynyň pesligi bilen ýüze çykýar. Ykdysady çökgünlik önümleriň ýerlenilişiniň düýpli kynlaşmagy, satylmadyk önümleriň möçberiniň artmagy bilen häsiýetlendirilýär. Enjamlara we gurluşyga buýurmalar kemelýär. Senagat we söwda kärhanalarynyň köpçülikleýin tozmagy bolup geçýär, karz-pul ulgamy bozulýar. Önümçilik düýpli kemeldilýär, işsizligiň derejesi ýokarlanýar. Häzirki tutaşan dünýä maliýe-ykdysady çökgünlik munuň aýdyň mysalydyr.

Kwota (*lat. guota - her kime düşýän paý*) - 1) paý, bölek, norma; salgyt kwotasy -salgyt salynýan kesgitli birlikden tutulýan salgydyň ululygy; 2) karter ylalaşygynyň çäklerinde onuň her bir gatnaşyjysy üçin umumy öndürilişde eksportda, importda we ýerlemekde kesgitlenen paý; 3) halkara ykdysady ýa-da walýuta-maliýe guramalaryň ustaw gaznasyna ýa-da kapitalyna ýurduň geçirýän wznosy; 4) saýlaw kwotasy-saýlawlarda bir deputat mandatyny almak üçin zerur bolan sesleriň iň pes möçberi, çägi.

Kotirowka - walýuta kursyny kesgitleýän kategoriýa.

Likwidlilik koeffisienti - bankyň nagt pullarynyň koeffisienti bolup, ol goýumçylara gatnaşyk boýunça töleg borçnamalaryny saklaýar.

Likwidlik - aktiwleriň, gymmatly zatlaryň nagt pula öwrülmedik ukyplylygy; karzdaryň öz bergidarlyk borçnamalaryny jaý wagtynda üpjün etmeklik ukyplylygy.

Limit - bir zadyň ahyrky çägi, normasy.

Lisenziýa (*lat. licentia - erkinlik, hukuk, ygtyýar bermek*) - 1) döwlet edaralary tarapyndan haýsy hem bolsa belli bir hojalyk işi bilen iş salyşmaga hukuk berýän ygtyýarnama; 2) daşary söwda babatynda - harytlary daşyna çykarmaga we getirmäge hukuk berýän ygtyýarnama; 3) patent arkaly goralan oýlap tapyşlary, tehnologiýalary, söwda markalaryny we beýleki peýdalanmaga ygtyýarnama.

Lizing - öňünden kesgitlenen bahasy boýunça kärendä alyjy tarapyndan maşynlary, enjamlary, ulag serişdeleri we önümçilik hyzmatlary üçin desgalaryny, yjaranyň möhletiniň soňunda töläp boljak mümkinçilikleri we gaýtaryp almaklygy göz önünde tutulýandyr; karz bermekligiň ýene-de bir görnüşi, ol işläp çykaryjy üçin ygtyýarly ýa-da ygtyýarsyz töläp gaýtaryp almaklyk; kärendesine alynýan enjamlaryny öz eýeçiligine geçirmeklik.

Loro - beýleki banklaryň şu bankdaky hasaby.

Maliýe bazary - daşary yurt walýutalarynyň, GBK-ň, karzlaryň, depozitleriň we beýleki gaýry maliýe gurallarynyň satyş we satyn alyş merkezidir. Ol gazna bazaryny (gazna birzalaryny), karz bazaryny (banklar, maýa goýum we diler kompaniýalary, pensiýa gaznasy) hem-de dünýä maliýe bazaryny öz içine alýar.

Marja – satyjynyň kursy bilen alyjynyň kursynyň arsyndaky tapawut.

Merkezi bank - ýurduň merkezi banky hökümetiň hasaplaryny alyp barýar, goýumlary kabul edýär we täjirçilik banklaryna karzlary berýär, banknotlaryň (karz biletleriniň) çykarylyşyna gözegçilik edýär, döwlet bergisine jogap berýär, pul üpjünçiligine gözegçilik edýär, döwlet ätiýaçlyklaryny saklaýar we beýleki döwletleriň merkezi banklary bilen geleşikleri baglaşýar.

Merkezi bankyň garaşsyzlygy - gysga möhletli çözümleri aradan aýyrmak üçin merkezi bankyň hökümetden garaşsyzlygy. Mysal üçin, iş bilen üpjünçiligi ýokarlandyrmak.

Merkezi bankyň göterim derejesi (stawkasy) - islenilýän gymmatly kagyzy diskontirlemek üçin merkezi bankyň belleýän göterim derejesi. Mysal üçin Türkmenistanda gaýtadan malileşdirmeğiň derejesi 5%.

Milli walýuta - belli bir ýurduň (döwletiniň merkezi banky tarapyndan) goýberilýän we ilki bilen ýurduň territoriýasynda hereket edýän walýuta.

Nostro hasaby - şu bankyň beýleki banklardaky hasaby.

Nou-hau - patentleşdirilmedik ylmy-tehniki bilimleriniň, tehniki we önümçilik tejribesiniň, önümçilik syrlarynyň, oýlap tapyşlaryň jemi. Belli gir önümçiligi guramak üçin zerur bolan köpdürlü maglumatlary aňladýar. Ylmy-tehniki rewolýusiýa şertlerinde nou-hau-nyň ähmiýeti has ýokarlandy. Nou-hau lisenzion geleşikleriň, özbaşdak oblastyna ylmy-tehniki bilimleriniň täjirçilik esasyndaky halkara alyş-çalşygynyň görnüşleriniň birine öwrüldi.

Nulifikasiýa - pullaryň we gymmat bahaly kagyzlaryň ýok edilmegi, dolanşykdan aýrylmagy.

Netto (arassa agramy) - harydyň gapsyz agramy (arassa agramy).

Nagt däl pullar - bank hasaplardaky pul serişdeler, bir hasapdan beýleki hasaba geçirip özara hasaplaşyklaryň üsti bilen töleg üçin ulanýarlar.

Nagt däl hasaplaşyklar - pul dolanyşygynyň görnüşi, munda pul serişdeleriniň saklanylyşy we hereketi nagt pullaryň gatnaşmasyzlygynda, pullaryň bank hasabyna geçirmekliginiň we töleýjiniň hasabyndan tölegi alyjynyň hasabyna geçirmegiň üsti bilen bolup geçýär. Ähli nagt däl hasaplaşyklar banklaryň üsti bilen amala aşyrylýar, şonuň üçinem nagt däl dolanşykdaky pullary gözegçilikden we salgyt salmakdan gizlemek kyn. Ösen döwletlerde pul dolanşygyndaky nagt däl aýlanyşyk ýaryndan hem köp bölegini tutýar.

Nagt hasaplaşyk – gazna biržasynda satyn alnan gymmatly kagyzzar bolup, olar şol gün tölenilmeli.

Nagt hasaplaşyklaryň çägi - nagt hasaplaşyklaryň çykdaýjylarynyň çägi.

Nagt pul bilen hasaplaşylandaky ýeňillik - nagt pullar bilen tiz töleg geçirilende Size ýeňillikler bolup biler.

Nagt pullar - banknotalar we pullar, şeýle-de umuman pul hökmünde ulanylýanlar.

Nagt pullaryň hereketi - gelyän pullaryň we kompaniýanyň töleg kagyzzarlarynyň sany.

Obligasiýa - emmittentiň dolanşyga goýberen gymmatly kagyzynda şu borçnama tassyklanýar, ýagny onuň eýesine belgilenen bahasy kesigti gäterimini, bellenen möhlerinde öwezini dolup tölenjekdigi.

Owerdraft - bankyň müşderisiniň hasabyndaky töleginiň möçberi, galan pulundan artyk bolan halatynda, onda oňa ýörite görnüşinde gysga möhletli karzy bermeklik mümkindir. Karz aňrybaş gurbatly müşderä berilýändir.

Ösüşiň eksporta nazarlanan nusgasy – milli ykdysadyýetiň düzümünde eksporta gönükdirilen pudaklary ösdürmeklige has uly ähmiýet berilmegini aňladýar. Ýurduň ykdysady syýasaty eksporta gönükdirilen pudaklary höweslendirmegiň çäreleriniň giň toplumyny göz önünde tutýar. Ykdysadyýetiň şeýle nusgasynyň kemala gelmegi ýurduň halkara zähmet bölünişiginde tutýan ornuny berkitmäge, ýurda gelyän walýuta serişdeleriniň möçberiniň artmagyna, döwletiň eksport kuwwatynyň ýokarlanmagyna mümkinçilik berýär.

Ösüşiň importy çalyşmak nusgasy (*iñl. import, lat. importare - getirmek, lat. modulas - ölçeg, nusga*) - hojalyk işiniň modeli bolmak bilen, ol milli ykdysadyýetiň pudaklarynyň köpüsi babatynda proteksionizmi göz önünde tutýar. Bu ýagdaý, köplenç halatda daşary söwdanyň döwlet monopoliýasy we milli walýutanyň konwertirlenmezligi bilen berkidilýär.

Operta – satyjnyň satyn alyja kesgitlenmedik şertlerde haryt toplumyny satmak baradaky teklibi. Bu teklibi beren firmany oferent diýip atlandyrylýar. Ofertada geleşikleriň esasy şertlerini görkezýär: harydyň ady, onuň sany, hili, üpjün etmegiň bazis şertleri we onuň möhleti, tölegiň şertleri. Oferta belli bir firmalara ýüzlenen bolmaly.

Offşor merkezleri– daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek maksady bilen, döwlet tarapyndan maliýe-karz böleginde ýehillikler bermek. Hemme amallar diňe daşary ýurt pulunda geçirilýär.

Plastik karty - ilat üçin tölegleriň nagt däl görnüşi.

Plastiki kartoçka - plastiki kartoçka müşderiniň şahsyýetiniň anyklanyşyna göre bankomatdan nagt pullary almaga ýardam edýär.

Pul - ählumumy ekwiwalent bolup, beýleki harytlardan tapawutlanan harytdyr, onuň kömegi bilen önümiň özüne düşýän gymmaty we gymmaty kesgitlenilip haryt öndürijiler bilen sarp edijileriň arasynda alyş-çalyş ýola goýulýar. Onuň kömegi bilen, ähli önümleriň özüne düşýän gymmady kesgitlenýär. Pullar töleg serişdesi, dolanşyk serişdesi, gymmat ölçeyiş, maýa topłaýyş, dünýä puly wezipelerini ýerine ýetirýär.

Pul belgileri - ýurduň merkezi banky tarapyndan dolanşyga goýberilýän pul belgileriniň görnüşleriniň biri.

Pul birligi - döwletde kanun tarapdan pul belgisi, döwletiň pul ulgamynyň esasy düzüm bölegi, pul ölçeginiň birligi bolup durýar. Mysal üçin, Russiýa Federasiýasynyň pul birligi rubl, ABŞ-nyň dollary we ş.m.

Pul dolanyşygynyň kanuny - bu kanun haryt dolanyşygyny üpjün etmek üçin gerek bolan puluň mukdaryny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Onuň talaplaryna göre dolanşyk üçin gerek bolan puluň mukdary, birinjiden, belli bir wagtyň dowamynda, meselem, bir ýylyň dowamynda satylmaga degişli harytlaryň bahalarynyň jemine bagly bolup durýar. Ikinjiden, haryt dolanyşygyny üpjün etmeli puluň mukdary, pul birliginiň dolanşyk tizligine baglydyr. Mysal üçin, pul birligi ýylyň dowamynda ortaça 5 gezek aýlanýan bolsa, satylmaga degişli harytlaryň bahalarynyň jemi 100 million manada deň bolsa, onda dolanşyga bir ýylda gerek bolan puluň mukdary 20 million manat bolar. **Pul kapitaly** (fr., iňl. capital, lat. capitalis - baş, esasy) - kapitalla öwrülen puluň, ýagny goşmaça gymmat getirýän gymmatyň jemi. Pul kapitaly baryp gul eýeçilik we feodal gurluşlarynda özbaşdak süýthorçylyk kapitaly görnüşinde ýüze çykydy.

Pul - karz çökgunligi – pul - karz sferasynda pul aýlanyşygynyň ýörelgeleri gözden salynmagynda, önümçiligiň alyş-çalşyň, sarp edişiň nädogry bölünişigi emele gelyän pul - karz sferasynda tapgyrlyýyn gaýtalanýan sarsgynlar.

Pul kompaniýalary - belli bir aýratyn maksatlar üçin döredilen wagtlaýyn hereket edýän ätiýaçlandyryş guramalarydyr Häzirki döwürde bularyň bir näçe görnüşleri bar. Olardan: bazar milli görnüşi – esasanam, energetika ulgamynda. Regional-ätiýaçlandyryş ulgamyny ösdürmeklik maksatlary üçin, Anderrayter-ätiýaçlandyryşyň täze görnüşlerini girizmeklik üçin, gaýtadan ätiýaçlandyrmak-öňki ätiýaçlandyrylan töwekgelçilikleriň ykdysady gorag-lylygyny goşmaga üpjün etmek maksady bilen döredilýär.

Pul ölçegi - dürli hojalyk amallaryny hasaba almaga we olary bir pul ölçegde aňlatmaga niýetlenen ölçeg. Türkmenistanda - manat, teňňe.

Pul reformasy - pul birligi deňagramlaşdyrmak üçin, milli walýutany berkitmek maksady bilen pul dolanyşygynyň näsazlygy bilen baglanyşykly döwlet tarapyndan geçirilýän döwletiň pul ulgamynyň çuňlaýyn özgerdilmegi. Pul reformalarynyň esasy görnüşleri: pul belgileriniň doly ýa-da bölekleyin çalşygy.

Pul serişdeleriň toplanmagy - bir tarap, firma, yurt tarapyndan pul serişdeleriniň toplanlymagy.

Pul tölegi - kanunda göz önünde tutulan halatlarda wezipeli adamlar barada ulanylýan maddy taýdan täsir ediş çäresi.

Puluň hümmetsizlenmegi - pul dolanyşygynyň kanunyň talaplary berjaý edilmese, ýagny dolanyşyga gereginden artykmaç pul goýberilse, olar harytlar bilen üpjün edilmese puluň hümmeti gaçyar, satyn alyjylyk ukyby peselýär. Şu ýagdaýa puluň hümmetsizlenmegi diýilýär.

Puluň wezipeleri - pul baş wezipäni ýerine ýetirýär: 1) gymmat ölçegi; 2) dolanyşyk serişdesi; 3) toplaýyş serişdesi; 4) töleg serişdesi; 5) dünýä puly.

Rewelasiýa - milli ýa-da halkara walýuta pul birliginiň başga walýutalara, halkara pul birliklerine gatnaşygynyň kursynyň ýokarlandyrylmagy.

Spot - diňe biržanyň içkeri däl-de eýsem daşky amaly, ýagny; gyssagly suratda üpjün etmeçligi we töläp üzmekligi nazara tutup, nagt gyzyl puly ýa-da harydy satmaklyk.

Spot kursy - walýuta bazarynyň binýatlaýyn kursudyr. Bu kurs boýunça gündelik söwda we söwda däl amallary maddalaşdyrylýar.

Standart - raýat hukugyna görä, çykarylýan önümiň hiliniň standartlara laýyk gelmelidigi.

Swing - kiring boýunça özara karzlaşdyrmagyň çägi.Swingiň wagtlaýynça çäginde ýokarlanan ýagdaýynda,karz beriji ýurt haryt üpjünçigini bes etmeçlige ýa-da bergidar ýurda ýuze çykan galyndyny ýapmaklygy talap etmeçlige hukugy bar.

Switç/Switç - 1) daşary ýurt pulyny çalyşmak amallaryň görnüşi, munda daşary ýurt puly”swop” şertlerinde satyn alynýar we “forfard” şertlerinde

satylýar (gymmat bahaly kagyzlaryň ýa-da daşary ýurt pulunyň birnäçeleriniň bergi borçnamalaryny ýapmak we başga geleşikler baglaşylýar); 2) ýapylan hasaby peýdalanmak boýunça amal.

Swop/Swap, Swop – 1) soňundan satmak şerti bilen wagtlaýynça harydy, daşary ýurt puluny we gymmat bahaly kagyzy satyn almak; 2) gymmat bahaly kagyžlar boýunça şol bir wagtyň içinde alyş-çalyş amaly, masal üçin, bir gymmat bahaly kagyzy satmak bilen bilelikde başgasyny satyn almak hem-de ony üzmek möhletiniň has uzak bolmagy (möhletiniň uzaldylmagyny göz önünde tutýan swop); 3) milli pulunyň daşary ýurt puluna wagtlaýynça çalyşmak amaly we bellibir möhletden soň ony yzyna çalyşmagy; 4) şol bir möhlete iki görnüşli walýutanyň göterim derejesiniň aratapawudy.

SDR/specialdrawingrights, SDR - Halkara walýuta gaznasy tarapyndan çykarylan halkara tölegler we ätiýaçlykdaky serişdeler. Nagt däl halkara hasaplaşyklar üçin peýdalalanylýp, HWG-yň hasaplaşyk birliги hökmünde ol ýöriteleşdirilen hasaplarda ýazgy etmek arkaly amala aşyrylýar. SDR töleg balansyny kadalaşdyrmakda dünýä pullarynyň wezipesini ýerine ýetirýär, milli pullaryň bahasyny ölçemek, ätiýaçlykdaky resmi daşary ýurt pulunyň üstüni dolmak wezipelerini ýerine ýetirýär, ýöne özüniň bahasy we hakyky upjünçiligi bolmaýar. SDR bahalandyrmasy “walýuta sebediniň” esasynda kezzetlenýär.

Sekwesr - iki tarapyň arasyndaky emläge bolan hukugy baradaky dawa çözülyänçe, şol emlägi üçünji bir tarap-raýata ýa-da edara görnüşli tarapa saklanmaga berilmegi. Sekwestr öwezini dolmak we yzyna gaýtarylmazlyk şertlerinde bolýar, ylalaşyk esasynda we kazyýetiň üsti bilen amala aşyrylýar. Sekwestriň predmeti bolup gozgalýan emläk bolup durýar.

Spot - daşary ýurt puluna ýa-da hakyky haryda bolan geleşigiň bir görnüşi, şol sanda, tiz wagtda töleg geçilmegi we üpjün edilmegi göz önünde tutýan birja söwdasy degişlidir. Spot şerlerinde daşary ýurt puly boýunça geleşik geçilende onuň üpjün edilmegi 1 günün dowamynda amala aşyrylýar.

Sped/Spread - 1) satyjynyň we satyn alyjynyň arasyndaky aratapawut, mysal üçin, 1 aý möhletden soň üpjün ediljek satyn alnan harydyň bahasy bilen şol möhletiniň içinde şol bir harydyň satylan bahasy bilen aratapawudy; 2) gymmat bahaly kagyžlary çykarylanda-hödürülenýän bahanyň (maýa goýumlar tarapyndan tölenen baha) we emitentiň alan bahasynyň arasyndaky aratapawut.

Stagnasiýa/Stagnation - ykdysadyýetde durgunlyk, hereketsizlik bolup, senagatda we oba hojalygynda, söwda dolanyşygynda ösüşiň bolmazlygy.

Stagelýasiýa/Stagelation - stansiýa ýa-da ykdysady ösüşiň we söwdanyň hümmetsizlenme bilen bir hatarda has haýallamagy.

String/String - aukSION söwdalaryň birligi, hili boýunça bir- birtine gabat gelýän ölçegleriň birikmesi.

Strtedl/Straddle - 1) bir wagtyň özünde bir harydyň satyn alynmagy bilen başga harydyň satylmagynyň utgaşmagy (söwda bazarynda); 2) ylalaşyk, gymmat bahaly kagyzlary saklaýjynyň, olary kesgitli bahadan satmagy we satyn almagy (aksiýalar bazarynda)

Sýurweýer - gämileri we ýükleri gözden geçirýän hem-de olaryň ýagdaýy awariýalar mahalynda ýeten şikesleriň möçberi, gäminiň deňizde ýöreyiş ukyby we şulara meňzeşler hakynda netije berýän (çykarýan) ekspertdir.

Tranzit hasaby/Transit assunt – bank hasaby, bu hasaba eksport girdejisiniň gelmegi, bu girdejiniň belli bir bölegini döwlete erkin konwertirlenýän pul görnüşde milli pulunda kesgitli nyrhy boýunça satylandan soň, bu hasap peýdalanylýar.

Şertnama (*lat. contractus - ylalaşyk*) - ylalaşýan taraplaryň özara hukuklaryny we borçnamalaryny kesgitleýän şertnama, ylalaşyk (köplenç ýazmaça). Daşary söwdada satmak-satyn almak şertnamasy haýsy hem bolsa bir tarapyň (satyjy) şertnamada görkezilen emlägi (haryt) beýleki tarapyň (alyjy) eýeçiligine bermäge borçlanýanlygyna, soňkynyň bolsa öz gezeginde bu emlägi kabul etmäge we şertnamada ylalaşylan möhletde onuň üçin bellenen bahany tölemäge borçlanýanlygyna şaýatlyk edýän resminama.

Şertnamanyň möhletinden öň bes edilmegi (ýatyrylmagy) - şertnama gatnaşýan bir tarapyň beýleki bir tarapyň şertnamanyň şertlerini bozanlygy sebäpli şeýle-de ikitarapyň özara ylalaşygy esasynda taraplaryň biriniň şertnamanyň hereketini möhletinden öň ýatyrmagy. Bular ýaly mümkinçiligi adaty şertnamanyň özünde ýazgy edilip bellenýär ýa-da taraplaryň ylalaşmagy esasynda esasy resminama goşmaça satylýar. Esassyz ýagdaýlarda şertnama ýatyrylanda, onda bu soraglary zyýan çeken tarapyň arz etmegi esasynda araçy kazyýetinde seredilýär.

Rambur/Rembouswer – 1) üçünji tarap arkaly bergini üzmek; 2) halkara söwdasynda – satyn alnan harydyň tölegini bankyň üsti bilen geçirmek.

Rewersiýa/Reversion – 1) karz berijä wagtlaýynça haýsydyr bir gymmatlyklary bergi borçnamasyna kepillik hökmünde bermek, bergi borçnamasy üzülenden soň ony yzyna almak şerti bilen. 2) ikinji eýesine emlägi yzyna gaýdyp bermek.

Remitirmek – daşary ýurt pulunda karz bergisini üzmegiň usuly, bu ýerde bergidar daşary ýurt puluny (tratta, çek, pul geçirimi) milli bazarynda satyn alýar we ony algydara iberýär.

Rimessa/Remitange – daşary ýurt pulunda töleg resminamasy (tratta, çek, pul geçirimi), ol bergidar tarapyndan üçünji tarapdan milli pulunda satyn alýar we ony karz berijä bergisini üzmek üçin berilýär.

Roýalti/Roýalty – kegitlenen göterim derejeler görnüşde wagtal-wagtal goýberilen pullar, ol lisenziýa ylalasygynyň hereket edýän wagtynda ylalasylan wagt.

Tarif däl çäklendirmeler - daşary söwda gatnaşyklaryny düzgünleşdirmegiň usullarynyň biri. Oňa başgaça, administratiw usul hem diýilýär. Tarif däl çäklendirmeler import we eksport üçin mukdar çäklendirmeleri, ygtyýarnamalary (lisenziýalary) we gadagan etmeleriň (embargo) ulgamy, haryda ýa-da onuň gabyna bildirilýän ýörite tehniki talaplar degişlidir. Tarif däl usullar döwletleriň häzirki zaman ykdysady we söwda syýasatynyň serişdeleriniň giň toplumyny özüne birleşdirilýär. Olary üç görnüşe bölmek bolýar. Birinji görnüşe milli haryt öndürijileri goldamak maksady bilen importy göni çäklendirmäge gönükdirilen usullar degişlidir. Olara mysal edip importy lisenzirmek we kwotirmek, dempinge garşy paçlar, eksporty “meýletin” çäklendirmeler diýilýän çäreleri görkezmek bolar. Ikinji görnüşe daşary söwdany gönüden-göni çäklendirmäge gönük-dirilmedik usullar degişlidir. Olar esasan administratiw-býurokratik hereketlerdir: gümrük formallyklar, tehniki standartlar we normalar, harydyň gapla-nylyşyna bildirilýän talaplar. Üçünji görnüşe gös-göni importy çäklendirmäge ýa-da eksporty höweslendirmäge gönükdirilmedik usullar degişlidir.

Töleg balanslary - belli bir döwür (aý, çäryek, ýyl) we kesgitlenen sene üçin düzülýär. Belli bir döwürdäki töleg balansy şol döwürdäki tölegleriň we gelimleriň gatnaşygyny görkezýär hem-de ýurduň halkara ykdysady gatnaşyklaryndaky üýtgeşmelerini, onuň ykdysadyýetiniň ýagdaýyny we ösüşini ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär.

Töleg balansy (*fr. balance - terezi*) - belli bir döwürde (ýyl, kwartal we ş.m.) ýurda daşary döwletlerden gelip gowşan pul tölegleriniň we bu ýurduň daşary döwletlere amala aşyran pul tölegleriniň arasyndaky gatnaşygy aňladýar. Başgaça, töleg balansy haýsy hem bolsa bir ýurduň beýleki ýurtlar bilen amala aşyran ähli tölegleriniň jeminiň we ol ýurda beýleki döwletlerden gelip gowşan ähli pul serişdeleriniň jeminiň arasyndaky gatnaşygy görnüşinde çykyş edýär. Töleg balansy ýurduň daşary ykdysady amallarynyň görwürminiň, gurluşynyň we häsiýetiniň mukdar hem-de hil aňladylmasy bolup durýar. Töleg balansy şu aşakdakylary özüne birleşdirýär: söwda balansy, ýagny harytlaryň çykarylyşynyň we getirilişiniň arasyndaky gatnaşyk; hyzmatlar boýunça tölegler we girdejiler; täjirçilik däl tölegler we girdejiler; daşary ýurt maýa goýumlary boýunça girdejiler we çykdajylar; uzak

möhletleýin kapitalyň hereketi; ýalňyşlyklar we göýberilmeler; balansynyň ýagdaýy ýurduň ykdysady ýagdaýynyň möhüm görkezijisidir.

Töleg möhleti geçen hasaplary saklaýan ýer - bankda möhleti geçen töleg talapnamalary saklanýan kartoteka.

Töleg möhletini yza süýşürmek - tölegleri tölemegiň bellenen möhletinden has giç möhlete geçirilip tölenmegi.

Töleg tabşyrygy - töleýjiniň hasabyndan alyjynyň hasabyna belli bir mukdardaky puly geçirmek baradaky banka tabşyrygy öz içine alýan töleg resminamasy.

Töleg üçin hasaplar - tölege degişli edilen hasaplar.

Tölegden boşadylmak - töleg borçnamalarynyň ýatyrylmagy.

Tölege razyçylyk (*lat. acceptus - kabul edilen*) - töleýjiniň kesgitlenen möhletde töleg üçin çykarylan hasaby, geçirilýän wekseli, töleg boýunça beýleki talaplary kanagatlandyrmak barada borçnamasy (razyçy-lygy hakynda subutnamasy). Aksept töleg tabşyrygynda “akseptlenen” ýazgy görnüşinde we gol bilen resmilleşdirilýär. Resminama akseptlenen diýlende töleýjiniň (bankyň) ony tölemäge razylygy bardygyny aňladýar.

Tölege razyçylyk berlen hasaplaşyk - nagt däl hasaplaşyklarynda satyn alyjynyň satyja tölege razylyk bermegini aňladýar.

Tölege ukyplylyk - kärhananyň maliýe ýagdaýyny kesgitleýän esasy görkezijileriniň biri.

Tölege ukypsyz bergidarlaryň bergisini zyýanyň hasabyna öçürmek - tölege ukypsyz bergidarlaryň bergisini zyýanyň hasabyna öçürmek üçin ulanylýan balansyndan daşgary hasap.

Tölegi almagyň usuly mejbury (*ital. inkassare - gaba salmak*) - resminamalary tölege hödürlemek we şolar boýunça pul almak.

Tölegleri geçirmek ýa-da paýnamalaryň tölegi barada talapnama - bellenen möhlete tölegleri geçirmek barada talapnama

Tölegleri möhletlere bölüp tölemek - tölegleri tölemegiň bellenen möhletinden has giç möhlete geçirilip böleklere bölüp tölemek görnüşi.

Tölemäge razylyk berilmeyän hasaplar - töleýjiniň tölege razylygy alynmazdan tölenýän hasaplar. Elektro energiýa, tebigy gaz, kärende tölegleri we ş.m. töleg talaby esasynda töleýjiden alynmagy.

Töwekgelçilikleri ätiýaçlandyran ynanylan işgär (hünärmen) (iňl. underwriter) - munuň özi ätiýaçlandyryş ädimi bolup ýa-da ätiýaçlandyryş amallaryny kabul etmek we şertlerini kesgitleýän aýratyn subýektidir.

Transfert - gymmatly kagyzlara eýelik etmek hukugyny birine bermek.

Transmilli banklar (*lat. trans - içinden, üstünden, fr. banque*) - ýurtlaryň karz-maliýe giňişliginde hereket edýän häzirki zaman halkara monopoliýalaryň, ýagny transmilli korporasiýalaryň özboluşly görnüşi. Olar maliýe serişdeleriniň bir ýerden başga ýere akmagynda möhüm ähmiýete eýedirlir. Hakykat ýüzünde transmilli banklar daşary ýurtlarda filiallary bolan banklardyr we dünýäniň öňdebaryjy banklary bolup çykyş edýärler. 1960-njy ýylda ABŞ-yn diňe sekiz bankynyň daşary ýurt filiallary bolan bolsa, 90-njy ýyllaryň ahyryna olaryň sany 100-den hem geçdi.

Transmilli korporasiýa (TMK) (*lat. trans - içinden, üstünden; orta lat. corporation - birleşme, bileleşik*) - baş kompaniýadan we daşary ýurt filiallardan ybarat bolan hojalyk birleşmesi. Transmilli korporasiýalar ylmy-tehniki rewolýusiýanyň ösüşiniň häzirki döwürdäki has giňden ýaýran görnüşidir. Olar agdyklaýyn bir milletli paýdarlyk kapitaly we tutuş korporasiýanyň işine gözegçilik häsiýetli, ýöne iş häsiýeti boýunça halkara häsiýetli iri kompaniýalardyr. TMK-lar beýleki ýurtlarda öz bölümlerini we golçar kärhanalaryny döretmek arkaly iş alyp barýarlar. “General motors”, “Ford”, “JBM”, “Eksson” amerikan firmalary, “Nestle” Şweýsar azyk konserni we başgalar olara mysal bolup biler. Häzirki zaman dünýä ykdysa-dyýetine ýokary depginli transmilleşdiriliş ýagdaýy häsiýetlidir. Bu işde esa-sy hereketlendiriji güýç hökmünde transmilli korporasiýalar çykyş edýärler.

Tranzit - araky punktlarda harytlary ýükläp-düşürmezden ugradylyan ýerden niýetlenýän ýere ýükleri daşamak.

Tranzit hasaby/Transit assaunt - bank hasaby, bu hasapda eksport girdeýjisiniň gelmegi, bu girdeýjiniň belli bir bölegini döwlete erkin konwentirlenýän walýutwa görnüşinde milli pulunda kesgitli nyrh boýunça satylandan soň, bu hasap peýdalanylýar.

Trast - eýeçiligi ynançly dolandyrmak amal hereketi.

Tratta - geçirilýän weksel. Ol, esasan, daşary söwda hasaplaşyklarynda ulanylýar.

Unifikasiýa - bir nusga, tertibe getirmek.

Walwasiýa (*fr. evaluation – bahalandyрма*) - milli pul birliginde daşary ýurt walýutasynyň kursunyň (bahasynyň) bellenilmegi.

Waluta (*ital. valuta, sözme – söz - baha, gymmat*) - 1) ýurduň pul birligi (dollar, funt-sterling we ş.m.); 2) pul ulgamynyň görnüşi (altyn, kümüş, kagyz); 3) daşary ýurt döwletleriniň pul birlikleri, şeýle hem halkara hasaplaşyklarynda ulanylýan daşary ýurt pul birliklerindäki karz we töleg resminamalary (wekseller, çekler we beýlekiler).

Walýuta amallary (geleşikleri) - daşary ýurt walýutasyny satyş – satyn alyş bilen bagly bank işleri, geleşikleri.

Walýuta biržalary - dürli walýutalar bazarlarynda (giňişlikleýin) ýa-da belli bir döwürüň dowamynda girdeýji almak niýeti bilen walýutalaryň soňra garşylyklaýyn geleşikler alnyp barylýan, kurslarynyň aratapawudynyň hasabyna özünde satyş ýa-da satyn alyş geleşigi geçirijiler.

Walýuta balansy - balansyň walýutasy – buhgalter balansynyň pul möçber-i (jemi). Bu pul möçberi balansyň aktiwinde we passiwinde deň bolmalydyr.

Walýuta biržalary - walýutanyň söwdasyny amala aşyryýan biržalar.

Walýuta atiýaçlygy - döwlete degişli guýma altyn we metal pul daşary ýurt walýutasy şeýle hem daşary ýurt banklarynyň hasaplaryndaky daşary ýurt walýutasynyň serişdeleri.

Walýuta ätiýaçlyklary - ýurduň merkezi bankynda we maliýe edaralarynda, ýa-da halkara walýuta - karz edaralarynda saklanýan, esasan halkara hasaplaşyklaryna, öňünden bilinip bolmajak ýagdaýlara, şeýle hem girdeýji almak maksatlara we walýuta bazasyny sazlaşdyrmaga niýetlenen döwletiň (resmi ätiýaçlyklara gorlar) daşary ýurt walýutasyndaky ätiýaçlyklary.

Walýuta interwensiýasy - walýuta syýasatynyň bir görnüşi bolmaklyk bilen, Merkezi bankyň walýuta bazaryndaky amallara daşary yurt walýutasyny alyp-satmaklyk ýoly bilen milli walýuta täsir etmeklik maksady üçin gatyşmagy.

Walýuta karzlary - pul görnüşinde halkara karzlar.

Walýuta pozíýasy - täjirçilik bankynyň daşary ýurt walýutasynyň bolan talaplarynyň we borçlarynyň biri-birine gatnaşygy.

Walýuta sazlaşdyrmasy - walýutanyň aýlanşygyny dolandyrmak-lyk, walýuta amallaryna gözegçilik etmeklik milli walýutanyň kursuna täsir etmeklik, daşary ýurt walýutasyny ulanylmagyny azaltmak bilen bagly döwlet edaralarynyň alyp barýan işi.

Walýuta töwegelçiligi - şertnama gol çekmegiň we şol boýunça töleg geçirilşiň arasyndaky döwürde bahanyň walýutasynyň tölegiň walýu-tasyna bolan kursynyň üýtgemegi netijesinde walýuta ýitgileriň howpy. Eksportýor ýa-da kreditor tölegiň walýutasyna bahanyň walýutasy peselen-de ýitgä sezewar bolýarlar, sebäbi olar şertnamada görkezilenden has pes hakyky gymmat gazanýarlar we tersine, importýor üçin (karz boýunça ber-gidar) walýuta töwegelçiligi karzyň walýutasy tölegiň walýutasyna ýokar-landan-da peýda bolýar. Walýuta kurslarynyň üýtgäp durmagy bir kompa-niýalaryň gurplanmagyna, beýleki kompaniýalaryň - olaryň ýaryşdaş hyzmatdaşlaryň maliýe ýagdaýynyň peselmegine getirýär.

Walýutanyň kursyna täsir etmeklik - wajyp şertleriň, mysal üçin merkezi bankyň syýasatynyň walýuta kurslarynyň üýtgeýşine täsiri.

Walýutanyň belenen kursy - milli walýutanyň daşary ýurt walýutasyna çalşylanda ýa-da daşary ýurt walýutasynyň milli walýuta çalşylanda emele gelýän kesgitli bahasydyr.

Weksel - bu kanun esasynda berkidilen görnüşde hökmany ýazuw bergidarlyk-borçnamasy bolup, onuň eýesine bergidardan wekselde görkezilen puluň jemini jedelsiz talap etmäge hukuk berýär. Kanun wekselleriň ýönekeý we geçirilýän (tratta) weksel diýilýän iki esasy görnüşini kesgitleýär.

Ýönekeý weksel (solo weksel) ýazuw resminamasy bolup, hiç zat bilen şertlendirilmedik ýönekeý borçnamadyr. Onuň esasynda weksel beriji (bergidar) belli bir wagtda, belli bir ýerde, kesgitlenen jemi serişdäni alyjylara tölemelidir. Ýönekeý weksel töleýji tarapyndan ýazylyp, ol onuň bergidarlyk hatydyr.

Geçirilýän weksel (tratta) ýazuw resminamasy bolup, weksel berijiniň (kreditoryň) töleýjä wekselde görkezilen puluň jemini üçünji tarapa tölemek barasynda gürrüňsiz buýrugydyr.

Weksel tabşyrygy - weksel tabşyrygy bolup ony ýerine ýetirýän tarap weksel boýunça haýsy bolsada jogapkär taraplaryň borçlarynyň ýerine ýetirmeginiň jogapkärçiligini öz üstüne alýar. Ol awalçynyň wekselde ýa-da goşmaça kagyзда kepillendirýän goly bilen resmilleşdirilýär, ýa-da aýratyn resminamanyň berilmegi bilen.

Weksel walýutasy - wekseliň çykarylanda bellenen walýutasy. Hal-kara dolanşygynda - kreditoryň (algydaryň) ýa-da bergidaryň walýutasynda bellenyär.

Wekseli hasaba almak - wekseliň amal möhleti gutarmazdan öň, ony bellenen (nominal) bahasyndan hem pes bolan bahadan satyn almaklyk.

Ýapyk walýuta - diňe bir ýurduň çäginde ulanylýan walýuta.

Ýewrodollar - haýsy hem bolsa bir ýurtlardan başga ýurtlaryň banklaryna gelip gowşan we diňe halkara ykdysady gatnaşyklara hyzmat edýän hem-de özüniň milli degişliligini ýitiren maliýe serişdeleri. Bular esasan Ýewropada depozitlerde ýerleşdirilen dollardaky we ýewropa walýutalaryndaky serişdeler. Şonuň üçin hem olary ýewropawalýutalar ýa-da şeýle maliýe aktiwleriniň esasy walýutasy bolan ýewrodollarlar diýip atlandyryrlar.

Ýewrowalýuta - Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlarynyň umumy pul birligi bolup hyzmat edýän - Ýewro. Ol hem beýleki milli walýuta ýaly puluň ähli wezipelerini ýerine ýetirýär. Häzir Ýewropa Bileleşiginiň 16 döwletletiniň çäginde hereket edýär.

Ýewrowalýuta bazary - ýewrobazarynyň segmenti, karz maýanyň halkara bazarynyň bir bölegi, ol milli pul bazaryndan aýrybaşga gurnalan, universal halkara bazary bolup, karz we walýuta amallaryny ýewrowalýutada özünde jemleýär. Ýewrowalýuta bazarynda karz maýasynyň milli bazaryndaky düzgünleri we çäklendirmeleri ulanylmaýar. Ýewrowalýutalar döwlet serhedinden milli puluna geçmegi hökmany bolmadyk şertlerde we walýuta gözegçiligi baradaky milli düzgünlere degişli bolmady şertlerde geçýär. Ýewrowalýuta bazaryndaky goýum-karz amallary, hasabyň haýsy ýurduň bankynda açyrmaklyga mümkinçilik berýär. Ýewrowalýuta bazarynda geçilýän bu amallar, milli puldaky karzlaşdyrma bilen deňeşdirilende has girdeýjili bolýar. Ýewrowalýuta bazary daşary ýurt pulunyň görnüşleri boýunça differensirlenen bholýar: ýewrodollaryň bazary, ýewromarkalaryň bazary, ýewrofranklaryň bazary we ş. m.

Ýewrodepozitleriň bazary – ýewrobazarynyň segmenti bolup, bu ýerde ýewrowalýuta bazarynyň dolanyşygyndaky pul serişdeleriň hasabyna goýumlar boýunça amallar geçirilýär. Has giňden ýaýran ýewrogoýumlaryň görnüşlerine: möhleti we möhletsiz pul goýumlary; saklanylmaga berlen aksiýalar, obligasiýalar we beýl. gymmat bahaly kagyzzlar, gümrük töleglerini tölemek üçin gümrük edaralarynyň hasabyna geçirilmeli pul möçberi. Bu amallar karz edaralaryň (banklaryň) gelip çykan ýurdunyň ýurisdikasiýasyna degişli bolmaýar, bu bolsa ýewrobazarynyň serişdelerini goýuma çekmäge höweslendirmek üçin, goýumlar boýunça göterim derejelerini çeýe kadalaşdyrmaga mümkinçilik berýär.

Ýewrokarzlaryň bazary – ýewrowalýutada halkara karzlaryň bazary, olar iri täjirçilik banklary tarapyndan karz alyjylara (esasan hem iri milli monopoliýalara) ýewrowalýuta bazarynyň serişdeleriniň hasabyna berilmegi. Ýewrokarzlaryň möçberi karz alyjynyň maliýe abraýyna bagly bolup, olar 20-30 mln-dan 1-2 mlrd dollar aralygynda üýtgäp durýar. Ýewrowalýutada geçirilýän amallar bank-karz berijiniň ýurdunda ýerleşýän ýurisdikasiýasyna degişli bolmaýar we olara bu ýurtda hereket edýän pul-karz kadalary we çäklendirmeleri ýaýradylmaýar.

Ýewroobligasiýalaryň bazary – gymmat bahaly kagyzlaryň bazary, ýewrobazarynda uzak möhletli kagyzzlary almakda karz berijiler tarapyndan çykarylýan karz borçnamalaryny (obligasiýalary) göz önünde tutýar. Ýewroobligasiýalar bir wagtda birnäçe ýurtlaryň bazarlarynda ýerlenýär we özünde karz borçnamasynyň möçberini, şertlerini we bergi borjuny üzme-möhleti barada maglumaty saklaýar hem-de kuponlary saklaýar, bu kuponlar bellenen möhletde göterim töleglerini almaga hukugyny görkezýär. Döwlet tarapyndan kadalaşdyrmagy aradan aýrylan wagty obligasiýa

borçnamalaryny dolanyşyga goýbermeklige has aňsatlaşdyrýar. Ýewroobligasiýa zaýomlarynyň esasy walýutasy ýewrodollarlar bolýarlar, bulara ähli dolanyşyga goýberlen obligasiýa borçnamalarynyň 60%-i bolýar.

Yzyna çagyrylmaýan akkreditiw - üpjün edijiniň razyllygy bolmasa üýtgedilip ýa-da ýatyrylyp bilinmeýär. Eger-de akkreditiwiniň şertlerinde göz öňünde tutulan bolsa, üpjün ediji möhletinden öň akkreditiwden ýüz öwürip bilýär.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygyny. Türkmen döwlet neşirýat gullugy. Aşgabat, 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Turkmenistan-sagdynlygyň we ruhybelentligiň ýurdy. Türkmen döwlet neşirýat gullugy. Aşgabat, 2007.
4. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. Türkmen döwlet neşirýat gullugy. Aşgabat, 2007.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat, 2007.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008
7. Gurbanguly Berdimuhamedowyň reformatorçylyk syýasatyna berlen ýokary baha. Türkmenistanyň Prezidentiniňkide kabul edişlik. “Türkmenistan” gazeti, 2007-nji ýylyň noýabr aýynyň 29-y.
8. Halal zähmet, mähriban topraga söýgi-ýurdumyzyň abadançylygynyň we rowaçlygynyň esasydyr. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Daşoguz welaýatynda bolmagy. “Turkmenistan” gazeti, 2008-nji ýylyň ýanwar aýynyň 4-i.
9. Türkmen topragynyň ähli baylyklary halkymyzyň bagtyýarlygyna we abadançylygyna hyzmat etmelidir. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Lebap we Mary welaýatlarynda bolmagy. “Türkmenistan” gazeti, 2008-nji ýylyň ýanwar aýynyň 5-i.
10. Ähli işler we başlangyçlar ýurdumyzyň we halkymyzyň abadançylygyna gönükdirilendir. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Balkan welaýatynda bolmagy. “Türkmenistan” gazeti, 2008-nji ýylyň ýanwar aýynyň 8-i.
11. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. “Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: Halka daýanyp, halkyň hatyrasyna.” “Türkmenistan” gazeti, 2010-nji ýylyň maý aýynyň 10-y.

12. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat, 2008 ý.
13. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2007 ý.
14. XX Halk Maslahaty. “Türkmenistan” gazetiniň, 2007-nji ýylyň mart aýynyň 31-i.
15. “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanuny, 2000-nji ýyl, iýun “Altyn asyryň ykdysadyýeti” žurnaly, 2000-nji ýyl, awgust aýy.
16. “Türkmenistanyň daşary ýurt investisiýalary hakynda” Türkmenistanyň Kanuny. 19-njy maý, 1992 ý., №697-XII. Türkmenistanyň Mejlisiniň ýygındysy. Aşgabat, “Türkmenistan” neşirýaty, 1993 ý.
17. “Walýuta kadalaşdyrmasy hakynda” Türkmenistanyň Kanuny. 8-nji oktyabr, 1993ý., №891-XII. Türkmenistanyň Mejlisiniň ýygındysy. Aşgabat, “Türkmenistan” neşirýaty, 1995 ý.
18. “Ätiýaçlandyryş hakynda” Türkmenistanyň Kanuny. 26-njy iýun, 1992 ý., №725-XII. Türkmenistanyň Mejlisiniň ýygındysy. Aşgabat, “Türkmenistan” neşirýaty, 1995 ý.
19. “Býujet ulgamy hakynda” Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat. 1996ý., N 122-1
20. “Türkmenistanyň edara ediş hukuk düzgünleriniň bozulmalary barada” Türkmenistanyň bitewi Kanuny. Beýik Türkmenbasynyň Adalat köşgi. Aşgabat 2006 ý.
21. “Salgytlar hakynda” Türkmenistanyň bitewi Kanuny. Aşgabat, 2005 ý.
22. “Salgytlar hakynda” Türkmenistanyň bitewi Kanunyň 1-nji bölegi bilen bellenen beýannamalarynyň we resminamalarynyň görnüşlerini ulanmak boýunça usuly gözkezmeler. Türkmenistanyň Adalat ministrligi tarapyndan 2004-nji ýylyň dekabryň 9-yna (330 san bilen) bellige alnan. Aşgabat, 2004 ý.
23. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli Baş ugry” Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2003.
24. “Türkmenistanyň Merkezi banky hakynda” Türkmenistanyň kanuny, 08.10.1993 ý., N890 – XII; Türkmenistanyň Mejlisiniň ýygındysy. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1995 ý.
25. “Täjirçilik banklary we bank işi hakynda” Türkmenistanyň kanuny, 08.10.1993 ý., N891 – XII; Türkmenistanyň Mejlisiniň ýygındysy. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1995 ý.
26. “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanuny, 15.06.2000 ý., “Altyn asyryň ykdysadyýeti” ž. 08.2000 ý.
27. “Türkmenistanyň daşary ýurt investisiýalary hakynda” Türkmenistanyň kanuny, 19.05.1992 ý., N697–XII; Türkmenistanyň Mejlisiniň ýygındysy. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1993 ý.

28. “Türkmenistanda investisiýa işleri hakynda” Türkmenistanyň kanuny, 19.05.1992 ý.
29. “Pul birligi hakynda” Türkmenistanyň kanuny, Aşgabat, 1993 ý.
30. “Walýuta kadalaşdyrmasy hakynda” Türkmenistanyň kanuny 08.10.1993ý., №891 – XII. Türkmenistanyň mejlisiniň ýygyndysy. Aşgabat, “Türkmenistan” neşirýaty, 1995 ý.
31. “Ätiýaçlandyryş hakynda” Türkmenistanyň kanuny, 26.06.1992 ý., №725 – XII. Türkmenistanyň mejlisiniň ýygyndysy. Aşgabat, “Türkmenistan” neşirýaty, 1995ý.
32. *Burunowa.A.* we beýlekiler. Halkara pul, karz we maliýe gatnaşyklary Aşgabat, 2001ý.
33. *Eýeberdiýew G.E.* we beýlekiler. Türkmenistanyň maliýe ulgamy. Aşgabat, 2001ý.
34. *Öwezow M.S.* we beýlekiler. “Bank işi” okuw gollanmasy. Aşgabat, 2001 ý.
35. *Işangulyýew Ö.I.* we beýlekiler. “Dünýä ykdysadyýeti” okuw gollanmasy. Aşgabat, 2001 ý.
36. *Işangulyýew Ö.I.* we beýlekiler. “Halkara ykdysady gatnaşyklar” okuw gollanmasy. Aşgabat, 2001 ý.
37. *Hajygurbanow H.* “Batly gadamlar”. “Türkmenistan” gazet, 09.10.2007ý.
38. *Hajygurbanow H* “Manadymyz-Milli buýsanjymyz” “Türkmenistan” gazet, 01.11.2007 ý.
39. *Hajygurbanow H.G.* “Obany özgertmegiň düýpli maksatnamalary”. “Watan” gazet 22.11.2007 ý.
40. *Hajygurbanow H.G.* “Ykdysadyýetiň ösmegi-Halkyň baýamagy” “Garağum” žurnal, 2007-nji ýyl, №11
41. *Hajygurbanow H.G.* “Täze Galkynyşyň ykdysady gadamlary” “Altyn asyryň ykdysadyýeti” žurnal, 2007-nji ýyl, №19
42. *Hajygurbanow H.G.* “Экономические шаги нового возрождения” žurnal “Экономика золотого века” 2007 г. №9
43. *Taýharow B.T.* “Milli pulumyzyň gelejegi”. “Diýar” žurnal, №4, 2003ý.
44. *Taýharow B.T.* “Manadyň ykdysady ösüşe täsiri”. “Türkmenistan” gazet. 01.11.2006 ý.
45. *Taýharow B.T.* “Özgerişlikleriň şamçyragy”. “Türkmenistan” gazet, 27.06.2007 ý.
46. *Taýharow B.T.* “Galkynyşymyzyň bazar ykdysadyýeti” (Bazar we onuň wezipeleri, makroykdysadyýet, maýa goýum, daşary söwda, halkara bazary, internet barada). “Mugallymlar gazet” gazet. 10.10.2007 ý.

47. *Taýharow B.T.* “Maliýe ulgamyndaky özgertmeler”. “Aşgabat” gazetesi, 15.11.2007 ý.
48. *Taýharow B.T.* “Türkmenistanyň manadynyň hümmetini ýokarlandyrmakda bank ulgamynyň orný”. Türkmenistanyň Merkezi banky, Türkmenistanyň Döwlet Garaşsyzlygynyň XVI ýyllygyna, milli manadymyzyň dolanyşyga girizilmeginiň XIV ýyllygyna “Türkmenistanyň täze milli Galkynyş zamanasynyň bank ulgamy” atly konferensiýanyň çykyşlary, Aşgabat, 2007 ý.
49. *Taýharow B.T.* “Täze Galkynyşlar zamanasynyň pul-karz syýasaty” “Watan” gazetesi, 20.12.2007 ý.
50. *Taýharow B.T.* “Täze Galkynyşyň güýji” “Gurbansoltan eje” žurnaly, №12 2007 ý.
51. *Taýharow B.T.* “Oba hojalygyny ösdürmekde karzyň orný” “Türkmenistan” gazetesi, 29.12.2007 ý.
52. *Taýharow B.T.* “Dünýäniň tejribesini öwrenip” “Watan” gazetesi. 27.03.2008 ý.
53. *Taýharow B.T., Hajygurbanow H.G.* “Pul,karz we banklar” okuw kitaby Aşgabat, 2009ý.
54. *Sopyýew A.S. we beýlekiler* “Ykdysady nazaryýet” okuw gollanmasy. Aşgabat, 2001 ý.
55. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde 2009-njy ýulyň 15-nji ýanwarynda sözlän sözi.
56. ”Деньги, кредит, банки” Под редакцией О.И.Лаврушина. Москва 2010 г.
57. ”Деньги, кредит, банки” (EKSPRESS-KURS). Под редакцией О.И.Лаврушина. Москва 2010 г.
58. “Финансы и кредит”. Под редакцией Н.Г.Кузнецова, К.В.Кочмола, Е.Н.Алифановой. Ростов-на-Дону, Феникс, 2010 г.
59. ”Международные валютно-кредитные и финансовые отношения” Под редакцией Л.Н.Красавиной. Москва. “Финансы и Статистика”. 2001, 2009 г.
60. ”Финансово-кредитный энциклопедический словарь” Под общей редакцией А.Г.Грязновой. Москва. Финансы и Статистика. 2004 г.

MAZMUNY

Giriş	7
I bap. Halkara walýuta gatnaşyklary we walýuta ulgamlary	
1.1. Walýuta barada düşünje	11
1.2. Walýutanyň konwertirlenmegi we konwertirlenmegiň derejeleri boýunça walýutanyň görnüşleri	13
1.3. Konwertirlenmegi üpjün edýän esasy şertler	23
1.4. Halkara walýuta gatnaşyklary we walýuta ulgamy	25
1.5. Halkara walýuta gatnaşyklarynda altynyň orny: täze alamatlary	37
II bap. Walýuta kursy ykdysady adalgadyr	
2.1. Walýuta kursunyň manysy, wezipeleri we ony kesgitlemegiň zerurlygy	43
2.2. Walýuta kursunyň görnüşleri	46
2.3. Walýuta kursuna täsir edýän ýagdaýlar	54
2.4. Walýuta kursunyň halkara ykdysady gatnaşyklaryna edýän täsiri	58
2.5. Walýuta kursuny ugrukdyrmagyň Günbatar taglymatlary	62
III bap. Dünýä waýuta ulgamynyň ösüş döwürleri we häzirki zaman walýuta meseleleri	
3.1. Dünýä waýuta ulgamynyň ösüş döwürleri	72
3.2. Pariž we Genuýa walýuta ulgamynyň esaslary	75
3.3. Dünýä walýuta ulgamynyň çökgünligi we Brettonwud walýuta ulgamynyň döredilmegi	84
3.4. Ýamaýka walýuta ulgamynyň esaslary we ýorelgeleri	102
3.5. Ýewropa walýuta ulgamynyň esaslary we häzirki zaman walýuta meseleleri	111
3.6. Ýamaý walýuta ulgamynda ösýän ýurtlar	136

IV bap. Töleg balanslar

4.1. Töleg balansynyň düýp manysy we mazmuny	141
4.2. Töleg balansynyň görkezijileri we onuň maddalaryny toparlara bölmegiň usullary	149
4.3. Töleg balansynyň galyndysyny ölçemegiň usullary	166
4.4. Töleg balansyna täsir edýän ýagdaýlar	178
4.5. Töleg balansyny düzgünleşdirmegiň esasy usullary	185
4.6. Ösýän ýurtlaryň töleg balanslary, olary düzmeğiň usulyýetiniň aýratynlyklary	196

V bap. Halkara walýuta gatnaşyklarynyň düzgünleşdirilişi we walýuta syýasaty

5.1. Walýuta gatnaşyklarynyň bazar we döwlet düzgünleşdirmesi.	211
5.2. Walýuta syýasatynyň esasy görnüşleri we aýratynlyklary	216
5.3. Walýuta çäklendirmelerini ulanmak bilen baglanyşykly aýratynlyklar	226
5.4. Ösýän ýurtlaryň walýuta syýasaty.....	244

VI bap. Halkara hasaplaşyklary

6.1. Halkara hasaplaşyklary barada düşünje	249
6.2. Daşary ykdysady geleşikleriň walýuta-maliýe we töleg şertleri	252
6.3. Halkara hasaplaşyklarynyň görnüşleri we olaryň häsiýetnamasy	256
6.4. Walýuta kliringleri	275
Adalgalar	291
Peýdalanylan edebiýatlar	322

Hüseyin Hajygurbanow, Baýramdurdy Taýharow

HALKARA WALÝUTA-MALIÝE GATNAŞYKLARY

Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby

Redaktor *E. Berdiyewa*

Surat redaktory *G. Orazmyradow*

Teh.redaktory *O.Nuryagdyyewa*

Neşir üçin jogapkär *A. Muhanow*

Çap etmäge rugsat edildi 5.01.2011. Möçberi 60x90 1/16. Ofset kagyzy.
Edebi garniturasy. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 20,5. Şertli reňkli ottiski 43,13.
Hasap-neşir listi 19,64. Çap listi 20,5. Sargyt 2543.Sany 1000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.